

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

VI. évfolyam 1–2. szám, 2013/1–2. No. 20–21.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Botos Katalin DSc, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József DSc, Pécsi Tudományegyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem; Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Prof. Dr. Nagy Imre – Újvidéki Egyetem
Dr. habil Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária, DSc – Nyume SEK
Dr. habil. Gál Zoltán – Kaposvári Egyetem, MTA KRTK
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt., Dunaújvárosi Főiskola

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Lőwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Innovariant Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY ROVAT	
Glatz Ferenc: Az európai társadalmi változások néhány új vonása.....	7
Kupa László: Hány szlovák nemzetiségű gyógyszerész élt a tatárjárás idején Magyarországon. Adalékok Bibó István Közép-Európa képéhez.....	13
Majoros István: Politikai modernizáció az Oszmán Birodalomban, 1774–1914.....	28
Gerő András: Birodalom gyarmat nélkül	39
Szilágyi István: Nemzeti kisebbség és autonómia kérdés a Kárpát-medencében	49
Szávai Ferenc: A Bécsi Megállapodás – 2001. június 29. Jugoszlávia szétesésének pillanata.....	64
GAZDASÁGTÖRTÉNET ÉS GAZDASÁGPOLITIKA ROVAT	
Botos Katalin: Fizetési mérleg: a gazdaságpolitika mostohagyereke.....	77
Kaposi Zoltán: Pécs iparának változásai az 1950-es években.....	89
Csath Magdolna: Közép-Európa: Élboly vagy periféria?.....	102
POLITIKAI FÖLDRAJZ ROVAT	
Hajdú Zoltán: Új térségi kategóriák keresése Magyarországon a II. világháború befejezésének és az újjárendeződés megindulásának időszakában, 1944–1947	125
Gulyás László–Csüllög Gábor: A román állam területi kialakulásának története II. A Román Királyság kikiáltásától (1881) az első világháború kitöréséig (1914)	138
Süli-Zakar István: A cigányság integrációjának szociálgeográfiai követelményei	150
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ROVAT	
Frisnyák Sándor: Tájhasználat és gazdasági térszervezés a középkori Magyarországon	168
Kókai Sándor: Etnicitás és kulturalizmus a Bánságban (1910)	180
REGIONÁLIS TUDOMÁNY	
Horváth Gyula: A kelet-közép-európai területi fejlődés két komponenséről.....	200
Varga Attila–Horváth Márton: Az egyetemi szabadalmaztatás intézményi és regionális befolyásoló tényezői Európában.....	210
Lengyel Imre: A területi különbségek hazai alakulásának kulcsmomentumai	227
Rechnitzer János: Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolásához	238
Baranyi Béla: Új kihívások egy kisváros interregionális kapcsolataiban a magyar–román határszélen – Létavértesi esettanulmány	251
Buday-Sántha Attila: Dél-dunántúli régió helyzete, fejlesztési lehetősége	266
Keresztes Gábor–Székely Csaba: Az innovációs tevékenység mérési módjai és Magyarország innovációs teljesítménye nemzetközi összehasonlításban.....	282
Gál Zoltán: A régiók és az állam konfliktusai az innovációs kormányzásban – Az innováció központi és regionális irányítása Magyarországon	294
VEZETÉSTUDOMÁNY ROVAT	
Berde Csaba: A vezetés új kihívásai a XXI. században.....	310
FIATAL REGIONALISTÁK	
Horváth Péter: A határon átnyúló együttműködések új lehetőségei és szerepük a hátrányos helyzetű kistérségek felzárkóztatásában.....	317

Előszó

*„Megmondanád kérlek, hogy merre kell mennem? – kérdezte Alice a Macskától.
Ez attól függ, hova akarsz eljutni – válaszolta a Macska.
Tulajdonképpen mindegy, hogy hova érkezem – mondta Alice.
Akkor mindegy, hogy merre indulsz – válaszolta a Macska.”*

Alice Csodaországban

2008 tavaszán, amikor útjára indítottuk a Közép-Európai Közlemények című folyóiratot, a fenti idézet szellemében tettük. Most 2013 tavasza van, folyóiratunk immár a VI. évfolyamába lépett, és aktuálissá vált feltennünk a kérdést: *Jó irányban haladtunk-e az elmúlt öt évben?*

A folyóirat indulásakor megfogalmazott jövőképünket három elemből építettük fel:

- Egy olyan folyóiratot szeretnénk elindítani, mely Közép-Európa történetével, földrajzával, gazdaságával és regionális folyamataival foglalkozik.
- Egy olyan folyóiratot szeretnénk működtetni, melyben történészek, geográfusok, regionalisták és közgazdászok a multidiszciplinaritás jegyében közölnek tanulmányokat a nagy, közös témáról, Közép-Európáról.
- Folyóiratunk eleget tesz a MAB által bevezetett „lektorált és referált folyóirat” kategória követelményeinek.

Főszerkesztőként azt gondolom, hogy a magunk számára felállított hármas követelménynek az eddig megjelent folyóiratszámainkkal eleget tettünk, és egy komoly publikációs fórumot hoztunk létre a Közép-Európával foglalkozó kutatók és oktatók számára. A kitüntetésekéről szokták azt mondani, az minősíti őket, hogy kik kapják meg. Véleményünk szerint *egy folyóiratot az minősít, hogy kik publikálnak benne.*

Eddig megjelent számainkban a doktori fokozat megszerzése előtt álló, ígéretes PhD-hallgatók (a fiatal generáció tagjai) éppúgy publikáltak, mint az egyes szakterületek PhD-fokozattal rendelkező kutatói (a közp generáció tagjai) sőt, nagy örömeinkre kialakult egy olyan professzori, nagydoktori fokozattal rendelkező kör (az idősebb generáció), amelynek tagjai szintén lapunk rendszeres szerzőivé váltak.

Különösen büszkék vagyunk arra, hogy jubileumi No. 20-as számunkat (amely végül a főszerkesztői felkérésünk alapján beérkezett nagyszámú tanulmány miatt dupla szám, azaz No. 20–21. lett) **22 nagytekintélyű professzor tisztelte meg írásával!** Azt gondolom, ennél ékeesebb bizonyíték nem kell arra, hogy folyóiratunkkal az elmúlt öt évben jó úton jártunk.

A 22 professzori írás mellé – reprezentálva a KEK-ben publikáló többi generációt is –, megjelentetjük egy közp generációhoz tartozó kolléga és egy fiatal kolléga tanulmányát is.

Köszönet mindenkinek, aki munkájával, támogatásával lehetővé tette, hogy a Közép-Európai Közlemények elindulhasson és eljuthasson a No. 21-es számaig. Kérjük, maradjanak továbbra is barátaink, szerzőink, olvasóink, segítőink.

Szeged, 2013 tavasza

Gulyás László
főszerkesztő

GLATZ FERENC*

AZ EURÓPAI TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK NÉHÁNY ÚJ VONÁSA (1960–2010) (Megfontolások a délkelet-európai kutatások programalkotói számára)

ABSTRACT

What are the most important social changes now occurring on the European continent, and in the European Union? Changes that we, living in the Southern-Eastern region have to take into consideration, being either regionalists, geographers, or facilitators of science.

I suggest some considerations to the editors of the journal now publishing its 20th issue, hoping that my remarks will be useful when deciding on the topics of further issues and conferences.

Bevezetés

Milyen társadalmi változások mennek végbe az európai kontinensen, illetve tágabb hazánkban, az Európai Unióban? Amelyeket mi, e térségben, ugyanis itt Délkelet-Európában, élők sem hagyhatunk figyelmen kívül. Sem történészek, sem regionalisták, geográfusok, sem tudományszervezők. Talán erről lenne érdemes néhány megfontolást ajánlanom a 20. számhoz érkezett folyóirat szerkesztőinek figyelmébe. Talán hasznosíthatóak a következő folyóiratszámok és konferenciák tematikáinak alakításakor... Tanulmányomban két kortényezőről szólok csak röviden, ahogy kérték, húszezer leütésen belül maradva.

Az első kortényező: az európai jóléti állam válsága és megújulása

A változások minden társadalomtudomány művelőjét foglalkoztathatnak és mindenkinek előtt a fiatalokat, akiket még a hagyományos tematikák nem tartanak a hagyományos utakon járók sorába. Kényszersorsban. És ezen új folyamatok elemzése az egész Kárpát-medencei–nyugat-balkáni munkaerőpiac lehetőségeit is változtatja, nem beszélve arról, hogy azok új alapelvekre helyezhetik mind az európai közösségekben, mind a mi térségünkben a nemzeti-vallási többség és kisebbség viszonyát. (Tehát a kárpát-medencei délkelet-európai többetnikumú társadalmakban is újra kell gondolni a nemzeti többség és kisebbség viszonyáról kialakított alapelveket. Merthogy mindnyájan, itt élő népek vagyunk egy időben – egyik államban és a másokban – többségek, kisebbségek...)

Először is nézzük meg a jóléti állam válsága és korrekciója (1870–2010) témakörét. Az európai kontinens az ún. jóléti szociális állam válságát éli meg. Én szívesen beszélek válságról és egyben megújulásról is, azaz a kortényezőkhöz való igazodásról – éli meg. (Egy kis történelmi visszatekintéssel kezdem, talán azért is, hogy ne nézzünk hisztérikusan, megrettenve a korjelenségekre, inkább tárgyaljuk azokat higgadtan, történelmi fejlődésükben és lehetséges jövőjükben.)

A jóléti állam megalapozása az 1870-es években kezdődött a bismarcki Németországban, mind több és több szolgáltatást biztosítva polgárainak. Az állam magára vállalta a

* Glatz Ferenc akadémikus, az MTA volt elnöke, emeritus kutató, Herder-díjas történész, egyetemi tanár.

köz- és vagyonbiztonságon, természet- és katonai védelmen túlmenően most már a kötelező oktatást, majd kulturális, egészségügyi, fokozatosan a gyermek-, utóbb az idősgondozást, mindenekelőtt a magas nyugdíjakat. Erősítette az állam szociális-jóléti szolgáltatásait. A rendszer a csúcspontját – legalábbis én így látom mai állapotunkat értékelve – az 1990-es években érte el. Erre a rendszerre csatlakoztunk mi, közép-kelet-európai kis államok – közöttük Magyarország – és nemzetek a Szovjetunió összeomlása, 1990–92 után.

A világ történettudományának egyik nagy kérdése: milyen gazdasági-technikai fejlődés állott ezen nyugat-európai és amerikai szolgáltató állam és az általa biztosított társadalmi jólét mögött? És mi okozza a napjainkban kialakuló válságjelenségeit, amiért is nyíltan beszélünk arról: ez az euroatlanti jóléti állam tovább így nem finanszírozható. Mi kényszeríti ki a megújulást? Többünknek vannak elemzései az elmúlt másfélszáz, különösen az elmúlt ötven évről. Abban egyetértés van, hogy az 1870–1910 közötti közel fél század fellendülésének titka az ipari-technikai forradalom második időszakának technikai újításai, a termelési rendszerek, majd a piac kiterjesztése a Föld egészére, nem utolsósorban az Európán kívüli világ természeti erőforrásainak és olcsó munkaerejének felhasználása. Abban is egyetértés van, hogy Európa, majd Amerika az egész világ kultúrájának motorja lett, és nemcsak magának teremtette meg a szociális jóléti államot, hanem még az afrikai, dél-amerikai, majd távol-keleti földrészen is fejlesztést hozott a termelési kultúrákban, és az ottani életminőséget is fokozatosan közelítette az európai-amerikaihoz.

A második nagy euroatlanti fellendülés – az 1960–1990 közötti időszak – alapjait részben ugyanennek a folyamatnak további kiterjesztésében látom, részben a tudomány itteni – euroatlanti – bázisainak kiépítésében. A második világháborúban győztes nyugati szövetséges államok ekkor takarították be a világháború „hasznát”: az USA, majd nyugat-európai szövetségesei a világ minden pontján termelési és befektetési kulcspozíciókat szereztek, sőt a korszak nagy iparága, a hadiipar extraprofitját is lefölözték. Mivelhogy 1945–1990 között a „harmadik világ” emelkedése, valamint a két katonai és politikai világhatalom – a Szovjetunió és az USA hidegháborús szembenállása, és a szembenállás kiterjedése bolygónk egészére – szinte állandó helyi háborúkat és ezzel folyamatos fegyverpiacot biztosított a győzteseknek.

Most – az 1990–2010 közötti két évtizedben – már látszik: ennek az észak-amerikai és nyugat-európai extraprofit-növekedésnek vége. (Azon is el lehetne gondolkodni történészeknek, közgazdászoknak: vajon az 1990-ben e rendszerre felcsatlakozó közép-kelet-európai államok hirtelen kelt életszínvonal-emelkedése – legalábbis az új középosztály életminőség-emelkedése – mennyire eredménye a helyi társadalom teljesítményének, vagy inkább a mérhetetlen állami eladósodásnak, illetve az Európai Unió különböző segélyeinek.) Vagyis szerintem: ezen államok – közöttük Magyarország is – átvettek egy jóléti rendszert, amelynek gazdasági alapjait a helyi társadalom nem tudta világversenyképes munkával megtermelni, így azután vették fel az államkölcsonőket e jóléti rendszer fenntartására, és kapták az EU-támogatásokat. Ez utóbbiak ugyan a modernizációra érkeztek ide, de azokat gyakorlatilag a hiányok pótlására használták el. A magyar állam pl. több mint négyszeresét húzta 1992-től 2011-ig az EU-tól, mint amennyit befizetett oda, államadósságainkról nem is beszélek. Azután jön a „politikai megoldás”: az egymást követő kormányok az előző pártkoalíciókra fogják, hogy azok elherdálták, vagy eltulajdonították az állami pénzeket – így a kölcsönöket –, pedig valójában azok zömét a jóléti állam helyi finanszírozására fordították. (Most talán vége, 2009-től legalábbis, a további eladósodásnak és végre szembenézünk a valósággal.)

Azon is el kellene gondolkodni: ha egyszer az EU gazdagabb államainak befizetéséből finanszírozzuk meg a gyenge adófizetőket – így Magyarországot is –, akkor ezeknek a gyenge adófizetőknek illene ezekről a pénzekről őszintén beszélni, és megfontolni, hogyan is minősítsük ezt a támogatást biztosító szervezetet, az Európai Uniót.)

Az euroatlanti jóléti állam finanszírozási gondjai érintik szűkebb életközegünket, a tudo-

mányt is. (Erre figyelemmel kell lenni mind az országos, mind a helyi kutatósszervezőknek, terveik alakításakor...) Úgy tűnik, vége a tudomány kiemelt állami támogatásának. Kérdés, hogy a kis nemzeti tudományosságban mennyire lehet és szükséges ennek a tendenciának ellenállni és mennyire lehet éppen az új társadalmi és környezet-átalakítási jelenségek tanulmányos elemzését elmulasztani. Mondogatjuk évtizedek óta: a magfizika vagy az anyagtudományok laboratóriumi feltételeit a kis nemzeti adófizetői közösségek még akkora anyagi ráfordításokkal sem tudják megfinanszírozni, és ezekről le kell mondani, külföldi műhelyekbe küldeni élkutatóinkat és itthon csak a követő-kutatásokat és a képzést, a karbantartáshoz szükséges kutatói-karbantartó állományt finanszírozni költségvetési pénzekből – de, de: ha a helyi költségvetés nem finanszírozza meg a helyi természeti és társadalmi jelenségek kutatásait, akkor mulasztást követ el. Mulasztást, mert ezeket a lokális jelenségeket senki nem fogja helyettünk vizsgálni, és senki nem fogja az eredményeket a világ tudományossága számára hozzáférhetővé tenni. Mulasztást követ el, mert a mi, helyi népesség adófizetői pénzéből a bennünket – helyi emberi és természeti világunkat – érintő változásokat nem segíti okosan, felvilágosultan tanulmányozni. És nem segít a döntéshozóknak a település, munkaerő, társasági viszonyok okosabb elrendezésében... Nos, ennyit a kutatósszervezők, és így a magam figyelmébe is... Vissza a kutatósszervezői megfontolásoktól a kutatói megfontolásokhoz...

Kérdés természetesen napjainkban: a korrekció milyen irányba és milyen eszközökkel mehet végbe. Vajon a szociális jóléti állam kiadásainak – nem utolsósorban az oktatási, egészségügyi, népjóléti szolgáltatások – csökkentése jelenti-e a kiutat, vagy a szolgáltatásokat kell inkább a piacról ellátni, és ezzel a társadalmat jobban kiszolgáltatni a piaci erőnek? Az előbbi – „a szerényebb színvonalon, de biztosítani az állami szolgáltatásokat”-elgondolás – a szolidaritás európai elvéből és a szociális egyensúlyok további kialakításából indul ki, azt akarja fenntartani, míg a második a piacra bízna a remélt megoldást: bukjanak a gyengék, erősödjének a versenyképesek s legyenek azok a gazdagok, hátha így jut majd több a közcélokra. Hát a mi államaink itt, Közép-Kelet-Európában az ún. gyengék közé tartoznak, illetve a mi társadalmainkban a szociálisan gyenge és süllyedésre ítélt társadalmi rétegek sokkal számosabbak, mint Nyugat-Európában...

A második témakör kortényező: Az európai néptakaró változása, avagy a munkaerőpiac átalakulása, öregedés és migráció

Európa legnagyobb államaiban – Franciaországban, Angliában, Németországban, Olaszországban – a 2001–2004 közötti időszakban a lakosság 8–10%-a már külföldön született, tehát elsőgenerációs bevándorló volt. Egyes államokban, így Hollandiában, Svájcban 17–18%-ot, Svédországban 12%-ot mutat ez az arány.

Egyes kutatók Európa válságát kezdik emlegetni, én inkább a Föld népességén belül az „európai demográfiai megújulásról” beszélek. Hiszen – hogy a globális jelenségekhez egy mondatra visszatérjek – világjelenségről van szó, amelynek csak egyik színtere Európa, mivel a világ lakosságának 2030-ban már 70%-a, 2050-ben 85%-a az euroatlanti világon kívül fog megszületni. Mivel sem az élelmezést, sem a vízellátást – előre láthatóan a népszaporulat csökkentését – sem tudjuk megoldani az újszülöttek születési helyén, óhatatlan a vándorlás a jó élelem- és víznyerő térségek irányába. (Zárójelben teszem hozzá: Európában olyan népességcserélődés indult meg szerintem, amelyet utoljára a kontinens csak a népvándorlás korában, a 3–10. században élt meg: ekkor jöttek északról tömegével a germánok, majd Kelet-Európából a szlávok, no és a keleti sztyeppékről a szkíták, szarmaták, a hunok, az avarok, majd a magyarok, aztán a kunok. Hozzáteszem: aránylag jól európaizálódtunk, illetve lettünk szerves alkotócsoportjai a keresztény Európát felépítő népek közösségének.) Napjaink nép-

vándorlása – Európában, Amerikában is – a déli területekről északi irányba tart. Európában az észak-afrikai, balkáni térségből Francia-, Német- és Olaszországba, azután az ázsiai térségből Angliába irányulnak. Más szokáskultúrájú és vallású népesség, amelyeknek első generációja még „munkahelyre” érkezik, tehát integrációja biztosítottnak látszik, de amennyiben nem képes szociálisan integrálódni, a második generáció az európai társadalom szegény rétegét alkotja. És mivel a keresztény-zsidó kultúra jelenleg egy türelmes, toleráns szakaszát éli – nem mindig volt ez így –, ennek következtében a bevándorlók tovább élhetnek és éltethetik a magukkal hozott vallási és szokásrendjeiket. De a második generációnál a szociális problémák már etnizálódnak, sőt konfesszionalizálódnak, tömeges vallási-etnikai konfliktusokat idézve elő. (A pszichológián belül ugyanúgy gyermekcipőben jár e kulturális érintkezés, etnikai-vallási-szokásrendi konfliktussorozatok elemzése, mint a közgazdaság- vagy a településtudományban. A kérdés: mit hoz magával a munkaszervezetben vagy a modern településeken a soketnikumú népesség mint munkavállaló, mint lakó megjelenése?)

2007, azaz az EU délkeleti kibővítése után jön a mi régióink. Először arra figyelmeztettek bennünket (2008–2009-ben) a nyugaton lezajlott etnikai konfliktusok, hogy az európai néptakaró-váltásba bekapcsolódott a keletről Nyugat-Európába vándorló, milliós roma tömeg. És a világ csak most figyelte fel arra, hogy Európában – különösen a frissen, 2004–2007-ben az unióba került tagállamokban – máris egy összefüggő szállásterületű, 10–14 milliós romanépesség él... Azután most, ahogy a munkavállalási korlátozás oldódik az újonnan csatlakozott közép-kelet-európai államok lakossága előtt, erősödik egy általános kitelepülés nyugati irányba. (A kivándorlási statisztikák élén éppen *Magyarország*, illetve a Kárpát-medence magyar lakossága áll.) Ezen jelenségekre sem figyel eléggé a közgondolkodás, a politika és – sajnos – a tudomány sem. A jelenség okainak egyike – hogy a vitát kezdjük – kétségtelenül az euroatlanti térség termelési és szociális szférájának átalakulása: a nyugat-európai társadalom ugyanis bizonyos foglalkozási területekre – így a fizikai elhasználódással járó munkákra, vagy éppen alacsony presztízsű szakmákra – nem adja gyermekeit, s ennek a munkaerőhiánynak a pótlására jönnek be a kontinensre a szerényebb anyagi igényű déli-délkeleti népesség tagjai. Ahogy a térségünkben erősödő elvándorlásnak is inkább szociális, a munkaszervezetben rejlő okait találjuk majd, ha kutatjuk, és nem a hazafiság vagy a nemzetekhez ragaszkodás érzelmi tényezőinek hanyatlását. (Mosolyokat vált ki ez a reagálás az idősebb generáció arcán, mivel emlékszik, hogy a Nyugatra település – disszidálás – ellenszereként a szocialista hazafiság erősítését igyekeztek rajtuk számon kérni...)

Azután itt van egy másik szociális jelenség, az európai társadalom előregedése, ami az életminőség, az egészségügyi ellátás, a higiéniai feltételek javulásának a következménye. Az öregek társadalma azonban előre ki nem számítható terheket is ró az államra – hacsak a fiataloknak eszébe nem jut a nyugdíjakat és az idősek egészségügyi-szociális ellátását megnyirbálni, ezzel is siettetve kihullásukat a szociális eltartórendszerből. Ugyanakkor az öregek társadalma az ellátás, gondozás új népes seregét igényli. (Amelyre ismét a déli és délkeleti térségekből jönnek be – Szlovákiából, Magyarországról, Nyugat-Balkánról, Távol-Keletről – a statisztikailag nálunk még meg nem fogható „ápolók” Nyugaton már nagy seregei.)

Konklúziók: Európai tanulságok helyi alkalmazhatósága

Következtetésem: belakott Európa mindig lesz, amíg az éghajlati és más erőforrás-adottságok itt az ember számára biztosítottak, de egyáltalán nem biztos, hogy az európai félkontinensen az elmúlt 1500 év alatt kialakult populáció fog élni. Mondjuk száz-kétszáz év múlva. Ami viszont bennünket – mind Európa nyugati, mind keleti felén – már ma kell, hogy érdekeljen: az európai társadalomban ez a népességmozgás szociális és etnikai konf-

liktusok sorozatát váltja ki, és újrarendezi közös európai értékrendünket. Újraértékeli az identitások két évszázados hierarchiáját. A világnézeti, hivatásrendi, nemzeti és szociális önazonosság hierarchiáját, amely identitás-átértékelés bennünket, kárpát-medencei népeket, soketnikumú államok lakóit kiemelten kell hogy foglalkoztasson.

Bizonyosak lehetünk, hogy ez a téma egy olyan soknemzetiségű térség, mint a Kárpát-medence és a délkelet-európai térség jövője szempontjából kutatásra érdemes. Nézzünk néhány példát, gondolatforgásként:

- Újra kell értékelni az asszimilációról-disszimilációról alkotott klasszikus liberális felfogásunkat?
- Át kell értékelni az ún. történelmi és az ún. új kisebbségek különbözőségéről, mindegyikük jogai különbözőségéről hangoztatott felfogásokat?
- Be kell avatkoznia az államnak a munka világába esetleg állampolgárság-korlátozó eszközökkel?
- A térség integrálódása az EU igazgatási rendszerébe mennyire rajzolhatja át a munkaerő-vándorlás térképét térségünkben?
- Mennyire tudjuk, mi az újabb EU kiterjesztés következtében figyelem középpontjába kerülő délkelet-európai térség lehetőségeire irányítani a helyi – magyar – állam és a befektető réteg figyelmét?
- Mennyire tudjuk kihasználni a közlekedési folyosók szélesedését a Nyugat-Balkánon? Gondolok itt a versenyre a tengerhez vezető utakért, s ezen utak kihasználásában a lehetőségekre a térség vállalkozói körében.
- Az új határokon átnyúló – és az EU által is támogatott – gazdálkodási, területfejlesztési projektek kidolgozásában milyen szerepet kaphatnak a déli országrész önkormányzati vezetői és tudomány-, valamint kutatásszervezői? Regionalisták, közgazdászok, szociológusok – nos és értelmes polgármesterek. Ez a kérdés felhívja a figyelmet arra, hogy egy ilyen elhelyezkedésű államnak, mint Magyarország elemi érdeke, hogy a kormányzati centralizmussal csínján bánjon, és több eszközt bocsásson a regionális – megyei városi – önkormányzatoknak a helyi stratégiák kidolgozására.
- Van-e nemzeti és európai értelemben is „értelme” az „új urbánus” politikának, amely hatalompolitikai megfontolásból a fővárosban ülő végrehajtó hatalmi szervezetek – minisztériumok – kezébe központosítja a pénz és hatalmi eszközöket?
- Azután egy egészen más – mégiscsak a kutatók számára ajánlható – megközelítés: egyáltalán mennyire vannak eszközeink ezen népesség-átalakulások és munkaerőpiac-módosulások befolyásolására?
- Mennyire kell türelemre és az időtényező hatására berendezkednünk? „Kezelni”, vagy „megoldani”?
- Hol lehet a tudomány, a civil társadalom vagy a politikai intézményrendszerek, nem utolsósorban a jogalkotás szerepvállalását sürgetni és elvárni?

Kérdések ezek, amelyek taglalása, ha nem kerül be a tanszékek és akadémiák és civil társadalmi kutatási társulások programjaiba, akkor ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása az utca és az internetes közösségi oldalak szabályozhatatlan és uralhatatlan fórumaira fog kiáradni. És ezek az „új közösségi fórumok” fogják meghatározni az eszköztelennek látszó és ezért a tömeghangulatoknak kiszolgáltatott politikusok választási szlogenjeit, cselekvési programjait. És akkor eltűnhet minden lehetőség, hogy térségünkben az integráció hozta lehetőségeket kihasználjuk, hogy a térség anyagi és szellemi boldogulását mi kutatók elősegíthessük. És – tegyük hozzá, mert erre is kell a kutatásszervezőknek, helyi tudománypolitikát űzőknek figyelniük – akár azután a jelenleginél is nehezebb lesz a társadalom, a vállalkozói réteg, valamint az ezeket szolgáló politika és a tudomány harmóniáját megteremteni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bacci, Massimo Livi (2000): *The Population of Europe (Making of Europe)*. Wiley-Blackwell Ltd.
- Bade, K. J. (2002): *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Beck.
- Boswell, Christina (2003): *European Migration Policies in Flux: Changing Patterns of Inclusion and Exclusion*. Chatham House Papers.
- Berend, Iván T. (2006): *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge University Press.
- Berend, Iván T. (2013): *Europe in Crisis. Bolt from the blue?* Routledge. New York and London.
- Broadberry, Stephen–O'Rourke, Kevin H. (2010): *The Cambridge Economic History of Modern Europe (Volume 2). 1870 to the Present*. Cambridge University Press.
- Castles, Stephen–Miller, Mark J. (2009): *The Age of Migration, Fourth edition: International Population Movements in the Modern World*. The Guildford Press.
- Crosby, Alfred W. (1986): *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge.
- Eberstadt, Nicholas–Groth, Hans (2007): *Europe's Coming Demographic Challenge*. AeI Press.
- EU-tanulmányok. I–V. kötet. főszerkesztő Inotai András. Fk. Szaló Péter. MTA. Bpest. é. (2008)
- Felbe, Christian et al (2009): *Wir bauen Europa neu. Wer baut mit?*. Residenz. St. Pölten-Salzburg.
- Glatz Ferenc (2003): *Helyünk Európában. Pannonica*.
- Glatz Ferenc: *Korunk kulturális körképéről. Magyar Tudománytár. 6. kötet. MTA. Kossuth. 6. kötet 19–58 p.*
- Glatz, Ferenc (1993): *Minorities in East Central Europe. Historical Analysis and a Policy proposal*. Bpest, Europa Institut.
- Glatz Ferenc (szerk.) (2007): *A Balkán és Magyarország. MTA TKP- Europa Intézet Budapest*.
- Horváth, Jenő (2003): *A Chronology of the History of European Integration 1945-2000. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts Budapest. Band 18. Budapest*.
- Huntington, Samuel Phillips (1999): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest*.
- Köpening, Margaret–Petritsch, Wolfgang (2010): *Die Europäische Chance. (Neustart nach der Krise.) Wien*.
- Mappae Mundi (2003): *Humans and their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps and Models*. Eds.: Vries, Bert de-Goudsblom, Johan. Amsterdam.
- Pelinka, Anton (2011): *Europa - ein Plädoyer*. Braumüller. Wien.
- Schwanitz, Dietrich (2003): *Die Geschichte Europas*. Goldmann Verlag.
- Schwencke, Olaf (2001): *Das Europa der Kulturen. Kulturpolitik in Europa. Dokumente, Analysen und Perspektiven von den Anfängen bis zur Grundrechtecharta*. Bonn.
- Schwimmer, Walter (2004): *The European Dream*. New York.
- Staatsbürgerschaft in Europa. Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten. Hrsg. C. Conrad und J. Kocka. Hamburg, 2001.
- Tibi, Bassam (2001): *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Wertebeliebigkeit*. München.
- Ungarn in der Europäischen Union 2004. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts Budapest. Band 25. Bp., 2005.
- Wahl, Asbjorn (2011): *The Rise and Fall of the Welfare State*. Pento Press.
- Wirsching, Andreas (2012): *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit*. C.H. Beck.
- Die Zukunft der kleinen Nationen in Mitteleuropa.* (Hrsg.: Ferenc Glatz). Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Band 16. Budapest, 1997.

KUPA LÁSZLÓ*

**HÁNY SZLOVÁK NEMZETISÉGŰ GYÓGYSZERÉSZ ÉLT
A TATÁRJÁRÁS IDEJÉN MAGYARORSZÁGON?
ADALÉKOK BIBÓ ISTVÁN KÖZÉP-EURÓPA KÉPÉHEZ**

*HOW MANY SLOVAKIAN PHARMACISTS LIVED IN HUNGARY
AT THE AGE OF THE TATAR INVASION?
ADDITIVES TO BIBÓ ISTVÁN'S FICTION OF CENTRAL EUROPA*

ABSTRACT

István Bibó (1911–1979) has not written monograph on Central Europe, but he examined the history of this area in several significant studies. He has drawn attention already at the end of the Second World War, to the serious social, political problems of the area, including those pathological symptoms, which – according to Bibó – have led to both of the World Wars. (Bibó's research regarding Central Europe expanded into Germany, Czechoslovakia, Hungary and Poland)

Examining the history of Europe approximately from the Middle Age, a number of elements, even if only in fragments, was existed also in Central Europe, of the 'freedom programme' sketched out by Bibó.

The ethnical conflicts of the region were heightening from the 18th century, and then turned into historical traumas, and political hysteria of the twentieth century. Bibó considered the Trianon Peace Treaty such a trauma, therefore he rejected and he raised his voice against the infringements of Hungarian minorities by Czechoslovakians and Romanians.

The resolving of the ethnic conflicts Bibó proposed the consistent application of the principle of self-governance and the introduction of political arbitration, but in 'long term' he trusted in the reconciliation of these nations. In his view such a historic turn can bring positive change also for the Hungarian minorities of Hungary's disannexed territories.

Key words: Bibó István; self-governance; legal aspects of ethnic conflict; minority autonomy; minority rights/human rights; political arbitration

1. Bevezetés

Jelen írás szokványosnak kevésbé nevezhető címét leghívebben egy rövid, Bibótól származó anekdota magyarázhatja.

Bibó barátja, Erdei Ferenc belügyminisztersége idején a minisztérium törvényelőkészítő osztályát vezette. Kezdetben Erdei járt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) belügyi csoportját vezető szovjet tábornokhoz, Beljanovhoz, de 1945 augusztusának közepén Erdei ezt a feladatot Bibóra testálta. Bibó úgy emlékezett a Beljanovval való találkozásokra, hogy azok „zömmel meghökkentően lényegtelen dolgokról” szóltak. Egyik alkalommal „Magyarország népességi statisztikáját kellett bemutatnom, lebontva 1000-ig, visszamenőleg történeti időpontokra, nemzetiségre és foglalkozásra. Ő adta meg a kategóriákat, s ezek eredményeképpen adódott egy olyan kérdés is, hogy a tatárjárás korában, 1242-ben hány

* Prof. Dr. Kupa László habil. egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

szlovák nemzetiségű gyógyszerész volt Magyarországon. Én eljutottam a bölcsességnek arra a fokára, hogy a felelősre kötelezett helyzetben egyszerűbb egy értelmetlen kérdést szemrebbenés nélkül megválaszolni, mint az értelmetlenségét feltárni: így hát egy mozivászon nagyságú papírlapon ott díszlett az az adat is, hogy az említett minőségű gyógyszerészek száma IV. Béla korában hét volt. Beljanov rámnézett, a válaszok humorát nem érzékelt, de egyetlen pillantással észrevett egy hibás adatot a kétszázegynéhány adat közül ...”¹

Ez a Huszár Tibornak adott Bibó-interjú mintegy 'pars pro toto' példázza azokat az abszurd helyzeteket, amelyek az etnikai kérdések területén ebben a térségben a 20. század folyamán kialakultak. Csak találgathatjuk, hogy a tábornok mivére is tette fel értelmetlennek tűnő kérdését. Az persze más lapra tartozik, hogy felkészült és tárgyilagos szlovák nemzetiségű történészek nem fordultak volna ilyen értelmetlen kérdéssel Bibóhoz.

2. A társadalomfejlődés hasonló és eltérő útjai Nyugat-Közép- és Kelet-Európában

Ismeretes, hogy Bibó fájdalmasan rövid tudományos pályafutása során nem írt Közép-Európa-monográfiát.² Ugyanakkor az is jól tudott, hogy a közép-európai régió több államának – így persze elsősorban Magyarországnak – mind történeti, mind aktuális problémái foglalkoztatták őt és több jelentős, a későbbiekben vizsgálandó művében tárgyalta is azokat. Ilyen Bibónak a második világháború végén keletkezett 'alapműve' is, „Az európai egyensúlyról és békéről”³ című nagyszabású munkája, amely több később keletkezett műve 'ősforrásának' is tekinthető. Ez a munka – szélesebb történeti perspektívában – elsősorban ennek az amúgy sem könnyen definiálható régiónak⁴ azon súlyos, helyenként a társadalmi patológia kategóriájába tartozó problémáival foglalkozott, amelyek a két világháborúhoz vezettek. Ilyenek pl. az antidemokratikus nacionalizmus, a politikai hisztériák és maga a „hitlerizmus” is.⁵ De nemcsak a társadalmi patológiákkal foglalkozott Bibó, hanem – a régióra is alkalmazhatóan – a különböző etnikai jellegű konfliktusok feloldásának lehetséges módzataival és az ott élő népek megbékélésének a lehetőségeivel is.

Bibó ugyan nem írt Közép-Európa-monográfiát, egyfajta Közép-Európa-kép szerencsére mégsem csupán bibói szöveg-fragmentumok, hanem terjedelmesebb szövegtettek alapján is rekonstruálható. Ezeknek a Bibó-írásoknak a sorában a már említett „Egyensúly” az alapvető forrás, a második világháború után keletkezett írásai közül pedig „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”,⁶ valamint az „Eltorzult magyar alkat – zsákutcs magyar történelem”⁷ című írásait érdemes elsősorban figyelembe venni. De Bibó 'kései', a 70-es években elkészült nagy művei közül a „Nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás”⁸ című írásában a térség etnikai konfliktusainak a megoldására vonatkozóan (is) fontos javaslatokat fogalmazott meg. Nagyszabású történetfilozófiai/politika-filozófiai esszéjében, „Az európai társadalomfejlődés értelme”⁹ címűben pedig felvázolta az európai történelemalakulásnak azt az útját, amelyben a közép-kelet-európai is elhelyezhető és értelmezhető.

Ha területi szempontból kívánjuk megrajzolni Bibó Közép-Európáját, akkor megállapíthatjuk, hogy az sem földrajzi, sem történeti szempontból nem fedte le az említett diszciplínák szempontjából relevánsnak tekinthető térséget. Bibó Közé-Európája elsősorban két 'területi egységből' tevődött össze: egyrészt magában foglalta azt a Németországot, amelynek történetét, történelmi zsákutcsait és megrázkódtatásait Bibó az „Egyensúly”-ban vizsgálta, másrészt magában foglalta azoknak a „kelet-európai kisállamoknak”, így Csehszlovákiának, Magyarországnak és Lengyelországnak a 'mizerábilis históriáját'. Láthatjuk, hogy Bibó térképére már 'nem fért rá' az első világháború utáni Románia és Jugoszlávia, így nem foglalkozott behatóan e két ország etnikai viszonyaival.¹⁰

Bibó az így megrajzolt Közép- és Kelet-Európa történelemalakulását az 'európai társadalomfejlődés' kontextusában vizsgálta. A „Nyomorúság”-ban olvashatunk egy rövid szövegrészletet erről a folyamatról, amely nagy vonalakban vázolta ennek a történetnek az alakulását. Bibó ennek a gondolatmenetnek az elején cáfolta azt a megállapítást, miszerint e térség népei és országai a nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre 'alkatilag' képtelenek lenének. Azt azonban Bibó sem vitatta, hogy ennek a térségnek az országai a nyugat-európai népek demokráciájától igen távol vannak. „Azok az intézmények – írja Bibó –, amelyek Nyugat-Európában a demokrácia előiskoláját alkották, Közép- és Kelet-Európa társadalmát sokkal kevésbé dolgozták át”.¹¹

Bibó számba is vette azokat a fontosabb intézményeket és társadalomfejlődésbeli jellegzetességeket, amelyek alapján különvált a közép- és kelet-európai népek fejlődése a nyugat-európaiakétól. Ezek a következők:

- a szerződészerű relációkon alapuló hűbériség (szemben az Elbán túli, „rideg, uniformizáló jobbágyság”-gal);
- „csökkenő mértékben” voltak csak jelen a „polgári államforma, a kereszténység és a humanizmus által megszelídített társadalmi módszerek és érintkezési formák” Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugat- és Észak-Európában;
- a társadalomfejlődés későbbi periódusaiban pedig mind „az újkori forradalmi munkásság”, mind a nyomában fejlődő ipari munkásság” mind lélekszámában, mind pedig társadalmi súlyában jelentéktelenebb volt, mint Nyugat- és Észak-Európában.¹²

Mindezzel szembeállítva, Bibó úgy gondolta, hogy a modern társadalomfejlődés keresztény, humanista, polgári és munkásmozgalmi előzményei, ha kisebb mértékben ugyan, de ezen a területen is kialakultak. Másrészt viszont azt is hangsúlyozta, hogy a közép- és kelet-európai térségben zajló társadalomfejlődési folyamatnak voltak olyan sajátosságai is, amelyekből akár egy önálló, reménykeltő 'társadalomfejlődési vonulat' is sarjadhatott volna. Úgy látta, hogy a „szabad paraszti életformának és a politikai szabadságnak egészen figyelemreméltó előzményei léteztek a kelet-európai országokban, s a 19. század Európájának a legnagyobb reménysége éppen az a hatalmas visszhang volt, amelyet az európai szabadságeszme Kelet-Európában kiváltott. Ez a reménység Oroszországtól eltekintve nem vált be ...”.¹³

Az első, a társadalomfejlődés 'bevált' útja, a nyugat-európai – mely, mint láthattuk, töredékesen jelen volt Közép- és Kelet-Európában is – 'beilleszthető' abba a nagyívű 'szabadság-programba', amely a középkortól kezdve jellemezte Európai nyugati (és északi) felét,¹⁴ sőt bizonyos intézményeket tekintve, az ókori görög-római kultúrában gyökerezett.¹⁵ Ezen a téren a középkorban Bibó szerint nagyon fontos szerepet töltött be a kereszténység és a papság társadalomszervező és 'hatalomkritikai' funkciója¹⁶ révén, melynek segítségével sikerült Európa barbár fejedelemségeit az államalapítás/államszervezés fázisába eljuttatni. Ennek az átalakulási folyamatnak az eredményeként alakult ki a középkorra jellemző, javarészt privilégiumok által biztosított 'szabadságok' rendszere, a 'szabadság kis körei'.¹⁷ Bibó 'szabadságprogramja' tehát átfogó, történelmi korszakokon átívelő, a középkorban gyökerező társadalomfejlődésre vonatkozott és így Bibó nem gondolta előzmény nélkülinek az újkori szabadság-intézmények megjelenését, jóllehet e két korszakbeli fejlemények különbözőségét is hangsúlyozta.

Nem volt ez másképpen az európai nemzetek kialakulásának a bemutatásakor sem, mivel Bibó ennek a folyamatnak a kezdeteit a kora-középkorra datálta,¹⁸ de a 'modern nemzetek' létrejöttét ő is a 18. századra, még pontosabban a francia forradalom idejére tette, mert szerinte ekkor mutatkozott meg az a fajta 'hatalmas erő', a nemzeti érzés, mint demokratikus tömegérzelem, amely aztán „diadalmasan” birtokba vette a nemzeti keretet.¹⁹

3. A nemzetté válás nehézségei a közép- és kelet-európai országokban

A közép- és kelet-európai országok népeinek a története azonban másképp alakult. Bibó a térség (modern) nemzetté válásának a története kapcsán két fontos, ezt a folyamatot döntően befolyásoló tényezőre hívta fel a figyelmet. Az egyik, a társadalomfejlődés nyugat-európaiétól eltérő jellegében rejlik, de Bibó úgy gondolta, hogy ezek a különbségek önmagukban nem magyarázhatják a térség (modern) nemzetté válásának a nehézségeit és az agresszív nacionalizmus térhódítását a régióban. Nem magyarázhatják még akkor sem, ha a térség arisztokrata nagybirtokosai, monopolkapitalistái és a „katonai klikkek” olyan hatalmi mechanizmust működtettek, amelyet más, „szabad szellemű és egészséges fejlődésű ország” nem viselt volna el. De azt az álláspontot Bibó sem fogadta el, hogy ezekben az országokban az agresszív nacionalizmus a hatalmi erők azon érdekei miatt alakult ki, mert ezeknek az országoknak a népeit „rabszolgai engedelmisségben” tartották és így terelték el a figyelmet a fontos társadalmi kérdésekről. „Ez így – írta Bibó – nonszensz.... [H]a ez a tényező volna a döntő, akkor itt nem agresszív nacionalizmus, hanem egyszerű szolgaság és állati elmaradottság volna. A nemzeti érzés, még ha szűk és kicsinyes is, a demokratizmussal egy testvér, komoly tömegérzelem, márpedig érdekviszonyokba szilárdan beleágyazott emberek és csoportok, komoly tömegérzelmet sem stimulálni, sem átélni nem tudnak ... Komoly tömegérzelem csak indulatból származhatik, indulat pedig csak valóságos élményből”.²⁰

Mi tehát a társadalomfejlődés zavarai mellett az a másik döntő tényező, amelyik Bibó szerint magyarázatot adhat a térség nemzetté válásának és alakulásának rögzös, konfliktusoktól, sőt történelmi katalizmáktól sem mentes történetének alakulására, az agresszív nacionalizmus kialakulására és elterjedésére? „Minden szál – adja meg a választ Bibó – a politikai hisztéria valamiféle fajtája felé mutat, politikai hisztériák felgöngyölítésénél pedig első feladat felfedni azokat a történelmi megrázkódtatásokat, melyek ezeknek az országoknak a fejlődését s az egyensúlyát megzavarták. E megrázkódtatások a nemzetté alakulás kínos és nehéz voltából származtak”.²¹

A térség politikai hisztériáihoz több fokozaton keresztül vezetett az út. Ennek a történelmi folyamatnak a kiindulópontja a három (közép- és) kelet-európai ’kisállam’ esetében az volt, hogy különböző időpontokban ugyan, de mindegyikük elvesztette önálló államiságát és területük jelentős hányada a Habsburg Birodalom részévé vált. A Habsburg Birodalom pedig olyan államalakulat volt, „mely az állam- és nemzeti alakulás útját Közép- és Kelet-Európában végleg összezavarta”.²² Egyrészt ugyan megjelent egyfajta „osztrák-tudat”, amellyel ezt a nagyon heterogén államalakulatot igyekeztek megtölteni, de ez nem tudott gyökeret verni, mivel a Habsburg Birodalom „azt el tudta érni, hogy a beléje került nemzeteket meggyengítse, de arra nem volt képes, hogy ezeket a nemzeti egységeket feloldja”.²³

A Habsburg Birodalom területén élő népek²⁴ esetében a ’nemzeti keret’ nem esett egybe az ’állami kerettel’, ezeknek a formálódó nemzeteknek tehát nem volt önálló államuk.²⁵ Az önálló állami lét hiánya pedig a három ’kisállam’ esetében nem csupán annak megteremtését jelentette, hanem a korábban már létező önálló állami keret feltámasztását. Ennek a korábban már létező állami önállóságnak a felélesztése azonban nem történhetett másképpen, csak az akkor fennálló területi határok megváltoztatása révén, ami már önmagában hordozta a területi viták elmérgesedésének a veszélyét. Bibó szerint éppen „[e]zen a ponton kezdődik a közép-európai nacionalizmusok demokratikus tartalmának a csökkenése”.²⁶

A nyelvi és etnikai határok különbözősége nagymértékben elősegítette a „nyelvi nacionalizmus” kialakulását, melyet Bibó „speciális közép- és kelet-európai jelenség”-nek gondolt. Ebből a térségből származott az a téves elképzelés, „hogy a nemzet úgy keletkezik, hogy az egynyelvű emberek ’összeállanak’ és államot alapítanak. Ilyen azonban még soha ezen a világon nem történt”.²⁷ A nemzet ugyanis Bibó szerint „politikai” (és nem „nyelvé-

szeti”) fogalom. Az ebben a térségben élő azon „nemzetek, melyeknek történeti határa mellett nyelvrokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén másnyelvűek éltek, kitűzték az egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát”.²⁸

A nyelvi nacionalizmus hatására Bibó szerint „folyékonnyá” váltak a határok és rövidesen olyan történelmi szituáció alakult ki, „hogy az itt újjászületett összes nemzetek szomszédaik túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódtak. Ez a helyzet egy csomó háborút és katasztrófát okozott, amiből a nemzeti lét és a területi státus még nagyobb bizonytalansága származott”. Bibó ezeket a ’fejleményeket’ tekintette a közép- és kelet-európai nemzetek politikai hisztériái fő forrásának.²⁹

A most említett folyamatok – mint láthattuk – nem azonosak magával a politikai hisztériával, hanem azoknak ’csupán’ a forrását jelentették. A politikai hisztériához vezető út újabb jelentősebb állomása a „közösségért való egzisztenciális félelem” kibontakozása volt. A ’nyelvi nacionalizmus’, a ’határok folyékonysága’, az ’ádáz határviták’ együttesen odavezettek, hogy a „nemzet halálának”, a „nemzet megsemmisülésének” a gondolata kialakulhatott a térségben élő nemzetek körében, mert a „politikai megsemmisülés” lehetősége reálisan felmerülhetett.³⁰ Ez nem egy nép „kiirtását” vagy „kitelepítését” jelentette, hanem a veszélyérzet forrása az volt, hogy „nagy erővel és nagy erőszakkal [lehetett] kétségbe vonni” egy nemzet létezését.³¹ Az ilyen körülmények között élők sorában fel kellett ébreszteni, majd folyamatosan ébren tartani a nemzeti öntudatot.

A ’közösségért való egzisztenciális félelem’ (lelki)állapotát tekintette Bibó a döntő tényezőnek, ami a térség országaiban a demokratikus fejlődés lehetőségét „ingadozóvá tette”. ’Demokratizmus’ és ’nacionalizmus’ ugyan szerinte „két közös gyökerű mozgalom”, de „Közép- és Kelet-Európában, ahol a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember folszabadulása nem kapcsolódtak össze, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, amelyek azt látszottak bizonyítani, hogy ... a demokráciának végső konzekvenciáig való vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszik ki”.³² Így született meg az „antidemokratikus nacionalizmus”, mely jelenséget Bibó „szörnyű fából vaskariká”-nak nevezett. Egyfelől ugyanis kifejlődnek a „szabad ember jellegzetes erényei”, de ezt a „spontán lelkesedést, tudatos önfeláldozást ... egy olyan közösségért” kellene vállalni, „amely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit”.³³

Az ’antidemokratikus nacionalizmus’ vezetett el – többek között – Bibó szerint a térség olyan jelenségeihez, mint a demokrácia meghamisítása,³⁴ a politikai jellem deformálódása, a térség két jellegzetes politikus-típusának (hamis realista, túlfeszült lényeglátó) a kialakulásához is.

Ezek a történeti folyamatok kétségtelenül megterhelték a régió népeinek történetét, de igazán ’nyomorúságossá’ azt a különböző politikai hisztériák³⁵ tették. A politikai hisztéria kiindulópontja Bibó szerint a közösségnek olyan „megrázkódtató történelmi tapasztalata”, amelyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése a közösség erejét meghaladja. Ez a történelmi megrázkódtatás az adott „közösség politikai gondolkodásának megbénulásával” jár együtt és a közösségi gondolkodás és aktivitás „betegesen hozzákötődik egyetlen élmény egy bizonyos értelmezéséhez. Ebben a megrögződött, bénult állapotban az aktuális problémák megoldhatatlanná válnak, ha bármilyen vonatkozásban vannak a kritikus ponttal”.³⁶ A politikai hisztériák kialakulásának további előfeltétele az, hogy ilyenkor az adott közösség belemenekül „valami álmegoldás illúziójába” és „összeegyeztethetetlen dolgokat próbál meg összeegyeztetni”, „ferde viszonyba kerül a valósággal” és „[í]gy lassan képtelenné válik arra, hogy bajainak és kudarcainak az okát az okok és okozatok normális láncolatában megtalálja ...”.³⁷ Az így kialakult hisztérikus világlép „zárt és tökéle-

tes: megmagyaráz mindent és igazol mindent... Minden stimmel benne. Csupán egyetlen hibája van. Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért, mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit az adott helyzetben hallani akar”.³⁸ Az ilyen hisztérikus közösségekben egyre erősebb lesz a „hamis önértékelésre való hajlam” és „megjelennek a vágyak és a realitás diszkrpanciájának ismert tünetei ...”.³⁹

A politikai hisztéria fogalmi elemeit Bibó ugyan az első világháború utáni német történelem⁴⁰ példáján keresztül mutatta be először, de az a ’kelet-európai kisállamok’, így sajnos hazánk történetében is megtalálható volt. Akárcsak a német történelemben, a térség más országainak a történelmében sem hozott valódi békét a versailles-i békerendszer. Bibónak az volt az alapvető megállapítása, hogy a béke princípiumát, a népek önrendelkezési jogát nem alkalmazták következetesen.⁴¹ Ezzel az alapelvvel tehát egyetértett Bibó, de azt is elismerte, hogy a versailles-i békerendszer „saját alapelveihez viszonyítva lényegesen diszharmonikusabb volt, mint a régi-monarchikus-feudális legitimitás rendszere a maga virágkorában”.⁴²

A népek önrendelkezési jogának következetes alkalmazásából Bibó szerint ugyanis a „nemzeti hovatartozás” szerinti (etnikai) határok kizárólagossága következett volna. Ehelyett azonban olyan kritériumokat (gazdasági, közlekedési, kikerekítési, stratégiai stb.) alkalmaztak, „... melyeket divat a határkérdésekben a legesztelenebb gomolyagban felsorakoztatni” és ezek „valójában teljesen hiábavalók, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz”.⁴³ Ennek megfelelően Bibó csak a nemzetek elhatárolását tartotta elfogadható megoldásnak és úgy vélte, ha egy területet azonnal vagy meghatározott időn belül „nem csatolnak ide vagy oda”, az „csak arra jó, hogy felhívja a figyelmet a vita lehetőségére”.⁴⁴

A politikai hisztéria ’járványa’ tehát – nem minden előzmény nélkül – Trianont követően elérte Magyarországot is. A „magyar úriemberi réteg s a benne ... önállótlaná vált értelmiség és polgárság” arra – az egyébként kézenfekvőnek tűnő – következtetésre jutott, hogy „a népek önrendelkezésének alapelve darabokra törte a történelmi Magyarországot, tehát elvetendő, s annál könnyebben elvethető, mert hiszen az egész humbug és világcsalás, hiszen hárommillió magyart juttattak ennek nevében idegen uralom alá; a demokratikus belső forradalom pedig egyenes vonalban vezetett a az értelmiséget és a polgárságot kiirtani készülő proletárforradalomhoz, tehát reszketnünk kell tőle, s annál nyugodtabban elvethetjük, mert szintén humbug és világcsalás, hiszen szabadságon kezdte, és diktatúrán végezte”.⁴⁵

A történeti Magyarország felszámolásának nagyon súlyos mentalitásbeli következményei is lettek. Így pl. az, hogy a hazai „... politikai szemlélet nem volt képes disztingválni a leválásra érett másnyelvű területek elcsatolása és az oktanul és igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek elszakítása között. Ennek következtében nem tudott elszakadni a történeti nagy Magyarország ábrándképétől, és még inkább abba a lelkiállapotba került, hogy Európa neki egy súlyos igazságtalansággal adósa.”⁴⁶ Emiatt azonban 1938 után felmentve érezte magát minden európai kötelezettség alól, a midőn Magyarország területi státusának a megváltoztatására lehetőség nyílt, akkor nem állott meg a magyar nyelvű területeknél, hanem abban az arányban, amint ennek lehetősége megnyílt, tovább kergette a történeti nagy Magyarország ábrándképét, egyenes úton haladva az 1944. évi katasztrófa felé”.⁴⁷

A Bibó által leírt folyamat következtében Trianon vált a bizonyos egyetlen ponttá, egyetlen élménnyé, a történeti Magyarország szétesésének megrázkódtató élményévé, melyet a politikai hisztériák természetrajza kapcsán Bibó említett.

A Bibó gondolatvilágához közelálló, a második világháború után az USA-ba emigráló történész, Borbándi Gyula megállapítása szerint Trianon „semmiképpen nem lehetett kellő ok arra, hogy felelős politikusok a megcsontított országot csak amolyan provizóriumnak tekintsék és ezért társadalmának állapotával semmit, vagy csak éppen keveset törődjenek”.⁴⁸

Bibót a Horthy-rendszert elitelő álláspontja ugyanakkor nem akadályozta meg abban, hogy magát Trianont is elutasítsa. Az első számú kifogása az volt, hogy a történeti Magyarország felszámolása „olyan hebehurgya módon történt, hogy Magyarországról nemcsak más nyelvű területeket, hanem ráadásul meglehetősen bőven adagolva, magyar területeket is elcsatoltak”.⁴⁹ Az elcsatolás tényét még csak tetézte, hogy a két világháború között a szomszédos országokban a kisebbségi élet lassan (szinte) lehetetlenné vált még ott is, ahol nem kriminalizálódott a kisebbségi lét, illetve az etnikai konfliktusok nem fajultak öldökléssé. A kisebbségek állandóan az őket ért sérelmeket adták elő és az elnyomás különböző technikáit ecsetelték, míg a többségi társadalom kifogyhatatlan volt az izgató kisebbségi agitátorok gonosz aknamunkájának felemlegetésében. Az államhatalom ugyan lelkes frázisokkal ölelte magához idegen ajkú állampolgárait, de ha a „kisebbségi ember ... egy kicsit is jelét adja nyelvéhez és népéhez való ragaszkodásának, gyanússá válik, és gyanúsként kezelődik. Ez pedig a kisebbségi ember helyzetét ellentmondóvá és idegenné teszi akkor is, ha történeti kisebbség, s még inkább akkor, ha frissen odacsatolt kisebbség”.⁵⁰

A trianoni béke 'fantomja' a második világháborút lezáró békekötés kapcsán is megjelent Bibó munkásságában, mellyel kapcsolatban ekkor is leszögezte, hogy annak „rossz és igazságtalan volta ... közhely”.⁵¹ Mindez azonban nem változtatott azon az álláspontján, hogy szerinte Magyarország második világháborús szerepvállalása miatt megérdemelte azt amit kapott”, és Magyarország felelősségét nem homályosíthatja el semmiféle, a magyarokat ért sérelem.⁵² Ugyanakkor Bibó a második világháborút követő béketárgyalásokról is azt gondolta, hogy látványuk „páratlanul kiábrándító és lesújtó” volt, sőt „felületesség, formalizmus és ötletszerűség” dolgában még a trianoni békén is túltett. Úgy látta, hogy a békeszerződés ügye ki van szolgáltatva a győztesekből verbuválódó „két rivális hatalmi csoport” között kialakult „súlyos bizalmi válságnak”, amely úgy befolyásolja a béketárgyalások menetét, hogy annak során nem érvényesülhet semmilyen „elvi alap”.⁵³

A világ közvéleményének várható felháborodása ellenére Bibó úgy látta, hogy a Magyarországgal kötendő békeszerződést követően egy „hosszú lejárátú, esetleg nemzedékekre szóló területi stabilitás fog kialakulni”. Ebben a helyzetben Magyarország köteles lesz elfogadni a békeszerződést és azt Bibó szerint „száz százalékig” teljesíteni kell, elsősorban a határon túli magyarság érdekében.⁵⁴ Éppen az ő sorsukkal szemben nem válhat Magyarország közömbössé. A magyar kisebbségek életét pedig „másképp, mint politikai erőfeszítéssel, alig lehet elviselhetővé tenni, ez a politikai erőfeszítés pedig közvetve vagy közvetlenül nem lehet másnak a gondja, mint a 'rokon' államé, vagyis a miénk”.⁵⁵

4. Az etnikai konfliktusok feloldása

Bibó Közép-Európára vonatkozó eszmefuttatásait azonban nemcsak a politikai hisztériáknak a vizsgálata jellemezte, hanem az itt keletkezett konfliktusok feloldására (is) tett javaslatokat. Mielőtt ezekből a bibói gondolatokból idéznénk néhányat, érdemes Bibónak arra a gondolatmenetére utalnunk, amelyben következetesen szembeszállt azzal a nézettel, amely szerint az erőszak alkalmazása a természet parancsa. Bibó szerint ugyanis a természetre nem jellemző az élőlények közötti élethalálharc, a darwini értelemben vett létharc. Éppen ellenkezőleg: Bibó az élővilág „széles szolidaritásáról” beszélt, az élőlények egymásra utaltságáról, melyben tehát egyáltalán nem szükségszerű, hogy közöttük kíméletlen létharc alakuljon ki. Ebből a tényállásból Bibó azt a következtetést vonta le, hogy „az emberek közötti élethalálharc” egyáltalán nem „természettörvény”, hanem „egy deformációs folyamatnak az eredménye”.⁵⁶ Ennek a 'deformációs folyamatnak' az antropológiai genézise az 'ember' egzisztenciális félelmének a megjelenése volt. A fentiek alapján meg-

állapíthatjuk, hogy Bibó egyáltalán nem értett egyet a nemzetek/nemzetiségek közötti lét-harc álláspontjával.⁵⁷

A térség nemzetei/nemzetiségei közötti konfliktusok feloldására vonatkozó megoldásokat Bibó a legrészletesebben a „Bénultság”-ban⁵⁸ tárgyalta. Ebben a nagyszabású munkájában foglalkozott az etnikai konfliktusok meghaladására (is) javasolt „magasabb integráció”, a föderáció kérdésével, de ezt az intézményt sem tartotta csodaszernek. A föderációt „a demokratikus szabadságeszme egyik kiágazása”-nak tekintette ugyan, de nem értett egyet azzal a törekvéssel, hogy a különböző „nemzeti ellentétektől szétszabdalt embercsoportoknak” a köztük lévő vitás kérdések tisztázása helyett a föderációt javasolják megoldásként.⁵⁹

A ’demokratikus szabadságeszme másik kiágazásának’ az önrendelkezési elv⁶⁰ tekinthető, mellyel Bibó demokratikus értékrendje okán nagyon rokonszenvezett, de – mint láthattuk – nem hallgatta el ennek az elvnek az első világháborút követő, gyakorlati alkalmazására vonatkozó kritikai véleményét sem. A problémát pedig éppen abban látta, hogy Versailles-ban nem alkalmazták következetesen az önrendelkezési elvet.

Cáfolta azt a manapság is előforduló nézetet, hogy az önrendelkezés és az államok területi sérthetlensége egymással szembeállítható. Bibó ezt a szembeállítást azért tartotta elfogadhatatlannak, mert itt az ellentét tulajdonképpen egy rendező elv – az önrendelkezés – és egy ténylegesen létező intézményes valóság – a területi stabilitás – között látszik fennállni. Ez az ellentét tehát látszólagos, mert itt tulajdonképpen a feszültség egy elv és annak gyakorlati megvalósulása között áll fenn, holott maga az intézmény nem helyezheti hatályon kívül azt az elvet, amelynek a megvalósulására szolgál.⁶¹ Bibó továbbá azt is hangsúlyozta, hogy éppen az önrendelkezés alkalmazása vezethet a nagyobb fokú területi stabilitáshoz, a vég nélküli huzavonák és konfliktusok helyett.⁶² Az önrendelkezési elv „mederben tartása” érdekében szükség van a békés eljárások intézményes megteremtésére, mivel a létező „nemzetközi politikai vitaintéző eljárások” elégtelennek bizonyultak.⁶³

Javasolt viszont egy olyan intézményt, a „nemzetközi politikai döntőbíráskodást”, amelyet alkalmasnak gondolt az önrendelkezési elv érvényesülésével kapcsolatos viták elrendezésére. Ez az intézmény Bibó korában még nem létezett, de úgy vélte, hogy az megteremthető. Ezt a megalkotandó intézményt nemcsak az választja el a rendes nemzetközi bíráskodástól, hogy az egyik politikai, a másik meg jogi természetű, hanem az is, hogy az egyik választott, míg a másik állandó bírakból áll, az egyik a nemzetközi jog szabályai szerint jár el, míg a másik a *méltányosság* alapján döntene. A legdöntőbb különbség azonban szerinte a *funkcióban* van: a politikai döntőbíráskodás csak *kivételes* eljárás lehet, míg a másik állandó.⁶⁴

Milyen ügytípusok tartozhatnának egy ilyen szerv hatáskörébe? 1. Mindenekelőtt a területi viták. 2. Az új *államalakulásokra* irányuló kísérletek véleményezése, abból a szempontból, hogy a „tervezett” új állam tekinthető-e új nemzetalakulás kiindulópontjának. 3. Egyes államokat megillető *jogok korlátozása*. Bibó itt arra utal, hogy már az ő korában is több alkalommal merült fel az a gondolat, hogy azokban az államokban, ahol „rabszolgatartó abszolutizmusok, politikai gengszterbandák, paranoid egyéni diktatúrák, vagy fajelméleten vagy egyéb irracionális ideológiákon alapuló eszeveszett uralmi kísérletek jutnak uralomra” ott nem elegendő pusztán bojkottálni az adott államot, hanem a jogmegvona-s/jogfelfüggesztés lehetne a hatékonyabb eszköz.⁶⁵

Felvetődik számára a döntőbírátság által hozott határozatok normativitásának, kötelező erejének a kérdése is. A határozatok többsége esetében a kötelező erőt tekinti jó megoldásnak, de indokoltnak tartja a *véleményező* és a már létrejött kompromisszumot *elvi jóváhagyásként* nyújtó határozatot is.⁶⁶

5. Epilógus: Bibó jövőperspektívája

Bibó azonban nemcsak a politikai döntőbíráskodás intézményében látta a térség népei közötti konfliktusok feloldásának a lehetőségét, így az elcsatolt területek magyar kisebbségei helyzetének a jelentős javulásában is reménykedett – igaz, csak 'hosszú távon'.

Álláspontjának a kifejtésére konkrét aporót egy cikk-tervezet véleményezésére vonatkozó (fel)kérés⁶⁷ adott. Bibó – mind Szalai Pál, mind Litván György álláspontjával vitatkozva⁶⁸ – rámutatott arra, hogy az államhatárok megvonása a nemzetek önrendelkezésének elve alapján a demokrácia fogalomkörébe tartozó kérdés, ahogy pl. a választójog is, vagyis „nem eminensen nemzeti kérdés”, miként azt Szalai és Litván gondolták. Bibó azt is hangsúlyozta, hogy az az ország – Bibó itt Csehszlovákiára utalt –, „amelyik komolyan veszi a demokratizmust, nem törekedhet idegen, máshová gravitáló, más nemzethez tartozó lakosságnak a bekebelezésére”.⁶⁹

Nemcsak Csehszlovákiát, hanem Romániát is érintette az a bibói bírálat,⁷⁰ amelyik rámutatott: „a gyűlölködés jelen állapota mögött ma már nem annyira a most már nagyon régi magyar elnyomásnak az eleven emlékei vannak, mint inkább a saját rossz lelkiismeret mindazért, amit a kisebbségi magyarokkal szemben ők az elmúlt 60 év, vagy az elmúlt 30 év folyamán elkövettek”.⁷¹

Szalaiinak írt válaszleveléből pedig kiderül, hogy Bibó egy, a közép- és kelet-európai államokat is érintő demokratikus fordulatban reménykedett, amikor a magyar kisebbségeket ért sérelmek is szóba kerülhetnek. „Vagy komolyan képzeled – írta Bibó –, hogy ha egyszer egy pillanatban a komolyan vett demokratizmus a közép – és kelet-európai országok egymás közötti viszonylataiban érvényesülni kezd, hogy akkor bármiképpen meg lehetne akadályozni azt, hogy ezek a sérelmek nyíltan és világosan szóba kerüljenek?”⁷²

Úgy gondolta, hogy egy ilyen szituációban valószínű, hogy Magyarországnak le kell majd mondania „mindennemű területváltoztatási” szándékáról, cserébe azért, hogy a magyar kisebbség helyzetében komoly változtatást érjen el. Egy ilyen lépésre azonban csak akkor szánhatná el magát Magyarország, ha a határontúli magyarság helyzetének a javulására vonatkozóan „egészen komoly” garanciákat kapna az érintett szomszédos államoktól.⁷³

Bár a bibói életműben (lényegesen) nagyobb helyet foglalt el a térség patológikus tüneteinek a leírása, így az itt élő népek közötti konfliktusok vizsgálata is, de foglalkozott a patriotizmus fogalomkörébe sorolható és az etnikumok közötti kooperáció lehetőségeivel is.

A patriotizmus esetében Bibó megkülönböztette azt a nacionalizmustól. Az utóbbiban egyfajta agresszív magatartásformát látott, ami viszont a patriotizmusból hiányzott. A patriotizmus „a nemzeti közösségi tudat természetes kohéziós elemeit magába foglaló hazafiság”, míg a nacionalizmus „kártékony, agresszív és uralmi elemeket” is tartalmaz (uo.). A patriotizmust Bibó nem tekintette olyan ideológiai áramlatnak, mint pl. a liberalizmust és a szocializmust. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy a patriotizmus tulajdonképpen a népszuverenitás és az önrendelkezés elveihez kapcsolódik, márpedig az a körülmény, hogy a nemzetállamok ezeken az alapelveken jönnek létre, nem kíván külön ideológiát.⁷⁴

A patriotizmussal kapcsolatos fejtegetését Bibó egy nagyon fontos fogalmi disztinkcióval zárta. Nem gondolta külön ideológiának, ebből következően nacionalizmusnak sem „ha valaki a nemzeti tudatot, nemzeti lojalitást, nemzeti szolidaritást az átlagnál hevesebben, nagyobb érzelmi töltéssel teszi magáévá, a maga számára elsőrendű közösségi köteléknek tekinti ...”.⁷⁵

Egy új állam megalakulása vagy különböző területi átrendezések idején a 'kezdeményező közösség' részéről erőteljesebben, hevesebben vetődnek fel a nemzeti önállóság, a nemzeti egyesülés melletti állásfoglalások, mint pl. a „stabil nemzetek” esetében. Ilyenkor

többnyire „a nemzeti sajátosságok fokozottabb ápolásának és az önállósulás, illetve egyesülés programjáért való hazafias áldozatvállalásnak a kötelezettségét” tűzik ki, ami „szükségszerűen nem tartalmaz agresszív-uralkodó tendenciákat”.⁷⁶ A most említett törekvések és magatartásformák tehát nem sorolhatóak Bibó szerint a nacionalizmus kategóriájába, hanem a patriotizmus fogalomkörébe tartoznak.

A 'kelet-európai kisállamok együttműködésének esélyeivel' kapcsolatos bibói álláspontot befolyásolta Németh László Kelet-Európa koncepciója.⁷⁷ Németh László ezen felfogása a Szekfüvel folytatott vitájában alakult ki. Ezt a vitát Bibó egy kései, közvetlenül a halála előtt megjelent tanulmányában tette közzé. Németh László egy 1932-ben, a „Tanú”-ban megjelent írásában – szemben a hivatalos állásfoglalással és magával Szekfü álláspontjával is – a közép-európai népek között olyan új szellemi és politikai vállalkozást prognosztizált, amely majd testvérré fogja tenni az itt élő ellenséges népeket.⁷⁸

Bibó egyetértett Németh László álláspontjával, ugyanakkor Csehszlovákia és Románia „túlfűtött nacionalizmusa”-t és „magyargyűlölő nemzeti elfogultságát” is szóvá tette.⁷⁹

De Bibó nemcsak ebben a kései írásában, hanem már a második világháború után, de még a párizsi békeszerződés előtt, 1946-ban fogalmazta meg azt a már hivatkozott álláspontját, hogy a régi-új országhatárokat – elsősorban éppen az elcsatolt területek magyarsága érdekében – el kell fogadni, de ha esetleg adódna a (távoli) jövőben olyan „politikai konstelláció”, amely lehetőséget kínálna Magyarországnak számára jobb határok elérésére, azzal – kellő felelősséggel – élni kellene.⁸⁰

A felelősségteljes magatartásnak pedig igen fontos fokmérője lenne, ha Magyarország példát tudna adni a „kis népek közötti lojalitására és mértéktartásra”, mert így lehetne kitörni a „kölsönös és feneketlen gyűlölködés” circulus vitiosus-ából. Amikor Bibó ezeket a sorokat írta, akkor erre éppen másoknak volt lehetőségük, de mint megállapította, nem tették.⁸¹

Bibó Közép-Európával foglalkozó írásunk végéhez érve, fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Bibó – minden kritikája ellenére – nem gondolta azt, hogy csak ebben a régióban fordulhatnak elő etnikai konfliktusok és Nyugat-Európában pedig nem. Ha így lett volna, bizonyára nem írta volna meg az észak-írországi kérdéssel foglalkozó tanulmányát.⁸²

Mindez azonban nem ment fel bennünket az alól a kötelezettségünk alól, hogy a térség ma is meglévő etnikai konfliktusaira ne csak diagnózist állítsunk fel, hanem terápiát is kínáljunk.

JEGYZETEK

1. A hivatkozott interjú szövegében – tévesen – II. Béla neve szerepel. Huszár Tibor (1989): Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi. Dokumentumok. Kolonell Lap- és Könyvkiadó Kft. Debrecen. 94–95. old. [A továbbiakban: Huszár (1989).]
2. Az először csak szamizdat kiadványként megjelent Bibó-émlékkönyv több, Bibó Közép- és Kelet-Európára vonatkozó gondolatait elemző tanulmányára érdemes utalni. Mindenekelőtt Szűcs Jenő munkájára, amely nyomtatásban aztán 1983-ban jelent meg. (Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Könyvkiadó. Budapest [a továbbiakban: Szűcs (1983)]. Niederhauser Emil tanulmánya pedig, amelynek címe jelen írásunk alcímében is megtalálható, már Kelet-Európára fókuszált (Niederhauser Emil: Bibó István Kelet-Európa képe. In: Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest – Bern. 117–129. oldal, [a továbbiakban: Niederhauser (1991/1)], akár csak Kiss Gy. Csaba tanulmánya [Kiss Gy. Csaba (1991)]. A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában. In: Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Protestáns Magyar Szabadegyetem. Bern – Budapest. 111–116. old. [A továbbiakban: Kiss Gy. (1991).] A későbbi, hasonló tárgyú publikációk közé sorolható Bódi Stefánia tanulmánya is. Bódi Stefánia (2005): A közép-kelet-európai konfliktus értelmezése Bibó István elmélete alapján. Kard és Toll. 2005/4. szám. 88–95. old. [A továbbiakban: Bódi (2005).]

3. A továbbiakban „Egyensúly”.
4. A történeti régió meghatározása szempontjából alapvető munkának tekinthető Szűcs Jenő híres tanulmánya [Szűcs (1983) 8–15. old.]. Közép-Európa medievista szempontú meghatározására újabban lásd Font Márta: Bevezetés. In. Font Márta (szerk.): Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453). Pécs. 13–14. old. [A továbbiakban: Font (2009).]
5. Az „Egyensúly” egyik szövegvariánsában Bibó arra figyelmeztetett, hogy „végzetes” hiba lenne, ha az „angolszász világ” úgy tekintene a közép-európai térségre, hogy a térség – „(pontosabban a Németország és Oroszország között elterülő ún. középső zóna) problémái csak egy komplexum a sok közül...”. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. I. kötet. (1935–1944). 605. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/1).] Bibó – többek között – azzal indokolta álláspontját, hogy „... e terület konszolidálatlanságából rövid időn belül a második világháború robbant ki, s a harmadik világháború, ha egyszer kitör, alig törhet ki máshonnan, mint innen” [Bibó (1986/1) 606. old.].
6. A továbbiakban: „Nyomorúság”.
7. A továbbiakban: „Zsákutca”.
8. A továbbiakban: „Bénultság”.
9. A továbbiakban: „Európai”.
10. Ez így nem teljesen pontos, mert Bibó még az „Egyensúly”-ban nyújtott egy rövid áttekintést Jugoszláviáról, Romániáról, Görögországról és Bulgáriáról. A legrészletesebben Jugoszláviával foglalkozott, melynek történelemalakulását – a többi vizsgált országhoz képest – abból a szempontból gondolta „a legszerencsésebb helyzetben” lévőnek, hogy a „realitások” és a „vágyképek” közötti jelentős eltérés Jugoszlávia létrejöttével nem alakult ki. „A 19. században a felébredt horvát nacionalizmus történészei és nemzeti ideológusai rajzolták ki az egységes illír, majd délszláv nemzet vágyképét, s ez a vágykép a 20. század folyamán egy szerencsés történeti pillanatban összetalálkozott az igen erőteljes szerb népnek azzal a lényegesen szerényebb, de reális politikai célkitűzésével, hogy az összes szerbet egy államban egyesítse” [Bibó (1986/1) 515. old.]. Bibó szerint a 19. században még határozott nemzeti tudattal nem bíró „délszláv tömegek”, 1941-re már „határozottan nemzeti tudatra jutottak” (uo.). Ez nem jelentette azt, hogy Jugoszláviának ne lettek volna „súlyos határproblémái” (uo.) vagy éppen ne jelent volna meg az agresszív nacionalizmus, de az utóbbi „nem annyira a politikai keretek megszűküléséből és lélektani deformálódásából ered, hanem inkább az egész terület aránylag primitív voltából” [Bibó (1986/1) 516. old.]. – Románia helyzete abból a szempontból hasonlított Bibó szerint Jugoszláviáéhoz, hogy „a modern nacionalizmus által felkeltett vágyaknak a realitása lehetővé vált számára, és sikerült megvalósítania az Erdélyben és Besszarábiában élő románokkal való egyesülését” (uo.). Ugyanakkor „Románia helyzetében a politikai irrealizmusnak lényegesen erősebb tényezői játszottak szerepet”, mint Jugoszláviában. „Igaz, hogy a románság belsőleg egységesebb nemzet, mint a délszláv nemzet. Viszont az összes román 1918-ban történt egyesülése lényegesen kevésbé fundált dolog, mint a jugoszlávoké”. Bibó itt arra utalt, hogy Jugoszlávia létrejöttében két nagy birodalomnak/történelmi örökösének az első világháborút követő szétesése játszott szerepet, míg Románia területe olyan államok területéből is szerveződött (pl. Magyarország, Oroszország), melyek a későbbiekben is fennmaradtak (uo.).
11. Bibó István (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető. Budapest. 213. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/2a).]
12. Uo.
13. Bibó (1986/2a) 213–214. old. Kár, hogy ezt a gondolatát Bibó nem fejtette ki részletesebben.
14. Bibó említést tett a modern szabadságnak a középkori szabadságintézményekre történő „organikus ráépülés”-éről is, mintegy szerves fejlődésnek lát(tat)va ezt a folyamatot, de ezt a fajta kontinuitást csak Anglia és Hollandia történetében vélte felfedezni (Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. (1971–1979). Magvető. Budapest. 64. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/3a).])
15. Bibó az „Európai”-ban tárgyalta az ún. „egzisztenciális félelem” problémáját és ehhez a fogalomhoz kapcsolta az emberi civilizáció korai szakaszára jellemző „erőszak-eszkálálódás” jelen-

- séggörét. Az ókorban ebből az eszkalálódási folyamatból szerinte csak két kultúrkör tudott kitörni: a görög-római alkotmányozás és a kínai konfuciánus etika. [Bibó (1986/3a) 11–14. old.]
16. Ez utóbbi funkció 'elméleti' alapjait még Szent Ágoston teremtette meg azzal a gondolatával, hogy az államok az igazságosság eszménye híján nem mások, mint „rablóbandák” Szent Ágoston (2005): Isten városáról. De Civitate Dei. I. kötet. (Ford.: Földváry Antal). Kairosz Kiadó. Budapest. 265. old. [A továbbiakban: Szent Ágoston (2005/1).] Bibó az „Európai”-ban hivatkozott is erre a megállapításra.
 17. Bibó úgy gondolta, hogy a „középkorban a szabadságoknak az egész hierarchiája homogén rendszer volt” [Bibó (1986/3a) 98. old.], mely megállapítását – többek között – a holland himnusz elemzésével támasztotta alá [Bibó (1986/3a) 97–100. old.]. Ennek megfelelően az „egész társadalmat átfogó, mindinkább intézményesedő, rengeteg alávetés mellett rengeteg szabadságot is tartalmazó társadalomszerveződés” volt megfigyelhető a középkori Európában [Bibó (1986/3a) 34. old.]. Hivatkozott munkájában pedig Szűcs Jenő több ilyen, a középkorban is létező intézményt bemutatott [Szűcs (1983) 28–36. old.].
 18. Bibó (1986/2a) 188. old.
 19. „A forradalmi demokrácia és egyáltalán minden demokrácia – részletezi a fent hivatkozott megállapítását Bibó –, bármennyire is az ember szabadságát hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségben valósítja meg, s az élmény a szóban lévő közösség iránti érzelmeknek nem a lanygulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti” [Bibó (1986/2a) 191. old.].
 20. Bibó (1986/2a) 214–215. old.
 21. Bibó (1986/2a) 215. old.
 22. Bibó (1986/2a) 192. old.. A Habsburg Birodalom Bibó szerint létrejöttékor nem volt más, mint olyan „alkalmi, 'nemzet'-közi dinasztikus államkapcsolat, ... mint az aragon–szicíliai, angol–hannoveri stb. kapcsolatok” [Bibó (1986/2a) 192. old.].
 23. Bibó (1986/2a) 193–194. old.
 24. Bibó nem értett egyet azzal a véleménnyel sem, hogy a Habsburg Birodalom 'dunai állam' lett volna, mivel „amikor megszületett” olyan területeket foglalt magában, melyek alapján nem volt dunai államnak nevezhető [Bibó (1986/2a) 192. old.]. Bibó ezt az álláspontot képviselte akkor is, amikor a Teleki Pál Intézet nevét a Szekfü-tanítványok Duna-völgyi Intézetre kívánták változtatni [Huszár (1989) 101–102]. Bibó ebben a névváltoztatásban „a Habsburg-restaurációra irányuló oldalkacsintást” látott, ezért Ortutay Gyulának javasolta „a Kelet-Európai Intézet elnevezést” [Huszár (1989) 102. old.]. Bibónak továbbá azért sem tetszett a Duna-völgyi Intézet elnevezés, mert ez az „elnevezés kihagyja a lengyeleket és bevonja Ausztriát, amit pontosan fordítva éreztem szükségesnek” (uo.).
 25. „...az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzetek számára oly magától értetődően, világosan, körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: a saját állami keret realitása, az állami apparátus, az egységes politikai kultúra, a kialakult gazdasági szervezet és összecsokottság, a fővárosi és szellemi elit stb.” [Bibó (1986/2a) 216. old.].
 26. Bibó (1986/1) 389. old.
 27. Bibó (1986/2a) 195. old.
 28. Bibó (1986/2a) 196. old.
 29. Bibó (1986/2a) 197. old.
 30. Mindegyik nemzet „számára voltak területek, melyeket okkal féltettek, vagy jogosan követeltek, s egy sem volt közöttük, mely nem állt volna közel a részleges vagy teljes megsemmisüléshez” [Bibó (1986/2a) 217. old.].
 31. Uo.
 32. Bibó (1986/2a) 219. old.
 33. Uo.
 34. Uo. A demokrácia meghamisítása arra a „görcsös félelmi állapot”-ra vezethető vissza, hogy a „szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét, nem lehet élni a demokrácia javaival” [Bibó (1986/2a) 220. old.].
 35. Bibó politikai hisztériáról vallott felfogását behatóan Balog Iván elemezte. Balog Iván (2004): Politikai hisztériák Közép-Európában. Argumentum Kiadó. Budapest. [A továbbiakban: Balog (2004).]

36. Bibó (1986/1) 376–377. old.
37. Bibó (1986/1) 378. old.
38. Uo.
39. Bibó (1986/1) 379. old.
40. Bibó – hasonlóan a kelet-európai 'kisállamok' demokrácia-deficités történetével kapcsolatos megállapításaihoz – azon a véleményen volt, hogy a német hisztéria kialakulásában nem a versailles-i békeszerződés játszott egyedül szerepet, mivel „a történelmi előzmény Versailles-nál régebbre megy vissza” [Bibó (1986/1) 370. old.].
41. Bibó (1990a) 676. old. Egy korábbi írásunkban foglalkoztunk ezzel a kérdéssel. Kupa László (2009): Bibó István az önrendelkezésről. In. Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben. Tanulmányok. PTE – Bookmaster Kft. Pécs. 87–88. old. [A továbbiakban: Kupa (2009).]
42. Bibó (1990/a) 331. old.
43. Bibó (1986/2a) 243. old.
44. Bibó (1986/2a) 244. old. Bibónak a versailles-i békerendszerrel kapcsolatos kritikai álláspontját jól tükrözi, hogy a nyomában bekövetkező negatív vonásokat „sárkányfogvetetésekné” nevezte. Mindenekelőtt az a megállapítása figyelemre méltó, hogy az első világháborút lezáró békék diktált békék és nem paktált békék voltak [Bibó (1986/1) 440. old.].
45. Bibó István (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. Budapest. 597. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/2b).]
46. Bibó szerint a 'kelet-európai kisállamok' közül nemcsak Magyarországot jellemezte az a lelki-állapot, hogy „a világgal szemben csak követelnivalója van, kötelessége és felelőssége azonban nincsen” [Bibó (1986/2a) 211. old.].
47. Bibó (1986/2a) 204. old.
48. Borbándi Gyula (1983): A magyar népi mozgalom. Püski Kiadó. New York. 30. old. [A továbbiakban: Borbándi (1983).]
49. Bibó (1986/2a) 204. old.
50. Bibó (1986/2a) 231. old. Bibó a Trianon utáni magyar kisebbségi lét szempontjából számításba jöhető országok közül részletesebben csak Csehszlovákiával foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a Csehszlovákiához odacsapott magyar kisebbségnek sem etnikai, sem történelmi kapcsolata nem volt Csehszlovákiával. Bibó István (1990): Levél Szalai Pálhoz. In. Albert Gábor (szerk.): Bibó István: Különbőség. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest. 423. old. [A továbbiakban: Bibó1 (1990b).] A Csehszlovákiával kapcsolatos bibói kritikákkal már hivatkozott írásunkban foglalkoztunk [Kupa (2009) 75–77. old.].
51. Bibó István (1986): A békeszerződés és a magyar demokrácia. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. 1986. 269. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/2c).]
52. Bibó (1986/2c) 286–287. old.
53. Bibó (1986/2c) 278–279. old.
54. Bibó (1986/2c) 291. old.
55. Bibó (1986/2c) 293. old.
56. Bibó (1986/3a) 16–17. old.
57. A bibói gondolatnak fenti értelmezésére lásd pl. Kupa László (2012): Bibó, mint úriember?! Bibó István patriotizmusról, a kelet-európai kisállamok együttműködési esélyeiről. In. Kupa László (szerk.): Együttélés és együttműködés. Interetnikus kooperáció Közép-Európában. Tanulmányok. Virágmandula Kft. Pécs. 108–109. old. [A továbbiakban: Kupa (2012).]
58. Bibó munkáját a nemzetközi jog aspektusából Kardos Gábor elemezte. Kardos Gábor (2004): Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete. A ciprusi, a közel-keleti és az északir konfliktus. In. Rubicon. 2004/4. szám.
59. Bibó (1990a) 383–386. old.
60. A bibói önrendelkezés fogalmkörét Kovács Gábor 'nemzet' és 'nacionalizmus' kategóriáival összefüggésben vizsgálta. Kovács Gábor (2004): Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus. In. Rubicon. 2004/4. szám. 53–55. old.

61. Bibó (1990a) 409–410. old.
62. Bibó (1990a) 405–406. old.
63. Bibó (1990a) 417. old.
64. Bibó (1990a) 499–500. old.
65. Bibó (1990a) 513–514. old.
66. Bibó (1990a) 515–516. old.
67. Az említett konkrét apropót Szalai Pálnak, Litván György „Magyar gondolat – szabad gondolat” című tanulmányáról írt, de közzé nem tett cikke adta. Litván György: Egy kései Bibó-levél. In. Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest–Bern. 130. old. [A továbbiakban: Litván (1991/1).] Szalai ezt a cikktervezetet küldte meg Bibónak véleményezésre, amire Bibó – némi késéssel – egy terjedelmesebb levélben válaszolt, 1978-ban. A további bibliográfiai részletekre vonatkozóan lásd pl. Kupa László (2011): Küzdelem a fantommal?! Bibó István Trianonról. In. Kupa László (szerk.) Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben. Tanulmányok. Virágmandula Kft. Pécs. 78–79. old. [A továbbiakban: Kupa (2011).]
68. A részletekre vonatkozóan lásd pl. Kupa (2011) 79. old.
69. Bibó (1990b) 422–423. old.
70. Bibó a titói Jugoszlávia magyar kisebbséget érintő nemzetiség-politikájáról elismerőleg nyilatkozott [Bibó (1990b) 425].
71. Bibó (1990b) 425–426. old.
72. Bibó (1990b) 425. old.
73. Uo.
74. Bibó (1990a) 363. old.
75. Bibó (1990a) 364. old.
76. Uo.
77. Németh Lászlónak a trianoni traumára és a nemzetiségi politikára vonatkozó újszerű megközelítésére lásd Papp István (2012): A magyar népi mozgalom története (1920–1990). Jaffa Kiadó. Debrecen. 132. old. [A továbbiakban: Papp (2012).]
78. Bibó István (1986): Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfü Gyulával folytatott vitája. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 377. old. [A továbbiakban: Bibó (1986/3b).]
79. Bibó (1990b) 425. old.
80. Bibó (1986/2c) 291–292. old.
81. Bibó (1986/2c) 292. old.
82. Bibó ebben az írásában is felhívta a figyelmet a kompromisszum-kész politikai kultúra jelentőségére, Nagy-Britanniát említve példaként. Bibó István (1990): Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan politikai döntőbírósi döntés fényében. [ifj. Bibó István (szerk.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 689–690. old. [A továbbiakban: Bibó (1990c).]

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balog Iván (2004): Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Argumentum Kiadó. Budapest. [Balog (2004)].
- Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. I. kötet. (1935–1944). Magvető. 295–635. old. [Bibó (1986/1)].
- Bibó István (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. Budapest. 185–265. old. [Bibó (1986/2a)].
- Bibó István (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. Budapest. 569–619. old. [Bibó (1986/2b)].

- Bibó István (1986): A békeszerződés és a magyar demokrácia. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet. (1945–1949). Magvető Könyvkiadó. Budapest. 267–296. old. [Bibó (1986/2c)].
- Bibó István (1986): Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. (1971–1979). Magvető. Budapest. 7–123. old. [Bibó (1986/3a)].
- Bibó István (1986): Németh László kelet-európai vitája Szekfü Gyulával. In. Huszár Tibor (vál.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 375–384. old. [Bibó (1986/3b)].
- Bibó István (1990): A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. In. Ifj. Bibó István (szerk.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. (1935–1979). IV. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 283–681. old. [Bibó (1990a)].
- Bibó István (1990): Levél Szalai Pálhoz. In. Albert Gábor (szerk.): Bibó István: Különbség. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest. 421–428. old. [Bibó (1990b)].
- Bibó István (1990): Észak-Írország kérdése egy lehetséges pártatlan politikai döntőbírási döntés fényében. In. Ifj. Bibó István (szerk.): Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. kötet. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 683–710. old. [Bibó (1990c)].
- Bódi Stefánia (2005): A közép-kelet európai konfliktus értelmezése Bibó István elmélete alapján. In: Kard és Toll. 2005/3. szám. 88–95. old.
- Borbándi Gyula (1983): A magyar népi mozgalom. Püski Kiadó. New York.
- Font Márta (2009): Bevezetés. In: Font Márta (szerk.): Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453). Pécs. 11–19. old.
- Huszár Tibor (1989): Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Lap- és Könyvkiadó. Debrecen. 5–159. old. [Huszár (1989)].
- Kardos Gábor (2004): Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete. A ciprusi, a közel-keleti és az északír konfliktus. In: Rubicon. 2004/4. szám.
- Kiss Gy. Csaba (1991): A nemzetfogalom néhány antinómiája Kelet-Közép-Európában. (A kelet-európai kisállamok nyomorúsága című Bibó-tanulmány margójára). In. Réz Pál (szerk.): Bibó- emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest–Bern. 11–16. old.
- Kovács Gábor (2004): Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus. In. Rubicon. 2004/4. szám.
- Kupa László (2009): Bibó István az önrendelkezésről. In. Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben. Tanulmányok. PTE-Bookmaster Kft. Pécs. 83–97. old. [Kupa (2009)].
- Kupa László (2011): Küzdelem a fantommal?! Bibó István Trianonról. In. Kupa László (szerk.): Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában. Tanulmányok. PTE-Bookmaster Kft. Pécs. 71–83. old. [Kupa (2011)].
- Kupa László (2012): Bibó, mint 'úriember'?! Bibó István patriotizmusról, a kelet-európai kisállamok együttműködésének esélyeiről. In. Kupa László (szerk.): Együttélés és együttműködés. Interetnikus kooperáció Közép-Európában. Tanulmányok. Virágmandula Kft. Pécs. 107–119. old. [Kupa (2012)].
- Litván György (1991): Egy kései Bibó-levél. In. Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv. I. kötet. Századvég Kiadó – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest–Bern. 130–143. old. [Litván (1991)].
- Niederhauser Emil: Bibó István Kelet-Európa képe. In. Réz Pál (szerk.): Bibó emlékkönyv I. kötet. Századvég Kiadó – Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest–Bern. 117–129. old. [Niederhauser (1991)].
- Papp István (2012): A magyar népi mozgalom története. 1920–1990. Jaffa Kiadó. Debrecen.
- Szent Ágoston (2005): Isten Városáról. De Civitate Dei. I. kötet. (Ford.: Földváry Antal) Kairosz Kiadó. Budapest.
- Szücs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

MAJOROS ISTVÁN*

POLITIKAI MODERNIZÁCIÓ AZ OSMÁN BIRODALOMBAN, 1774–1914¹

POLITICAL MODERNISATION OF THE OTTOMAN EMPIRE, 1774–1914

ABSTRACT

The study presents a process of political modernisation of European type in the Ottoman Empire from the peace treaty of Küçük-Kaynarca to the First World War. The culmination of this process was the proclamation of the constitution in 1876. But this constitution didn't work to the Young Turkish Revolution in 1908. The study presents the situation of the empire, the causes of the reforms, first of all the Tanzimat and the the policy of the sultans from Abdul-Hamid I to Abdul-Hamid II. The author examines changes under Abdul-Hamid II and he tries to explain the causes of his new policy. At the end he comes to the conclusion that the presented political modernisation in spite of the contradictions was a good basis to be continued in the interwar period and after the Second World War.

Keywords: Tanzimat, hatti-sherif, hatti-humayun, political modernisation, army, Young Turkish Revolution

Az École Libre des Sciences Politiques 1900 júniusában ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját. Ebből az alkalomból szervezték meg a politikatudományok kongresszusát, melynek egyik témája az Európai Egyesült Államok volt. Az előadó, Anatole Leroy-Beaulieu² azt vizsgálta, hogy mi lehet a célja egy ilyen egyesülésnek, mit jelent maga a fogalom, s a kontinens mely részeit foglalná magába. Leroy-Beaulieu szerint Nagy-Britannia, Oroszország és Törökország nem tartozna ehhez az egyesüléshez. Egy másik változat viszont Nagy-Britanniát és Oroszországot az Európai Egyesült Államok részének tekintette, de Törökországot ez a tervezet is kizárta.³ A két háború közti időszakban a Coudenhove-Kalergi vezette páneurópai mozgalom is felvetette ezeket a kérdéseket, s Törökországgal kapcsolatban szintén erre a következtetésre jutott. Miért? Feltehetően azért, mert ázsiai, így az európai fejlődéstől eltérő hatalomnak tartották, és olyan térségnek tekintették, ahol szinte megállt az idő, hiába javasoltak reformokat a 18. század végétől az európai nagyhatalmak. A birodalom azonban a mozdatatlannak látszó felszín alatt a reformok és a változások sorozatát éli át a 18. század közepétől az első világháború kezdetéig terjedő másfél évszázad alatt. A reformokra ugyanis nem csupán az európai nagyhatalmak beavatkozási politikája miatt kényszerült rá, hanem a helyzetében bekövetkezett változások miatt is.

Sokan és sokáig a birodalom stagnálását a török kormányok tehetetlenségének, könnyelműségének, a korrupciónak tulajdonították, s annak is, hogy az Oszmánok nem sajátították el az új, nyugati technikákat. A Robert Mantrán nevével jelzett hatalmas összefoglaló az Oszmán Birodalomról azonban kiemeli, hogy ez egy nyugati megközelítés, s bár többé-kevésbé igaz, mégsem szabad elfelejteni, hogy maguk a szultánok a reformok kezdeményezői, s főleg a 19. században, mindegyik uralkodó kiérdemli a reformer elnevezést is. És az sem elhanyagolható, hogy a 18. század második feléig egy koherens állam képét

* Prof. Dr. Majoros István, az MTA doktora, tanszékvezető, ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

mutatja, amely ellenőrzi a Közel-Keletet és a hagyományos tengerei utakat, ráadásul stratégiai ponton, Ázsia és Európa között fekszik, amely főleg a britek számára volt fontos, ezért csökkenteni vagy inkább ellenőrizni akarták Konstantinápoly befolyását a térségben. A birodalom számára az 1768–1774-es orosz–török háborúban elszenvedett vereség volt az első komoly intő jel, amely a modernizáció felé mozdította.⁴ S valóban, a birodalomban a 18. század második felétől egy lassú, alig észrevehető változásoknak vagyunk tanúi.

Jelen tanulmányunkban a politikai modernizáció főbb lépéseit igyekszünk bemutatni az első világháborúig terjedő időszakban. Ez a modernizáció egy európai típusú változást jelent, melynek csúcsa az alkotmányos parlamenti rendszer kiépülése választójoggal, alapvető politikai szabadságjogok biztosításával, pártokkal és a nyilvánosság valamilyen változatának a megjelenésével. E jelenségeket egy európaizálódási folyamatnak tekinthetjük, amely különböző formában az európai kontinens minden államában végbement, s a különbségek a hagyományok, a politikai kultúra, a mentalitás, a gazdaság és a társadalom eltéréseiből erednek. Így a Török Birodalom az európaizálódás speciális esete, hiszen egyszerre volt európai és ázsiai hatalom.

Néhány számadat a birodalomról: a 18. század végétől 1914-re a birodalom területe 3 millió km²-ről 1,3 millió km²-re csökkent. Lakossága 1800-ban 25–30 millió lehetett, s ebből 10–11 millió élt az európai területeken. Közvetlenül az első világháború kirobbanása előtt mintegy 26 millió volt a népesség száma. A 19. században a népesség nagymértékben átrendeződött, mivel a század első felében a birodalom lakóinak 50%-a élt az európai területeken, 1906-ra azonban ez az arány 20%-ra csökkent.⁵ A területi veszteségek, s az ezt okozó háborúk együtt jártak az elszegényedéssel, s ez a katonai teljesítményt is befolyásolta, ami miatt a birodalom ördögi körbe került: csökkent a katonai teljesítmény, csökkentek a jövedelmek, emiatt erősödött az anarchia, a peremterületeken pedig megnőtt a helyi hatalmasságok befolyása,⁶ így a központi hatalom még kevesebb jövedelemhez jutott, s ezáltal a birodalom elszegényedése tovább nőtt.⁷ Ez is egyik tényezője lesz a változások lassúságának. Emellett meg kell említeni azoknak a szerepét, akik a régi viszonyok fenntartásában voltak érdekeltek. A változások, a reformok ellenfelei között találunk katonai vezetőket és főleg az ulémákat, a Korán doktorait. S a reformok hívei és ellenfeleinek harcában az utóbbiak voltak többségben. Ezen a területen a birodalom az orosz fejlődéshez hasonlít, hiszen a reformok hívei ott is kevesen voltak. I. Sándornak a reformok érdekében, svájci tanítójának, Laharpe-nak a tanácsait követve, létre kellett hoznia a reformok híveit. Pontosabban csak elindíthatta ezt a hosszú, mintegy száz évig tartó folyamatot. Az Oszmán Birodalom szultánjai hasonló helyzetben voltak a 18. század második felétől kezdve: nekik is ki kellett nevelniük egy művelt, európai látókörű reformértelmiséget. A változások lassúságában szerepet játszottak a 18–19. század háborúi,⁸ a felkelések⁹ és a nagyhatalmak fellépései, beavatkozásai. Az oroszok és a Habsburg Birodalom a reformok ellenzőit támogatva, míg a franciák, az angolok, a hollandok a reformok híveit.¹⁰ Egyik fél sem volt igazán érdekelt a birodalom megerősödésében, modernizálódásában. A nagyhatalmak beavatkozására az ún. keleti kérdés adott lehetőséget.¹¹

A nagyhatalmi beavatkozás elsősorban a birodalom keresztény lakossága érdekében történt, főleg orosz részről,¹² de vallási kérdésekben a franciák is beavatkoztak a katolikusok védelmében. A Porta a külföldi beavatkozást nem tudta megakadályozni, legfeljebb elodázhatta. Bizonyos területeken azonban, mint a hadsereg vagy a közigazgatás, a birodalomnak minden külső nyomás nélkül is változtatnia kellett, ha egy központosított, bürokratikus monarchiát akart annak érdekében, hogy a központ megszilárdíthassa a hatalmát, s megszabadulhasson a külföldi befolyástól is.

Bizonyos változásoknak a 17. század végétől kezdődően lehetünk tanúi. Megszűnt a devsirme,¹³ a keresztény gyerekek begyűjtése Anatóliában és a Balkánon, akiből aztán hivatalnokokat és janicsárokat neveltek. A 18. század elejétől aztán az újoncok már nem

konvertiták, hanem mohamedánok, akiknek joguk van a nősüléshez, az otthonteremtéshez, aminek következményeként már nem akartak a családtól távol harcolni. Az egykori elit alakulat katonai ereje ezáltal csökkent, jóllehet megtartották kiváltságos helyzetüket. A janicsárok emiatt a zűrzavar, az anarchia tényezőivé váltak, s ebben szerepet játszott az is, hogy a fizetésüket nem kapták meg rendszeresen, ezért valami kiegészítő foglalkozást kerestek. Ezt a kereskedelembe, az iparba, a mezőgazdaságba történő bekapcsolódás hozta meg számukra. Ez az új tevékenység azonban társadalmi feszültségeket eredményezett, különösen a Balkánon, ami egyik tényezője lett a balkáni nacionalizmus kialakulásának, erősödésének. A birodalom felvilágosult vezetőinél már a 18. század elején megjelent az állami adminisztráció megjavításának a gondolata.¹⁴ A janicsárok megváltozott helyzete miatt azonban az első reformintézkedésekre a hadsereg területén került sor, s azért is, mert itt kisebb volt az ellenállás. A változtatásokat az is indokolta, hogy közben a nyugati, s általában az európai hadművészet jelentős átalakuláson ment keresztül. S a 18. században a birodalom több fenyegetésnek is ki volt téve. Katonailag az oroszok és az osztrákok jelentettek veszélyt, a gazdaságban pedig a franciák, az angolok és a hollandok növelték befolyásukat.¹⁵

Az első reformlépések megtetele I. Abdul-Hamid (1774–1789) nevéhez fűződik, aki a tüzérség és haditengerészet modernizálására törekedett. Ebben segítségére volt a magyar származású baron Tott (Tóth Ferenc), aki francia szolgálatban állva 1775-ben érkezett Törökországba.¹⁶ A skót Campbell-lel és a francia Aubert-rel egy gyorstüzelő tüzérségi egységet hozott létre. S bár Tott 1776-ban elhagyta Törökországot, társai folytatták a megkezdett munkát. A haditengerészet megújításában két francia, Le Roi és Durest vett részt. Khalil Hamid nagyvezírsége alatt a janicsároknál és a szpáhiknál is bevezettek újításokat, pl. az állandó katonai kiképzést. A nagyvezír a gazdasági háttér biztosítására is törekedett: bátorította a helyi ipart, főleg a textilágazatot.¹⁷

A következő uralkodó, III. Szelim (1789–1807) folytatta a megkezdett reformokat. Az új szultán a 18. századi felvilágosult uralkodókhoz tartozik, s nagy érdeklődéssel fordult más országok, főleg Franciaország felé. Levelezett XVI. Lajossal, s ő volt az első, aki nagyköveteket küldött az európai fővárosokba.¹⁸ Szelim 1794-ben hozta létre az új gyalogsági hadtestet, a *nizam-i dzsedit* (új szervezetet jelent a szó), amelyet európai módra – angol, francia, német – képeztek ki. E gyalogság tagjait Anatóliában toborozták, s a létszáma 1797-ben 9200 volt, 27 tiszttel. 1806-ban a létszám 22 685-re emelkedett, a tisztek száma pedig 1590-re. 1795-ben létrehozták a műszaki katonai iskolát. Az újítások a civil szférát még alig érintették.¹⁹ Az 1807-es janicsárlázadás következtében azonban Szelim lemondott, s helyébe IV. Musztafa került (1807. május 29.), aki Szelim összes reformját megszüntette, s hamarosan Szelimet is megölték. Az elmenekült Mahmud herceget, I. Abdul-Hamid fiát azonban Musztafa Bajraktár szultánnak kiáltotta ki (1808. július 28.), aki II. Mahmud néven uralkodott 1839-ig.²⁰

III. Szelim reformjaival már valami elkezdődött az Oszmánok birodalmában, az igazi reformer azonban II. Mahmud (1808–1839) volt, s vele kezdődik a Tanzimát, a reformok kora is. A változtatásra a húszas, harmincas évek felkelései, háború miatt rákényszerült a szultán, hiszen a harmincas évek egyiptomi krízisei komoly kihívást jelentettek a birodalom számára. A szultán mindezek ellenére lassan kezdett a reformokhoz. A janicsárokkal kapcsolatban meg kellett nyugtatnia a vallási vezetőket. A rebellis pasák pedig kétélű fegyvernek bizonyultak: ha leveri őket, nem használhatók fel a keresztény lázadók ellen. Ha viszont a szultán nem számolja fel ezeket a góccokat, akkor az anarchia állandó tényezői maradnak. Mahmud célja az volt, hogy a közigazgatást az európaihoz közelítsék, jelentős változtatásokat hajtsanak végre a hadseregben és az oszmán társadalom felső köreinek mentalitását is valamilyen módon átformálják. Bármilyen változtatást azonban csak az ifjú vezetők segítségével lehetett elérni. Ezek a reformerek hosszabb időt töltöttek nyugaton

külgügyi képviselőben, s e réteg jellegzetes alakja Musztafa Resid pasa volt, aki 1833-tól 1858-ban bekövetkezett haláláig meghatározó szerepet játszott a birodalom életben.²¹

Mahmud trónra lépésekor még nagyvezíre, Bayraktar Musztafa pasa volt a birodalom erős embere, aki megpróbálta újjászervezni III. Szelim hadtestét, s mintegy 10 ezer főnyit össze is tudott szedni. 1808 novemberében azonban újabb janicsár lázadás robbant ki, melyben Bayraktar is meghalt. Mahmud megértette, addig nem lehet reformokba kezdeni, amíg az elavult politikai rendszer vezetői a helyükön vannak, s amíg meg nem erősíti hatalmát. Ez csak akkor lehetséges, ha erős hadseregre és olyan emberekre támaszkodhat, akik nem a kiváltságaikat, hanem az államot akarják megvédeni. Ezen a téren bizonyos mértékben megelőzte őt Egyiptom kormányzója Mohamed Ali, aki jóval több reformot vezetett be, mint a szultán.²² Mahmud uralkodásának első felében a katonai reformok domináltak, a harmincas években viszont a civil szférát érintették.

A szultán 1826-ban új katonai szabályzatot adott ki, amelyben a janicsárságot nem szüntette meg, csupán integrálta az új hadseregbe. A janicsárok azonban június közepén ismét fellázadtak. A szultán azonban az ulémák és a reformok iránt elkötelezett tisztek támogatását élvezve a lojális csapatokkal s a már újjászervezett tüzérséggel leverte a lázadókat: 6 ezer janicsárt megölték, s 18 ezret Ázsiába deportáltak. Ezzel a janicsárok és a szpáhik szerepe hivatalosan is véget ért. II. Mahmud pedig egy modern hadsereget hozhatott létre, s a változások a tüzérséget, a lovasságot és más katonai területeket egyaránt érintették. A katonai kiképzést európaiakra bízta. A harmincas években orosz, angol és porosz kiképzők érkeztek, köztük 1835-ben Helmuth von Moltke, ekkor még hadnagyi rangban. Franciák egyelőre nincsenek, mert Alit támogatták Egyiptomban. A haditengerészetet a britek képezték ki.²³

A civil szférát érintő intézkedések a harmincas évekre estek. A központi kormányzat élén a nagyvezír állt, akit már első miniszternek is neveztek. A kormányzat minisztériumokra és osztályokra oszlott. 1836-ban szervezték meg a külügyminisztériumot, melyhez a külkereskedelem irányítása is tartozott. Civil funkcionáriusokat képző iskolát is létrehoztak. 1837-ben szervezték meg a belügyminisztériumot. 1838-ban hozták létre a mezőgazdasági és kereskedelmi tanácsot, amely kivált a kereskedelmi minisztériumból. S ugyancsak ebben az évben hozták létre a Fényes Porta tanácsát azzal a feladattal, hogy vizsgálja meg a törvényjavaslatokat. Mahmud e reformokkal a központi hatalom erősítésére törekedett, s azt akarta elérni, hogy a birodalom funkcionáriusai a központtól függenek, jövedelmüket ne helyben szerezzék, ezért fizetést kaptak. Céljaihoz képzett fiatalemberekre volt szüksége, ezért meg kellett szervezni az oktatást, mert az ulémák által adott képzés már nem felelt meg a birodalom szükségleteinek. Ehhez azonban lépésről lépésre kellett eljutni. Először középiskolákat szerveztek, ahol a katonai pályára készítették fel. A civil adminisztráció számára jogi iskolákat hoztak létre. 1839-ig azonban ezen iskolák száma nem nagy, s a képzés színvonala sem kielégítő. Felsőfokú iskolákat is létrehozak, illetve újjászervezték. Ilyen volt az orvosi iskola, amely mellé 1832-ben egy sebészeti iskola kapcsolódott, s e kettőből lesz 1839-ben a birodalmi orvosi iskola. Mahmud 1830 után megengedte, hogy a fiatal diplomaták és a diplomáciai személyzet gyermekei külföldre menjenek nyelvet tanulni, elsősorban franciát, de angolt vagy más nyelvet is.

Mahmud folytatva III. Szelim diplomáciai nyitását, s 1834-ben döntött arról, hogy állandó követeket küld az európai fővárosokba, mindenekelőtt Párizsba, Londonba, Szentpétervárra és Bécsbe. A külfölddel való kapcsolat a nyelvek kérdését is felvetette. Eddig a tolmácsolást a fanarióta dragománok biztosították. A külügyminisztérium mellett ezért létrehozak egy fordítóiskolát, létrejött egy fordítóiroda is, ahol már nem görögök, hanem törökök dolgoztak, s a franciát tekintették a diplomácia nyelvének. Ebből az iskolából kerültek ki a reformokért lelkesedő funkcionáriusok. Aztán diákokat küldtek Franciaországba nyelvet tanulni. Az ifjú Abdul-Medzsid, a Mahmudot követő szultán is megtanult franciául, s a krími háború idején ezen a nyelven tudott társalogni III. Napóleonnal.²⁴

A szultán reformjai az alattvalókat is érintették. 1831 és 1838 között tartották meg az első népszámlálást a birodalomban, amely a férfi lakosságot érintette, s a földet írták össze az adó igazságosabb megállapításához. Ezeket a reformokat azonban csak fokozatosan vezették be, s egy-két provincia, pl. a bursai, szolgált kísérleti terepnek.²⁵

A reformokat segítették a sajtó is. Az 1790-es évek második felében megjelenő francia nyelvű újságok még nem oszmán termékek.²⁶ Mohammed Ali Kairóban jelenteti meg az első oszmán lapot, *Egyiptomi események* (Vekâyî-i Misriyye, 1829) címmel. Mahmud e példát követve jelenteti meg törökül 1831 novemberében az *Események kalendáriumát* (Takvîm-i Vekâyî). Ez hetilap volt, s törvényeket, dekrétumokat publikált, valamint a birodalom és a birodalmon kívül történt eseményeket. Néhány nappal később megjelent a francia változata is *Moniteur ottoman* (Oszmán értesítő) címmel. A szultán a francia változattal a fővárosban élő külföldieket akarta informálni. E sajtótermékek korlátozott számú közönségnek szóltak: a török számot 5 ezer, a franciát 300 példányban publikálták és a sajtónak igazán csak a fővárosban, Szmirnában és Bejrútban volt közönsége. 1840-ben jelent meg a második török nyelvű újság (Djerîde-i havâdis – A hírek regisztrálása). Az oszmán sajtó azonban csak a század második felében indult fejlődésnek.²⁷ A nyugatosodás azonban terjedt, s ezen a téren a szultán volt a példa, aki átvette az európai ruházatot: a köntöst és a turbánt felváltotta a szalonkabát és a fez.²⁸ 1839. július 11-én szultáni beiktatásakor Abdul-Medzsid is fezt viselt. Az újdonságok közé tartozott, hogy a szultán megjelent a nyilvánosság előtt, kocsin közlekedett s vidékre is ellátogatott. Bevezette a nyugati zenét az udvarban Giuseppe Donizetti, a híres olasz zenész fivérének a segítségével. Koncerteket szervezett, balettet, operát mutattak be, s a hadseregben nyugati típusú zenét rendszeresítettek. 1834-ben szervezték meg a postai szolgálatot. A francia nyelv elterjedt az elit körében, s Isztambulban a külföldi tanácsadók, technikai személyzet, diplomáták, kereskedők száma nőtt. E változások mellett azonban a hagyományos körök száma igen jelentős volt, fékezve a nyugatosodást.²⁹

1839. július elsején II. Mahmud meghalt, s öt fia, a 16 éves Abdul-Medzsid követte a trónon Halála előtt azonban Mahmud Musztafa Resid pasával elkészíttetett egy szöveget, amely reformokat hirdetett meg, s ezt mutatták be 1839. november 3-án, amikor a Topkapi palotában levő Rózsaszínű házba (Gülhane) hívták az állam felelőseit, és Resid pasa felolvasta előttük a gülhanei hattî-serifet, a szultáni rendeletet, amely a birodalom megreformálását tűzte célul a teokratikus alapok sérelme nélkül. A dokumentum minden alattvaló egyenlőségét mondja ki, s garantálja a biztonsághoz, az élethez, a vagyonhoz való jogot vallástól, nemzetiségtől függetlenül. Hangsúlyozza, hogy mindenkit a fennálló törvények alapján kell elítélni. Kimondja azt is, hogy vagyona arányában mindenkinek adót kell fizetnie. Katonai téren pedig előírja, hogy minden település létszamarányosan küld kontingenst, s a katonai szolgálat nem lehet több öt évnél. A szultáni dokumentum kihirdetése logikus következménye volt egy több mint 20 éves politikának. Külföldön egyébként nagyobb visszhangja volt, mint a birodalmon belül.³⁰

A gülhanei hattî-seriffel, illetve Abdul-Medzsid uralkodásával kezdődik a Tanzimát kora, amelynek csúcsa az 1876-ban kihirdetett oszmán alkotmány lesz.³¹ A reformok kora azonban korábbi, mint 1839, hiszen 1826-tól a janicsárság felszámolásától számítják, s egy felülről végrehajtott forradalomnak is tekintik. A szultáni irat folytatásaként 1840-ben adták ki a büntető törvénykönyvet, melyre a Code Napóleon volt hatással. Az ötvenes években ez kiegészült kereskedelmi, illetve tengeri kereskedelmi törvényekkel. Ugyancsak 1840-ben hozták létre az államtanács elnöke címet, valamint Resid pasa megszervezte a helyi kormányzást, létrehozva az előkelők tanácsát, melyben keresztények is képviseltették magukat. A reformok legtöbb újítása azonban holt betű maradt, s nem csupán az ellenállás, hanem a pénz hiánya miatt is. Néhány területen azért volt változás: a hadseregnél Riza nagyvezír

1843-ban elfogadtatta a sorozást, bevezették az 5 éves szolgálatot és a 7 éves tartalékos időszakot, valamint kiképzési periódusokat, ami évente egy hónapot jelentett. Az 1869-es törvény háromféle szolgálati kategóriát vezetett be: az aktív négy évig tartott, hat évig a tartalékoság, majd ezt követően a tartalékos még nyolc évig a rendszerben tartották. Porosz és francia minta alapján megjelent az uniformis és kaszárnyákban helyezték el a katonákat. A hadsereg létszáma fokozatosan emelkedett: az 1840-es években 150 ezer volt. A hetvenes évekre 210 ezerre nőtt az aktív létszám, a tartalék, 190 ezer, az ezt követő nyolc éves időszakban 300 ezer fő volt. A hadsereget ezáltal akár 1 millió főre is fel lehetett futtatni háború idején. A haditengerészet modernizálása a krími háborút követően erősödött fel.³²

1845-ben Resid pasa francia minta alapján oktatási reformot hirdetett meg, amelyben ingyenes és kötelező elemi iskolák létrehozását irányozták elő. A reformban szerepeltek még középiskolák és a felsőoktatás is a Korán oktatásától a modern egyetemig, igaz csak muzulmánok számára. E reform megvalósítása azonban pénz hiánya miatt nagyon lassú volt. Ennek ellenére a század mások felében már egy strukturált oktatási rendszert találunk: legalul a számolást, oszmán történelmet, földrajzot, vallási ismereteket adó az elemi oktatás. A 10–15 éves korosztálynak nyelveket (török, arab, perzsa) tanítottak, valamint matematikát, geometriát, történelmet, vallást. Ezután egy három éves szakasz következett nyelvekkel (keletiek, francia), közgazdaságtan, algebra, fizika, kémia, filozófia, történelem, földrajz tanításával. 1856-ban azonban 3371 tanulója volt ezeknek az iskoláknak, míg az isztambuli Korán iskolák több mint 16 ezren diákot tanítottak. A hatvanas évek végén egy újabb elem, a líceum, azaz a szultáni iskola. Az első és leghíresebb a Galata Saray-i birodalmi líceum, amely 1868-ban a francia kormány támogatásával nyílt meg. Itt már magas volt a mérce, mert egy szűk elitnek Franciaországból importált oktatást kínáltak francia nyelven. A végzősök az adminisztráció fontos posztjaira kerültek. A Tanzimát szellemének megfelelően az oktatás nemcsak muzulmánoknak, de a kisebbségeknek is nyitott volt. Victor Duruy, III. Napóleon oktatási minisztere 1869-ben Isztambulban oktatási reformtervet adott át a szultánnak, melyben egyetem alapítása is szerepelt több karral, mint bölcsészet, jog, természettudomány. S a bár a tervet sok támadás érte, 1870-ben megnyílt az isztambuli egyetem, amelyet azonban világias jellege miatt hamarosan bezártak. Egyetem hiányában felsőfokú iskolába mehettek az érdeklődők. 1870-ben a nők számára is nyitottak főiskolát. A kisebbségeknek is megvoltak a maguk iskolái, s néha jobbak voltak, mint az államiak. 1871-ben az örmények 48 iskolát működtettek Isztambulban és 469 volt a számuk Anatóliában. A görögöknél hasonlóak voltak az arányok. Az amerikai protestáns misszióknak 1870-ben 205 iskolája volt. A katolikusoknak a század végére már több száz intézménye működött. A kisebbségek iskolái a nemzeti ébredést is segítették. A kisebbségeknek az oktatás terén nyújtott szabadság azonban a birodalom nyitottságát is mutatta, ráadásul az államnak sem jelentettek kiadást.³³

1856. február 18-a egy újabb szultáni irat, a hattí-humajum kiadásának a dátuma, s egy újabb reformhullám kezdete. E dokumentumnak kettős jelentősége van: egyrészt pontosabban, konkrétabban fogalmaz, mint az 1839-es hattí-serif, s kimondja az alattvalók egyenlőségét a törvény előtt és az adózás terén s mindenki betölthet bármilyen posztot. Kijelenti, hogy az állam éves költségvetéssel fog rendelkezni, s figyelnek a közpénzek felhasználására. Lehetőséget ad bankok és más pénzüzetek alapítására, s a korrupció elleni harcot is kihangsúlyozza. Másrészt ez a dokumentum teszi lehetővé a nagyobb arányú nyugati gazdasági behatolást a birodalomba, s ezt a krími háborút lezáró párizsi kongresszus képviselői megleléssel vették tudomásul.³⁴

Az újabb reformpolitika Abdul-Aziz (1861–1876) nevéhez kapcsolódott, akinek a helyzete azonban nem volt könnyű, mert a változások ellenzői és a még mélyrehatóbb reformok hívei között kellett egyensúlyoznia, s közben a birodalom anyagi helyzete is romlott. A re-

formok ugyanis pénzbe kerültek és a jövedelmek, adók már nem fedezték a kiadásokat. Az Oszmánok 1854-ben vették fel az első kölcsönt 3 300 000 török font értékben, 6%-os kamattal. S ezzel elkezdődött a birodalom eladósodása. 1855 és 1875 között 14 új kölcsönt bocsátottak ki. 1860-ban a bevételek 20%-a már az adósságok visszafizetésére ment el, s az 1870-es évek közepén ez az arány 50%-ra rúgott, ezért 1877-ben a visszafizetéseket fel kellett függeszteni. A birodalom ugyanis szegény volt, mivel a földművelés kezdetleges, az iparba befektethető tőke korlátozott mértékű, a szállítás helyzete rossz volt. A szultán ezért adott engedélyt 1869-ben egy bajor bankárnak, Hirsch bárónak a Bécs – Isztambul vasút megépítésére. 1875-ben azonban Hercegovinában felkelés kezdődött, s ezzel kirobbant a nagy keleti válság. S mivel Abdul-Aziz uralkodása alatt a változásokat a reformok hívei nem tartották kielégítőnek, s mindez anyagi csőddel is társult, s ehhez még hozzájött a már említett keleti válság, a hadsereg, a hadügyminiszter és a sejhülszlám beleegyezésével Midhat pasa lemondatta a szultánt Murad öccse javára (1876. május 20.), aki azonban csak három hónapig volt a trónon (V. Murad), s helyére II. Abdul-Hamid (1876–1909) került. E változások kezdeményezője Midhat pasa (1822–1883), a Tanzimát funkcionáriusainak egyike volt. Bécsben, Párizsban, Londonban képviselte a birodalmat, ezután nagyvezír lett, majd a konzervatívok nyomására lemondott. Az új szultán azonban ismét nagyvezírnékként nevezte ki.³⁵ Nevéhez fűződik az alkotmány kiadása 1876. december 23-án, amelyet a Konstantinápolyban tanácskozó, s a keleti válság megoldását kereső nagyköveteknek jelentett be, feleslegessé téve ezzel tevékenységüket.³⁶

Az alkotmány felelevenítette az 1839-es hatti-serif elvét, miszerint minden alattvaló egyenlő, de az iszlám az államvallás. Garantálta az egyéni szabadságjogokat, a jogegyenlőséget. Az alkotmány előírta, hogy választott parlamentet hoznak létre, az igazságszolgáltatás függetlenedik a hatalomtól, széles decentralizációt valósítanak meg, s a kormányzók mellett valamennyi nép képviselteti magát. Az alkotmány a szultánnak jelentős hatalmat hagyott: ő nevezi ki a minisztereket, összehívja a parlamentet, s a szultán nem tartozott felelősséggel senkinek. Az alkotmány két kamarás parlamentet hozott létre. A felsőházba a szultán kinevezése alapján az előkelők kerültek, a nemzetgyűlés pedig választott testület volt. A képviselők feladata a törvények és a költségvetés megszavazása. A parlamentet az alkotmány értelmében megválasztották, 1877. március 19-én össze is ült, de az orosz hadüzenetre hivatkozva a szultán áprilisban elnapolta, s 1908-ig nem is hívták össze. Az alkotmány is holt betű maradt, jöllehet a kormány évkönyvében minden esztendőben megjelentették.³⁷

A szultán személyesen irányított, s ezzel minden hatalom a Palota kezébe került s nem a Porta, azaz nem a kormány irányított. Uralkodása alatt 17 nagyvezíre és 25 kormánya volt. A rendőrség teljhatalmat kapott, az alattvalókat a szultán figyeltette, a külföldi tanulást, utazást korlátozta, és szigorú cenzúrát vezetett be. Véleménye szerint a birodalom még nem érett meg a parlamentarizmusra, amelyet egy soknemzetiségű birodalomban veszélyesnek tartott. Célja egy erős, centralizált állam megteremtése volt. Személyének megítélése ellentmondásos. Az egyik oldal negatív képet rajzol róla, brutális, véres despotaként ábrázolja. A másik oldal viszont a Tanzimát folytatójának tartja. Az adminisztráció létszámát jelentősen növelte, s a század végén több mint 100 ezren dolgoztak ezen a területen. 1878 után a tartományokban is elkezdte az elemi és a középfokú oktatási hálózat kiépítését. Isztambulban további főiskolák nyíltak (kereskedelmi, képzőművészeti, pénzügyi), s 1900-ban megnyílt az isztambuli egyetem is. A tanulni vágyókat otthon akarta tartani, hogy a liberalizmus ne fertőzze meg őket. A hamidi rendszerben a vallás új szerepet kapott. Igyekezett kihasználni azt, hogy 300 millió hívőnek a kalifája, ezért fejlesztette a mekkai zarándoklatokat. Erősítette a pániszlám propagandát, amely rémületet okozott a nyugati világban, attól félve, hogy ez a muzulmánok felkeléseihez vezet a gyarmatokon. A fentiekkel

a szultán megkérdőjelezte a Tanzimát politikáját. Az volt ugyanis a véleménye, hogy a reformok nem teremtettek oszmán nemzetet, sőt, a birodalom széthullását sem sikerült megállítani. Így új összetartó erőt keresett, s ez az iszlám volt. Pániszlám politikájával a nacionalizmust igyekezett ellensúlyozni, mivel ez a Balkánon és az arab népek között veszélyt jelentett a birodalomra. Az angolok ennek ellensúlyozására támogatták a londoni arab újságokat, hogy az arab kalifátus mellett kampányoljanak. II. Abdul-Hamid pénzügyi, gazdasági kérdésekkel is foglalkozott. Az arab tartományokban növelte a közlekedési beruházásokat. 1882 és 1908 között 2350 km hosszú vasutat építtetett Szíriában, Hidzsában, míg Anatóliában 1850 km hosszúságú épült. Uralkodásának végére a vasutak hossza 5883 km lett, s a kölcsönök kétharmad részét az első világháború előtt a vasutak építésére fordították. Ő építtette meg 1900-ban a híres Hidzsáz vasutat Damaszkuszból Mekkába. Damaszkusz 1906-ban villanyvilágítást és villamost kapott, s ezzel Isztambul is megelőzte. A szultán arra törekedett, hogy a miniszteri posztokon és a hadseregben az arabok is helyet kapjanak. E politikája ellenére az iszlám mégis háttérbe szorult, s a hagyományos teológia terén Kairó lett az iszlám világ vallási fővárosa.³⁸

A rezsim ellenzéke az Ifjú Török mozgalom külföldön, főleg Párizsban szervezkedett,³⁹ s törökök, arabok, albánok, kurdok, örmények egyaránt voltak a szervezetben. Céljuk az 1876-os alkotmány visszaállítása volt, valamint a területi integritás biztosítása. A szervezet 1902-ben tartotta meg kongresszusát, s a nemzeti programokkal a birodalom jövője, illetve az oszmán álmok álltak szemben, miszerint meg kellene valósítani a birodalom népeinek együttélését, ugyanakkor a török népek összefogását is (pánturáni program). Az ifjútörökök alkotmányos kormányzást akartak, a szultán trónfosztását, s a család egy másik tagját akarták helyére emelni. 1905-ban a központ Párizsból Szalonikibe került, Macedóniában és Albániában ifjútörök komiték jöttek létre. Az ifjútörökök az 1907-es kongresszusukon széles önkormányzatot ígértek a nemzetiségeknek, az Egység és Haladás nevű bizottság viszont az oszmán eszme híve lett. Különösen Enver pasa volt a pánturánizmus híve. Az ifjútörök mozgalmat végül a hadsereg tisztjei vitték győzelemre, mivel nehezen viselték el a birodalom balkáni visszaszorulását. 1908. július végén újabb felkelés robbant ki Macedóniában, melynek élére az Egység és Haladás állt. A felkelés leverésére a szultán által küldött csapatok a felkelőkhöz álltak. Ilyen előzmények után kapott táviratot a szultán 1908. július 22-én a III. Hadtest vezérkarától, melyben követelték az 1876-os alkotmány 24 óra alatti helyreállítását, választásokat, s a parlament összehívását, különben Isztambul ellen vonulnak. Másnap a szultán engedett, s ezzel győzött az ifjútörök forradalom. *„Nincs többé bolgár, görög, valach, zsidó, muzulmán. Mindnyájan testvérek, egyenlőek vagyunk, s büszkéek arra, hogy oszmánok.”* – kiáltott fel a győzelem hatására Enver pasa, hozzátéve azt is, hogy meggyógyították a beteg embert. A változások azonban korlátozottak voltak: a szultán maradt, s az addigi politikai garnitúra is. Az alkotmányt ugyan helyreállították, a szultánt feleskették rá, a kamarillát megszüntették, de szembe kellett nézni a boszniai annexiós válsággal 1908 őszén. Ezt Ferdinánd bolgár fejedelem arra használta ki, hogy 1908. október 5-én kihirdesse Bulgária függetlenségét, ő pedig felvette a cári címet. A következő napon Bécs jelentette be Bosznia-Hercegovina annexióját. Közben Krétán is döntés született arról, hogy csatlakoznak Görögországhoz. A külpolitikai helyzethez belpolitikai feszültségek társultak, mindenekelőtt a sztrájkok okoztak gondot. Ilyen körülmények között tartották meg 1908 november–decemberében a választásokat. A parlamentet 1908. december 17-én nyitották meg, 1909 elején azonban politikai feszültségek keletkeztek a kormányposztok körül, s vallási zavargások kezdődtek az ifjútörökök ellen. Áprilisban a katonák fellázdak tisztjeik, főleg a diplomások ellen. A szultán a zavaros helyzetet az örmények elleni fellépésre használta. A válságot ismét a Macedón Hadsereg oldotta meg: 1909 áprilisában ostromállapotot hirdettek, statáriális bíráskodást vezettek be. Ebben a helyzet-

ben a képviselőház és a szenátus leváltotta a szultánt, s helyére V. Mehmed (1909–1918) került (az utolsó szultán VI. Mehmed – 1918–1922). Az Egység és Haladás ismét a politikai élet meghatározója lett.⁴⁰

Az ifjútörökök a nagybirtokosokra, kispolgárookra, ügyvédekre, tanárookra, orvosokra, funkcionáriusokra támaszkodva a birodalom nemzetiségeinek integrálására törekedtek, s arra, hogy legyen vége az autonóm, szeparatista törekvéseknek is. A francia jakobinizmust tekintették példának, amely azt hirdette, hogy az állam egy és oszthatatlan. Ezért centralizálni, uniformizálni és racionalizálni akartak. S bár a parlament megoszlása tükrözte a birodalom nemzetiségeit,⁴¹ hamarosan kiderült, hogy a balkáni és az arab népek céljai mások, mint az ifjútörököké. A mozgalomban aztán a centralizációs irányzat került előtérbe, s ezért bezárták a nemzetiségek klubjait, társaságait, bevezették a katonai szolgálatot a nem muzulmánoknak is, hozzákezdtek a kultúra oszmanizálásához. Ez a politika elégedetlenséget szült, ami már kilépett a birodalmi keretektől, s találkozott a nagyhatalmi és a már létező balkáni államok törekvéseivel. Majd jött az első világháború, amely a birodalom végét jelentette. Ennek ellenére a mintegy másfél százados reformpolitika Európához közelítette a birodalmat. Az ifjútörök forradalom győzelme s hatásai ezt jól mutatják. S bár politikai programjuk szűk volt, hiszen az 1876-os alkotmány visszaállításán kívül más nem szerepelt benne, mégis számos pozitív eleme volt mozgalmuknak: a titkos rendőrséget feloszlatták, a politikai száműzöttek visszajöhetnek, amnesztiát kaptak. Megszüntették a cenzúrát, és számos újság jelent meg, a sajtó hatására pedig a közvélemény megerősödött. Az isztambuli lapok 40–60 ezer példányban jelentek meg 1908–1909-ben, s mintegy 350 újság volt ekkor a birodalomban. A változások komoly hatást értek el a nők helyzetében, igaz a társadalom felsőbb rétegében. Ez azt jelentette, hogy ők is francia nyelvet tanulhattak, európai módon kezdték bebútorozni a lakásukat, zongorázni tanultak, megjelent náluk is a nyugatias öltözködés, s még az is előfordult, hogy egyedül mentek ki az utcára. A másik fontos változás a munkásoknál látható abban az értelemben, hogy a már említett sztrájkok megmutatták jelenlétüket a társadalomban, jóllehet szervezettségük meg hagyott kívánnivalót. A harmadik réteg, melyet érintettek a politikai változások, az értelmiség volt.⁴² Rájuk az iszlám világ és a Nyugat új eszméivel egyaránt hatott, s ez választóvonalat is jelentett számukra. A reformok, az európaizálódás ellentmondásossága ellenére is jó alapot biztosított a kemáli reformoknak a két világháború között, majd az 1945 utáni török változásoknak, melyeknek köszönhetően Törökország joggal kopogtathat az Európai Unió ajtaján.

JEGYZETEK

1. A mediterrán térség 19. századi változásairól című tanulmányomban Itália és Spanyolország mellett a Török Birodalom fejlődési irányait is bemutatom rövidem. Ferwagner Péter–Kalmár Zoltán (szerk.): Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára, Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 270–280. Jelen tanulmány az előbbinek átszerkesztett és jelentősen kibővített változata.
2. Francia történész, esszéíró (1842–1912). 1881-ben a Politikatudományok Szabad Iskolájának (École Libre des Sciences Politiques) a professzora, majd 1906 és 1912 között az igazgatója.
3. Egy ügyvéd, Gaston Isambert tervezetéről van szó. Réau, Élisabeth du: L'idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités, Editions Complexes, Bruxelles, 1996. 68–69.
4. Mantran, Robert (sous la direction de): Histoire de l'Empire ottoman, Fayard, Paris 1989. 285–286.
5. Quataert, Donald: The Ottoman Empire 1700 – 1922, Cambridge University Press, 2000. 54–55. 111.
6. Észak-Albániában a Bushati (Bushattliu) család befolyása növekedett meg, Dél-Albániát és Epiruszt Ali pasa tartotta uralma alatt, a bulgáriai Vidinben pedig Pazvandoglu volt az úr. Ha-

- sonló volt a helyzet az arab provinciákban is, ahol helyi hatalmasságok, szinte dinasztiák tartottak ellenőrzésük alatt területeket. Így Palesztinában Dahir és Dzsazzár pasákat említhetjük meg, Bagdadban, Damaszkuszban, Moszulban az Azm dinasztiát, vagy a Dzsailil családot. Jelavich, Barbara: *A Balkán története I. kötet*, 18. és 19. század, Osiris Kiadó-2000, Budapest, 1996. 81. Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetévtől kezdetei (1878–1913) – A Rilindja és az államalapítás korszaka* –, Budapest, 2010. 85. 91. Castellan, Georges: *Histoire des Balkans XIV–XXe siècle*, Fayard, Paris 1991. 213–214. Mantran: 378–397.
7. Jelavich: 105–106.
 8. Néhány háború a sok közül: 1768–1774, orosz–török háború; 1787–1792, orosz–török háború; 1788–1791, osztrák–török háború; 1806–1812, orosz–török háború; 1828–1829, orosz–török háború; 1833, egyiptomi–török háború, 1839, egyiptomi–török háború; 1853–1856, krími háború; 1877–1878, orosz–török háború; 1897, görög–török háború; 1911, olasz–török háború; 1912–1913, balkáni háborúk.
 9. 1826-ig gyakoriak a janicsárok lázongásai; 1804–1813, első szerb felkelés; 1815, második szerb felkelés; 1821–1830, görög szabadságharc, 1875–1876, felkelés Hercegovinában, Boszniában, Bulgáriában; 1903, felkelés Macedóniában; 1908, ifjútörök forradalom.
 10. Mantran: 424.
 11. Az 1774 (az 1768–1774-es orosz–török háborút lezáró kücsük–kajnardzsai béke) és 1923 (Lausanne-i béke) közötti események együttese, a nagyhatalmak vetélkedése az Oszmán Birodalom feletti ellenőrzésért, területeiért.
 12. A kücsük–kajnardzsai béke (1774) értelmében Oroszország az Oszmán Birodalomban élő keresztények (ortodoxok) protektora lett, s ezt a jogát a krími háborút lezáró párizsi békéig megőrizte.
 13. Mantran: 434. Quataert: 30–31.
 14. Főleg azok körében, akik Európában tanultak. Alexandre Mavrocordato pl. Itáliában folytatott tanulmányokat. De említhetjük a fanarióta moldvai fejedelmet, Dimitrie Cantemirt, akinek nyugati diplomatákkal voltak jó kapcsolatai. Mantran: 276.
 15. Uo. 282.
 16. Tóth báróról lásd: *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Maestricht 1785. Paris–Genève, 2004. Tóth Ferenc: *François de Tott (1733–1793) és műve. Egy felvilágosult diplomata emlékezései*. Vasi Szemle, (2003) 6. 713–731. Tóth Ferenc: *Le baron de Tott: le défenseur des Dardanelles*. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk.: Hausner Gábor. Budapest, 2005. 731–752. Tóth Ferenc: *François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. Szombathely, 2008.
 17. Mantran: 423–424.
 18. Nagykövet ment Londonba 1793-ban, Berlinbe és Bécsbe 1795-ben, majd 1796-ban Párizsba nevezett ki diplomatát, aki a következő évben érkezett meg. Bonaparte expedíciója 1798-ban 3 évre megszakította a kapcsolatokat. A londoni, a berlini és a bécsi nagykövetek 1798 és 1800-ig maradtak, s nem neveztek ki újakat. Párizsban 1811-ig maradt képviselő. 1821-ig a nyugati fővárosokban csak ügyvivő maradt, de ezek már török muzulmánok voltak, s nem fanarióták. A kinevezett nagykövetek semmilyen képzésben nem részesültek, nyelveket sem tudtak, s az oszmán politikát így nem tudták rendesen képviselni. Az egyetlen nyereség az volt, hogy a velük ment fiatal titkárok viszont nyelvismeretre és diplomáciai tapasztalatra tettek szert, s ennek később szerepe volt a nyugati típusú reformok bevezetésében.
 19. Mantran: 425–426. Castellan: 229–230.
 20. Mantran: 432. Castellan: 232.
 21. A Tanzimat atyjának tekintik. Hivatalnoki családból származik. Titkár lesz a Fényes Portánál, majd magas méltóságokba jut. 1834-ben párizsi nagykövet. 1836-ban londoni, 1837, külügyminiszter, 1845 és 1857 között többször volt nagyvezír. Jól tudott franciául, kitűnően ismerte az európai ügyeket. Karrierjét a politikai konjunktúra nagymértékben befolyásolta. Quataert: 81. Caron, Jean-Claude–Vernus, Michel: *L’Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914*. Armand Colin, Paris 1996. 234. Mantran: 460–464.
 22. Dr. Benke József: *Az arabok története. A kezdetektől a függetlenné válásáig*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 220–225.
 23. Mantran: 439–440.

24. Castellan: 273–274.
25. Mantran: 452–454.
26. Bulletin des nouvelles (1795), La Gazette française de Constantinople (1796), Mercure orientale (1797), Le Smyrnéen (1824).
27. Mantran: 456.
28. Az új ruházat a funkcionáriusoknak már 1829-ben kötelező lett, s a kormányzat emberei és a vezető személyiségek szintén az európai stílust követték.
29. Castellan: 273. Mantran: 456.
30. Mantran: 457–458. Castellan: 274. Dr. Benke: 240.
31. Maga az elnevezés az arab *tanzîm* szóból ered, s megvalósítást, újjászervezést jelent.
32. Mantran: 482–483.
33. Uo. 479–481.
34. Dr. Benke: 241. Mantran: 508.
35. Sorsa jól mutatja a reformok, s a reformok híveinek a helyzetét. A szultán 1877-ben Midhat pasát Európába küldte, majd Szíria kormányzója lett. 1881-ben letartóztatták, halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Arábiába száműzték, ahol a szultán parancsára megfojtották.
36. Castellan: 363–364. Mantran: 464. 485–486. Jelavich: 249. 253. Quataert: 71. Girault, René: Diplomatie européenne. Nations et impérialismes 1871–1914. Histoire des relations internationales contemporaines, tome I. Payot, Paris, 1997. 138.
37. Castellan: 364–365.
38. Mantran: 534–536. Quataert: 117–124. Castellan: 365.
39. Az ifjútörök eredete az 1860-as évek első felére nyúlik vissza: a Muşbir című folyóirat körül csoportosultak azok, akik felléptek a perzsa hatás ellen az irodalomban, nyelvben. A politikában pedig a török nemzet elvét képviselték. 1867-ben a lapot betiltották, a szerkesztők pedig Londonba, Párizsba emigráltak. S itt, külföldön használták az ifjútörök elnevezést. Castellan: 363. Párizs mellett voltak csoportjaik Kairóban, Romániában, Londonban, s Genfben is. Az Egység és Haladás nevű bizottságuk még 1890-ben jött létre. 1901-ben két részre szakadt, s a többség egy centralizált államot akart, ahol a török etnikumnak van meghatározó szerepe.
40. Castellan: 366–369. Mantran: 569–572. 578. 592–599. Jelavich, Barbara: A Balkán története, II. kötet, 20. század, Osiris Kiadó-2000, Budapest, 1996. 77–79. Girault: 369–373. Blanning, T. C. W.: (ed.): The Nineteenth Century Europe 1789–1914, Oxford University Press, 2000. 200–201.
41. A parlamentnek 147 török, 60 arab, 27 albán, 26 görög, 14 örmény, 10 szláv és 4 zsidó tagja volt.
42. Mantran: 584–592. Quataert: 149–151.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Blanning, T. C. W.: (ed.) (2000): The Nineteenth Century Europe 1789–1914, Oxford University Press.
- Caron, Jean-Claude–Vernus, Michel (1996): L'Europe au XIXe siècle. Des nations aux nationalismes 1815–1914. Armand Colin, Paris.
- Castellan, Georges (1991): Histoire des Balkans XIV–XXe siècle, Fayard, Paris.
- Csaplár-Degovics Krisztián (2010): Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913) – A Rilindja és az államalapítás korszaka –, Budapest.
- Dr. Benke József (1986): Az arabok története. A kezdetektől a függetlenné válásáig, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Girault, René (1997): Diplomatie européenne. Nations et impérialismes 1871–1914. Histoire des relations internationales contemporaines, tome I. Payot, Paris.
- Jelavich, Barbara (1996): A Balkán története I. kötet, 18. és 19. század, Osiris Kiadó-2000, Budapest.
- Jelavich, Barbara (1996): A Balkán története, II. kötet, 20. század, Osiris Kiadó-2000, Budapest.
- Mantran, Robert (sous la direction de) (1989): Histoire de l'Empire ottoman, Fayard, Paris.
- Quataert, Donald (2000): The Ottoman Empire 1700–1922, Cambridge University Press.
- Réau, Élisabeth du (1996): L'idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités, Editions Complexes, Bruxelles.

GERŐ ANDRÁS*

BIRODALOM GYARMAT NÉLKÜL

EMPIRE WITHOUT COLONIES

ABSTRACT

The Austro–Hungarian Monarchy was the only European great power which did not have colonies. Formally there was a base for the colonisation: the Empire at the beginning of the XX. century had the sixth biggest fleet in Europe and serious surplus in the labour force which finally left the Monarchy and went first of all to United States.

The colonisation in the self-identity of Austro–Hungarian Empire was a missing element – it was not the part of the so-called „raison d’etat”. In other European states the colonisation gave a mission function for the given nation; it created a cohesion for the given state.

In Austro–Hungarian Empire the missing colonisation created the idea of inner colonisation. The Hungarians was complaining on Austrian colonisation and practically each nation complained on the repression by other nation.

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchiát nagyon sokan, nagyon sok szempontból elemezték. Eleddig – azonban úgy tűnik – viszonylag kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a Monarchia miben különbözött az akkor Európában létezett más birodalmaktól.

A „hosszú XIX. század” második felének Európája bővelkedett birodalmakban. A határtól oszmán mellett ott volt a tündöklő brit és francia, a tradicionális és stagnáló spanyol és portugál, a feltörekvő német, olasz és belga, a már létező és mérsékelt prosperáló holland és a némi kiszámíthatatlanságra képes orosz, amelyik a Csendes-óceáni partvidéken alapított városát nemes egyszerűséggel csak úgy hívta: Urald a keletet: (Vlagyivosztk).

Ezek a birodalmaknak nyilvánvalóan eltért a politikai rendszere, hiszen az egyértelműen autokratikus-önkényuralmi török, orosz berendezkedés jelentette az egyik, az Európa legliberálisabb alkotmányával büszkélkedő belga, a másik végletet.

De nem az eltérő politikai rendszer szabta meg, hogy birodalomnak lehetett őket tartani. Sokkal inkább az, hogy törzsterületükön túlmenően jelentős külbirtokokkal rendelkeztek. Befolyásuk túlterjedt törzsszállamuk határain. Az Osztrák–Magyar Monarchiát birodalomnak tartották és ő is így gondolt önmagára. Viszont – szemben az ekkoriban létezett európai birodalmakkal – nem voltak gyarmatai. Imperializmus és kolonializmus nélküli birodalom volt. S ez nagy különbség.

Impérium és birodalom

Az angolban és sok más európai nyelvben a „birodalom” szó a latin „impérium” kifejezésből ered, ami persze arra is utal, hogy a Római Birodalom, mint minta jóval túlélte saját pusztulását. A rómaiak számára az „impérium” a hadviselés és a törvények meghozatalá-

* Prof. Dr. Gerő András, az MTA doktora, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára.

nak és végrehajtásának képességét is jelentette. Az „imperátor” eredetileg nem volt más, mint a győztes hadvezér. A „győztes hadvezér”-re alkalmazott kifejezés aztán a végrehajtó hatalom vezetőjére is kiterjedt, s egy idő után társult hozzá a „nagyság” fogalma is.

A Római Birodalom nyelvi öröksége a 16. századtól újabb jelentéstartalommal gazdagodott. Az „impérium” azt is jelentette, hogy az így kialakított egység semmilyen más világi hatalomnak nincs alávetve. Az „impérium” és vezetője, az „imperátor” – akinek tisztsége az idők során az ugyancsak római Julius Caesar nevéből „császárrá” változott – abszolút önálló, szuverén. Ami ezen a szuverenitáson belül van – terület, ember – az része a birodalomnak. Ami kívül van rajta – s ez megint csak római örökség – az barbár. S inentől a fogalmi hálón belül már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy az impérium jogot formáljon a kívül levők feletti uralomra is; arra, hogy terjessze saját vallási hitét, világképét, civilizációját, hatalmát.

Az akár mélyebb, akár felszínesebb latinos műveltséggel rendelkező magyarok, értik az „impérium” szót, de a magyar köznyelv a „birodalom” kifejezést használja. A magyar szavak eredetét vizsgáló etimológiai szótár szerint birodalom szavunk a „bír” igéből származik, aminek nem bizonyíthatóan, de alappal vélelmezhetően török az eredete. Akár török, akár kun, akár kazár jelentését nézzük, megfelel a „parancsol, uralkodik” tartalomnak. (Az ótörökben a „bír” megfelelője „szükségletet, rászorultságot, gondoskodást” jelentett.) A névszói származék, a „birodalom” a 15. század óta honos nyelvünkben. Ha pedig megnézzük a Magyar Értelmező Kéziszótárt, akkor láthatjuk, hogy – az angolszász kultúrához képest nagyon is eltérő etimológiai származtatás ellenére – a magyar szó pontosan kifejezi, amit máshol is értenek alatta. A „birodalom” szó jelenthet több országot uralma alatt egyesítő nagy államot; azt a helyet, területet, ahol is valakinek vagy valaminek a korlátlan szuverenitása érvényesül, s persze valaminek a sajátos, csak rá jellemző világát is.

A különféle nyelvek – mint látjuk – eltérő utakon jutottak el a birodalom fogalmáig, de annak ellenére, hogy itt nagy különbségek voltak, a végső tartalom tekintetében meg egyeznek. Ezért lehet – vitatható, de érvényes – meghatározásra törekedni.

Stephen Howe oxfordi, azaz brit politikatudományi professzor definíciója szerint a „a birodalom (impérium) olyan nagy kiterjedésű, több népet vagy nemzetet magában tömörítő, összetett politikai egység, amely rendszerint hódítás révén jön létre, és egy domináns központból, valamint alárendelt perifériákból áll”.¹

A meghatározás használható és nagyrészt ráillik azokra az európai birodalmakra (is), amelyek az újkortól jöttek létre.

A nyelvi utak eltérnek, különböznek, a nyelvet körülölelő történelem azonban megteremt az azonos tartalmú fogalmakat, és tartalmi használhatóságukat.

Eltérő értelmezések

Az írott, tehát nagyjából 5000 éve tartó történelem bizonyos értelemben felfogható úgy is, mint birodalmak története. Ha így nézzük, akkor a birodalom, a birodalmiság, a história egyik igencsak meghatározó motívuma. Ha az imént idézett meghatározást elfogadjuk, akkor a birodalom mindig magában foglalja az alá- és fölérendeltség elemét.

Ha tehát a birodalomteremtés a história állandó motívuma, s következtében – rendszerint hódítás útján – fölé- és alárendeltségi viszonyok jönnek létre, akkor viszont kevés megosztottabb és megosztó jelenség létezik, mint a birodalomról szóló vélekedés, a birodalomról szóló emlékezet.

A birodalomépítők így vagy úgy, mindig igazolni igyekeztek saját szándékukat. Hol a hit – az általuk egyetlen igaznak tartott hit – terjesztésének vagy uralmának igényét hozták

fel érvként, mintegy spirituális legitimációt teremtve saját, nagyon is materiális igényeik kielégítésére. Máskor civilizációs szándékot emlegettek – hiszen van-e úgymond humánusabb törekvés, mint „vadembereket” megtanítani a birodalomépítők által kulturáltnak tartott viselkedésbeli normákra? Voltak olyan elképzelések is, miszerint a „felnőtt” népeknek segíteni kell a „gyermeki állapotban leledzőket” abban, hogy felnőjenek. Aztán volt olyan változat is, ami a birodalomépítés igazolását faji alapra helyezte, s részben abból indult ki, hogy a fehér ember többet ér, mint a nem fehér. Más variációban a faji logika úgy működött, hogy a fehéren belül is van kiemelt csoport („a legfehérebbek”) s neki faji joga a többiek alávetése. S persze ne feledkezzünk meg az osztályharc köntösébe bújtatott birodalomépítésről sem, ahol is a történelem „megoldásának” meghatározott – magát nem hit jellegűnek, hanem tudományosnak gondoló – világnézet szerint letéteményesei jogosultak más népekre akaratukat fegyverrel ráerőltetni.

Akármelyik – itt csak villanásszerűen megjelenített – igazolási módot nézzük, közös elem az ilyen-olyan kulturális felsőbbrendűség érzete és gondolata. Ahogy a lengyel származású brit konzervatív író, Joseph Conrad 1899-ben megjegyezte: „A Föld meghódítása – ami többnyire nem egyéb, mint elorzása azoktól, akiknek más a színük vagy kissé laposabb az orruk – nem valami gyönyörűséges látvány, ha túlságosan közelről nézzük. Csak valamilyen eszme emelheti föl. Egy eszme a hódítás hátterében; – valami, amit fölmagasztosíthat az ember, és leborulhat előtte és áldozhat neki...”²

Conrad éleslátó megjegyzéséből kitűnik: a birodalomépítés különféle eszméi nem pusztán spirituális díszítések, hanem nagyon is élő, a birodalomépítők kultúrájában szervesen beépült lényegi tényezők, amelyek az erkölcsileg és szellemileg is igazolható nagyság és dicsőség elemeit társították az adott eszme híveihez. Az igazolt hit a birodalomépítők kultúrájának részévé lett.

Azok, akik a birodalmak alávetettjeivé váltak, teljesen más képet alakítottak ki. Számukra a birodalom – sok esetben – a kifosztásukat, elhurcolásukat, legyilkolásuk állami politikáját jelentette, de mindenképpen az elnyomással vált egyenértékűvé. Úgy vélték, ha ez értelmezésük alapja, akkor jogos szembeszállni mindennel, amit az adott birodalom jelent, s az ellenálláshoz bármely eszköz megengedhető. Az elnyomatás tudata, illetve értelmezési kerete is képes volt kialakítani egy teljes kulturális metszetet, ami természetesen túl is élhette a birodalmi betagolódás időszakát. A birodalmi kötelekekből kiszabadult népek, illetve elitjük később nem egyszer ugyanolyan hatalmi, politikai, katonai, rendészeti eszközökhöz folyamodtak, mint azok, akiket előzőleg ezzel vádoltak. Az elnyomatás-kultúra axiómatikussá válhatott és a birodalommal szembeni magatartásból állandósult nemzeti önazonosság pont lehetett.

A birodalomépítők és a birodalomépítést elszenvedettek értelmezése, emlékezete – noha tartalmilag nagyon is eltérő – mégis tartalmaz egy közös, funkcionális sajátosságot: mindkét fél egyfajta küldetést, missziót származtat önmaga alapállásából.

A történetírás is – igaz, speciális – része az értelmezésnek és az emlékezetnek, következőleg a missziós alapállásnak. Az emlékezet ugyanis kultúra, s mint ilyen, önazonosság is.

A Habsburgok Birodalma – képesség és hiány

A Habsburg Birodalom nagyjából megfelelt az itt idézett birodalom meghatározásnak, de néhány lényeges tekintetben az adott definíciótól eltér, noha a fogalom tartalma alapvetően illik rá.

Az egyik eltérés az, hogy inkább dinasztikus politika, mintsem hódítás útján jött létre. A Birodalom összetartó ereje nem valamely népcsoport – a XIX. századtól nemzet – hódí-

tásban megnyilvánuló hegemoniájára épült, hanem a dinasztikus elvre alapult, illetve azokra a jogcímekre, amiket a Habsburg uralkodó megszerzett.

Jól mutatja ezt a jelenséget Bosznia-Hercegovina esete. 1878-ban a Monarchia a berlini kongresszus felhatalmazása nyomán megszállta (okkupálta) a területet és 1908-ban a Magyar Szent Korona által biztosított jogcímre hivatkozva annektálta, azaz az állam részévé tette a tartományt. Azért cselekedett így, mert a Magyar Királyság – közjogi értelemben és változó közjogi státuszban – a 16. századtól 1918-ig, az első világháború végéig volt a Habsburg Monarchia része és 1867-től, a kiegyezéstől a Habsburgok államát Osztrák–Magyar Monarchiának hívták. A magyar királyok titulusi között pedig szerepelt a Bosznia feletti uralom középkori eredetű joga. Bosznia végül is a közös pénzügyminisztérium fennhatósága alá került.

Kétségtelenül igaz, hogy a terület feletti uralom nagyon is összevágott a Monarchia balkáni terjeszkedési szándékaival, de a dinasztikus jogcím jelenléte mégis csak eltér az egyszerű és nyers hódítás kontextusától még akkor is, ha az egész ügy mögött a bomló és hanyatló török birodalom testén való osztozkodás szándéka húzódik meg.

A XIX. századi birodalomépítés tekintetében a leglényegesebb különbség az, hogy – szemben az akkor létezett európai birodalmakkal – a Habsburgok állama önmagát európai kontinentális hatalomnak gondolta el, önképe erre alapult és így nem hozott létre gyarmatokat, nem teremtett gyarmatbirodalmat, pedig a XIX. század második fele a gyarmatosítás nagy korszakának számított. 1880 körül az afrikai kontinensnek még csak a peremvidéke volt ismert, 1914-ig viszont megtörtént Afrika majdnem teljes gyarmatosítása. (Ebből a folyamatból a Monarchia legfőbb szövetségese Németország, alaposan kivette a részét.) Nagyjából ekkor jutott el az európai hatalmak gyarmatosító szándéka Óceánia, illetve a Csendes-óceáni szigetvilág területére is. Egyszóval lett volna tere a gyarmatosításnak. Az Osztrák–Magyar Monarchiának ehhez gyakorlatilag megvoltak az eszközei és elvileg a belső felhajtóerő is létezett.

Az eszköz tekintetében elsődleges a hadiflotta.³ A gyarmatosítás nagy korszakában, az Osztrák–Magyar Monarchia idején a Habsburg állam flottája jelentősen fejlődött. Anélkül, hogy a hadtörténeti részleteket tárgyalnám, csak konstatació: 1914-re a flotta a hadihajók számát tekintve Európában a 6. a világon a 8. helyen állt, de a tüzérség tekintetében ennél előkelőbb helyet foglalt el. A legénység létszáma a flottafejlesztéssel párhuzamosan határozottan nőtt, 1913-ra már majdnem 18 ezer fő szolgált itt. (A magyar állampolgárok létszámaránya a legénységen belül 24,7%, a tisztikaron belül 13%-os volt.)

Az 1867 és 1914 közti időszakban a Monarchia hadihajói 86 Földközi tengeren túli expedícióban vettek részt.⁴

Demonstrálták a világtengereken a nagyhatalmi státuszt, felfedezőutakat tettek, azaz tudományos célokat is teljesítettek és segítették a Monarchia kereskedelmi, politikai kapcsolatainak erősítését.

Nagyon is aktívak voltak – de nem gyarmatosítottak.

Pedig elvileg az Osztrák–Magyar Monarchiában volt olyan társadalmi-gazdasági feszítőerő, ami ezt indokolta volna.

A kivándorlás ténye mutatta: a Habsburg Birodalom saját területén nem tud megélhetést, perspektívát biztosítani polgárai egy részének.

Pontosan nem tudjuk a kivándorlók számát, de az 1870-es és az 1910-es évek közötti időszakra vonatkozólag nagyjából 3,5–4 millió emberről beszélhetünk, ami körülbelül egyenlő arányban került ki Ausztriából és Magyarországról.⁵ A kivándorlás üteme nem volt egyenletes: többségünk a XIX–XX. század fordulója után hagyta itt a térséget – akkor, amikor a gyarmatosítás egyik legintenzívebb időszakát lehetett megélni. A kivándorlók óriási többsége (kb. 3 millióan) az Amerikai Egyesült Államokba és Kanadába ment és

ehhez képest sokkal kevesebben távoztak Dél-Amerikába (főként Argentína és Brazília volt az úticél). (A századfordulón – jó időben – Hamburgból és Brémából egy hét, Triesztből két hét alatt lehetett eljutni New Yorkba. Innen évente – igénytől függően – 32–40 kivándorlókat szállító hajó kelt útra).

A Monarchiának tehát a gyarmatosítás korában volt eszköze a kolonizációhoz és lettek volna telepesei is a meg nem hódított területeken. Mégsem élt a gyarmatosítás eszközével, mert önmeghatározásába nem fért bele. Akárhogy is nézem: az Osztrák–Magyar Monarchia egyik sajátossága ebben rejlik. A többihez képest nem volt imperialista hatalom. Így aztán – legalábbis Európán kívül – nem is gyűlöltek.

A következetesen érvényesített semmi

A Habsburgok közép-európai állama nem vett részt az Európán kívüli területszerzésben, noha apróbb kísérletre volt példa.

Az első és jószerivel az egyetlen ilyen próbálkozás a XVIII. századhoz kötődik.

Az angol születésű és német származású Wilhelm Bolts Mária-Terézia segítségével az 1770-es években létrehozta a „Trieszti Kelet-India Társaságot” és egy szigetsoporton, Mozambikon, illetve India nyugati partvidékén kisebb telepeket úgynevezett faktóriákat (telepeket) létesített. Mária-Terézia utóda, II. József az akciót már nem támogatta, így a faktóriák meg is szűntek. A sikertelen és nevetséges kaland 1776–1786-ig tartott.⁶ A XIX. században – noha némely kutató dinasztikus terjeszkedési kísérletként interpretálja – két olyan eset volt, amely elvileg felfogható ugyan gyarmatosítási próbálkozásnak, de közelebbről nézve egyáltalán nem erről volt szó.

Az egyik eset főhőse – pontosabban főhősnője – Leopoldina, I. Ferenc császár egyik lánya. Ő 1797-ben született Bécsben és 1826-ban Brazília császárnéjaként halt meg Rio de Janeiróban. Az európai dinasztikus politika jegyében ment hozzá 1817-ben a portugál trónörököshez Dom Pedróhoz. A portugál király székhelye akkor Brazília volt, mivel hogy az anyaországot elfoglalták a franciák. Leopoldina tehát férjével, a trónörökössel Brazíliába ment. A király 1821-ben visszament Portugáliába és Brazília kormányzását a trónörökösre bízta. Amikor a portugál cortes (parlament) Brazíliát újra gyarmattá kívánta nyilvánítani Leopoldina aktív politikai tevékenységbe kezdett: előbb rávette férjét Brazília autonómiájának deklarálására, utóbb (1822. szeptember 7-én) Brazília függetlenségének ki nyilvánítására. Dom Pedro 1822. december 1-jén lett I. Pedro néven brazil császár. A brazil zászló színei idézik a Habsburg jelenlétet, hiszen a Braganza-ház sötétzöldje mellett ott szerepel a Habsburg-Lotharingiai dinasztia sárgája is. Leopoldina fia II. Pedroként 1831–1889-ig volt Brazília császára, de semmilyen különleges kapcsolatot nem ápolt az Osztrák–Magyar Monarchiával.

Nehéz lenne tehát dinasztikus terjeszkedési kísérletként láttatni azt, ahol a Habsburg résztvevő a nemzeti, illetve állami függetlenség kivívásának cselekvő szereplője.⁷

A másik eset Közép-Amerikához, Mexikóhoz kötődik és főhőse Miksa, Ferenc József öccse. Nagyönis bizonyíthatóan az ötlet, hogy Miksa legyen Mexikó császára, III. Napóleonról, azaz francia oldalról jött. Ő ígért feltétlen támogatást – pénzt, haderőt – és aztán ő nem tartotta be az ígéretét, aminek az lett az eredménye, hogy a mexikói felkelők Miksát foglyul ejtették, majd kivégezték. Ferenc József nagy fenntartással fogadta öccse, franciák által inspirált mexikói vállalkozását. Haderőt nem, csak önkénteseket (köztük magyarokat) bocsátott rendelkezésére, pénzügyi támogatást nem adott és Miksát kötelezte arra, hogy mondjon le főhercegi jogosítványairól. Nem akarta ezt az akciót és lényegében nem is támogatta, azaz hatalompolitikailag sem volt érdekelt benne. Még dinasztikus alapon sem

akart gyarmatosítani. (A mexikói kaland egy ponton a magyar históriát is befolyásolta: 1867-ben részben azért lett június 8-a a koronázás időpontja, mert Miksa május közepén esett a felkelők fogságába és közelesen várható volt a kivégzése, ami után kötelező volt a családi gyász. Tehát sietni kellett. Végül is Miksát június 19-én végezték ki).⁸

A Monarcia tehát következetesen nem akarta, amit nem akart. Hadiflottájához azonban kötődnek tudománytörténetileg értékelhető teljesítmények.

Az egyik ilyen jelentős expedíció a Novara nevű fregatt nevéhez fűződik, ami 1857 és 1859 között körülhajózta a földet. A mélytengeri, geológiai, botanikai, zoológiai kutatások eredményeit 21 kötetben publikálták.

A másik tudománytörténetileg is jelentős expedíció – s itt ezt most csak megemlítem – az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció volt (1868–1871), amelyben egyébként számos magyar is részt vett. Több mint 164 000 tárggyal (!) tértek vissza.

A szempontomból különösen jelentős út az Osztrák–Magyar Északi-sarki Expedíció nevet viselte és 1872–1874 között zajlott le. Két vezetője Karl Weyprecht sorhajó-hadnagy és helyettese Julius Payer főhadnagy. Ekkor 1873-ban esett meg, hogy az északi szélesség 80,0 foka és 81,9 foka között az expedíció felfedezett egy 191 szigetből álló területet, amit el is neveztek Ferenc József földnek. A szigetcsoporton ember nem élt, ezzel szemben napjainkig számos jegesmedve, sarki róka, rozmár és sirály lakja. Nem csoda, hisz az évi középhőmérséklet -13°C körüli. (De van, amikor előfordul a -54°C is.)⁹ A területet a Monarchia soha nem nyilvánította felségterületének, noha – a név miatt – az ő tulajdonuknak tekintették. Az igazság az, hogy tulajdonképpen senkinek sem kellett. 1926-ban végre valahára a Szovjetunió területileg bekebelezte, 1991 óta pedig Oroszországhoz tartozik. Az oroszok néhány szigetre katonákat telepítettek.

A tudományos felfedezés mindenesetre jól tükrözi a Monarchia viszonyát a gyarmatosításhoz. Meghódítanak egy lakatlan területet, de nem nyilvánítják az állam részévé – még akkor sem, amikor az nyilvánvalóan másnak sem kell. A 82. fok magasságában látott területekre megnevezéseket találnak ki – például a Budapest-fokot – majd kiderül, hogy nincs ott semmi, pusztán a sarki délibáb játszott velük.

A történetben azért benne van az Osztrák–Magyar Monarchiára oly jellemző szürreális, mentális vonulat is. Az elmondottak alapján érzékelhető: A Monarchia egy hamvába holt XVIII. századi nevetséges kaland után nagyon határozottan elzárkózott a gyarmatszerzéstől. Sem dinasztikus, sem katonai úton nem kíván Európán kívüli területeket szerezni. S amikor véletlenül felfedeztek egy méltán lakatlan területet, még szimbolikusan sem tett azért, hogy azt magáénak tudja, pedig a rozmárok vélhetően nem sérelmezték volna a gyarmati státuszt és a jegesmedvék sem indítottak volna felszabadító mozgalmat.

Úgy látszik, hogy a külpolitikában az érdeken kívül létezik identitás is. A Monarchia saját önazonosságát a Habsburg főhatalom alatt megvalósuló európai – s ezen belül közép-európai – kontinentális nagyhatalmi tudat adta.¹⁰ Ebbe pedig nem fér bele a törzsterület-menti befolyáson túli terjeszkedés eszméje – még akkor sem, ha a véletlen úgy hozza, és még akkor sem, ha eszköz, lehetőség és belső szükség ezt diktálná. Mert az identitás okán az akarat hiányzik.

A szabályt erősítő kivétel

A gyarmatosítástól való makacs elzárkózás következetessége egy, azaz egy eset erejéig megtört.¹¹

1899-ben Kínában felkelés tör ki azon – a döntően angol, francia – koncessziós területeken, amelyeket a kínai adminisztráció az adott hatalmak rendelkezésére bocsátott. A lázadáshoz csatlakozott a vidék parasztsága is. A bokszerlázádként ismert eseménysor

alapvetően a jelenlévő idegenek ellen irányult. Az idegenek között – kis számban – jelen voltak az Osztrák–Magyar Monarchiából származó üzletemberek, kereskedők is. Az érintett nagyhatalmak szövetséget hoztak létre, amelynek célja az volt, hogy megvédjék állampolgáraikat, illetve állampolgáraik érdekeit. A szövetség magába foglalta Nagy-Britanniát, Franciaországot, Oroszországot, Németországot, az Amerikai Egyesült Államokat, Olaszországot, Japánt, és az Osztrák–Magyar Monarchiát. (Később bevették a gyarmatosításban igencsak mohónak bizonyuló Belgiumot is.)

Ha végigtekintünk a felsorolt államok névsorán, akkor érzékelhetjük: valójában többről volt szó, mint egy helyi lázadás leveréséről. Sokkal inkább az volt a tét, hogy sikerül-e Kína ellenállását végképp megtörni, sikerül-e Kínát teljesen megnyitni az iparosodottabb nagyhatalmak számára.

Az Osztrák–Magyar Monarchia egyébként jó kapcsolatokat ápolt az ázsiai országgal. Már 1869-ben kereskedelmi-, és hajózási szerződést kötöttek. A Monarchiának főkonzulátusa volt Sanghajban és 1897-től követsége Pekingben.

A nagyhatalmi koalíció összességében 54 000 jól felszerelt katonát küldött a térségbe, ahol is 170 000 rosszul felszerelt kínai felkelővel kellett harcba szállniuk. A Monarchia négy hadihajóval és 500 katonával képviseltette magát. (A négy páncélos cirkáló a Zenta, a Maria Theresia, az Elisabeth és az Aspern volt.) A Monarchia katonái számára a legkomolyabb megpróbáltatást a pejtangi erőd bevétele jelentette. Itt a katonák 36%-a elesett, de az erődöt sikerült bevenni.

A bokszerlázaadás leverését követően a kínai kormányzat 1901. szeptember 7-én békét kötött a győztes koalícióval. Ennek értelmében az angolok és a franciák növelhették koncessziós területeiket és a többi állam, jogot kapott arra, hogy az egymilliós Tiencsin város 60%-át felossza egymás között. A Hajhó folyó bal partján kapott helyet az osztrák–magyar, a belga, az olasz és az orosz koncesszió.

A Monarchia birtokosa lett egy 0,61 km²-es területnek, ahol – 1906-os adat szerint – 25 744 kínai és 80 kárpát-medencei lakos élt.

Akik itt voltak, megkapták az osztrák–magyar állampolgárságot. A rendet 40 fős osztrák–magyar és 70 fős kínai milícia tartotta fenn. A terület hivatalos neve „Tiencsin osztrák–magyar telepítvény” volt. Volt itt saját fürdő, iskola, zálogház, színház, laktanya, temető, kórház. A kínai törvények nem vonatkoztak a telepítvényre – itt a Monarchia jogrendje volt érvényben.

A telepítvényt az osztrák–magyar konzul és a katonai parancsnok irányította – a helyi kínai előkelőségek ugyan részt vehettek a közigazgatásban, de alá voltak rendelve a Konzulnak és a parancsnoknak.

Amíg ez a minigyarmat fennállt, négy konzul követte egymást.

1907-től bevezették az anyakönyvezést és a kínai gyerekek részére – erős, gyakorlatias érzékről tanúságot téve – angol nyelvű iskolát hoztak létre; a német és a magyar nem volt tanítási nyelv.

Több építészeti objektum is létrejött ugyan, de Bécs nem volt nagyvonalú gyarmatával szemben. Ebből lehet erre következtetni, hogy pár év alatt a kínai lakosság majd 10 000 fővel csökkent. (Persze az is lehet, hogy az angol iskolával voltak elégedetlenek...)

1917-ig, tehát tizenhat évig állt fenn az az állapot, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának volt egy nagyjából 150 hektáros gyarmata. 1917-ben Kína hadat üzent a központi hatalmaknak és felmondta a koncessziós szerződést. Augusztus 17-én a kínaiak egyszerűen bementek a városrészbe és a gyarmat megszűnt. A 40 katona és a konzul nem állt ellen. Jogilag 1919-ben a saint-germaini, Magyarország pedig 1920-ban a trianoni békében vált meg a Tiencsin városának hektárjaitól.

Az operett-gyarmat története itt és így ért véget.

Itt talán nem árt újfent jelezni, birodalom és birodalom között a különbséget. Az 1871-ben létrejött Németország, a második német birodalom 1914-ig 2,8 millió km²-nyi gyarmatra tett szert. Az 1867-ben új formát öltő Habsburg Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia 1914-ig alig több mint fél km²-nyi gyarmatot mondhatott magáénak. A Monarchia nemzetközi unikalitása éppen abban rejlett, hogy számottevő imperializmus nélkül tudott birodalom lenni.

Az imperializmus nélküli birodalom

Az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi jellege és identitásából adódó gyarmati terjeszkedéstől való elzárkózásának együttese következményekkel járt.

Az egyik következmény az volt, hogy a Birodalom gyengébb volt annál, mint ha gyarmatai lettek volna. Az első világháború történetével foglalkozó történetírás ezt időnként meg is említi.¹² Szempontomból ez a lehetséges összefüggés kevésbé lényeges, már csak azért is, mert megítélésem szerint nem ezen múlt a háború sorsa. Számomra fontosabb az, hogy a birodalom missziós célkitűzésének hiánya mit eredményezett, mit eredményezhetett. Az 1830-ban létrejött erős flamand–vallon ellentéttel terhelt Belgium kohézióját jelentősen növelte az a civilizációs missziós tudat, amivel gyarmatszerzési étvágját igazolta. A kis európai állam, az 1910-es évekig 2,3 millió km²-nyi gyarmatot harácsolts össze, ahol majd 20 millió ember élt.

Az 1871-ben létrejött Németországnak hihetetlen önbizalmat adott, hogy nagyon rövid idő alatt olyan gyarmatbirodalmat teremtett meg, ami kétségtelenné tette világhatalmi státusát és társította hozzá a nagyság és a dicsőség glóriáját.

A britek, a franciák saját kultúrájukat és normáikat is rá akarták telepíteni az általuk uralt népekre, önmagukat nemcsak világhatalommá, hanem világnyelvvé is tették.

Nem sorolom tovább. A lényeg, hogy az államok a gyarmatosításból ilyen-olyan miszsiós tudatot nyertek, amivel saját társadalmuk számára kohéziós erőt teremtettek. A sokféle ellentétől tagolt saját népük számára közös (etikailag is igazolt) célt tudtak felmutatni. Egy idő után persze kiváltották az ellen értelmezéseket és/vagy az ellenük irányuló gyűlöletet.

A Monarchia ilyen külső összetartó célt és ethoszt saját sokszorosán tagolt, sokszoros ellentétektől szabdalt társadalmának nem tudott megjeleníteni. Más oldalról ez azt jelentette, hogy a Habsburg államot Európán kívül nem lehetett gyűlölni, ellene felkelést szítani. A külső utálat és gyűlölet helyett viszont lehetett egyre parttalanabbá váló belső gyűlöletben gondolkodni és ezt szét lehetett sugározni Európa jó néhány államába.

Ha ugyanis a Monarchia kívül nem gyarmatosít, akkor nyilván belül gyarmatosít. Imperializmusát belső kolonizációban vezeti le, hiszen minden birodalomhoz hozzá tartozott a gyarmatosítás valósága és képzelete.

A belső gyarmatosítás mitológiája jószerivel a Monarchia minden népének elitjét áthatotta. Azért mondom, hogy ez mitológia volt, mert a belső gyarmatosításra tényleges bizonyítékot nemigen találunk. Voltak kudarcos kísérletek, de belső gyarmatosítási siker nemigen akadt. Egyetlen népcsoport és vallás sem tudta rákényszeríteni a maga nyelvét és normáit a másokra. Ez persze inkább eredmény, mintsem adottság volt, hiszen a megelőző évszázadokban lejátszott reformációs-ellenreformációs küzdelmek és az 1867 előtti germanizációs törekvések nyugvó pontra jutottak s bekövetkezett az állam és az egyház szétválasztásának liberális áttörése. Számtalan esetben kiderült, hogy az erőszakos nemzeti asszimilálás nem működik. Népcsoportot pedig szándékosan és erővel nem telepítettek át és ki.

A belső gyarmatosítás sajátos mitológiáját jól mutatja a magyar és a német–osztrák érzelés.¹³

A magyarok helyzete a Habsburg Birodalmon belül – legalábbis a kulturális-politikai percepció szintjén – egyfajta kettősséget tükrözött s ez a kettősség éppen hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában bizonyult nagyon is életrevalónak. A magyarok egyfelől a Birodalom egyik uralkodó nemzetét képezték és ez a tény felruházta őket mindazzal az ethosszal, ami más birodalomalkotó népeket is jellemzett. Lehetett az itt élő nemzetiségekkel szemben úgymond, „kultúrfőlényről” civilizációs főlényről beszélni, ősi történelmi jogokra hivatkozni. Másfelől a magyaroknak – éppen a Habsburgok és a velük azonosított német befolyás miatt – lehetett helyzetüket alávetettségként értelmezni, Bécs diktálta „elnyomatásként” érzékelni és lehetett azt mondani: „Jaj, de huncut a német, hogy a fene enné meg, a tüdejét, a máját, meg az oldalbordáját.”. A magyar érzékelés kettőssége az értelmezések és az emlékezet részévé vált; kultúra lett belőle. A kettősség a néphagyománytól a történettudományig jelen van – miközben nemzetünk természetesen egyidejűleg labanc és kuruc. Ez az együttes – és nem is mindig következetes – jelenlét adta és adja meg a magyar köz-kultúra egyik fő vonulatát.

A német-osztrákok – különösen Németország létrejötte után – azt élték meg, hogy a magyarok a birodalomban a jogok 50%-át bírják, de a költségeknek csak a 30%-át állják. Sokan úgy vélték, hogy a csehek – a „szlávok” – folyamatos előretörése fenyegeti őket és előbb-utóbb majd mindent akarnak. Egyaránt utálták a cseheket, a magyarokat, és természetesen a zsidókat. Az utálat az öndefiníció része lett és így átváltható volt. Karl Lueger Bécs 1897 és 1910 közötti polgármestere Budapestet, a magyar fővárost „Judapest”-nek, a magyarokat pedig „judeomagyarnak” nevezte. Egyszerre akar ütni a magyarokon és a zsidókon. Azt gondolta, hogy ők azok, akik el akarják nyomni a német-osztrákokat és ők azok, akik „gyarmatosítanak”.

A csehek a német-osztrák elnyomást, a románok, szlovákok, a magyar elnyomást sérelmezték – és a sort lehetne folytatni.

Mindenki, mindenkit azzal vádolt, hogy életlehetőségétől, jogaitól, szabadságától akarja megfosztani – azaz belső gyarmatosítóként viselkedik.

A Monarchiáról egy idő után olyan kép kezdett el kialakulni, hogy egyfajta „népek börtöne”. A Habsburgok a börtön főnökei, az osztrák-németek és a magyarok pedig a börtön – magukat nem jól érző – őrei.

A brit és a francia közvélemény nagyrészt hitt is ennek a képnek¹⁴ – miközben 1910-ben a brit gyarmatbirodalom 29 millió km²-nyi területén 351 milliónyian, a francia gyarmatbirodalom 6,8 millió km²-én 39 milliónyian semmiféle állampolgári, politikai, önkifejezési joggal nem rendelkeztek.

A belső imperializmus és kolonizáció mítosza minden bizonnyal ott élt azoknak a briteknek és franciáknak a fejében is, akik 1919-ben Ausztria, 1920-ban pedig Magyarország sorsáról döntöttek.

A XIX. századi európai birodalmak sorában az Osztrák–Magyar Monarchia volt a legkevésbé agresszív hatalom. Mondhatnám úgy is: a vadállatok közül a legszelidebbnek bizonyult. Nem azért, mert „jó” vagy „rossz” volt, hanem azért, mert önképébe államrezonról vallott elképzelésébe és így önazonosságába nem fért bele a lehetséges képességeivel arányos világméretű terjeszkedési szándék. Így viszont, lemondott az itt élő népeknek külső feladat adó „misszionárius” szerepről – arról, ami Európa nem egy társadalmában határt szabott, illetve változó erejű ellensúlyt teremtett a belső feszültségek világának.

A Monarchia halálának sok oka volt.¹⁵ Az egyik – szerintem – önnön identitásában rejlik. A Birodalom és a szelídség tartósan nem fér össze.

Ahogy a már idézett Stephen Howe írja: „Ha az Osztrák–Magyar Monarchiát összehasonlítjuk a vetélytárs birodalmi rendszerekkel és figyelembe vesszük, hogy bukása után milyen diktatúrák, háborúk, etnikai tisztogatások, sőt népirtások sújtották egykori alattvaló népeit, mindenképpen értékelnünk kell az érdemeit és talán még egy sajnálkozó sóhajt is megengedhetünk magunknak, amiért felbomlott”¹⁶

JEGYZETEK

1. Stephen Howe (2004): *Birodalmak*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 40. p. (továbbiakban: Howe). Az eredeti angol kiadás 2002-ben jelent meg.
2. Idézi Howe 113. p.
3. A flotta tekintetében Csonkaréti Károly (2001): *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerésze*. Kossuth Kiadó, Budapest. Uő (2002): *Császári és királyi hadihajók. Hajja és fiai*. Debrecen; Turbucz Dávid (2011): *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Budapest, 19. p.
4. Nagy Miklós Mihály (2001): *Geográfia hadilobogó alatt* in: *Magyar Tudomány* 2001/7.
5. Puskás Julianna (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokba 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
6. Nagy Miklós Mihály (2010): *Elmulasztott történelmi lehetőség: osztrák–magyar gyarmatosítás*. In: *Közép-Európai Közlemények* 2010/3. 46–57. pp.
7. Brigitte Hamann (szerk.) (1990): *Habsburg lexikon. Új Génusz*. Kiadó. Budapest. 239–241. pp.
8. André Castelot (2008): *Miksa és Sarolta. Habsburg pár Mexikó trónján*. Európa Kiadó, Budapest. – Karl Vocelka (2010): *Die Familien Habsburg und Habsburg–Lothringen. Politik-Kultur-Mentalität*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar. 51–60. pp.
9. Andreas Pöschek (1999): *Geheimnis Nordpol. Die Österreichisch–Ungarische Nordpol-expedition 1872–1874*. Wien. – H. Straub (1990): *Die Entdeckung des Franz-Joseph-Lande*. Styria Verlag, Wien.
10. Diószegi István (1987): *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest., illetve uő (2001): *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*. Vince Kiadó, Budapest. Az általam igen nagyra tartott szerző, inkább az érdekekre, mintsem az önképre helyezi a hangsúlyt.
11. A tiencsini eset leírásához felhasználtam Jamrik Levente: *Az Osztrák–Magyar Monarchia kínai gyarmata*. http://falanszter.blog.hu/2011/01/19/az_osztrak_magyar_monarchia_kinai_gyarmata; Veperdi András: *Az Osztrák–Magyar Haditengerészet részvétele a kínai bokszerláadás leverésében*. Mateinfo.hu, 2008-ban a Bristol Universityn kutatási projekt indult „Colonialism in comparative perspective: Tianjin under nine flags” címmel. <http://www.bristol.ac.uk/tianjin-project/tianjinnineflags/>. Továbbá: Józsa Sándor (1966): *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, illetve Jordán Gyula (1999): *Kína története*. Aula Kiadó, Budapest.
12. Galántai József (1980): *Az első világháború*. Gondolat Kiadó, Budapest.
13. Az érzékelésről Gerő András (2008): *A birodalom öröksége*. In: *Egy közép-európai birodalom. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867–1918*. Officina '96 Kiadó Budapest. 208–235. pp. Az osztrák percepcióról külön Gerő András (2010): *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló monarchiájában*. ÚMK. Budapest. 31–48. pp.
14. A brit képet feldolgozta: Jeszenszky Géza (1994): *Az elvesztett presztízs*. Magyar Szemle Alapítvány, Budapest. – A francia képet megjeleníti: Fejtő Ferenc (1997): *Rekviem egy hajdan volt birodalomért*. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Atlantica Kiadó, Budapest.
15. Gulyás László (2002): *Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus*. In: *Gazdag László (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs. 168–188. old.
16. Howe 69. pp.

SZILÁGYI ISTVÁN*

NEMZETI KISEBBSÉG ÉS AUTONÓMIA KÉRDÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN**

NATIONAL MINORITIES AND THE QUESTION OF THE AUTONOMY IN THE CARPATHIAN BASIN

ABSTRACT

The 21st century is the age of globalisation, the era of connections between cultures and civilisations representing different values and value systems.

Our century is also the time of minorities, the time of identities moving back towards nationality-consciousness, the time of minority rights and autonomies and the time of integrational, disintegrational, territorisational, deterritorisational and reterritorisational tendencies in addition to the implementation of the principle of subsidiarity.

All these factors have a significant influence on the multinational state structures in both the developed and semi-peripheral areas of the world. The breakup of the Soviet Union, Yugoslavia and Czechoslovakia, the federal and structural transformations in Great Britain, Spain and Italy and the state failures in the Third World are manifestations of the same phenomenon.

The transformation of the unitarian centralised states and territorial systems carried out by devolutional, decentralised and region-regulatory processes as well as the development of the local councils and self-governing systems representing territorial, personal and national autonomies of different levels indicate general tendencies. In the life of national minorities living in the territories of multinational states the *mother tongue* is the primary representative of national identity: it expresses a strong sense of belonging to the given national community. Along with the legal framework that serves to secure minority language rights and institutional guarantees given to various types of minority representation, this serves as an increasingly powerful factor in the lives of national minorities.

On the basis of the National Censuses in 2011, the study analyses the possible framework, circumstances and the demographic factors in the Carpathian Basin.

1. Nemzeti identitás, anyanyelv és autonómia a globalizáció korában

Századunk a globalizációnak, a különböző értékeket, értékrendszereket képviselő kultúrák és civilizációk találkozásának, a nemzeti öntudatra ébredő identitások ismételt megjelenésének, a kisebbségi jogok előtérbe kerülésének, az autonómia törekvések felerősödésének, az integrációs és dezintegrációs a territorizációs, deterritorizációs és reterritorizációs folyamatoknak és tendenciáknak, valamint a szubszidiaritás, mint általános társadalomszervező elv elfogadottá válásának a korszaka.

Átalakult és eltűnt az állami szereplők kizárólagosságán és mindenhatóságán alapuló westfáliai típusú nemzetközi rendszer. Megszűnt a XVIII–XIX. században használt homogen nemzetállamot feltételező Nation State fogalom érvényessége.

* Prof. Dr. Szilágyi István, az MTA doktora, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Int.

** A tanulmány a TÁMOP-4.2.2./b-10/1-2010-0029 Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen projekt keretében készült.

Mindezek a tényezők jelentős hatást gyakorolnak a többnemzetiségű államberendezkedésekre a világ fejlett, félperifériális és perifériális térségeiben egyaránt. A Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia szétesése és megszűnése, a Nagy-Britanniában, Spanyolországban és Olaszországban végbemenő szerkezeti átalakulások és föderációs folyamatok, a harmadik világbeli szürke zónák államkudarcai e jelenség megnyilvánulási formáit jelentik.

Általános tendenciát jelez az unitárius, centralizált államok és területi berendezkedések devolúciós, decentralizációs, és regionalizációs folyamatok révén történő átalakítása és a különböző szintű és típusú területi, személyi és nemzeti autonómiákat megjelenítő önkormányzatok, önkormányzati rendszerek kiépülése. A multinacionális államok területén élő nemzeti kisebbségek életében egyre jelentősebb szerepre tesz szert a nemzeti identitást megjelenítő és az adott nemzeti közösséghez való tartozást kifejező *anyanyelv*, az annak biztosítására szolgáló nyelvi jogok, valamint a különböző típusú kisebbségi képviselői intézményes garanciáinak a kérdése.

A különböző típusú és alapú identitások, identitásformák és demokratizációs folyamatok egymás mellett élése, találkozása és összekapcsolódása Európában is megváltoztatta az állam, a nemzet, az állampolgárság, az önkormányzatiság és az önrendelkezés klasszikus értelmezését.¹ Egyre inkább általános értelmet nyert Juan José Linznek a többnemzetiségű Spanyolországgal kapcsolatban 1982-ban adott megállapítása, mely szerint: „Spanyolország ma valamennyi spanyol államát jelenti; nemzetállamot jelent a lakosság nagy része, csak államot és nem nemzetet jelentős kisebbsége számára.”² Az ezredforduló tájékán Katalónia közjogi státuszának megváltoztatása, nemzetállami önállósága elismerésének kérdésében a spanyol központi kormányzat és a barcelonai székhelyű Generalitát között kiéleződött ellentétek Juan José Linz megállapítását igazolják. Jóllehet a folyamat még nem zárult le, a katalán nemzetpolitika számos tanulsággal szolgál a Kárpát-medence magyarságának autonómia törekvései számára.

Jelen tanulmányban a *Katalán tanulságok a Kárpát-medence számára*³ című írásunk megállapításaira és elemzéseire támaszkodva a határontúli magyarság autonómia törekvéseinek lehetséges kereteit, körülményeit és demográfiai tényezőit kívánjuk felvázolni a 2011-es népszámlálások alapján.

2. Spanyolország: az autonómia modellről a föderális berendezkedésig vezető út

Spanyolországban a Franco-rendszert felváltó demokratikus parlamenti monarchia intézményi fejlődésének 1979–1983 közötti első szakaszában megvalósult az állam (Spanyol Királyság), a saját nyelvvel bíró történelmi nemzetek (baszk, gallego, katalán, valenciano) és Roberto Blanco Valdés kifejezésével élve a történelem nélküli régiók⁴ (Cantabria, Asztúria, Extremadura, Madrid, Murcia, La Rioja stb.) demokratikusan szabályozott együttélése. Abban az országban, ahol a lakosság 20%-a katalán, 6%-a baszk, 2,5%-a gallego, 2%-a valenciano nemzetiségű.

Tény, hogy a tizenhét önkormányzati közösség együttműködésén alapuló autonómia modell megteremtésével a spanyol új demokrácia nemzetközi szempontból is példaértékű szerepet játszott egy több száz éves probléma megoldásában.⁵ Az 1979 és 1983 között kialakított rendszer máig életképesnek bizonyult.

1. térkép. Spanyolország Önkormányzati Közösségei

Forrás: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Autonomous_communities_of_Spain.svg

Az 1978 decemberében elfogadott alkotmány 148. paragrafusa huszonnégy pontban taxatív felsorolja az autonóm közösségek kompetenciájába tartozó ügyeket, amelyeket az önkormányzatok alapszabályai,⁶ valamint a központi kormány és a nemzeti pártok által kötött „autonómia paktumok”⁷ tovább részleteznek.

A következő, a 149. § harminckét bekezdése a központi állami szervek kizárólagos kompetenciájába tartozó ügyeket rögzíti. A törvényalkotó azonban lehetőséget nyújt arra, hogy a központi hatalomhoz tartozó hatásköröket, vagy azok egy részét a spanyol parlament valamennyi, vagy egy-egy autonóm közösségre átruházza vagy átengedje, s ezáltal megvalósítsa a racionálisan szabályozott, a teljes jogegyenlőség és a kiteljesedett nemzeti-regionális önkormányzatiság alapjára épülő demokratikus jogállamiság eszméjét. Hispániában 1983 és 2006 között az ország történetében példa nélkül álló decentralizációs és demokratizálódási folyamat zajlott le. Ennek eredményeképpen az önkormányzati közösségek közötti kezdeti jogi különbségek 2010 végére kiegyenlítődték.

A demokratikus államszerkezet történelmi értelemben vett relatív stabilitása azonban nem jelent változatlanságot. Az intézményi berendezkedés az állandó mozgás állapotában van. Az autonóm közösségek félföderalizmusától a föderalizmus irányába vezető, a nemzeti-kulturális és nyelvi identitásokra alapozott változások különösen a kilencvenes évek második felétől gyorsultak fel és 2006 júliusában, Katalónia új Autonómia Statútumának elfogadását eredményezték. Reális alternatívaként felmerült az önálló nemzet státuszát elnyert, Barcelona székhelyű autonóm tartomány Spanyolországból történő kiválása is.⁸

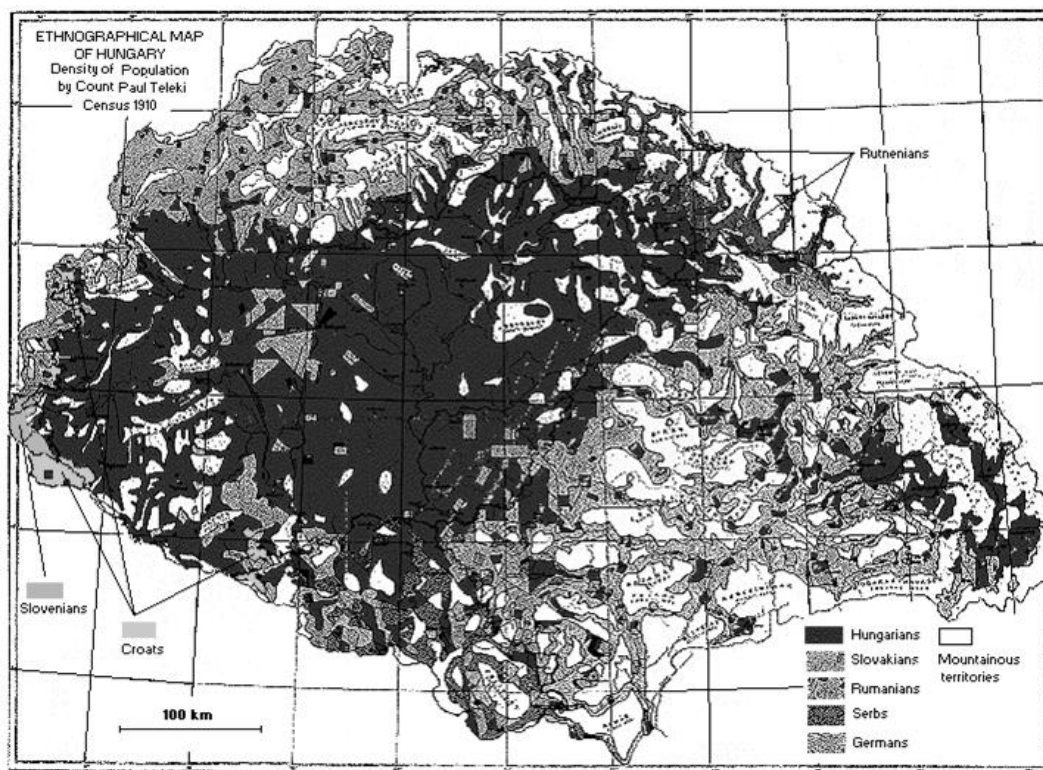
Katalónia új Alapszabálya a függetlenség elnyerésének opciója mellett az önkormányzati közösség *hivatalos nyelveként a spanyollal, mint államnyelvvvel szemben a katalánt nevesíti.*⁹ Az új autonómia statútum komoly vitákat váltott ki Spanyolországban. Sokan a hatályos politikai és alkotmányos rend súlyos sérelmének tartják az alapszabályban megfogalmazottakat.¹⁰

A katalán megoldás ugyanis a baszkföldi, a galíciai és a valenciai igényeket is figyelembe véve felveti és magában hordozza az alkotmányos modell átalakításának és egy generális államreform beindításának a lehetőségét és szükségességét.¹¹ Katalónia ugyanakkor a függetlenség elnyerésén túl komoly erőfeszítéseket tesz a katalán nyelv megóvása és fejlesztése érdekében egy virtuális, ám földrajzi térben ténylegesen létező, a katalán kultúrkörhöz tartozó területek (*Països Catalans – Katalánföld*) szellemi-nyelvi közösségének a megeremtelésére.¹²

3. A katalán modell alkalmazhatósága és az autonómia kérdés a Kárpát-medencében

Az Ibériai-félsziget nagyobbik államában végbemenő események és folyamatok a Kelet-Közép-Európa országaiban élő nemzeti kisebbségek autonómia törekvései számára is fontos tanulságokkal szolgálnak. Az *analógiák világára* koncentrálna leszögezhetjük, hogy a Spanyolországban Katalónia esetében alkalmazott alkotmányos modellnek a kisebbségek nyelvi, kulturális és politikai jogait rögzítő előírásai hozzájárultak a nemzeti identitások megőrzéséhez. A Kárpát-medencében a szomszédos országokban élő magyarság esetében is ez a helyzet. Az Erdélyben, a Felvidéken, Kárpátalján, Pannon-Horvátországban, és a Vajdaságban kialakítandó autonómiaformák feltételezik a személyi elven, az adott településen többségben élők helyi (kisebbségi), valamint a települési autonómiák társulásából keletkező autonóm régió formájában szerveződő kulturális, területi, önkormányzati, politikai, gazdasági és részben külképviseleti hatáskörökben megnyilvánuló autonómiát. Ennek kereteit a *Kárpát-medencében egyrészt a nemzeti kisebbségek államalkotó nemzetként történő elismerése, másrészt az adott állam területi integritásának megőrzése* képezi. A folyamat a katalán tapasztalatok alapján természetesen nem nélkülözheti a *kisebbségi érdekérvényesítést biztosító intézményrendszer létét, a kisebbség által lakott terület megfelelő gazdasági teljesítőképességét*,¹³ a nemzeti kisebbség erős regionális tudatának meglétét, önazonosságának szilárdságát és identitásának vállalását. Megkívánja a működéshez szükséges erőforrások biztosítását és az adott állam többségi nemzete, valamint az uralkodó politikai elit és a társadalmi erők támogatását. Feltételezi a magyarországi és a szomszédos országokban működő magyar pártok, kulturális, tudományos, civil szervezetek és alapítványok közötti konszenzus megteremtését.

2. térkép. Magyarország etnikai összetétele – 1910

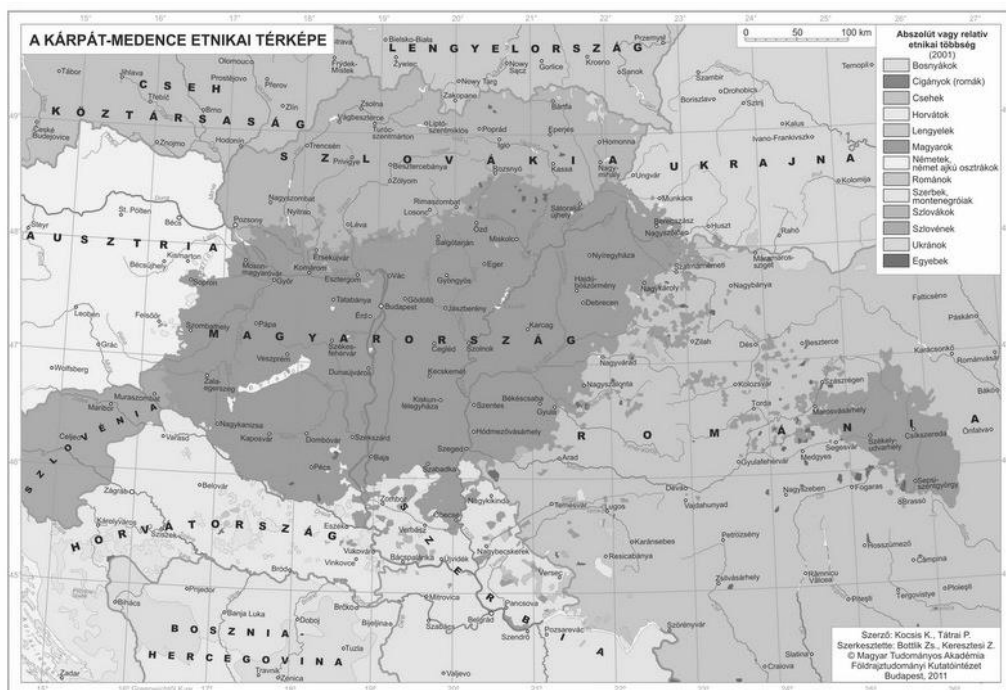
Forrás: Teleki Pál – „Carte rouge”/Vörös Térkép” – 1920

A párhuzamosságok és az analógiák mellett *jelentős különbségek* is kimutathatók a Kárpát-medencei népek és a katalán nemzeti önmegvalósítást szolgáló törekvések között. A magyarság szempontjából a jelenlegi helyzet kialakulásának gyökerei dátumszerűen az 1920. június 4-én aláírt Trianoni Szerződés aláírásához nyúlnak vissza. Az 1920-as rendelkezéseket az 1947-es Párizsi Békátárgyalások is fenntartották. Ennek következtében nemzetközi jogi jelleggel három évtizeden belül kétszer is megerősítést nyert a Kárpát-medencei kisebbségi kérdés igazságos és méltányos rendezésének nagyhatalmi érdekek által diktált, erő útján történő szőnyeg alá söprése.

1920 óta e tanulmány megírásáig kilencvenkét év telt el. Az asszimiláció, a migráció, a kényszerű lakosságcsere, a nemzeti kisebbségeket ért politikai-gazdasági jellegű hátrányok, üldöztetések, méltánytalanságok és megtorlások, valamint a napjainkban érvényesülő globális kortendenciák következtében a Kárpát-medence magyarságának százalékos aránya a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézetének 2011-ben kiadott monográfiája által közölt adatok szerint¹⁴ az 1920-as 46,7%-ról 2001-re 40,1%-ra csökkent, miközben létszáma az 1920-as 9 710 500 főről 2001-ben 11 822 000-re nőtt.

A számok olvastán örömmujongásra azonban semmi ok nincsen, mivel a népességi szempontból csúcspontnak számító 1980-as esztendő óta eltelt időszakban a kárpát-medencei magyarság létszáma 13 403 300 főről 1 581 300 főt veszítve csökkent a 11 822 000-es létszámra és ezen belül éppen az anyaországban élők száma esett tíz millió alá.

3. térkép. Magyarország a Kárpát-medencében – 2011

Forrás: Magyarország térképekben. (Szerkesztette: Kocsis Károly és Schweitzer Ferenc). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2011. 12. o.

Erdélyben a magukat magyarnak vallók száma 1920-ban 1 305 800 volt. Ez az akkori lakosság 25,5%-át tette ki. 2001-ben 1 416 800 főről szólnak a források, az viszont már a betelepülő és gyorsabb népszaporulatot produkáló román nemzetiségük miatt csupán az Erdélyben élő népesség 19,6%-át jelenti.

A 2011. október 30–31-én tartott romániai népszámlálás adatai ugyanakkor a magyar anyanyelvű lakosság csökkenéséről tudósítanak. Az országban 1 238 000 magyar él. Ez a román népesség 6,5%-át teszi ki. Ha hinni lehet a népszámlálási adatoknak, akkor tíz év alatt, 2002-höz, a korábbi népszámláláshoz képest 2011-re a magyar nemzeti kisebbség száma abszolút értelemben véve 178 800 fővel lett kevesebb. (Hivatalos források 194 000-es adatot közölnek. A romániai statisztika az MTA monográfiájában közölt adatokkal szemben 2002-ben 1 432 000 magyar ajkú lakossal számolt.) Az elmúlt tíz évben ugyanakkor Románia lakossága 2,6 millió fővel csökkent és alig haladja meg a 19 milliót. Ennek alapvető oka, amint azt a mellékelt táblázat is bizonyítja elsősorban az Európai Unió országaiba irányuló román kivándorlásban jelölhető meg.

1. táblázat. Román kivándorlás

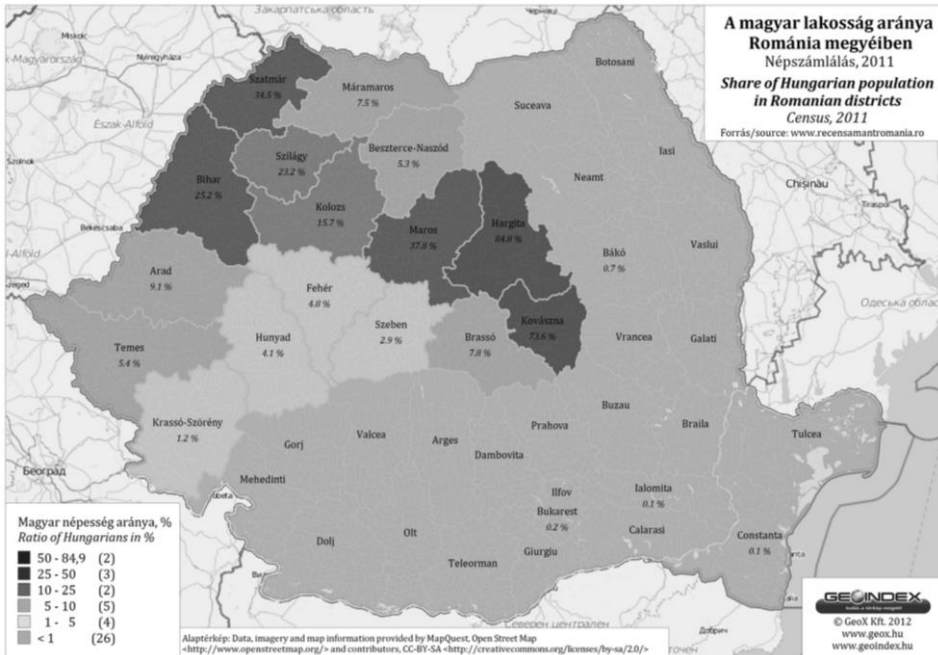
Ország	N	%
Összesen	2 769 053	
Olaszország	813 037	29,4
Spanyolország	810 471	29,3
Magyarország	189 055	6,8
Izrael	182 099	6,6
Egyesült Államok	171 253	6,2
Németország	134 911	4,9
Kanada	96 209	3,5
Ausztria	56 932	2,1
Franciaország	54 305	2,0
Nagy-Britannia	53 081	1,9
Más országok összesen	207 000	7,5

Forrás: Horváth István: Milyen trendek rajzolódnak ki a 2011-es népszámlálás etnikai adataiból? 2012. február 3. <http://www.transindex.ro/?cikk=16488>

E folyamatok következtében 2002-höz képest a romániai magyarok országon belüli százalékos aránya lényegesen nem változott. Románia legnagyobb nemzetiségeként a lakosság 6,5%-át alkotja a tíz évvel korábbi 6,6%-kal szemben. A magyar kisebbség után a második legnépesebb közösséget a romák képviselik, akik a lakosság 3,2%-át teszik ki. Számuk 619 000, ami növekedést jelent a tíz évvel korábbi 535 140 főhöz képest.

A magyarság két megyében alkot többséget. Hargita megyében a lakosság 84,4%-át, Kovászna megyében pedig 73,6%-át teszik ki. Jelentős a magyarság százalékos aránya Maros (37,8%), Szatmár (34,5%), Bihar (25,2%), és Szilágy (23,2%) megyékben. Kolozs megyében azonban csupán 15,7%-ot ér el a magyar ajkú lakosság aránya. Abszolút értelemben Hargita megyében él a legtöbb magyar (258 615 fő). A második legnagyobb magyar lakossággal rendelkező megye Maros (200 989), a harmadik Kovászna (151 787). Ezek után Bihar (138 441), Szatmár (113 541), Kolozs (103 457) és Szilágy megye (50 659) következik. A fenti számsorok értékét azonban reálisan kell szemlélnünk. Maros megyei részeredmények szerint a megye összlakossága 531 381 fő. A románok száma 279 488 (52,60%), a magyaroké 200 989 (37,82%), a roma nemzetiségűeké 46 637 (8,7%). Hargitában 304 969 ember él. A már említett 258 615 fő magyar lakosság mellett 40 431 román és 5422 roma nemzetiségű lakosa van a megyének. Kovásznában a 73,6%-ot kitevő 151 787 magyar lakosság mellett 45 560 román, valamint 8238 roma nemzetiségű lakos él. A Székelyföld 90%-át alkotó három megyében a magyarság aránya magánszámításaim szerint 72,26%-os arányt ér el. A Katalóniában történekkal és az Európában érvényesülő trendekkel összevetve tehát mindenképpen indokolt, védhető, kíváncsú és igazolható a kulturális, politikai és területi-közigazgatási önkormányzatiságot is magában foglaló autonóm régió igénye.

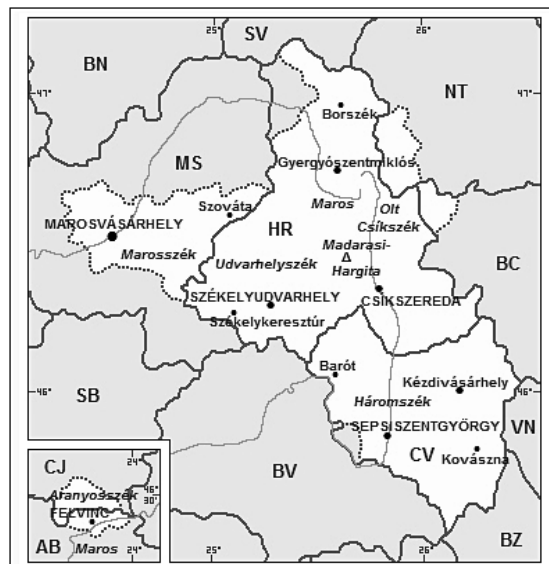
4. térkép. A magyar lakosság aránya Románia megyéiben – 2011.

Forrás: www.recensamantromania.ro

Az állandósuló magyar–székely autonómia törekvések jegyében 2009 szeptember 4-én Csíkszeredán az RMDSZ, majd egy nappal később a Székely Nemzeti Tanács szervezésében Székelyudvarhelyen önkormányzati nagygyűlést tartottak, ahol elfogadták Székelyföld Autonómia Statútumát.¹⁵ Ekkor nyilvánították Székelyföld hivatalos jelképeinek az SZNT által használt zászlót és címet, illetve ekkor lett a Székelyföld hivatalos himnusza a Székely Himnusz. Itt mutatták be Székelyföld közigazgatásilag nyolc székre osztott térképét is.¹⁶

5. térkép. Székelyföld

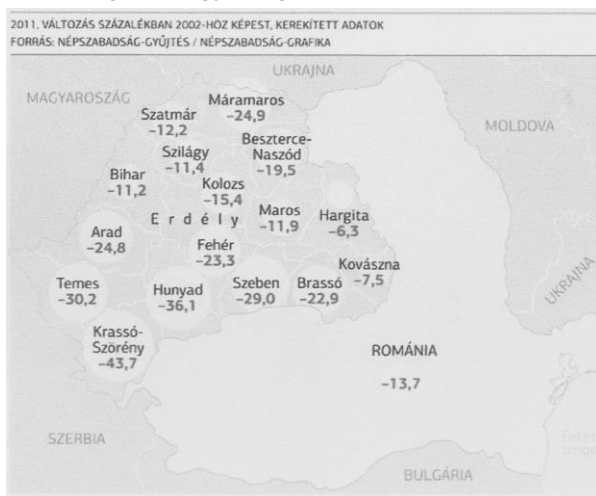

Forrás: <http://www.hu.wikipedia.org/wiki/Szekelyfold>

Székelyföldön és a Partium északi részén viszonylag kedvezőek magyar szempontból a 2011-es romániai népszámlálás adatai. Összehasonlítva a 2002-es census számaival, azt tapasztalhatjuk, hogy Hargita és Kovászna megyében a magyarok száma stabil, miközben a románok aránya – többek között az erőteljes külföldi kivándorlás eredményeképpen – jelentősen csökkent.

Népességarány szempontjából stabilnak tekinthető a helyzet Észak-Partiumban Bihar, Szatmár és Szilágy megyében. Ebben a térségben a magyarok aránya minimálisan, a románságé jelentősen csökkent. Közép- és Dél-Erdélyben viszont kedvezőtlenek, vagy nagyon kedvezőtlenek az adatok. Maros, Kolozs és Fehér megye többségében románok lakta városaiban, településein általában gyors az asszimiláció. E folyamatot a magyarság anyaországba, vagy külföldre irányuló kivándorlása is elősegíti. Ez a jelenség tapasztalható Kolozsváron is, annak ellenére, hogy a kincses város a magyar kultúra és oktatás egyik központjának, fellegetvárának számít. Tovább csökkent a város magyar lakosságának aránya az utóbbi tíz évben: a 2011-es népszámlálás adatai szerint Kolozsváron 16,04%-ra, azaz 49 426 főre zsugorodott a város magyar lakosságának száma. A legutóbbi, 2002-es népszámláláson ez a szám még 60 287 fő volt, ami az akkori lakosság 18,96 százalékát jelentette. Az erdélyi nagyváros összlakosságának száma 309 136-ra fogyatkozott a 2002-es 317–432-vel szemben – írta a Szabadság című kolozsvári napilap a honlapján. Abszolút számokban mérve Marosvásárhely után mégis Kolozsváron él a legtöbb magyar. Marosvásárhely lakosainak száma 127 849. Ebből a románok 66 441 főt (51,9%), a magyarok 57 632 főt (44,87%), a romák 3134 főt (2,54%) alkotnak. Csíkszereda 37 411 főt számlál. Ebből 82%, azaz 30 719 fő vallja magát magyarnak. A románok száma 6734 (17%), a romáké 232 fő. Sepsiszentgyörgy állandó lakossága 2011-ben 54 641 fő. Ebből 41 898 (76,7%) a magyar, 22,2%, azaz 12 142 fő a román lakosság száma és aránya. Székelyudvarhely lakossága 22 268 főt tesz ki. A magyarság e városban is túlnyomó többséget alkot. Miközben a felsorolt számok és etnikai arányok akár kedvezőnek is tekinthető adatait soroljuk, nem feledkezhetünk meg arról a már említett körülményről sem, hogy bár Románia lakossága 2,6 millió fővel, azaz 12,1%-kal csökkent, a magyarsággal kapcsolatban is hasonló tendencia érvényesül. A 193 807 fős fogyás 13,6%-os csökkenési arányt jelent. Ez – mint a mellékelt térkép is mutatja – összességében a székelyföldi és a magyar lakta megyékben igen súlyos demográfiai és kulturális-identitásbeli következményekkel jár.

6. térkép. A magyarság csökkenése Romániában

Forrás: Népszabadság, 2012. február 18.

Jelentős létszámvesztéssel szembesült a magyarság Szlovákiában, a Vajdaságban, Pannon-Horvátországban, a Muravidéken és az Órvidéken. Ezt bizonyítják a Kárpát-medence magyarok által is lakott országaiban 2011-ben tartott népszámlálások adatai.

A 2011. május 21-én zárult *szlovákiai népszámlálás* szerint az országnak 5 397 036 lakosa van. A magyarok létszáma a tíz évvel korábbi népszámlálás 520 528 (9,4%) adatával szemben 458 467 főre, 8,49%-ra csökkent. 382 493 ugyanakkor azok száma, akik esetében nem derült ki, milyen nemzetiségűek. Ez pedig a lakosság 7,08%-a.

Szerbiában 2011. október 1–15. között tartottak népszámlálást. Az ország lakossága 7 120 666 fő volt, 5%-al csökkent. A *Vajdaság* népessége kétmillió alá csúszott (1 916 889 fő). Az elmúlt tíz évben közel 100 ezerrel csökkent a tartományban a népességszám. A betelepülők nagy száma ellenére negatív a migrációs mérleg, mintegy 15 ezer fővel többen költöznek el, mint ahányan jönnek a Vajdaságba.

A Vajdaságban született gyermekek 12 százaléka, az elhunytaknak pedig 17 százaléka magyar nemzetiségű. Ez a tendencia előrevetíti a népességen belüli arány erőteljes csökkenését. 2002-ben Vajdaság népességének 14,3 százaléka volt magyar nemzetiségű, és ez az arány 2011-re 13 százalékra apadt. A magyar népesség száma és aránya a jövőben vélhetően továbbra is lineárisan fog csökkenni.

A *Horvátországban* 2011. április 1. és 28. között tartott népszámlálás eredményei szerint az országnak 4 290 612 lakosa volt, ezzel szemben az azt megelőző népszámlálás alkalmával az országban 4 millió 300 ezren éltek. A horvátországi magyarok létszáma nem csökkent számottevően. Az uralkodó demográfiai tendenciát követve azonban nem túl biztató következtetéseket vonhatunk le: Horvátországban a magukat magyarnak vallók száma Trianon idején 120 ezer, 1948-ban 51 ezer volt, 1953-ban 48 ezer, 1961-ben 42 ezer, 1971-ben 35 ezer, 1981-ben 25 ezer, 1991-ben 22-ezer, 2001-ben 16 585, 2011-ben szintén 16 000 fő volt. Szakemberek azt is elképzelhetőnek tartják, hogy 2060-ra az itt élő magyarság már nem lesz demográfiai tényező.

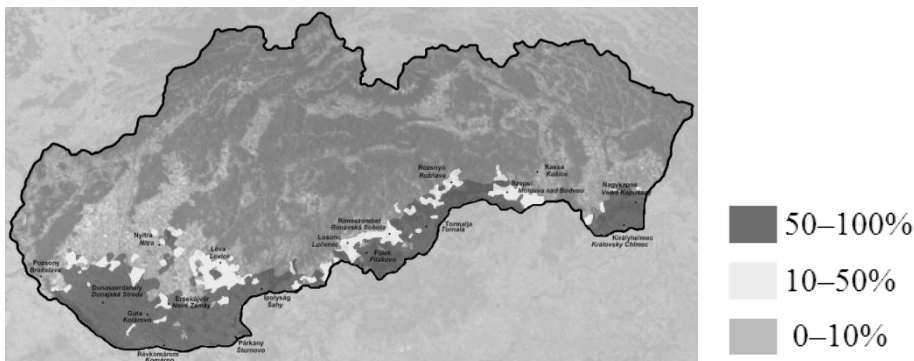
A 12 800 km² nagyságú ukránjai *Kárpátaljának* 1 254 160 lakosa van. A tizenhárom járársra osztott területen legutolsó adatok szerint 151 533 magyar él. A magyarság központjának a 25 000 lakosú Beregszász városa tekinthető. Itt működik a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. A város népességének több mint 50%-át alkotja a magyar nemzeti kisebbség.

7. térkép. Szlovákia kerületei

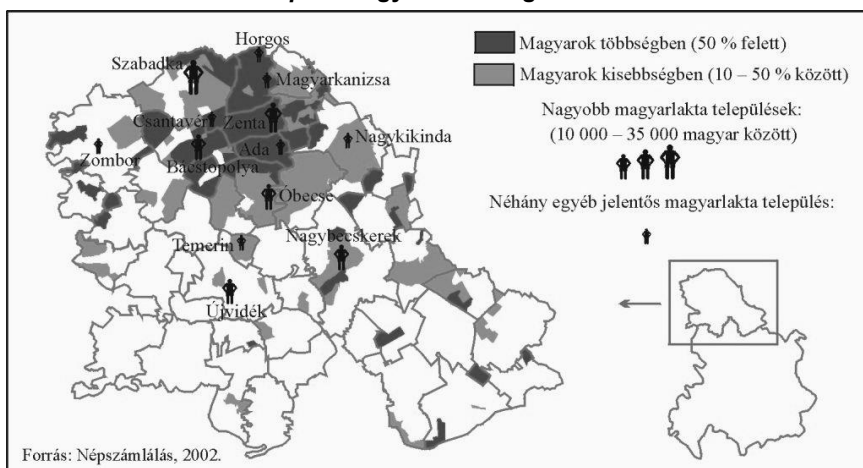
Forrás: <http://www.hu.wikipedia.org/wiki/Szlovakia>

8. térkép. A magyar lakosság Szlovákiában

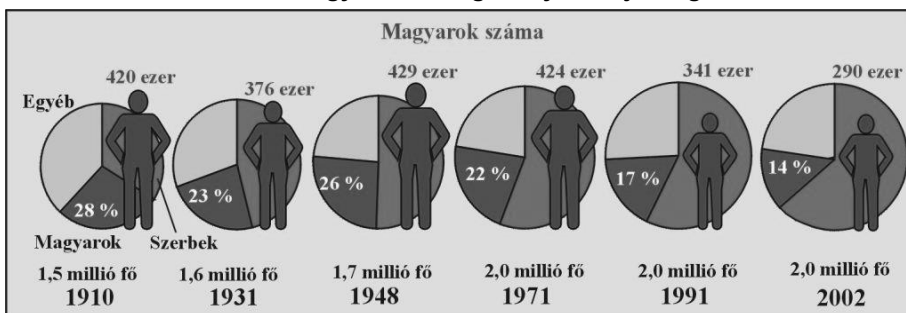
Forrás: <http://www.hu.wikipedia.org/wiki/Szlovakia>

9. térkép. A magyar lakosság Szerbiában

Forrás: <http://www.erdely.ma/tarsmagyarsag.php?id=80368>

1. ábra. A magyar lakosság aránya a Vajdaságban

Forrás: <http://nemzetpolitika.gov.hu/data/files/84190142.pdf>

10. térkép. Horvátország etnikai megoszlása (2001)

Forrás: <http://www.hu.wikipedia.org/wiki/Horvátország>

11. térkép. Ukrajna területi beosztása és Kárpátalja

Forrás: <http://www.hu.wikipedia.org/wiki/Kárpátalja>

Összességében elmondható, hogy „*A világ 13–14 millió magyarja 90%-ának hazája a Kárpát-medence, a magyar állam évezredes, történelmi területe. Közel 3 milliónyi európai magyar él a Magyar Köztársaság határain túl, akik a kontinens olyan nemzeti kisebbségének számítanak, akiknek a létszáma meghaladja a Föld 86 országáét (pl. Mongóliáét, Lettországot, vagy akár Namíbiáét). A magukat magyar nemzetiségnek vallók közül 9,4 millió Magyarország, 1,4 millió a romániai Erdély, 520 ezer Szlovákia, 290 ezer a szerbiai Vajdaság, 151 ezer az ukrajnai Kárpátalja és 15 ezer Horvátország pannon tájának lakója.*”¹⁷ Nagyon fontos annak hangsúlyozása is, hogy az országhatárokon kívül lakó magyarság nemzetiségi szempontból a katalánokhoz hasonlóan területileg kompakt egységet képez.

12. térkép. A Kárpátaljai körzet

Forrás: <http://www.hu.wikipedia.org/wiki/Karpatalja>

Ezért az országhatárokon kívül lakó magyarság a népességszökkenés ellenére a korábban vázolt feltételrendszer, valamint a szubszidiaritás általános társadalomszervező elve, továbbá a kisebbségek önrendelkezési jogának érvényesítése lehetőséget nyújt az etnikai alapú politikai önkormányzatiság területi megjelenítésére, az autonómiával rendelkező önkormányzati régió/legfelső középszint adott országban történő létrehozására. Ez a megoldás a nemzetközi jogi státusz quot megváltoztató és felforgató elemeket, vagy szándékokat nem tartalmaz. Nagy Katalónia állami önállóságának elnyerésével ellentétben ugyanis nincs szó Nagy Magyarország restaurálásáról. Elméletileg a kettős állampolgárság sem jelent más országok belügyeibe való beavatkozást. Ezt a Spanyol Királyság több latin-amerikai országgal, Románia pedig Moldáviával kapcsolatos kettős állampolgárságra vonatkozó szabályozása is bizonyítja. A katalánok és a Kárpát-medencei magyarság történelmi helyzete és pozíciói között mindazonáltal jelentős államszerveződsébeli különbségek is kimutathatók. Katalónia a „Katolikus Királyok” – Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd – 1492-es országegyesítése óta Spanyolország több-kevesebb önkormányzatisággal rendelkező tartománya, az egységes spanyol királyság része. Az 1359-ben létrejött Generalitat életre keltésére csupán az 1932-es önkormányzati Statútummal került sor és az új demokrácia intézményrendszere kiépítésének eredményeképpen fogadták el a második lépcsőben a 2006. júliusi Alapszabályt. A katalánok ugyanakkor a spanyol királyság lakosságának 20%-át teszik ki. A kárpát-medencei magyar államiság ezzel szemben több mint ezer éves múlttal rendelkezik, s a magyarság részaránya a történelmi Magyar Királyság területén 1910-ben 49,2%-ot ért el. Magyarország nem új önálló állam megeremtésére, hanem az országhatárok virtuálissá válása következtében az identitás alapú politikai, kulturális és területi-közigazgatási autonómiát is magában foglaló és békés nemzetegyesítésre törekszik.

Amint azt a katalán nemzetpolitika Kárpát-medence számára hasznosítható tapasztalatainak vázlatos áttekintése mutatja, a hasonlóságok mellett számos eltéréssel találkozunk. E körülmény arra hívja fel a figyelmet, hogy az autonómia különböző formáinak biztosítása a magyar nemzeti identitás megtartása/megőrzése szempontjából létkérdés. Másfelől arra figyelmeztet hogy a különböző típusú, szintű és alapú önkormányzatok a jövőben egyre fontosabb szerepet játszanak az államok életében és a nemzetközi viszonyok rendszerének alakításában.

JEGYZETEK

1. Részletesen lásd: Ricard Zapata-Barrero (2004): *Multiculturalidad e inmigración*. Editorial Síntesis, Madrid.
2. José Linz (1992): *Politics in a Multilingual Society with Dominant World Language*. In: J. G.Savard and R.Vigéault (comps.): *Les états multilingues. Problèmes et solution*. Presses de Université Laval, Québec., 423. o.
3. Lásd: Szilágyi István (2012): Katalán tanulságok a Kárpát-medence számára. *Közép-Európai Közlemények*. 2012. 1. sz. 75–86. o.
4. Részletesen lásd: Roberto Blanco Valdés (2005): *Nacionalidades históricas y regiones sin historia*. Alianza Editorial, Madrid.
5. Részletesen lásd: Szilágyi István (1996): Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban. *Napvilág Kiadó*, Budapest. 78–83. és 133–145. o.
6. Az Önkormányzati Községek Alapszabályait lásd: Ignacio Torres Muro (1999): *Los Estatutos de Autonomía*. CEPC, BOE, Madrid.
7. Az 1992.február 28-i Autonómia Egyezmények, az 1998. július 16-án a katalán és galíciai nemzeti pártok által közzétett Barcelonai Nyilatkozat, az 1998. szeptember 12-én Baszkföldön aláírt Estellai (Lizarrai) Szerződés, valamint a tárgykörben elfogadott különböző alkotmánymódosítások és Alkotmánybíróági Határozatok .
8. Katalónia függetlenné válásáról 2009. december 13-án civil szervezetek kezdeményezésére több mint 160 városban és településen 700 000 állampolgár részvételével referendumot tartottak. A válaszra váró kérdés a következőképpen hangzott: „Egyetért-e Ön azzal, hogy Katalónia független, szociálisan elkötelezett, demokratikus és szuverén jogállam, az Európai Unió tagja legyen?” Bár a voksolás eredménye nem volt kötelező erejű, mivel az alkotmány szerint népszavazást csak a madridi kormányzat írhat ki, José Luis Rodríguez Zapatero miniszterelnök közölte, hogy nem ismeri el a referendument. A népszavazás egyébként is érvénytelen volt, mivel a szavazásra jogosultak alig több mint 30%-a járult az urnához és azt a Generalitat sem támogatta. A megjelentek 95%-a ugyanakkor Katalónia önállóságára szavazott. S már újabb szervezetek jelezték, hogy további népszavazásokat terveznek és kezdeményeznek az önkormányzati közösség nagyvárosaiban. – A katalán függetlenség megteremtésének programjával kampányolt a 2012. november 25-i önkormányzati közösségi választásokon Artur Mas, az uralkodó párti pozícióban lévő katalán kormánypárt, a Konvergencia és Unió (Convergencia i Unió- CiU) vezetője. A 2016-ra függetlenségi népszavazás kiírásának felvállalása és az előzetes várakozások ellenére a CiU nem szerezte meg a remélt abszolút többséget. A 135 tagú Generalitatban az előző, a 2010-es autonómia választásokhoz képest 12 képviselői helyet veszítve mindössze 50 mandátumot szerzett. Kivételes (abszolút) többség hiányában a 21 képviselői helyhez jutó radikálisan függetlenségpárti Katalán Köztársasági Baloldalra (Esquerra Republicana de Catalunya–ERC), valamint a 2010-ben még nem induló, 2012-ben azonban három mandátumot szerzett baloldali radikális Népi Egység Listájára (Candidatura d’Unitat Popular – CUP) támaszkodva vág(hat) neki a feszültségekkel terhes, történelmi feladatok megoldása előtt álló új törvényhozási ciklusnak. A CiU 2012. december 18-án az ERC-vel megegyezve 2016 helyett már 2014-re vállalta a függetlenségi népszavazás kiírását.
9. Lásd: <http://www.gencat.cat/generalitat/eng/estatut/preambul.htm> és/vagy: Ley Orgánica 6/2006. 19 de julio, Sobre la reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña. Boletín Oficial del Estado, 2006. núm. 172. 27270. o.
10. A spanyol Alkotmánybíróság 2010. június 28-i Határozata több szempontból is alkotmányellenesnek minősítette Katalónia új Autonómia Statútumát. Az ezzel kapcsolatos politikai és jogi vita még nem zárult le. Az Alkotmánybíróági határozatot lásd: Pleno. Sentencia 31/2010, de 28 de junio de 2010. BOE núm. 172, de 16 de julio de 2010.
11. A generális államreform és a nyelvi komponens témakörében kibontakozó alkotmányjogi és politikatudományi vita jól nyomon követhető Alberto López Basaguren: *Las lenguas oficiales entre Constitución y Comunidades Autónomas: ¿desarrollo o transformación del modelo constitucional?* Revista Española de Derecho Constitucional, núm. 79, enero-abril de 2007. 87–112. o. tanulmányában, továbbá a Spanyol Királyság Államtanácsa által az alkotmányreformról közzétett 932 ol-

- dalas Jelentésben (El Informe del Consejo de Estado sobre la reforma constitucional. Texto del informe y debates académicos. Consejo de Estado-CEPC, Madrid, 2006. pp. 932), valamint a spanyol Alkotmánybíróság 2010. június 28-i már említett Határozatában. (Pleno. Sentencia 31/2010, de 28 de junio de 2010. BOE núm. 172, de 16 de julio de 2010.)
12. A Spanyol Királyság katalán nyelvű autonóm tartományai közé tartozik: a Baleari-szigetek. A Valenciái Önkormányzati Közösségben beszélt valenciano nyelv is a katalán egyik dialektusának tekinthető. Andorrában szintén a katalán a hivatalos nyelv és Franciaország Katalóniával határos területein sem csupán baszkul, hanem katalánul is értenek. Hivatalos adatok szerint az Európai Unió kilencedik legnagyobb nyelve a katalán. A katalán nyelvterület 68 000 km²-t tesz ki, 13 530 000 fős népességet számlál. Ezen belül Katalónia Önkormányzati Közösségének joghatósága 32 000 km²-re és 7 500 000 lakosra terjed ki.
 13. Spanyol hivatalos források szerint az egy főre jutó GDP és a gazdasági fejlettség tekintetében Katalónia Baszkföld, Madrid és Navarra önkormányzati közösségek után a negyedik helyet foglalja el az országos rangsorban. Tudományos elemzések ugyanakkor a katalán „boom” végéről írnak. Xavier Casals. A katalán oázis (1975–2010) című könyve alcímében már a délibáb, vagy realitás kérdést állítja vizsgálódásai előterébe. (Xavier Casals: El oasis catalán. 1975–2010. ¿espejismo o realidad? Edhasa, Barcelona, 2010).
 14. Magyarország térképeken. (Szerkesztette: Kocsis Károly és Schweitzer Ferenc). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2011. 100. o.
 15. Lásd: http://www.sznt.ro/fr/index.php?option=com_content&view=article&id=15%3Aaszekelyfoeld-autonomia-statutum&catid=10%3Astatutum&Itemid=14&lang=fr
 16. Ezek: Maros, Udvarhely, Sepsi, Orbai, Bardoc-Miklósvár, Csík, Gyergyó, Kézdi. Ezen a területen zajlott a véleménynyilvánító népszavazás is 2006. október 7-én.
 17. Magyarország térképeken. (Szerkesztette: Kocsis Károly és Schweitzer Ferenc). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2011. 101. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Eliseo Aja (2003): El Estado autonómico. Federalismo y hechos diferenciales. Alianza Editorial, Madrid.
- A kultúra, a tudomány és a nemzet helyzete a Kárpát-medencében. Magyarságtudományi Kutatások. I. (Szerkesztette: Garaczi Imre és Szilágyi István). Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém. 2010.
- Anderle Ádám (1985): Megosztott Hispánia. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Albert Bacells (1991): El nacionalismo catalan. Historia. Madrid.
- Alberto López Basaguren (2007): Las lenguas oficiales entre Constitución y Comunidades Autónomas: ¿desarrollo o transformación del modelo constitucional? Revista Española de Derecho Constitucional, 2007. núm. 79, enero-abril. 87–112. o.
- Roberto Blanco Valdés (2005): Nacionalidades históricas y regiones sin historia. Alianza Editorial, Madrid.
- Andrés de Blas Guerrero–Pedro Carlos González Cuevas (2006): El concepto de nación en la España del siglo XX. Claves, 2006. No. 163. 8–17. o.
- Xavier Casals (2010): El oasis catalán (1975–2010). ¿Espejismo o realidad? Edhasa, Barcelona.
- El Informe del Consejo de Estado sobre la reforma constitucional. Texto del informe y debates académicos. Consejo de Estado-CEPC, Madrid, 2006. pp. 932.
- Jorge de Esteban (2000): Las Constituciones de España. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales (CEPC), Boletín Oficial del Estado (BOE). Textos y Documentos Madrid.
- Folyamatok és léhelyzetek – kisebbségek Romániában. Szerkesztette: Jakab Albert Zsolt–Peti Lehel (2009): Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kritérion. Kolozsvár.
- Horváth Zoltán–Ódor Bálint (2008): Az Európai Unió szerződéses reformja. Hvgorac Lap- és Könyvkiadó Kft. Budapest.
- Ley Orgánica 6/2006. 19 de julio, Sobre la reforma del Estatuto de Autonomía de Cataluña. Boletín Oficial del Estado, 2006. núm. 172. 27269–27310. o.

- Juan José Linz (1992): Politics in a Multilingual Society with Dominant World Language. In: J. G.Savard and R.Vigeault (comps.): Les etats multilingues.Problemes et solution. Presses de Université Laval, Québec.
- Magyarország térképekben. (Szerkesztette: Kocsis Károly és Schweitzer Ferenc). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. 2011.
- Ramón Máiz (2005): Nación de naciones y federalismo. Claves, 2005. No. 155. 18–26. o.
- Minority Politics within the Europe of Regions. Edited by István Horváth,Márton Tonk.Scientia Publishing House,The Romanian Institute for Research on National Minorities. Cluj-Napoca, 2011.
- Nemzetállamok, globalizáció és kétnyelvűség. Szerkesztette: Horváth István–Tódor Erika Mária. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kritérion. Kolozsvár, 2009.
- Romániai Magyar Évkönyv 2007–2008. Fundatia DIASPORA-Editura Marineasa. Temesvár, 2008.
- Pleno. Sentencia 31/2010, de 28 de junio de 2010. BOE núm. 172, de 16 de julio de 2010.
- Szilágyi István (1996): Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szilágyi István (2010): Nemzeti identitás, nemzetfelfogás és kulturális diplomácia a huszonegyedik században. Magyar Tudomány. 2010. 2. sz. 198–208. o.
- Tomás de la Quadra-Salcedo (2006): Después del referéndum de Cataluña. Claves. 2006. No. 164. 4–13. o.
- Julián-Joan Santamaría Marcet (2006): 18-J: El referéndum del nuevo Estatuto de Cataluña. Claves, 2006. No. 165. 26–34. o.
- Ignacio Torres Muro (1999): Los estatutos de Autonomía. CEPC, BOE. Madrid.
- Ricard Zapata-Barrero (2004): Multiculturalidad e migración.Editorial Síntesis, Madrid.
- http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Information/Normas/const_espa_texto_ingles_0.pdf
- <http://www.gencat.cat/generalitat/eng/estatut/preambul.htm>
- http://www.gencat.cat/generalitat/eng/estatut/titol_preliminar.htm#a6
- http://www.gencat.cat/generalitat/eng/estatut/titol_hm.#a32
- http://www.sznt.ro/fr/index.php?option=com_content&view=article&id=15%3Aszekelyfoeld-autonomia-statutum&catid=10%3Astatutum&Itemid=14&lang=fr
- <http://www.sznt.hu>
- <http://www.szekelyfold.info.ro>

SZÁVAI FERENC*

A BÉCSI MEGÁLLAPODÁS – 2001. JÚNIUS 29. JUGOSZLÁVIA SZÉTESÉSÉNEK PILLANATA

THE VIENNA CONVENTION – THE MOMENT OF DISINTEGRATION OF YUGOSLAVIA

ABSTRACT

The 20th century has not increased with too many new states; however new states have arisen, or we could met phenomenon called state failure. The former socialist integration, the Yugoslavian Socialist Republic disintegrated alongside much other integration; this phenomenon has not been cleared for long, the experts thought to discover the case of dismembratio (disintegration) in it; it is proved by the document ratified and signed by the five succession state in 29th June, 2001. The antecedent was the international contract “The Vienna Convention on Succession of States in Respect of State Property, Archives and Debts” from 1983; it realized the fortune of state property remained in abroad, buildings of foreign affairs or the gold reserve of the Central Bank. Besides, by the same principle, it divided on a percentage basis of the public debt, but also dealt with intellectual wealth. The core of this study was provided by the analysis of the documents but the secession of Montenegro and Kosovo was in relation with the disintegration process as well. Montenegro was founded by the secession which occurred in a peaceful way. The independence of Montenegro inured in June 3rd 2006 and was approved by the European Union in June 12th 2006. Finally, Kosovo announced its intention to become independent in February 17th 2008, thus it decided on separation in accordance to international law.

Államok közötti utódlás

Államok keletkeznek és megszűnnek. A szövetségi (föderatív) államok esetében a főhatalom osztott, valamikor szuverén államok hozzák létre, a főhatalom megoszlik a szövetségi és tagállami szint között.¹ A legújabb nemzetközi szakirodalom is használja a német Dismembration fogalmat, ami szétesést tükröz, egy államét több független államra. Ezt a fogalmat ismeri és alkalmazza a korábbi nemzetközi jogi szakirodalom.²

A terület függetlenedése nem feltétlenül eredményezi az állam felbomlását, az elődállam kiváláskor folytatja saját államiságát, de a belőle kivált terület a nemzetközi jog új alanyává vált. Az elődállam által kötött szerződések érvényben maradnak. A jugoszláv állam felbomlásának kezdeti szakaszában valóban a kiválásról volt szó a nemzeti önrendelkezések keretében.³

Államutódlás vagyon, adósság és levéltári vagyon esetén

Theodor Schweisfurth a 2001. június 26-án aláírt „Agreement on Succession Issues” megállapodásban öt utódállamot nevezett meg az egykori Jugoszlávia esetében, így ezt a felbomlási esetet a szétesés kategóriájának ismeri el, mint ahogy arra egykor a klasszikus eset az Osztrák–Magyar Monarchia volt.⁴

* Prof. Dr. Szávai Ferenc, az MTA doktora, egyetemi tanár, Kaposvári Egyetem.

2006 júniusában Montenegró is és Koszovó 2008-ben nemzetközi jogilag kivált az elődállamból.⁵

A szerződésekre vonatkozó utódlást az 1978-as bécsi egyezmény alapján, szokásjogi alapon gyakorolják és alkalmazzák, addig az államvagyonban, adósságban és levéltárakban történő utódlást gazdasági jellegénél fogva kevesen fogadják el. Ennek nemzetközi elfogadtatása nem egyértelmű. Mindenekelőtt a fő szabály az, hogy méltányos megosztásra kell törekedni.⁶ Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Török Birodalom felbomlása alapvetően kapcsolódott a területátadást szabályozó békeszerződésekhez, ott a közös vagyon, adósság és levéltári (szellemi) vagyon megosztására nem történt szokásjogi gyakorlat. 1945 után a nemzetközi közösség többször foglalkozott az üggyel, döntően szétesésre a Szovjetunió és Csehszlovákia nyújtott példát, majd az egykori Jugoszlávia. Ezekre az esetekre irányadó volt az 1983-as bécsi konvenció.⁷ Az államoknak a gyarmatosítási folyamatra és az 1978-as bécsi konvencióra kellett tekintettel lenniük.

A szakirodalomban megkülönböztetik a köztulajdon (domaine public) és az államkincstári vagyon (domaine privé) fogalmát. Abban az esetben, ha egy államalakulat széteséséről van szó, annak vizsgálata indokolt az új államterületen, illetve az elcsatolt, ma már egy harmadik ország területén. Ehhez a közvagyonhoz sorolható a levéltári vagyon, az abban keletkezett tulajdon.

A köztulajdon fogalmi körébe tartozott mindaz, ami közhasználatban volt, közigazgatási vagyon, a fennhatóság működését szolgáló javak, így: a kormányzati és iskolai épületek, katonai létesítmények, börtönök ugyanúgy, mint az állami levéltárak. De ide sorolhatók az utak, terek, hidak, egyéb létesítmények, múzeumok, színházak, sportlétesítmények, kórházak, óvodák, öregek otthonai stb.

Az államkincstári vagyon szűkebb értelemben magába foglalta az állam magánvagyonát, amit nem közvetlenül az állami közigazgatás céljára használtak.⁸

A XIX. században kialakult az a szokásjog jogszabály, hogy az elődállam tulajdonában lévő és az átszatolt területen fekvő minden ingó és ingatlan dolog az államhatalom gyakorlására irányuló nemzetközi jogi hatáskör átszállásának időpontjában átszállt az utódállamra.

Mindezzel együtt átszálltak a szerződési kötelezettségek is. Nem szálltak át az utódállamra az uralkodósaládnak a magántulajdonában lévő értékek, a külföldön lévő dolgok, azok az átszatolt területen fekvő dolgok, amelyek a cessio előtt az előd- és az utódállam közös tulajdonában álltak.

Az utódállam a nemzetközi szokásjog értelmében az állami tulajdonért kártérítéssel tartozott, mégpedig készpénzfizetési kötelezettsége volt, amiből levonhatta a tartomány, község telekben vagy anyagban tett kiadásainak összegét, illetve az elődállam nem biztosított adósságának az utódállam által átvállalt részét, ami megfelelt a megszerzett dolgokra fordított beruházások értékének. Nem tartozott kártérítést fizetni az utódállam azokért a dolgokért, amelyek korábban ingyenesen kerültek az elődállam tulajdonába, azokért, amelyeknek értékét főleg a hozzájuk fűződő történelmi emlékek szabták meg, amelyek önkormányzati, helyi hatóságok tulajdonában álltak, valamint az elődállam közirattárában és közlevéltáraiban őrzött és az átszatolt terület közigazgatására vonatkozó iratanyagért.

A bécsi konvenció elfogadásának körülményessége kihat természetesen az egész vagyon, adósság és levéltár rendezésére, az utódállam kártérítési kötelezettségeire.⁹

Az adósság kérdését szabályozza ugyan a konvenció, de az adósság utódlását csak más nemzetközi jogi alannal szemben alkalmazná. Megkülönböztetnek tisztán pénzügyi, illetve területhez kötött pénzügyi és működési adósságot.¹⁰

Államadósság alatt a szakirodalomban közadósságot értenek, illetve államkincstári adósságot. A közadósságokhoz azok az állami kötelezettségek tartoztak, amelyek tevékenységi köréből fakadóan keletkeztek, így pl.: fizetések, nyugdíjak, kártérítési kötelezett-

ségek. Ezzel szemben a pénzügyi (államkincstári) adósság elsősorban a közrészcényekkel van kapcsolatban. A nemzetközi gyakorlatban az állami koncessziókból eredő kötelezett-ségek tartoznak ide (vasútépítés, vízvezeték, ásványkincsek kiaknázása stb.).¹¹

Az állami levéltárak, szellemi vagyon megosztása „Patrimoine intellectuel” döntően gyűjtemények, közös levéltári kincsek, muzeális tárgyakat jelent. De sok esetben alapítványok tárgyait is belevonták ebbe a tárgyalásba. Itt a mi esetünkben döntően a levéltári anyagok kiszolgáltatásáról van szó, amit egykor közösen használtak. Ennek átadása, használatba bocsátása ingyenes.¹²

A javak (archívumok) és az adósság szétosztását egy unió (integráció) felbomlása esetén is elsődleges szabály, hogy az érintett feleknek megállapodásra kell jutniuk. Az erre vonatkozó 1983. évi bécsi egyezmény ugyanis még nincsen hatályban, s ez nem is valószínű, hogy belátható időn belül ez megtörténik (Malcolm N. Shaw). Annak ellenére, hogy a szereplőkre bízzák a megegyezést, kívánatos lenne jogi eszközökkel a jelenséget szabályozni. Ebben viszont a gazdasági mutatóknak is fontos szerepet kell kapniuk, ezt mutatják a bemutatott eseti példák. Ugyanakkor a politikai döntések a vagyon- és adósság megosztásánál is megjelennek, sok esetben a gazdasági eszközök rovására. Közös feladat lenne a kérdés szabályozása, mert ez megelőzné a bizonytalan kimenetelű (adott esetben vitatott) kényszer döntések és megállapodások sorát, ami további vitára ad okot.¹³

A Badinter-bizottság 1991. november 20-án kimondta, hogy Jugoszláviai a felbomlás állapotába került, rendezni kell az egykori állam politikai és vagyonjogi örökségének kérdését. Az 1992 áprilisában megalakult Jugoszláv Szövetségi Köztársaság azonban e kérdésben élesen eltérő véleményen volt, mint a másik négy köztársaság. Az utóbbiak úgy vélték, hogy a Badinter-bizottság jelentése értelmében valamennyi egykori jugoszláv köztársaság egyenrangú örököse az egykori államnak, Jugoszlávia ragaszkodott ahhoz, hogy egyedüli örökös, mert a többiek megállapodás nélkül egyoldalúan léptek ki belőle. Tehát Jugoszlávia ekkor a valódi szétválás után sem egy lezárt, befejezett folyamat.¹⁴ A Badinter-bizottság 9. számú, 14. számú véleménye is azt tükrözte, hogy JSZSZK utódállamainak meg kell állapodniuk egymással, csak így lehetséges a problémák rendezése.¹⁵

Az 1983-as bécsi egyezmény szerint az állami vagyon, ami az elődállam belső jogainak megfelelően az államutódlás napján annak megfelelően a tulajdonában volt, érdekeltsédek összessége. A vagyon átszállását az államutódlás napját meghatározni elég nehezen lehet, hisz azonos a függetlenné válás napjával. Ezeket a kérdéseket az érintett feleknek megállapodás szerint kell megoldaniuk. A Badinter-bizottság két konkrét problémával nézett szembe, elsőként azzal, hogy 1974-ben a köztársaságoknak jelentős mennyiségű vagyon-tárgyat adott át, másrészt a társadalmi vagyon problémájával. Ez testületek kezében van, és ha két-három utódállamban működtek, akkor azok között fel kellett osztani. Különbséget kellett tenni ingó és ingatlan vagyon között. Az 1983-as egyezmény 14. cikke rendelkezik az állam egy részének egy másik államhoz történő átkerülése tekintetében, a 15. cikk az újonnan függetlenné vált államok tekintetében, a 16. cikk az államok egyesüléséről; a 17. cikk (egy állam egy részének elszakadása tekintetében), a 18. cikk egy állam felbomlását illetően. A Badinter-bizottság is megerősítette azt, hogy az utódállamok területén kívül elhelyezkedő ingatlan vagyon esetében a hagyományos állami gyakorlat az, hogy ahol az elődállam fennmarad, a vagyonnak az elődállamnál kell maradnia, ha az érintett államok másképp nem állapodnak meg. A területén kívül található más ingatlan vagyon ugyanakkor átszáll az utódállamra a függő terület hozzájárulásának arányában. Ami az ingó vagyont illeti, a területi elv tűnik dominánsnak.¹⁶

Az állami levéltárak különös sajátosságokkal rendelkeznek, rendkívül jól lehet másolni, de felosztani kevésbé lehet. Mindez állhat irat, érme, fénykép és filmgyűjteményből. A pótolhatatlan kulturális örökség jellege miatt erre nagy figyelmet szentel az UNESCO. Az

1983-mas bécsi egyezmény 20. cikkelye rendelkezik az állami archívumok tekintetében. Ez gyakorlatilag magában foglalja minden olyan dokumentumot, melyet működése során az elődállam állított elő és funkcióinak gyakorlására használt az államutódlás napjáig.¹⁷

Az államadósság a legbizonytalanabb terület, hogy létezik-e itt valamilyen szabály? Az államadósság olyan tartozás, melyet a központi kormány vállalt az egész állam érdekében. Felosztható nemzeti, helyi és lokális adósságokra.¹⁸

Az ENSZ nemzetközi jogban betöltött szabályozó szerepének alapja a szervezet Alapokmányának 13. cikkelye, amely szerint a Közgyűlés egyik fő feladata a nemzetközi jog fejlődésének és kodifikálásának támogatása.¹⁹ Az ENSZ szerepe elvitathatatlan a nemzetközi jog kodifikációjában, így a „Bécsi Egyezmény az államok utódlásáról az állami vagyon, állami archívumok és állami adósságok területén” (1983).

Ezért hozták létre 1947-ben a Nemzetközi Jogi Bizottságot, amelynek tagjai a nemzetközi jog területének elismert képviselői. A bizottság fő feladata az alapító okirat szerint, hogy olyan témákban dolgozzon ki különböző egyezményeket, amelyeket eddig nem szabályozott a nemzetközi jog. Ennek a folyamatnak a koordinálására az ILC, tagjai közül úgynevezett speciális raportőröket választ, akik a kijelölt témában általában évente beszámolót készítenek a kodifikálási folyamat előrehaladásáról. A raportőrök tématerületekre bontják a szabályozandó nemzetközi jogi kérdést, és elkezdődik az egyes részterületek szabályozásának kidolgozása. A – gyakran többéves – eljárás végén az ILC végső tervezte az ENSZ Közgyűlése elé kerül, amely határozhat egy kodifikációs konferencia összehívásáról.²⁰ Ilyen eljárásban dolgozták ki az 1978-as és az 1983-as Bécsi Egyezményeket. Ezek, elfogadásuk óta – megfelelő számú ratifikációs okmány letétbe helyezésének hiánya miatt – ugyan nem léptek hatályba, azonban az államutódlás bizonyos vitás kérdéseinek elemzésénél mégis érdemes ezekből kiindulni. Más szabályozás ugyanis az ilyen esetekre nem létezik és „kétségtelen, hogy az azokban foglalt rendelkezések befolyásolják a nemzetközi gyakorlatot”,²¹ és „sok rendelkezésük tükrözi a nemzetközi jog fennálló szabályait”.²² Az 1978-as bécsi egyezmény 1996. november 6-án lépett hatályba, mert letétbe helyezték az ehhez szükséges tizenötödik ratifikációs okmányt. Az egyezménynek jelenleg 19 aláírója és 21 részese van.²³ A jelenlegi állapot szerint az 1983-as egyezménynek 7 aláírója, és 7 részese van, míg az egyezmény 50. cikkében foglaltak szerint az egyezmény a 15. ratifikációs okmány letétbe helyezését követő 30. napon léphetne életbe.²⁴ Aláírta, de még nem ratifikálta a szerződést Algéria, Argentína, Egyiptom, Montenegró, Niger, Peru és Szerbia. Ratifikálta, de nem írta alá Horvátország, Észtország, Grúzia, Libéria, Szlovénia, Volt Jugoszláv Köztársaság Macedónia és Ukrajna.

Itt fontos megjegyezni, hogy az egyezmény nem különíti el az egyesülés és a bekebelezés különböző tényállásait, hanem „Uniting of States”²⁵ címszó alatt együtt kezeli, és együtt szabályozza a két tényállást, így a német egyesítésre is ezek a cikkek alkalmazandók.

A továbbiakban az 1983-as „Bécsi Egyezmény az államok utódlásáról az állami vagyon, állami archívumok és állami adósságok területén” című nemzetközi szerződést mutatjuk be röviden. Mindemellett fontos kiemelni, hogy a német újraegyesítés során előkeült a vagyon, az adósságállomány és a közös levéltár sorsa. Ennek nemzetközi összefüggérendszerébe ágyazva írta meg monográfiáját Michael Silagi.²⁶

Az 1983-as egyezmény

Az ILC 1967-es, XIX. ülésszakán Mohammed Bedjaoui algériai származású nemzetközi jogászt nevezték ki a fenti terület szabályozásának kidolgozására. Azt kívánták megvizsgálni, hogy az államutódlás hogyan érinti a nem szerződésekből eredő jogokat és köte-

lezettségeket.²⁷ Később, a kétértelműségeket elkerülendő, leszűkítették vizsgálódásuk területét, és a továbbiakban csak az állami vagyonban, az állami archívumokban, és az állami adósságokban való utódlást vizsgálták. Az ILC több évig dolgozott az egyezményen (ez volt a témája az 1968-ban, 1969-ben, 1973-ban, illetve az 1975 és 1981 között tartott ülésszakoknak). Az ENSZ Közgyűlése 1982. november 15-i határozatában (37/11) döntött egy 1983. március 1. és április 8. között Bécsben tartandó konferencia összehívásáról, amelynek eredményeképpen végül elfogadták az állami vagyonban, az állami levéltárakban és állami adósságokban való utódlásról szóló egyezményt (a továbbiakban: bécsi egyezmény).²⁸ A javak és az adósságok további sorsával kapcsolatban az az elsődleges szabály, hogy az érintett feleknek kell megegyezniük a kérdésben. Az egyezmény szabályai pedig csak akkor érvényesülnek, ha az államok közötti megegyezés kudarcot vall.²⁹ Az egyezményben az államutódlást különböző típusokba sorolva történik a vagyoni jogi utódlás szabályainak megállapítása.

Az egyezmény 8. cikkében definiálják az államvagyon fogalmát. A 9. cikk megállapítja, hogy az egyezmény cikkeinek értelmében az utódállamra a vagyonnal együtt, az azzal kapcsolatos jogok is átszállnak. A 10. cikk a vagyon átszállását illetően releváns időpontként az államutódlás napját határozza meg, kivéve, ha az érintett államok másként állapodnak meg. A 11. cikk fontos megállapítása, hogy – hacsak ennek ellenkezőjéről nem állapodnak meg az államok, vagy egy megfelelő nemzetközi testület – a vagyon utódállamra történő átszállása kártalanítás nélkül történik. A két, előbbieken említett cikk az államutódlás összes típusára alkalmazandó, de a 11. cikk, vagyis az, hogy az elődállam nem követelhet kártérítést az átszállt javakért az utódállamtól, itt nem érvényes, hiszen államok ilyen típusú egyesülése esetén az elődállam megszűnik létezni. A 16. cikk foglalkozik az államok egyesülésekor történő vagyonátszállással: ebben az esetben az elődállam vagyona minden további nélkül az utódállamra száll. Az archívum fogalmát a 20. cikk határozza meg, azok átszállásáról államok egyesülése esetén a 29. cikk rendelkezik. Az államadósság definíciója az egyezmény IV. részében, a 33. cikkben található, a 39. cikk szabályozza azok sorsát egyesülés esetén.³⁰

A bécsi egyezmény a mai napig csak kisszámú állam között van hatályban, de még nem lépett életbe, mivel politikai megfontolásokból sok állam nem vállalta a ratifikációt. Az egyezmény inkább keretszabály jellegű, és akkor alkalmazandó, ha a felek másként nem rendelkeznek, illetve „szerződéskötési célból jóhiszemű tárgyalási kötelezettséget (pactum de contrahendo) állapít meg, és előírja a méltányos megoldás követelményét”.³¹ Ennek ellenére viszonyítási alapként megfelelő eszköz lehet a német egység vagyoni jogi következményeinek elemzéséhez. Mielőtt az egység létrejöttének ilyen irányú következményeit megvizsgáljuk, fontos arra kitérni, hogy milyen belső, elsősorban gazdasági és politikai tényezők befolyásolták az egyesítést, illetve, hogy hogyan, milyen szerződésekkel történt az egyesítés.

A Badinter-bizottság tanácsadó véleménye 1991. november 29-től tizenöt tanácsadói véleményt bocsátott ki. A bizottság egyetlen tagja sem rendelkezett tapasztalattal a nemzetközi jog területén, bár mind az öten elismert alkotmányjogászok voltak.³²

Hoffmann Tamás vizsgálja a bizottság 1991. november 29-én kibocsátott első és második tanácsadó véleményét, s levonja a következtetést, hogy a JSZSZK a Badinter-bizottság által vizsgált időpontban nem volt a felbomlás állapotában, vagyis a tagállamok nem rendelkeztek azzal a joggal, hogy önálló államként a nemzetközi jog alanyaivá váljanak pusztán függetlenségi szándékuk kinyilvánításával. Az önrendelkezési jog megillette-e a Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában a szerb kisebbséget mindez, vagy sem? Az az állítás sem tűnik megalapozottnak, hogy az önrendelkezési jog értelmében a kisebbséghez tartozó személyek szabadon választhatnák meg állampolgárságukat. Az állami gyakorlat

azt mutatja, hogy államutódlás esetén az érintett lakosság automatikusan megszerzi a létrejövő új állam állampolgárságát.³³

A Badinter-bizottság harmadik tanácsadó véleményében kinyilvánította, hogy függetlenségüket deklaráló tagállamok külső határait a JSZSZK-n belül húzódó határvonalakat figyelembe véve kell meghúzni. A vélemény mögött az úti possidetis „ahogyan birtokolták” római eredetű jogelv húzódik. A bizottság döntéseivel szabad utat adott az EK-tagállamoknak ahhoz, hogy elismerésben részesítsék az elszakadni kívánó jugoszláv tagállamokat.³⁴

Látszik, hogy komoly vitát jelenthet a korai elismerés, különösen igaz ez Bosznia-Hercegovina esetében.

A 2001. június 29-i bécsi megállapodás a jugoszláv utódállamok között

Vizsgáljuk meg mit is tartalmaz, és milyen elveket mond ki a 2001. június 26-án aláírt dokumentum. A dokumentumot öt állam írta alá, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Szerbia, Szlovénia és az egykori Jugoszláv Köztársaság és Macedónia. Az aláírás 2001. június 29-én kötötték meg. A ratifikáció az egykori Jugoszláv Köztársaság és Macedónia 2002. május 6-án, Bosznia-Hercegovina esetében 2002. május 15-én, Szlovénia 2002. június 29-én, Szerbia pedig 2002. október 10-én, Horvátország pedig 2004. május 3-án történt meg.³⁵

A öt utódállam 2001. április 10-én Brüsszelben elfogadta a felosztási alapot, amelyet 2001. február 21–23. és április 9–10. közötti tárgyalásokon formálódott. Mindezt a megállapodást vonatkoztatták az alábbi témákra:

- ingó és ingatlan vagyon,
- diplomáciai, konzuli vagyon,
- pénzügyi aktívák és passzívák.

Az utódállam Nemzeti Bankjainak készletei és az egykori Szocialista Jugoszláv köztársaság arany és készpénz és részvényállományát az alábbi százalékos arányban osztották fel:³⁶

1. táblázat

Bosznia és Hercegovina	13,20%
Horvátország	28,49%
Macedónia	5,40%
Szlovénia	16,39%
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság	36,52%

Az ingó és ingatlan vagyon területén felosztották a diplomáciai és konzuli vagyont, az alábbi vagyontárgyakból szelektáltak.

Bosznia és Hercegovina	London (követség)
Horvátország	Párizs (követség)
Macedónia	Paris (főkonzulátus)
Szlovénia	Washington (követség)
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság	Párizs (Rezidencia)

Mindennek a százalékos felosztását az alábbiak szerint állapították meg.³⁷

2. táblázat

Bosznia és Hercegovina	15,00%
Horvátország	23,50%
Macedónia	8,00%
Szlovénia	14,00%
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság	39,50%

123 külügyi vagyon együtttest sorol fel, különösen az OECD országokban, de más világutakon is.³⁸

Pénzügyi aktívák és adósságok esetében is elfogadták a megfelelő felosztást. Minde mellett az egykori Jugoszlávia külföldön lévő pénzügyi aktíváit aranypénzben, mintegy 271,642.769. Ez 2001. március 31-én 70,18 millió dollárt tett ki, ugyanekkor külföldi kereskedelmi bankok kezében 307,61 millió dollár, Jugoszlávia külföldi vegyesvállalatainál 645.55 millió dollár. Korábban a Francia-Angol-USA aranybizottsága 1209.78, 343.76 ezer dollárral rendelkezett. A pénzügyi aktívák esetében a következő százalékos megosztást fogadták el a pénzügyi aktívák megosztását illetően:

3. táblázat

Bosznia és Hercegovina	15,50%
Horvátország	23,00%
Macedónia	7,50%
Szlovénia	16,00%
Jugoszláv Szövetségi Köztársaság	38,00%

A közös vagyonhoz sorolják a levéltári javakat, ennek is viszonylag tekintélyes részt tulajdonít a dokumentum. Az 1918. december 1-jén keletkezett jugoszláv állam alatt létrehozott dokumentumokat soroltak ide 1991. június 30-ig funkcionálva. Ebben az esetben a közös levéltári és muzeális érték kutathatósága és használhatósága, kontrollja volt lényeges. Mindennek biztosítására bizottságot hoztak létre, amely ellenőzi a funkciókat. Kiemeltek és megneveztek néhány olyan esetet, amely érintette az egész térséget és országait. A keletkezett dokumentumok eredetijét, vagy másolatát használat céljára át kellett adni. Közös bizottság felállítását javasolta a vitás kérdések tisztázására.³⁹

Fontos szabályozása volt a megállapodásnak a nyugdíjak ügye, valamint a szerzett jogok és érdekeltségek, adósságállomány és magánvagyon kérdésének ügye.⁴⁰

Montenegró kiválás útján jött létre, amely békés úton ment végbe. 2006. június 3-án lépett életbe a montenegrói függetlenség, amit 2006. június 12-én az Európai Unió is elismert. Ezzel megszűnt Szerbia és Montenegró reáluniója. Az államutódlás nem más, mint valamely államnak egy másik állam által való felváltása a terület nemzetközi kapcsolatairól való felelősségben. Bancsi Zsolt szerint Szerbia és Montenegró esetében a Szerb Köztársaság utódállamnak minősül és Montenegró, amely teljesen új nemzetközi jogalany, Csehszlovákia esetében pedig Csehország és Szlovákia egyaránt teljesen új államnak minősülnek. Az államutódlásra vonatkozó szabályokat két nemzetközi egyezmény rögzíti.

Az 1978. évi bécsi egyezmény a nemzetközi szerződésekben való utódlásról és az 1983. évi bécsi egyezmény az állami vagyonban, levéltárban és adósságban való utódlásról. Amikor Montenegró 2006. júniusában függetlenné vált, a világszervezet tudomásul vette, hogy az ENSZ-tagságot immár Szerbia folytatja, és az önálló tagságért folyamodó Montenegró tagfelvételi kérelmének is eleget tettek. Szerbia és Montenegró esetében a Szerb Köztársaság tekinthető jogutódnak, míg Montenegró teljesen új állam.⁴¹

A koszovói kérdés

Az egykori Jugoszláv integráció utolsó láncszeme Koszovó szándékával oly helyzetet teremtett, hogy a nemzeti önrendelkezés és a területi integritás problémáját állította egymással szembe.⁴² Az igazi kérdés az, hogy megilleti-e Koszovót az önrendelkezés joga, hogy önálló, vagy föderatív államban kívánnak-e tovább élni az ott lakók?⁴³ A koszovói népszavazás döntése 2008. február 17-én a függetlenség akarát nyilvánította ki. Ellentétes felfogást képviseltek Európa államai a kérdéssel kapcsolatosan. Már az ENSZ alapokmánya is utalt erre, az emberi jogok két 1966-os egyezségokmánya pedig egyértelműen kimondta, hogy „minden népnek joga van az önrendelkezésre”.

A mai nemzetközi (szokás)jog értelmében csak az „elnyomott” népeket illeti meg az önrendelkezés joga, a koszovóit nem, mert az mostanában egészen biztosan nem áll szerb uralom alatt.

Ezen az állásponton van pillanatnyilag Oroszország, Görögország, Ciprus, Románia, Szlovákia és Spanyolország is. Békés volt ugyanakkor Montenegró 2006-os kiválása az akkori, Szerbiával fennálló államközösségből, mert azzal – kisebb politikai csatározások után – Belgrád is egyetértett.⁴⁴

Sajátos módon inkább magában Montenegróban nem volt teljes az egyetértés, az EU ösztönzésével tartott népszavazáson azonban az önrendelkezés-pártiak győztek.

Jeszenszky Géza írásában a kantonok Balkánja szerkezetet látta volna támogatandónak a magyar diplomácia számára, ebben az esetben Koszovó kanton a kantonban lenne.⁴⁵

1988/1989-ben Milošević felszámolta a tartomány autonómiáját. Az államiság kialakítása és korlátai Ibrahim Rugova vezetésével kikiáltották a „Koszovói Köztársaság” függetlenségét. A nemzetközi közönség csupán emberi jogi konfliktusként kezelte a kérdést 1999 nyara – ENSZ felügyelet Rugova államát csak Tirana ismerte el Dayton 1995 a határok sérthetlenségét mondta ki Illegális állam jött létre, ugyanakkor megszervezték a Koszovói Felszabadítási hadsereget. Belgrád megtorló akcióit követően megszületett az ENSZ BT 1244. sz. 1999. június 10-i határozata.⁴⁶

2005. október 24-én a BT. egyhangú felhatalmazása alapján – az ENSZ főtítkár Mártti Ahtisaari volt finn elnököt bízta meg a tárgyalások irányításával. Ezzel szemben a szerb álláspont az alábbi volt:

1. A területi integritáshoz való ragaszkodás 1244-es BT határozat.
2. Területi autonómia létrehozása Koszovón belül (autonómia az autonómián belül).

Mindezt 2006. október 28–29-án az új szerb alkotmányban rögzítették: Ahtisaari rendezési tervszete 2007 február elsején korlátozott függetlenséget és nemzetközileg elismert államiságot javasolt. Belgrád elutasította. Semmi nem lett belőle Oroszország, Kína, néhány kisebb állam ellenállása miatt (nem lett BT. határozat). Az igazi kérdés: hogyan lehet elérni, hogy a folyamat tartós és fenntartható legyen a térségben. A biztató eredmények a térségben ne boruljanak. Probléma: a szerb vereséggélmény kezelése, belső feszültségek.⁴⁷

Magyarország több szempontból érdekelt a térség egészének stabilitásában. Ezek összefüggnek az euro atlanti csatlakozási folyamattal a magyar befektetésekkel, a vajdasági magyar kisebbség helyzetének javításával, ami a szerb vereségtudatot enyhítheti. Mindenesetre a jelentős adóssággal küzdő tartomány kötelezettségeinek kifizetését mindezek után Belgrád nem akarja magára vállalni.

A kérdés rendezésének igazi hozadéka lehet – a szakértők véleménye szerint – magyar szempontból, hogy

1. Megszűnik egy biztonságpolitikai „fekete lyuk” (csempészet, fegyver- és emberkereskedelem).

2. A koszovói szerbeknek adandó kisebbségi garanciák hivatkozási alapul szolgálhatnak a vajdasági magyarok helyzetének javításához.
3. Javulhat a Magyarországról alkotott szerb kép.⁴⁸

A magyar kormány végül 2008. március 19-i ülésén hozott döntést Koszovó függetlenségének elismeréséről. Az elismerést megelőzően Magyarország másik két szomszédos állammal – a szintén Európai Unió tag Bulgáriával, valamint a csatlakozási tárgyalásokat folytató Horvátországgal – közös nyilatkozatban fejtette ki a koszovói rendezéssel kapcsolatos álláspontját.

A teljes nemzetközi elismerés még várat magára. Egészében több soknemzetiségű állam tart esetlegesen kisebb egységeinek függetlenségi akaratának kinyilvánításától, mert erre vonatkozóan Koszovót precedens jellegű helyzetnek érzik.

Viszont ha egymás mellé állítjuk Koszovóban a nemzetiségi arányokat és a Vajdaságban is világosan kitűnik, hogy Koszovóban az albánok döntő többségbe kerültek a század folyamán, míg a vajdasági magyarság aránya tartományán belül mintegy 15%-os kisebbséggel nem sok esélyt jelent egy tartományi autonómia kikiáltásához.⁴⁹ 2002-ben ez az arány 14,28%-ot mutatott, ami 1991-es évhez képest 49 284 fő csökkenést jelent.⁵⁰

4. táblázat. Koszovó népességének százalékos nemzetiségi megoszlása 1921–1991 között (egyszerűsített táblázat)⁵¹

Év	Albán	Szerb, crna-gorai	Török	Egyéb
1921	65,8	20,5	6,3	7,4
1931	63	27,8	–	9,2
1948	68,5	27,5	0,2	3,8
1961	67,2	27,5	2,7	2,6
1971	73,7	20,9	1,0	4,4
1981	77,4	14,9	0,8	6,9
1991	84,0	10,0	0,6	5,4

5. táblázat. A Vajdaság népességének százalékos nemzetiségi megoszlása 1921–1991 között (egyszerűsített táblázat)⁵²

Év	Szerb, crna-gorai	Magyar	Német	Horvát	Szlovák	Román	Egyéb
1921	35,3	24,2	21,9	7,8	3,9	4,4	2,5
1931	37,9	23,0	20,5	8,2	3,8	4,2	2,4
1941	34,2	28,5	19,9	6,0	3,6	4,2	3,6
1948	52,4	25,8	1,9	8,1	4,3	3,6	3,9
1961	56,8	23,9	0,6	7,8	4,0	3,1	3,8
1971	57,7	21,7	0,4	7,1	3,7	2,7	6,7
1981	56,5	18,9	0,2	5,9	3,4	2,3	12,8
1991	59,4	16,9	0,2	4,2	3,2	1,9	13,5

A délszláv háború 1995-ben véget ért.⁵³ De a konfliktusos helyzet a mai napig nem zárult le. Érdekes, hogy a függetlenedési törekvések mellett a Nyugat-Balkánon integrációs lépések is történtek, ami meghatározza a további történéseket. Ilyen persze az is, hogy miként tudják megvalósítani a függetlenné válás során a vagyoni, államadósság és levéltár utódlásának. 1995 decemberében az egyesült államokbeli Daytonban került sor a háború lezárására. Öt év múlva a „daytoni rendezés” után az albán–szerb konfliktus ismét a figyelmet a térségre terelte.⁵⁴

Különös paradoxont jelentenek az újabb függetlenedési és integrációs törekvések egyidejűsége. Az egykori Jugoszláv Szocialista Köztársaság területén hát államalakulat (hat elismert állam és egy jelenleg is vitatott státusú terület. Koszovó található.

A fegyveres harcok befejeződtek, de nem lehet ma sem egyértelműen állítani, hogy a konfliktusok befejeződtek volna. Szlovénia az Európai Unió és a NATO tagja, Horvátország Európa tagjelölt állama 2011-től, csatlakozása 2013-ban lesz esedékes. Montenegró jelenleg is csatlakozási tárgyalásokat folytat az Európai Unióval. Horvátország csatlakozása 2013-ban várható. Szerbia pedig 2009-ben kérte felvételét az Európai Unióba, a NATO-val is Békapartnerséget alakított ki, mint Macedónia, amely 2004-ben nyújtotta be csatlakozási kérelmét az Európai Unióhoz.⁵⁵

JEGYZETEK

1. Nemzetközi jog. Szerkesztette: Kardos Gábor–Lattmann Tamás. Eötvös kiadó. Budapest, 2010.
2. Andreas von Arnould. Völkerrecht. Schwerpunktbereich. C. F. Müller Heidelberg, München, Landsberg, Frechen, Hamburg. 2012. 100–101. old.
3. Kardos 124. old.
4. Theodor Schweisfurth: Völkerrecht. 2006. Mohr Siebeck UTB Tübingen, 339. old.
5. Andreas von Arnould. 39. old.
6. Kardos, 127. old.
7. Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts. United Nations, 2005.
8. Völkerrecht. Begründet von Georg Dahm. 2., völlig neu bearbeitet Auflage von Jost Delbrück und Rüdiger Wolfrum. Band I/1. Die Grundlagen. Die Völkerrechtssubjekte. Berlin–New York, 1989. 169–170. old.
9. Schweitzer Michael: Staatsrecht III. Staatsrecht, Völkerrecht, Europarecht. 10. Auflage. F. Müller, 2010. Heidelberg, München, Landsberg, Frechen, Hamburg. 252. 601.
10. Uo. 252. old. 604.
11. Völkerrecht. Begründet von Georg Dahm. 2., völlig neu bearbeitet Auflage von Jost Delbrück und Rüdiger Wolfrum. Band I/1. Die Grundlagen. Die Völkerrechtssubjekte. Berlin–New York, 1989. 175. old.
12. Schweitzer Michael: Staatsrecht III. Staatsrecht, Völkerrecht, Europarecht. 10. Auflage. F. Müller, 2010. Heidelberg, München, Landsberg, Frechen, Hamburg. 252. old. 603.
13. Szávai Ferenc (2008): A dezintegráció kérdései Európában. In: Balogh Péter, Dobos Balázs, Forgács Attila, Nagy Beáta, Szűcs Anita (szerk.). 60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem. A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok, 4. Társadalomtudományi Kar. Budapest: Aula Kiadó, 2008. 227–234. old.
14. Hamberger Judit–Szilágyi Imre (2000): Föderációk bomlása. Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. Politikatudományi Szemle. 2000. 1–2. szám. 84–85. old.
15. Malcolm N. Shaw (2001): Nemzetközi jog. Osiris Budapest. 612–613. old.
16. Uo. 613–616. old.
17. Uő 616–617. old.
18. Uő 618. old.
19. ENSZ Alapokmány, IV. fejezet, 13. cikk, 1.a) pont, In: Nagy Boldizsár (szerk.) (1991): Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 436–465. o.
20. Silagi (1996): Staatsuntergang und Staatennachfolge..., 13., 14. o.
21. Bokorné (2003): Nemzetközi jog..., 123. o.
22. Shaw (2002): Nemzetközi jog..., 595. o.
23. Az aláíró és ratifikáló országok pontos listája is itt található. Lásd még ezzel kapcsolatban: <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/vcssrspad/vcssrspad.html>. Letöltés ideje: 2013. 03. 11.
24. Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts – 1983. 16. o.

25. Uo.
26. Silagi Michael: Staatsuntergang und Staatennachfolge mit besonderer Berücksichtigung des Endes der DDR. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1996.
27. Összefoglalók az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságának tevékenységéről. http://untreaty.un.org/ilc/summaries/3_3.htm. (Succession in respect of right and duties resulting from sources other than treaties). Letöltés ideje: 2013.03.11.
28. A kidolgozás folyamatáról http://untreaty.un.org/ilc/summaries/3_3.htm lásd részletesen. Összefoglalók az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságának tevékenységéről. Letöltés ideje: 2013. 03. 11.
29. Lásd például Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts – 1978. egyezmény 14. és 27. cikkelyét.
30. Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts. United Nations, 2005.
31. Bruhács János (1999): Nemzetközi jog II ..., 72. o.
32. Hoffmann Tamás (2006): Jugoszlávia felbomlása és a népek önrendelkezési joga, avagy a képzőerő diadala a realitás fölött. In.: Dayton, 10 év után. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Budapest. MTA Jogtudományi Intézet – MTA Társadalomtudományi Központ. 53. oldal.
33. Uő 55–56. old.
34. Uő. 57–60. old.
35. <http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtmsg...> Letöltés: 2013. 02. 10.
36. Agreement on Succession Issues 29. Juni 2001 Vienna. 1–9. old.
37. Uo. 14–15. old.
38. Uo. 17–34. old.
39. Uo. 48–54. old.
40. Uo. 55–60. old.
41. Bancsi Zsolt (2009): Montenegró függetlenné válásának nemzetközi jogi aspektusai. Debreceni Jogi Műhely. 3/2009 (2009. július 1.). VI. évfolyam 3. szám.
42. A koszovói kérdéssel lásd az alábbi tanulmányokat: Gulyás László: Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám. No. 2. 56–63. old; Gulyás László: Nyolc év Koszovó történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.) Mediterrán és Balkán Fórum. 2008 október. II. évfolyam 3. szám 8–17. old. Gulyás László: Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. Tér és Társadalom 2009/2. szám. 155–169. old; Gulyás László: Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old; L. Gulyás: A brief history of the Kosovo conflict with the special emphasis on the period 1988–2008 Historia Aktual Online 2012 No. 27 140–150. old.
43. Valki László (2008): Megilleti-e Koszovót az önrendelkezés joga? www.grotius.hu, első közlésként megjelent az Élet és irodalom, 2008. 4. számában.
44. Juhász József (2008): Koszovó útja a függetlenségig. In. Nemzet és Biztonság. Biztonságpolitikai Szemle. 2008. I. évf. 1. szám. 67–78. old.
45. Jeszenszky Géza: Kantonok Balkánja? 2008. www.grotius.hu
46. Juhász József i. m. 67–78. old.
47. Uő.
48. Uő.
49. Kocsis Károly (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete, Budapest. Teleki László Alapítvány. 11., 18. old.
50. Gábritnyé dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.) (2003): Kisebbségi létjelenségek. MTT Könyvtár 7. Szabadka. 335. old.
51. Kocsis Károly (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete, Budapest. Teleki László Alapítvány. 18. old.
52. Uő 11. old.

53. A délszláv háborúkról lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 152–161. old.
54. Kecskés Gábor (2011): A délszláv háború utóélete – visszatekintés a konfliktus legújabb fejleményeinek tükrében. In.: Jogi iránytű. Az MTA Jogtudományi Intézetének Tájékoztató kiadványa. 2011/2. 2011. július 20. Szerkesztőbizottság: Boóc Ádám, Gárdos-Orosz Fruzsina, Kecskés Gábor. 1. oldal.
55. Uő 3. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agreement on Succession Issues 29. Juni 2001 Vienna.
- Arnauld Andreas von. Völkerrecht. Schwerpunktbereich. C. F. Müller Heidelberg, München, Landsberg, Frechen, Hamburg. 2012.
- Bancsi Zsolt (2009): Montenegró függetlenné válásának nemzetközi jogi aspektusai. Debreceni Jogi Műhely. 3/2009 (2009. július 1.). VI. évfolyam 3. szám.
- Bokorné Szegő Hanna (2003): Nemzetközi jog. Budapest. Aula Kiadó.
- Bruhács János (1999): Nemzetközi jog II – Különös rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- ENSZ Alapokmány, IV. fejezet, 13. cikk, 1. a) pont, In: Nagy Boldizsár (szerk.) (1991): Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 436–465. o.
- Gábrityné Dr. Molnár Irén–Mirmics Zsuzsa (szerk.) (2003): Kisebbségi létjelenségek. MTT Könyvtár 7. Szabadka.
- Gulyás László: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 152–161. old.
- Gulyás László (2008): Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám. No. 2. 56–63. old.
- Gulyás László (2008): Nyolc év Koszovó történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.) Mediterrán és Balkán Fórum. 2008 október. II. évfolyam 3. szám 8–17. old.
- Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. Tér és Társadalom 2009/2. szám. 155–169. old.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulmányok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.
- L. Gulyás (2012): A brief history of the Kosovo conflict with the spacial emphasis ont he period 1988–2008. Historia Aktual Online 2012. No. 27 140–150. pp.
- Hamberger Judit–Szilágyi Imre (2000): Föderációk bomlása. Csehszlovákia és Jugoszlávia esete. Politikatudományi Szemle. 2000. 1–2. szám. 84–85. old.
- Hoffmann Tamás (2006): Jugoszlávia felbomlása és a népek önrendelkezési joga, avagy a képzelőerő diadala a realitás fölött. In.: Dayton, 10 év után. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. Budapest, 2006. MTA Jogtudományi Intézet – MTA Társadalomtudományi Központ.
- <http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg...> Letöltés: 2013. 02. 10.
- <http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/vcssrspad/vcssrspad.html>. Letöltés: 2013. 03. 11
- http://untreaty.un.org/ilc/summaries/3_3.htm A kidolgozás folyamatáról lásd részletesen: Összefoglalók.
- Jeszenszky Géza (2008): Kantonok Balkánja? 2008. www.grotius.hu
- Juhász József (2008): Koszovó útja a függetlenségig. In. Nemzet és Biztonság. Biztonságpolitikai Szemle. 2008. I. évf. 1. szám. 67–78. old.
- Kecskés Gábor (2011): A délszláv háború utóélete – visszatekintés a konfliktus legújabb fejleményeinek tükrében. In.: Jogi iránytű. Az MTA Jogtudományi Intézetének Tájékoztató kiadványa. 2011/2. 2011. július 20. Szerkesztőbizottság: Boóc Ádám, Gárdos-Orosz Fruzsina, Kecskés Gábor.
- Kocsis Károly (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete, Budapest. Teleki László Alapítvány. Nemzetközi jog. Szerkesztette: Kardos Gábor–Lattmann Tamás. Eötvös kiadó. Budapest, 2010.

- Összefoglalók az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságának tevékenységéről. http://untreaty.un.org/ilc/summaries/3_3.htm. (Succession in respect of right and duties resulting from sources other than treaties). Letöltés ideje: 2013.03.11.
- Schweisfurth Theodor (2006): Völkerrecht. 2006. Mohr Siebeck UTB Tübingen.
- Schweitzer Michael: Staatsrecht III. Staatsrecht, Völkerrecht, Europarecht. 10. Auflage. F. Müller, 2010. Heidelberg, München, Landsberg, Frechen, Hamburg. Völkerrecht. Begründet von Georg DAHM. 2., völlig neu bearbeitet Auflage von Jost DELBRÜCK und Rüdiger WOLFRUM. Band I/1. Die Grundlagen. Die Völkerrechtssubjekte. Berlin–New York, 1989.
- Shaw Malcolm N. (2001): Nemzetközi jog. Osiris Budapest.
- Silagi Michael (1996): Staatsuntergang und Staatennachfolge mit besonderer Berücksichtigung des Endes der DDR. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien 1996.
- Szávai Ferenc (2008): A dezintegráció kérdései Európában. In: Balogh Péter, Dobos Balázs, Forgács Attila, Nagy Beáta, Szűcs Anita (szerk.). 60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem. A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok, 4. Társadalomtudományi Kar. Budapest: Aula Kiadó, 2008. 227–234. old.
- Valki László (2008): Megilleti-e Koszovót az önrendelkezés joga? www.grotius.hu, első közlésként megjelent az Élet és irodalom, 2008. 4. szám.
- Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts. United Nations, 2005.
- Völkerrecht. Begründet von Georg DAHM. 2., völlig neu bearbeitet Auflage von Jost Delbrück und Rüdiger Wolfrum. Band I/1. Die Grundlagen. Die Völkerrechtssubjekte. Berlin-New York, 1989.

BOTOS KATALIN*

FIZETÉSI MÉRLEG: A GAZDASÁGPOLITIKA MOSTOHAGYEREKE

ABSTRACT

Magic triangle, magic four, magic six: there are different conflictic economic policy aims. In contemporary economy the public enemy No1 is unemployment in the developed and emerging countries. To create jobs states support consumption and the housing industry by lowering interest rate. Banking industry also contributed to the booming housing business by expanding crediting, sometimes on external resources. In the USA resources were created by securitization. Here, too, was important capital inflow. Financial investments in the new financial innovation were booming til 2008. The crises led to bust in housing business and the whole world economy. constructing industry the leading economic branch got in troubles, housing prices fell. Only excessive state involvement helped to avoid the Great Depression. One root of the problems is neglecting the balance of payments problems, and the too large reliance on external resources. Balance of payments was a stepchild of economic policy.

Key words: economic policy unemployment, financial innovation, growth, housing, credit expansion, external resources, balance of payments.

A gazdaságpolitika mágikus négyszöge

Minden ország politikája keresi azt a célkombinációt, amelynek megvalósítását maga elé tűzi. A gazdaságelmélet jól ismeri az összeférhetetlen követelmények dilemmáját. A mágikus *háromszög* fogalmán az infláció, a munkanélküliség és a növekedés kérdéseit értik. A mágikus jelző éppen arra utal, hogy egyszerre az összes cél gyakorlatilag nem valósítható meg. Valamelyik cél sérelme az ára a többi mutató javulásának Vannak, akik széles értelemben a gazdasági, szociális és környezetvédelmi célokat foglalják mágikus egységbe.¹ Karl Schiller német gazdasági miniszter vezette be a Magisches Viereck, azaz, a mágikus *négyszög* fogalmát, amely a növekedés, foglalkoztatottság, pénzérték-stabilitás és a *fizetési mérleg* egyensúlyát tartalmazta.

A svájci gazdaságpolitika Magic Hexagon-t, mágikus *hatszöget* emleget. Ez a mágikus négyszöghöz hozzáteszi a szociális egyenlőség és a környezetvédelem követelményét is.

Több célt is maga elé tűzhet egy-egy kormányzat, de bizonyos, hogy egyszerre valamennyit aligha tudja elérni. A globalizáció világában a gazdaságpolitika mágikus négy eleme közül a leginkább mostohagyerek talán a *fizetési mérleg egyenlege*.

Nem tévedünk nagyot, ha közmegegyezés alapján azt tekintjük minden *gazdaságpolitika elsődleges céljának, hogy a társadalom jóléte növekedjék. Ezt általában a GDP növekedésében mérik.* A társadalmi stabilitás akkor valószínűsíthető, ha széles néprétegek érik el a középosztályi jólét szintjét. A GDP növekedésének együtt kell járnia a foglalkoztatottság magas színvonalával, mert nem boldogak a polgárok attól, ha az *átlagos* GDP-adat nő, viszont *csak egyes vagyonos rétegek profitjának emelkedése* révén. Sokak *bére* ugyanakkor nagyon is alacsony marad. Semmi kifogás a profit, mint a GDP alkotóelemének növekedése ellen, sőt! Csakis a profit magas szintje, pontosabban, a megtakarítások folyamatos képződése biztosítja a tartós növekedéshez szükséges beruházásokat. Azonban, ha az embe-

* Prof. Dr. Botos Katalin, az MTA doktora, professzor emerita.

reknek nincs munkájuk, s nincs abból eredő jövedelmük, *ha a profit a bérek rovására nő*, hamar kiderül, hogy a növekedés agyaglábakon állt, és összezsugorodik. Ugyanis, előbb-utóbb beszűkül a fogyasztás, minden növekedés motorja. *Ezért a foglalkoztatottság magas szintje is kiemelt cél.*

Minden ország megtermelt GDP-jének nagyobbik része a belső felhasználásból, ezen belül is a fogyasztásból származik.

Alapegyenletünk: Profit + bér /+ amortizáció/ = fogyasztás + felhalmozás /beruházás/ + export-import egyenlege.

Vannak időszakok és országok, ahol, és amikor a fogyasztást lezorítva, a beruházásokat erőltetik. Elég visszagondolnunk a szocializmus erőltetett iparosítási szakaszára. Napjainkban gyakran azok a gazdaságok sorolnak ide, amelyek dinamikus exportot valósítanak meg, s az export-import egyenlege játszik náluk jelentős szerepet az egyenletben. Vagyis, a bér és profit az adott exporttöbblettel rendelkező ország teljesítményében jelentős részben a külső piacokon realizálódik. Attól függ, hogy milyen konkrét termékekben testesül meg az export-többlet, hogy milyen termelő-szolgáltató kapacitásai versenyképesek a gazdaságnak a világpiacon. Ha hozzájut a korszerű technikához, s olcsók a bérek, akkor fogyasztási iparcikk-dömpingről lehet szó (Kína). Ha fejlett felsőoktatása révén sok a magasan képzett informatikusa, akkor lehet az országnak akár szolgáltatás-export többlete is (India). Ha általában magasan képzett és korszerű technológiával dolgozik, akkor akár beruházási javak vagy tartós fogyasztási cikkek termelése egyaránt lehetnek jellemző exportágazatok (Japán). Jelentős természeti kincsel rendelkező országok értelemszerűen ezeket a javakat vizsik a nemzetközi piacra (arab olajországok), hiszen otthon nem is lenne felvevő piacuk az adott volumenekre.

Nagy különbség azonban, hogy a feldolgozó iparban a *versenyképesség* teszi-e lehetővé az export-többletet, *vagy a belső fogyasztás visszafogottsága* (alacsony bérek és a magas megtakarítások miatt) *kényszerűen* áramlik a termelés a nemzetközi piacokra. (Akár árál-dozatok árán is, mert otthon nincs kinek eladni, a beszűkült kereslet miatt.) Akár így van, akár úgy, előbb-utóbb strukturális aránytalanságok jelentkeznek a világgazdaságban. Az exporttöbblettekkel szemben ugyanis egy zárt világban valahol *importtöbbleteknek* kell állniuk. Majdhogynem azt kell mondanunk, hogy a mai világgazdaságban *egyes országok predestinálva vannak a túlfogyasztásra.*² Azzal tesznek jót, ha többet fogyasztanak, mint megtermelnek. Első látásra ez kellemes tehernek tűnik. A mai világgazdaságot valóban ez az aránytalanság jellemzi: strukturális adósok állnak szemben strukturális hitelezőkkel. A helyzet tartós fennmaradása mindazonáltal kétséges. Az adós pozíciók nem tarthatók fenn a végtelenségig. Az adósságszolgálat költsége az érintett országokban előbb-utóbb gátat emel az eladósodás folytatásának. (Nem véletlen, hogy 2013-ban a törvényhozás még az USA-ban is hatalmas küzdelmet folytat a rendezés lehetséges útjainak megtalálásáért.)

Ezért a gazdaságpolitikának nagyon fontos célkitűzése a külső egyensúly biztosítása, amint ezt Karl Schiller is megfogalmazta. (Végül is ő volt az, aki, mint bevezetőnkben idéztük, a fizetési mérleg követelményt a mágikus négyes részévé tette.) Ez a követelmény *a fizetési mérleg hosszú távú egyensúlyát* jelentené. Azaz, *ezt kellene, hogy jelentse*. Mára azonban a strukturális hiányok és többletek valósággal *kettészakítják a világgazdaságot*. Éppen azért adtuk tanulmányunknak a fenti alcímet. Úgy tűnik, a fizetési mérleg-egyensúly kérdését a kormányok egészen napjainkig *mostohagyerekként kezelték*.

A belső egyensúly megtartására a hetvenes évek stagflációja után irányult nagyobb figyelem. Fajsúlyos célként jelentkezett, hogy az *infláció alacsonyban szinten maradjon*.

Az egyik legfontosabb tényező, ami az infláció elszabadulását eredményezheti, a költségvetési kiadások elszaladása, a deficitek kialakulása. Ezért vannak olyan szerzők, akik a mágikus háromszöget *a növekedés, foglalkoztatottság és a költségvetési egyensúly* együttesében

látják. Az Európai Unió sem véletlenül helyezett már Maastricht óta olyan nagy hangsúlyt a deficitek leszorítására, az eladósodás csökkentésére. Aligha vitatható ugyanis, hogy az infláció *egyik forrása* valóban a közfogyasztás túlzott kereslete. A gazdaságpolitikának ezért törekednie kell a költségvetési deficitek lefaragására, ezáltal *az infláció féken tartására*.

Az árszínvonal azonban más oknál fogva is elszabadulhat egy országban. Nemcsak keresleti, de költség-infláció is létezik. Jó példa erre a hetvenes évek árrobbanása. Az energiaárak növekedése általános árszínvonal-emelést okozott, ami aztán jelentkezett a bérekben is. Azok is emelkednek, s mindez a nemzetközi versenyképesség komoly akadályává vált egyes országokban. Különösen azokban, amely gazdaságok nem adtak adekvát választ az energiaár-robbanásra. (Nem cserélték sürgősen alacsonyabb fogyasztására technikai eszközeiket.)

Vita tárgya, mi volt előbb: a bérkövetelések miatti emelés, vagy az infláció miatt jelentkezett a bérkövetelés. Mindenesetre az a Keynes-i feltételezés, hogy infláció árán növekedést és foglalkoztatást lehet generálni, megdőlt Stagflációs helyzet jött létre. Ez vezetett ahhoz, hogy *az infláció lett az első számú közellenség*. Hiszen kára van, haszna viszont nem jelentkezett.

Az infláció hosszú távon mindenképpen káros a gazdaság számára. A magas inflációs ráta szétzilálja a gazdasági kalkulációt, elveszi a megtakarítások reálértékét, így csökkentheti azokat. A valuta is leértékelődik, ha másutt alacsonyabb az infláció, s az áremelkedés miatt az importigényes gazdaságokban a nemzetközi versenyképesség visszaesik. Az inflációra adható monetáris válasz a megtakarítás ösztönzése lenne. Általában ezért emelik a jegybankok az alapkamatot, s ezzel nő a kereskedelmi hitelek kamata is. Ekkor viszont a beruházás válik túl drágává, ami rontja a gazdasági helyzetet. Adott esetben a kamatemelés elkerülhetetlen, de sajnos, valóban visszaveti a gazdasági növekedést.

Az elmúlt húsz évben azonban nem az volt jellemző, hogy a bérek gyorsabban emelkedtek volna, mint a profitok. *Határozottan szétnyílt az ütem a profit javára*, világszerte. Az inflációt tehát ma már semmiképp nem lehet a bérharc számlájára írni. Ellenkezőleg: a bérek relatív szűkösek. Ez beszűkíti a belső piacot, így ezért sem várható növekedés, és következésképpen növekvő foglalkoztatás sem.

Növekedés, foglalkoztatottság, árstabilitás, fizetési mérleg egyensúly a gazdaságpolitika mágikus négyyszöge. Ezeket kellene tehát a gazdaságpolitikának biztosítania a piac szereplői számára, hogy a jólét emelkedését elérje, (romlását elkerülje), s így a társadalmi stabilitást a legnagyobb mértékben megvalósíthassa. Természetesen, nem csupán általános keretfeltételek kialakításáról van szó. A gazdaságpolitikának konkrétabb, ágazati célokat is maga elé kell tűznie. Most azonban koncentráljunk ezekre a fontos általános célokra.

Demokráciákban a különböző kormányprogramok abban térnek el egymástól, hogy a mágikus négyyszög melyik elemét preferálják, melyik problémát tekintik „az első számú közellenségnek”. Az ellene vívott küzdelemben azonban – mint láttuk – a többi cél rendszerint sérül. Ez ismét módot ad politikai erőknek programjaik újrafogalmazására. Németország például hagyományosan az inflációt tekintette a legveszélyesebbnek, s gazdaságpolitikáját az infláció féken tartására kondicionálta. Manapság viszont az Európai Unióban a foglalkoztatottság hiánya a legnagyobb gond, ami a növekedés alacsony szintjében is tükröződik. Ezért jelenleg a növekedés – és legfőképpen a foglalkoztatottság – növelése tűnik legfontosabb célnak. (A németek nem adják fel az infláció első helyi fontosságát, de az ECB politikájában – melyre nagyon meghatározó befolyást gyakorolnak – ebből valamelyest engedniük kellett.)

Stratégiai szempontból viszont ma *a térség egyes országai számára a legnagyobb kihívást a fizetési mérleg-aránytalanságok*, s az ennek következtében felhalmozódott *külső adósságok* jelentik.

A *külső eladósodás* abszolút világproblémává vált. Éppen negyedszázada megjelent munkámban foglalkoztam első ízben ezzel a témával.³ A 80-as évek adósságválsága egyértelműen a *makroszintű túlköltekezés* eredménye volt. Már akkor rámutattam a tartós és jelentős költségvetési hiányra a világgazdaság szinte valamennyi országában, amely ugyanakkor több gazdaságban a *külső adósságok felhalmozásával* is párosult. Magyarországon is ez volt, s ma is ez az egyik legnagyobb probléma.

Ha a 2008-as válságot nézzük, akkor a közkiadások elfutása mellett jól érzékelhetően a *háztartások* szintjén is jelentkezik a túlköltekezés. Az USA-ban éppúgy, mint nálunk. Most már nem csupán a közszféra, de a *magánszféra* tagjai is túlnyújtózkodtak a takarójukon. Ez a válság egyik további mélyen fekvő oka. Érdekes tehát a kérdés vizsgálatába elmélyedni. Miért és hogyan adósodtak el a háztartások az elmúlt évtizedekben? És (nálunk) miért devizában? Vagy, másként fogalmazva, *miért vált a lakásfinanszírozás fizetési mérleg-problémává?*

A lakásfinanszírozás gazdaságpolitikai jelentősége

A modern gazdaság motorja a hitel. Nem csupán azért, mert a termelő szférának a működéséhez és beruházásaihoz hitelre szüksége van, s mert a fejlesztésekhez a szórt megtakarítások összegyűjtése a pénzközvetítő szektoron keresztül így módon lehetséges. Hanem azért is, mert a világ fejlett országaiban – mindenekelőtt éppen a legfejlettebb országban, az USA-ban – *a lakosság folyamatosan többet fogyaszt, mint amekkora jövedelme van.*

A hitelek általában kettős célt szolgálnak: a termelést és a fogyasztást. *A két hiteltípus között alapvető különbség van.*

A lakossági hitel a háztartások jövőbeni jövedelmének számlájára előre hozza a fogyasztást. *A termelői hitel* a vállalkozásoknak (az egyébként így módon kibővült piacra irányuló) tevékenységét finanszírozza, forgóeszköz-hitelként, beruházási hitelként. Az utóbbi időben előtérbe kerültek a fogyasztói hitelek. A hitelállomány jelentős része ma világszerte lakossági fogyasztási, illetve *jelzáloghitel*. A kétszer akkora fogyasztáshoz azonban nagy valószínűséggel kapacitásbővítés is kell. A fogyasztási hitelek tehát a termelési célú hiteleket is maguk után vonzzák.

A jelzáloghitel kettős természetű. Tekinthejünk fogyasztási hitelnek, hiszen a tartós személyes fogyasztást jelenti a lakhatást biztosító ingatlan megszerzése. Ha nem lenne, lakbért kellene munkajövedelmünkéből fizetni, mint fogyasztási jellegű kiadást. Akkor tekinthejünk a lakásberuházást tőke jellegű befektetésnek, ha kimondottan a bérlok számára kiadandó lakások létrehozását szolgálja, vagy építtetője a lakáspiacon – kellő haszon fejében – értékesíteni kívánja ezt a vagyontárgyat. *A lakossági vagyon (hitelre történő) felhalmozását*, azonban inkább *a fogyasztásba számíthatjuk bele*, hiszen annak igénybe vétele nem termelői (jövedelemtermelési, profittermelési) célra történik. A mindennapi szükségletek kielégítésének részévé válik. Lakni valahol mindenképpen kell. Ugyanakkor, a lakásingatlan mégis csak fontos vagyontárgy. Ha az illető maga lakik benne, megtakarítja a bérlet költségét, így *elszabaduló jövedelme keletkezik*, amely azonban többnyire nem válik tőkévé, hanem egyéb további fogyasztássá alakul. (Mármint ha a lakás vásárlása saját megtakarításból történt.) A hitel segítségével megvalósuló lakásvásárlás természetesen csak olyan mértékben gyarapítja az egyének nettó vagyonát, amilyen mértékben a hitelt már visszafizették. A törlesztő részletek többnyire felemésztik a bérlet elmaradása miatti többletjövédelmet. Így egyéb fogyasztásra nem több, sőt, inkább kevesebb jut, vagyis a fogyasztás szerkezete egyszerűen átrendeződik. A hitelre lakást vásárló „lakhatást” „fogyaszt”. Viszont a törlesztés befejeztével lesz egy értékesíthető, vagy tovább örökíthető

vagyontárgya. És ezt követően jövedelméből nem kell lakhatásra költenie. Ez szerencse is, hiszen az igen hosszú lejáratú lakáshitelek törlesztésének végére lassan a nyugdíjas korhoz kerül közel a polgár, s akkor amúgy is csökken a jövedelme. Ha tehát így nézzük, a lakáshitel-konstrukció a fogyasztás kisimítását szolgálhatja.

A lakáshitel-állomány növekedése természetesen kihat a termelő szférára, méghozzá multiplikatív módon, hiszen maga után húzza számos ágazat termelő tevékenységét, tehát adott esetben azok termelői célú hitelfelvételét is. Nem véletlen, hogy minden kormány szorgalmazza, sőt, valamilyen módon támogatja (az új) lakás vásárlását szolgáló hitelezést. Nem feltétlenül önmagában a lakáshoz jutást – az önmagában csak szociális cél lenne, bár politikai szempontból ez is feltétlenül fontos –, hanem az új lakás vásárlását, mert az közvetetten, az építőipar élénkítését jelenti. S ez már gazdasági célt képez. Az építőipar a gazdaság motorja. Ha a fogyasztási szint (beleértve a lakosság otthonteremtő törekvéseit is) visszaesik, hólabda-effektus szerűen csuklik össze az egész gazdaság. Az extra mértékű fogyasztási célú hitelexpanzió esetében az ilyen visszaesés nagyon is várható fejlemény, hiszen a végtelenségig nem növelhető az eladósodottság, az *adósságszolgálat* növekvő terhei miatt. Ha viszont megtorpan a hitel-felvétel, törvényszerűen visszaesik a fogyasztás. Ekkor megindul a lefelé menő spirál, s nehezen kerülhető el a recesszió.

Magyarországon a lakossági hitelek állománya a hetvenes évektől kezdve folyamatosan növekedett. Döntően lakáscélú hiteleket vettek fel a polgárok a rendszerváltás előtt. Hosszú időn keresztül ezt finanszírozta a háztartások OTP-ben lévő megtakarítása. A rendszerváltás küszöbén azonban már jelentős állami kiadások is jelentkeztek, a számottevő *kamat-támogatás* miatt. A létrejött kétszintű bankrendszerben az OTP-t nem lehetett tovább arra kényszeríteni, hogy az infláció miatt egyre költségesebbé váló forrásokból a lakásépítéseket 3%-os, kedvezményes kamatokkal finanszírozza. A piaci kamat különbözetét az állam megtérítette a banknak. Mivel azonban már akkor is túlfeszített volt a költségvetés, speciális adósság-instrumentumokkal: ún. lakásfedezeti, ill. lakásalap-fedezeti kötvények kibocsátásával teremtett erre a támogatásra forrást. (Amit jelentős részben a Társadalombiztosítási Alappal jegyeztettek le.) A rendszerváltozás után egyébként az állam – a kormány – felajánlotta, hogy az adósság felének visszafizetése esetén a másik felét a tulajdonában lévő bank elengedi az adósoknak. Csodálatos módon, az adósok nagy részének volt is ennyi pénze. Ez jól mutatta, mennyire indokolatlan volt korábban is állami pénzből támogatni a háztartások jelentős részének vagyonszerzését. Aki viszont nem tudta visszafizetni, annak 15%-ra megemelkedett a kamata. (Hiába: „Aki szegény, az a legszegényebb...”.) Ez a kamat még jócskán elmaradt az akkori piaci szinttől – ennyiben tehát kedvezményes volt –, de súlyos terhet jelentett a háztartások számára. Aki perre vitte a dolgot a bankkal (közvetve: az állammal) szemben, meg is nyerte, hiszen egyoldalú szerződésmódosítás volt. A többség azonban nem élt a lehetőséggel, nyilván az ismeretek hiánya miatt.

Tekintsünk ki a világgazdaságba is!

Az Egyesült Államokban is a hetvenes években kezdődött a mikroszint eladósodása, párhuzamosan a költségvetés *újból* eladósodásával. (A II világháborús államadósság „csücsértékét” a háborút követő kormányzatok jelentősen leszorították). A két adósság, tehát a költségvetési, és a magánadósságok párhuzamos felhalmozódása azonban a jelen pénzügyi válságot megelőző években gyorsult fel az Államokban is. 2012 októberében az USA központi kormányzatának adóssága a hivatalos adatközlések szerint 16,2 ezer milliárd. A helyi hatóságok adósságát beszámítva 20,5 ezer milliárd dollár. (Ebben az összegben nincs benne a Ginie Mae, illetve Fannie Mae és Freddie Mac államilag támogatott óriási jelzáloghitel intézetek tartozása, sem a Medicare és a társadalombiztosítás ún. nem tőkefedezeti programjainak tartozása. Pedig a jelzáloglevelek piaca óriási: ma már nagyobb az USA-ban, mint a részvény és vállalati kötvények piaca!)⁴

A lakossági hitel nagysága 2012-ben 13 ezer milliárd dollár,⁵ amelynek zöme lakásjelzálog hitel. A tartozások nagysága a GDP-hez viszonyítva mintegy 87%-ot ér el. (Volt ez 100% is a válság kitörésekor.) Ezen információkból kirajzolódik a lakásfinanszírozással kapcsolatos eszközpiac jelentősége.

Láthatjuk, hogy a világgazdaság vezető hatalmánál a befektetést kereső profit-tömeg *nem a termelő szektor felé fordul*. Nyilván azért, mert a beruházási kereslet az országban nem kielégítő.

Raghuram Rajan, az IMF volt vezető közgazdásza, chicagói egyetemi professzor így fogalmaz: a modern gazdaságban nem megtakarítás-többlet (savings glut) van, hanem inkább *beruházás szűke* (investment shortage).⁷ Kevés a kedvező hozamot kínáló beruházási, befektetési lehetőség. Ez fordította a profitmotiváció miatt a bankokat (és egyéb pénzközvetítő intézményeket) a jó hozamokkal kecsegtető *lakáshitelezés felé*. Tulajdonképpen a végső felhasználás (fogyasztás) spektrumának kibővülését jelentette, hogy a lakosság élelmiszer, ruha, rezsi, autó s bizonyos szolgáltatások mellett a *saját lakást* is besorolja elvárásai közé, és *erre költ*. Különösen az USA-ban. (Már J. F. Kennedy elnök első választási beszédében is ez volt az „amerikai álom”.)

Az USA-ban alacsony a megtakarítási ráta, a polgárok hozzászoktak ahhoz, hogy jövőbeni jövedelmeik terhére mielőbb kielégítsék szükségleteiket. Ami természetesen nem ellentétes a profittömegre törekvő vállalatok, és a hitelnyújtók érdekeivel sem. Ezzel szemben Európában az átlagos megtakarítás 10%-ot tett ki évről évre. A lakosság többsége óvatosabb kissé, a „ne nyújtózkodj túl a takaródon” elv alapján.

Európában a portfólió zömét a lakosságnál hagyományosan az ingatlantulajdon képezte, de ingatlan tulajdona csak a valóban tehetősebb háztartásoknak volt. Az amerikai lakosság pénzügyi portfóliójában inkább a pénzügyi befektetések voltak hagyományosan túlsúlyban. Az elmúlt évtizedekben viszont az Újvilágban is nagyobb szerepet kapott a lakossági vagyonok felhalmozásában az ingatlan.

Míg Európában a lakossági hitelek aránya a rendelkezésre álló jövedelmekhez a múlt évtized közepén 93,00%-ot ért el, addig az USA-ban ez az érték már 130,00%-ot tett ki. Ezen belül a jelzáloghitelek aránya az USA-ban 75,00% volt, míg Európában csak 63,0%. Az USA-ban tehát relatíve több alacsony jövedelmű polgár is belevágott saját lakás megszerzésébe. A Greenspan-éra alacsony kamatszintje elérhető közelségbe hozta a lakásvásárlást a szegényebb amerikai rétegek számára is. Az állam ezt a tevékenységet támogatta. Ha már nem tud abba beleszólni, hogy milyen bérekben állapodik meg a magántőkés és a munkavállaló, legalább legyen módjuk az alacsony jövedelműeknek is a saját otthon megszerzésére – kedvezményes hitelekkel. Ez határozottan közérzet-javító politikai lépés. Márpedig a tőke (a menedzsment) nem adott magasabb bért a munkás-alkalmazotti rétegeknek, s ezért érezte az amerikai kormány – s általa a FED – kényszerítve magát, hogy a kamatszint leszorításával stimulálja a gazdaságot.⁷

Az alacsony kamatszint azonban eltorzította a munka-tőke arányt. Ily módon a gazdaságpolitika *nem ért el* valós és tartós hatást, hiszen *éppen azokat a munkahelyeket iktatta ki a gazdaságból, amelyeket létre akart hozni*. A vállalatok ugyanis a relatíve olcsó hitelek segítségével inkább technikával *helyettesítették* a relatíve drága munkaerőt, vagy *kiszervezték* a termelést a jóval alacsonyabb bérű fejlődő országokba. Az elmúlt két évtizedben a bér/profit olló szétnyílása jellemezte az amerikai gazdaságot. A profitok minden esetre befektetést kerestek.

A lakásfinanszírozásra szolgáló jelzáloghitelek nagy része *értékpapír-formában* befektetési eszközzé vált, és kikerült a bankok portfóliójából. Így a bankok hagyományos forrásaikon túl tovább tudták folytatni és növelni hitelezési tevékenységüket. A betétgyűjtésen túl, az eladott értékpapírok is friss forrást jelentettek számukra, új hitelekhez.

Értékpapírosítás – válság – válságkezelés

Az értékpapírosítás tehát új befektetési eszközöket teremtett. Évről évre növekvő ütemű volt a hitelek értékpapírrá alakítása és kivitele a tőkepiacra. Az USA-ban évente megkét-szereződött az értékpapírosítás volumene. Európában csak a GDP 3,00%-át érte el, míg ugyanez az érték az USA-ban a GDP 17,00%-át tette ki a múlt évtized közepére. Közgazdászok azt hangsúlyozzák, hogy a pénzügyi innováció segíti a kockázat porlasztását: olyan befektetők jegyzik le a papírokat, akik saját tőkeerővel *inkább képesek* a kockázatok viselésére, mint a bankok. Ez elég csalóka érvelés. Mindenesetre, tény, hogy aki megveszi az értékpapírokat, az viseli a kockázatot. A jelzálogalapú papírokat többnyire nyugdíjalapok, befektetési alapok tartják a portfóliójukban. Ezen intézményeknek kimondottan kockázatmentes papírokba kell(ett volna) befektetniük, tehát szó sincs arról, hogy *inkább kockázatviselők*, mint a bankok. Az alapok egyszerűen jó, és – alapokmányuk szabályozása szerint – lehetőleg kockázatmentes befektetést kerestek: megvették a papírokat... És ezáltal, természetesen, viselték a kockázatokat! A befektetési alapok egy részénél lehetőség van bizonyos arányban nagyobb kockázatú befektetések vásárlására, mert azok nagyobb hozammal kecsegtetnek. A nyugdíjalapoknál általában nagyobb a hangsúly a biztonságon, de itt is a konkrét szabályozás függvénye, mennyi kockázatot vállalhatnak be. A kölcsönesszűkösséggel bizalmi alapon dolgozó bankoknál mindenesetre sokkal szűkebb lehet a kockázatok felvállalása.

A bankok éppen ezért adták el értékpapírosítva a hiteleiket a befektetőknek. Ugyanakkor, azon voltak, hogy az így szerzett forrásokból újabb hitelfelvevőkre tegyenek szert, tovább „árulták” a lakáshiteleket, hogy aztán azokat ismét értékpapírosítva megint szétteríthessék, és újabb profitszerzésre alkalmas forrásokhoz jussanak. „Originate to distribute”. Keletkeztették a hiteleket, hogy eladják. Ez lett fő profitforrásuk.

Az intenzív hitelmarketing eredményeként megnőtt a lakások iránti kereslet, ennek következtében nőttek a lakásárak. Az amerikai lakástulajdonosok egy része ekkor lecserélte az eredeti hitelt egy nagyobb összegűre, hiszen a magasabb lakásárak erre fedezetet adtak. *A két hitel különbözetét pedig felélték.* A munkavállaló polgárok nem érzékelték kellően, hogy béremelkedési ütemük lemarad a profitnövekedés ütemétől. Hiszen nőtt a fogyasztásuk! Raghuram Rajan professzor szavaival, a gazdaságpolitika jelszava az alábbi lett: „Egyenek hitelt!”... („Let them eat credit!”).⁹ Mindez *látszatkonjunktúrához vezetett*, hiteltől.

A mesterségesen alacsonyan tartott kamatszint azonban *túlzott eladósodást eredményezett*, és ez sebezhetővé tette az amerikai gazdaságot.

Mivel a pénzügyi innovációkat világméretben terítették befektetési eszközként, a kockázat is világszerte szétterjedt. Noha a német piacok szereplői nem követték az amerikai gyakorlatot a jelzáloghitelek értékpapírosításában – láttuk fentebb, hogy lényegesen alacsonyabb ott az értékpapírosítás GDP-hez viszonyított aránya –, a pénz- és tőkepiacok globális jellege következtében mégis alapos tőkevesztést szenvedtek. A német Hypobank, illetve a Landesbankok is bevásároltak ezekből az amerikai termékekből. Az amerikai gazdaságpolitikának így az egész világra kiterjedő kedvezőtlen következményei lettek.

A válság kiváltó oka – úgy tűnik tehát –, *a reálberuházások szűkössége*, amelyet ezekkel a mesterségesen keltett beruházási instrumentumokkal, *értékpapírosított hitelekkel pótolnak*. Ezek azonban – mivel olyan buborékokat eredményeztek a tőkepiacon, amelyek kipukkantak –, nem valós növekedést hoztak a társadalom számára, hanem csupán *a jövedelmek és vagyonok újraelosztását eredményezték. Az értéktelenné váló papírokba befektetők elszegényedtek.* Csak az a nagy probléma, hogy közöttük voltak a *nyugdíjalapok* is.

Egy évtizeden belül már másodszor fizettek rá az amerikai nyugdíjpénztárak a tőkepiacokon kialakult buborékok eszközeibe való befektetésekre. (A dot.com válság volt az évtized elején az első, amikor az IT termékek nagy áremelkedése és hirtelen visszaesése miatt mintegy 8000 milliárd dollárt veszítettek a nyugdíjalapok.)⁹ Ezzel szemben a nagy forgalmat lebonyolító pénzközvetítő intézetek vezetői – ha időben kivették a cégből a nekik járó prémiumokat – reális vagyonokhoz jutottak. A pénzügyi szektor tönkremenő intézményeit a 2008-as válság után a megmentő állam végül is talpon tartotta, *de a költségvetés hatalmas eladósodása árán.*

Az innovációk nem kockázatporlasztó, hanem *spekulációs eszközzé* váltak. Elgondolkodtató, hogyan jött létre ez az óriási kockázattömeg. Nem lehet feltételezni a nyugdíjalapokról, hogy tudatosan mentek bele magas kockázatú termékek tartásába. Akkor se, ha tény, hogy ezeket az alapokat is jól fizetett pénzügyi menedzserek irányítják, akiket nyilván a szerint honorálnak, hogy milyen ügyesen forgatják a rájuk bízott pénzt. S nyilván ezért a magasabb hozamokat keresik, *különösképpen, ha azok kockázatmentesnek tűnnek.*

Valójában itt van a probléma. *Kockázatmentesnek tűntek ezek a befektetések.* Az ördög azonban a részletekben van. Ismernünk kell a pénzügyi innovációk technikai részleteit ahhoz, hogy megértsük a folyamatokat, s ne maradjunk a felszínes ítélezés szintjén. Hajlamosak vagyunk arra – mi, polgárok, s adott esetben politikusok is –, hogy e jelenségeket tudatos bünténynek tekintsük. Van is benne valami, hiszen J. Galbraith is körülbelül így fogalmazott a jelzálogpiaci szereplők tevékenységéről: Ha Önöknek úgy tűnik, hogy ez valami bünszövetkezet, az azért van, mert az is.¹⁰ Kétségtelen, hogy a „toxic wastes” kifejezés, amit bizonyos eszközökre a pénzközvetítő szféra szakzsargonja alkalmazott, arra utal, hogy a dealerek tudták, mivel van dolguk, s tudatosan hátrították át a kockázatokat a gyanútlan befektetőkre.¹¹ Fel kell azonban tételeznünk, hogy a pénzügyi menedzserek sem mind az ördögtől valók, tehát nem csak bennük, az egyes emberekben, hanem *a rendszerben magában van a hiba.* (Esetleg maga a rendszer a hiba).

Richard Posner, a jeles amerikai jogtudós, a Law and economics „atyja”, látványosan szembefordult korábbi, a piacot igen nagyra tartó nézeteivel.¹² Faliure of capitalism című könyvében elmagyarázza, hogy hogyan tűnhettek fel bizonyos befektetésre alkalmas papírok, eszközök, kockázatmentesnek. Hasonlóan világos magyarázatot kapunk Raghuram Rajan Törésvonalak (Fault lines) c. könyvéből is.¹³ Úgy volt mindez lehetséges, hogy a szakma akkor érvényes szabályai szerint azok a befektetések valóban egyenként kockázatmentesek is voltak. Az egyik a technika, amit az amerikai szakirodalomból megismerhetünk – nálunk ilyen gyakorlat nemigen volt –, részre bontotta a csomagban értékpapírosított jelzáloghiteleket. Leegyszerűsítve a csomagokat felszeletelték, különböző minőségű (kockázatú) papírokat adva el különböző befektetőknek. Azok az ún. első osztályú befektetési eszközök, amelyeket a kamathozamokra képeztek, gyakorlatilag kis kockázatúak voltak. Közismert, hogy a hitelszerződések tipikusan a kamatrész törlesztésével kezdődnek. Ezeket az eszköztípusokat adták el a „kényes” intézményeknek, amelyeknek fontos volt az alacsony kockázat – természetesen, szerényebb haszon ígéréssel. A nagyobb kockázatot jelentő, a törlesztő-részletekre alapozott papírok viszont magasabb kamatozásúak voltak, ezeket a „kockázat-éheesebb” befektetők vásárolták. (Természetesen, ezek is abban reménykedtek, hogy azért nem lesz sok bukás, ami fenyegetné őket.) Igazán akkor voltak bajban az első osztályú eszközök vásárlói, amikor a forrásáramlat – mint apálykor a tenger – egységesen visszahúzódott. Ennek valószínűségét az adott világgazdasági helyzetben amikor hatalmas dollárkészletek bolyongtak a világban, befektetést keresve, kétségtelenül alacsonyra becsülték. Mégis bekövetkezett, s éppen a már említett olcsó pénz és az emiatti kiszervezések politikája következtében. A szegényebb hitelfelvevők ugyanis egyre nehezebben találtak munkalehetőséget, ha elvesztették állásukat – esetleg éppen a kiszervezé-

sek miatt. Ilyenkor a jelzálogfizetések elmaradtak. A csalódott befektetők nem kapták meg a várt hozamokat. Eladásba kezdtek, s lavinaszerű folyamatok indultak el. Csak a masszív állami beavatkozások, a nagy jelzálog-intézmények visszaállamosítása, a FED drasztikus pénzmennyiség-növelése mentette meg a világot – legalább is rövid távon – a Nagy Válság idején tapasztalt teljes összeomlástól.

A bankok voltak a felelősök? Az értékpapírokat csomagoló és értékesítő cégek? De hiszen csak új termékeket dobtak a piacra!

A magyar szakirodalomban is többen leírják amerikai piac jelenségeit. Itt Bod Péter Ákos válságkezeléssel foglalkozó könyvének Németh Olivérrel közösen írt fejezetére utalnék. A szerzők – nagy nemzetközi szakirodalmat áttekintve – rámutatnak, hogy a *leginkább a minősítő cégek* felelősek a helyzetért.¹⁴ Ha ezek az intézmények kockázatmentesnek tűntettek fel bizonyos befektetési lehetőségeket, nem indokolt elvárni, hogy ezt számos befektető felülbírálja. Egyszerűen örült a kínálkozó lehetőségnek.

Nehéz keresni a folyamatok végső felelőseit. Végső soron mégis csak a profitéhséget találjuk – és nem is csupán a pénzügyi szektorban. Hibáztathatjuk továbbá az államok fundamentalista vakhitét a piac önszabályozásában. Vagy a torzító hatású „piacélénkítő” beavatkozásokat. Ezek a beavatkozások ugyanis *megakadályozták*, hogy azok a korrekciós mechanizmusok – amelyben a piachívó liberális ideológiák egyébként annyira bízna –, *valóban működjenek...* Az állam a társadalmat sújtó következmények elhárítását ugyan megpróbálja, de azt nem is kísérelte meg, hogy érdemi ráhatást gyakoroljon a munka-tőke alkumechanizmusára. Az, úgymond, „a piac” feladata... Ily módon egyértelműen a tőke oldalára áll, és sokszor egészen jól megfogható személyes anyagi vagy hatalmi érdekek alapján. (Magas rangú hivatalnokok ui. a későbbiekben gyakran a megsegített cégeknél jól fizető állásokban tűntek fel.)¹⁵

Mindez ráirányítja a figyelmet a válság morális gyökereire.

Nem holmi „balos” közgazdasági elméletek állnak a fentiek mögött. Lehetséges éppen-séggel egy konzervatív válasz is a torzítás kérdésére. *Engedjük hatni a piaci mechanizmusokat*, felvállalva, hogy a piacon a siker és bukás párban jár – és ez alól ne legyen kivétel a pénzügyi szektor sem. Igen ám, csak akkor a kisemberek pénze is elvész, a banki túlzott kockázatvállalás miatt! Esetleg a kicsiket mégis megvédvé a betétbiztosítás által, a nagyok meg legyenek óvatosabbak. S az ügyfelek is, velük...¹⁶ A kiigazodás így ugyan megtörténik, de nagy valószínűséggel a kormány megbukik... Emellett még távolról sem biztos, hogy a dolgok gyökerét jelentő bérarányosításokra, amire szükség lenne, szélesebb körben sor kerül. Márpedig, amíg a nemzetközi szabad tőkeáramlás révén az ázsiai verseny leszorítja a béreket, a kiigazítás a bérekben aligha történhet másfelé, mint *lefelé...* E nélkül viszont továbbra is fennáll a veszély, hogy a kínálat beleütközik a relatíve csekély keresletbe.

Magyarországon meglepően hasonló folyamatok mentek végbe.¹⁷

Nálunk is ösztönözni kívánta a kormány a lakásépítést. A hazai megtakarítások relatív szűkösségét – ami, bár más okokra volt visszavezethető, de hasonlított az amerikai helyzetre –, döntően külföldi forrásbevonással enyhítették. A hazai vállalkozásélénkítés kamatcsökkentéssel nem volt lehetséges, hiszen a jelentős államadósság újrafinanszírozásához, s a keletkezett új adósságok fedezéséhez a külföldi tőkét be kellett csalogatni az országba. A magas kamatszint tehát a jegybank által ösztönözött hitelnövekedést akadályozta. A tőke vonzását csak jelentős kamatszint-különbözettel lehetett elérni. Sajnos, a magyar forint nem világvaluta, amely alacsony kamatszint mellett is képes lenne a pénzügyi befektetéseket a hatalmas amerikai állampapír-piacra vonzani. Így nálunk maradt a magas kamat, s a lakáscélú forinthitelek sem lehettek vonzóan olcsók. Az első Orbán-kormány lakáshitel-kamattámogatással próbált ezen a helyzeten enyhíteni. Az azt követő szociál-liberális kormányzatok felszámolták a kamattámogatást, rámutatván, hogy túlzott megterhelést jelent a

költségvetésnek. Mivel Magyarországon is nagyon fontos volt az építőipar húzószerepe – s ma is az lenne –, így a szociál-liberális kormányok jó néven vették az *olcsó külső források bevonásával devizaalapú hitelezésbe kezdő bankok akcióit*.

Hazánkban kialakult a drága forint hitel–olcsó devizahitel egymás mellett élése. Világos, hogy az utóbbi kockázataival nem kellően tisztában lévő lakosság tömegesen választotta a devizaalapú hiteleket. (Más kérdés, hogy nem hagyhatjuk szó nélkül ezt a tájékoztatatlanságot.) A piaci mechanizmusok működésének feltétele lenne a szimmetrikus információ. Köztudott, hogy ez nem így van az üzleti életben. A fogyasztó sokkal kevésbé tájékozott a termékek paramétereiről, mint a gyártó, szolgáltató. Hol maradtak tehát a felügyelet, a fogyasztóvédelmi hatóságok? Lengyelországban például betiltották az ilyen hiteleket. Nálunk hol volt az állam? Amelynek nem egyes szektorok profitérdekeit, hanem valamennyi polgár jólétét kellene szolgálnia? Nyilván nem állt feladata magaslatán. S az a legkevésbé sem vigasztaló, hogy utólag, kárenyhítési céllal, kénytelen „aktivizálni magát”, közpénzek – és a bankok – terhére (is) különböző konstrukciókat működésbe hozva, a bajbajutott devizahitelesek megsegítésére. Csak megjegyezzük: az állami akciót lehet bírálni, hogy nem jókor, nem jól, nem *jókon* (ti. inkább a relatíve gazdagabbakon) és nem eleget segített (különösen a legszegényebbeknek), de látni kell, hogy állami lakáshitelesek mentőakciói máshol, másutt is voltak. Az USA-ban, már a Nagy Válság idején, vagy pl. a jelen válságban, Izlandban.¹⁸

Egyébként, hasonlóan az USA-hoz nálunk is elterjedtek – a lakás-jelzáloghitelek mellett – a fogyasztási célú devizaalapú hitelek is. Az úgynevezett szabad felhasználású devizahitelek jelentős része ilyen volt. A jelzálogalapú hitelek fogyasztásra való felhasználása, ami az amerikai pénzügyi rendszer sajátossága, *vagyonfelélést jelentett*.

Hogy valóban mennyire vagyonfeléléssé vált a devizahitel-felvét, az akkor derült ki, amikor a törlesztő részletek elmaradásakor a jelzálogfedezetet érvényesítették. (Számos esetben ráadásul a személyes hitelfelvétel – mert csak erre volt olcsó konstrukció – gyakorlatilag kisvállalkozások finanszírozását szolgálta. Ráment a mama háza a devizaalapon finanszírozott vállalkozási kísérletre, ilyen módon.)

Elgondolkodtató továbbá a vakhit hazánkban az árfolyam stabilitásában. Nem csoda, hogy a polgárok bíztak árfolyam szilárdságában, hiszen az elmúlt évtizedekben a beáramló külföldi tőke folyamatosan *felülértékelt*en tartotta a magyar valutát. A lakosság ezért nem számolt – a csak kevesek által jósolt – forintárfolyam-esésével, a külföldi valuták megdrágulásával, s így a hitelek növekvő terheivel.²⁰ Az árfolyam viselkedésének ez az abszurditása átvezet a fizetési mérleg alakulásához.

A fizetési mérleg torzulása

Magyarország külföldi adósságállománya a 90-es évek elején a GDP 80,00%-a körül volt. Ez az ezredfordulóra 135,00%-ra emelkedett. 2007 végén már elérte a 180,00%-ot.²⁰

A privát és közösségi fogyasztás 7–9%-át az elmúlt években külföldi forrásokból finanszíroztuk. Vagyis hazánkra teljességgel igaz az állítás, amit „Allokáció a civilizátumban” c. tanulmányomban megfogalmaztam az egyén, a nemzetgazdaság és a világgazdaság szintjén való *túlfogyasztás* jelenségéről.²¹ Nem csak az államháztartás külső hitelfelvétele volt számottevő.

A bankszektor is egyre nagyobb arányban támaszkodott hitelezésében külföldi forrásokra. 2005-ben a bankok forrásai között a devizaforrások aránya 30–35% volt. Ez két év alatt 40%-ra emelkedett 2010 után csökkenésnek indult, de még mindig a legmagasabb (Romániával egy szinten) a közép-európai országok között. 1995-ben a bankok külföldi

tartozása az összes külföldi tartozásának csak 6,38%-át tette ki, 2000-ben már 9,95%-át, 2009-ben pedig 18,42%-át érte el.²²

Ha a külső források más devizában vannak, nem tudja őket a nemzeti gazdaságpolitika elinflálni sem. A betét-hitel arány egyre romlott. A Bankszövetség elnöke 2012 szeptemberében, a Közgazdasági Társaság jubileumi konferenciáján kifejtette, hogy a jövőben arra kell berendezkedni, hogy hazánkban a betét-hitel arány jelentős, a *teljes fedezettséget köze-lítő* emelésére kerül majd sor. Azaz, hazai fejlesztést hazai betétforrásokból kell majd finanszíroznunk. Úgy tűnik, a nemzetközi tőke bizalmatlansága miatt az a korábbi előny, hogy a nagybankok hazai leánybankjai révén hitelvonalakhoz juthatunk – ami a bankprivatizációban a külföldieknek történő értékesítés fő motívuma volt –, lassan elenyészik.

Az euro-övezetben is a külső eladósodottságon van a hangsúly. Végso soron a megtakarítások szűkössége miatt a mediterrán országokban is *más országokból származó* finanszírozási források finanszírozták a túlköltekezést. A görög probléma abból ered, hogy nemzetközi pénzügyi körök nem látják biztosítottak Görögország adósságainak visszafizetését, a magas államadósság-szint miatt. Így itt is a *külső* adósság a fő gond. Mivel az euro a valutánem, amelynek értékére az ECB igyekszik figyelni, az elinflálás itt sem (vagy nemigen) jöhet szóba – hiszen az valamennyi euro-övezeti országra hatással lenne... Ezért az adott ország a belső egyensúlytalanságait kell, hogy kiigazítsa, mindenképpen. Az egyensúly-hiánynak a megjelenési formája a *költségvetési hiány és az államadósság*. Ennek le-szorítása a cél, Európa-szerte, a többi hasonló helyzetben lévő országban is. Ami, a keresletcsökkenés miatt, recesszióban tartja a régiót.

Fokozottan jelentkezik éppen ezért Európa egészében a *munkanélküliség*, Most ez lett az *első számú közellenség*. (De egyébként az amerikai republikánus elnökjelölt is azt hangsúlyozta választási nagygyűlésén 2012-ben, hogy amire az USA-nak szüksége van, az „jobs”, vagyis a foglalkoztatottság növelése. Hangsúlyozom: ezt egy republikánus mondta... Vagyis a foglalkoztatottság növelése pártoktól független első számú prioritás. Most már csak az lesz a kérdés, milyen út vezet hozzá?)

Mégis az adósság-leszorítás Európában (is) az elsődleges probléma, hiszen nem az a helyzet, amit Krugman mond. Szerinte az államadósság olyan adósság, ahol magunk tartozunk magunknak...²³ Sajnos, nem magunknak, hanem külső hitelezőknek tartozunk, akik korántsem toleránsak „magunkkal”.

Látnunk kell, hogy a nemzeti gazdaságpolitika szintjén döntő fontossága van a *tőke szabad áramlásának*. Ez nemcsak eszköze a gazdaságpolitikának, de adott esetben ellehetetlenítője is. A korábbiakban egyszerűbben kezelt problémák megoldásának gyakran éppen az tesz keresztbe, hogy a tőke beáramlik az országba, és mégiscsak megnöveli a pénzmennyiséget. Olyan bonyolult technikákra van szükség, mint a jegybanki beavatkozás, majd az azt követő neutralizáció. Míg az első az árfolyam-eltorzulást van hivatva megakadályozni, a neutralizáció az inflációhoz vezető pénzmennyiség-növekedést.

A fizetési mérleg, a „mostohagyerek” egyre inkább odafigyelést követel. A tőke szabad – és szabályozatlan – nemzetközi áramlását egyre több kritika kíséri.²⁴ Nem csoda, hogy Tarafás Imre is ezzel a költői kérdéssel zárja a „Bankok és környezetük” című cikkét: „Nem kellene a bankok szabályozásáról folyó diskurzust kiegészíteni a nemzetközi tőke-áramlásról folyó diskurzussal?”²⁵

JEGYZETEK

1. Karsten Stahmer (2000): The Magic triangel of Input-output tables. 13. International Conference of Input Output Techniques, 2000 Italy (www.iioa.org/23th).
2. Raghuram Rajan (2010): Fault Lines Touchstone Books, Princeton USA.

3. Botos Katalin (1987): Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
4. Forrás: Buro of Public Debt. (www.publicdebt.treas.gov).
5. Reuters, 2012. szept. 20. (www.reuters.com).
6. Raghuram Rajan (2005): Has financial development made the world riskier? (www.kansascityfed.org/publications/2005/pdf/rajan2005pdf).
7. Raghuram Rajan (2010): i. m.
8. Raghuram Rajan (2010): i. m.
9. Josph Stiglitz (2003): The Roaring Nighties. W. W. Norton and Company, New York, London.
10. K. Galbraith (2009): The Predator State Simon and Schuster, Free Press, New York.
11. Botos Katalin (2011): Pénzügypolitika, Gazdaságpolitika. Tarsoly Kiadó, Budapest.
12. Richard Posner (2009): Failure of capitalism.
13. Raghuram Rajan (2010): i. m.
14. Bod Péter Ákos (2011): Gazdaságpolitikai döntések válságos időkben. Századvég.
15. Raghuram Rajan (2010): i. m.
16. Raghuram Rajan (2010): i. m.
17. Bod Péter Ákos (2011): i. m.
18. World Economic Outlook: Dealing with houshold debts. (www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/pdf/c3.pdf).
19. Botos Katalin (2008), (2011): i. m.
20. Magyarország pénzügyi számlái. Elemzések, MNB, 2008. (www.mnb.hu)
21. Botos Katalin (2011): i. m.
22. Szepesi György (2009): A világgazdasági válság néhány tanulsága. Közgazdaság, 2009/3.
23. World Bank (2012).
24. Lámfalussy (2008); Raghuram Rajan (2005): Has financial development made the world riskier? (www.kansascityfed.org/publications/2005/pdf/rajan2005pdf)
25. Hitelintézeti Szemle, 2012. 515.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bod Péter Ákos (2011): Gazdaságpolitikai döntések válságos időkben. Századvég.
- Botos Katalin (1987): Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Botos Katalin (2011): Pénzügypolitika, Gazdaságpolitika. Tarsoly Kiadó, Budapest.
- Szepesi György (2009): A világgazdasági válság néhány tanulsága. Közgazdaság, 2009/3.
- Karsten Stahmer (2000): The Magic triangel of Input-output tables. 13. International Conference of Input Output Techniques, 2000 Italy (www.iioa.org/23th).
- Heinz Welsh: The magic triangle of macroeconomics: how do European economies score? Oxford Economic Papers (oep.oxfordjournals.org/content/early/2010/09/01/oep.gpqo20).
- Damian Tylla (2008): Die Globalsteuerung nach Karl Schiller München, Grin Verlag GMB.
- Buro of Public Debt. (www.publicdebt.treas.gov).
- Reuters, 2012. szept. 20. (www.reuters.com)
- Raghuram Rajan (2005): Has financial development made the world riskier? (www.kansascityfed.org/publications/2005/pdf/rajan2005pdf)
- Raghuram Rajan (2010): Fault Lines Touchstone Books, Princeton USA.
- Josph Stiglitz (2003): The Roaring Nighties. W. W. Norton and Company, New York, London.
- K. Galbraith (2009): The Predator State Simon and Schuster, Free Press, New York.
- Richard Posner (2009): Failure of capitalism.
- Magyarország pénzügyi számlái. Elemzések, MNB, 2008. (www.mnb.hu)
- World Economic Outlook: Dealing with houshold debts. (www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/pdf/c3.pdf)

KAPOSI ZOLTÁN*

PÉCS IPARÁNAK VÁLTOZÁSAI AZ 1950-ES ÉVEKBEN

CHANGES IN THE INDUSTRY OF PÉCS IN THE 1950S

ABSTRACT

This study deals with the industrialisation of the fifth biggest Hungarian city, Pécs. It was the largest city of South Transdanubia, in 1949 Pécs had 84 000 citizens. The basic question of the study is what kind of structural changes occurred in the industry of the city during the First Five-Year Plan (1950–54) period. Pécs was an industrial city before 1945. The new communist economic policy supported the large-scale industry. Two heavy industry companies developed rapidly: the colliery and the uranium mine. These two together gave 60% of the employment in the industrial sector of the city. Meanwhile the leather-work and the china industry were stiltedly developed. In order to improve local supply, city council managed medium-scale factories were established which mainly provided services. Former private artisans were forced to enter to small-scaled cooperatives or to become employees of large-scale factories. The privately owned small-scale industry had a 20% before the World War II - it decreased to 5%. In the first decade of the planned economy the industry of Pécs became very deformed. Changes came only in the second half of the 1960s.

1. A város gazdasági helyzete a 2. világháború után

Pécs dualizmuskori gyors gazdasági növekedése a két világháború közti időszakban megakadt. A városnak az első világháború után korábbi térgazdasági pozíciója megváltozott, hiszen piackörzetének nagy részét elveszítette. A helyi fizetőképes kereslet csökkenése, a mezőgazdasági árak és jövedelmek alacsony volta az 1920–30-as években stagnálásra ítélte a város gazdaságát. Hozzájárult a nehézségekhez a világgazdasági válság miatti munkanélküliség növekedése is. A fegyverkezési program, majd a hadiipar felfutása orvost ugyan számos foglalkoztatási gondot, ám a második világháború alatti munkaerő-vesztesség, a népiirtás és egyes ágazatok leépülése újabb problémákat vetett fel. Szerencsés volt ugyanakkor, hogy a második világháború pusztításai a várost elkerülték, így a helyi vagyonszerzés messze alatta maradt az országosan jellemző 40%-nak.¹

A szovjet megszállással generális változások indultak meg a magyarországi gazdasági és társadalmi rendszer működésében. Az 1945. évi földreformnak a városokra is nagy hatása volt. Szinte mindenhol, ahol a város körül mezőgazdasági területek helyezkedtek el, jelentősen nőtt az önállók és a mezőgazdaságból élők száma. Így volt ez Pécsen is, ahol 1945–46 során 477-en kaptak művelésre alkalmas földet, 105-en házat, ház helyhez pedig 1224 fő jutott.² 1945 után a nagyvárosok területe általában kitágult, amivel újabb és újabb nyersanyag-lelőhelyek és egyben többlet munkaerő kerülhetett a városi gazdaságok rendszerébe. Ennek első jeleként 1947-ben a komoly szénbányászati kapacitással rendelkező Mecsekszabolcsot hozzácsatolták Pécshez.³ Nagy jelentősége volt annak is, hogy 1944-ben a város izraelita lakosságából mintegy 3400 embert hurcoltak el,⁴ így az ehhez a társadalmi csoporthoz kapcsolódó szolgáltatási rendszer elég nehezen működött. A földreform végrehajtása és a helyi zsidóság elvesztése azért is lényeges gazdaságtörté-

* Prof. Dr. Kaposi Zoltán, az MTA doktora, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem.

neti kérdés, mert maga a háborús gazdálkodás anyagi terhei, valamint az azt követő kormányzati pénzügypolitika óriási inflációval terhelte meg a lakosságot, így felértékelődött az élelmiszer-beszerezés és -ellátás kérdése. Az alacsony jövedelmi bázison végrehajtott valutastabilizáció mellett a jegyrendszer életben tartása az elosztási kérdések neuralgikus pontja maradt.

A magyarországi szovjet katonai jelenlét, illetve a hazai kommunista párt hatalmi pozícióinak erősítése együtt járt a pécsi gazdasági erőforrások erőszakos igénybevételével. A kezdeti államosítási intézkedések még nem érintették Pécssett, hiszen a DGT bányái 1944 végén szovjet katonai irányítás alá kerültek. Pécs szempontjából 1948-tól gyorsultak fel az események, amikor gyors ütemben államosítottak minden 100 főnél többet foglalkoztató ipari üzemet, az energiaellátási rendszert, a kül- és a belkereskedelmet, a pénzügyi intézményeket stb.⁵ Ezzel az intézkedéssel a város gazdasági struktúrájában korábban mértékadó vállalkozások az állam tulajdonába kerültek. Az államosított üzemeket ún. nemzeti vállalatokba vonták össze, amelyeket az első három éves terv utolsó évében már pontos központi tervfeladatokkal is elláttak, s élükre párthoz hű munkásigazgatókat neveztek ki, míg a korábbi tulajdonosok sok esetben áldozatává váltak a politikai tisztogatásnak.⁶ Az erőszakos államosítás a pécsi ipart hosszú távra megfosztotta a belülről fakadó megújulás lehetőségétől, a piaci folyamatok felszámolása pedig az iparvállalatokat az állam kiszolgálójává, a párt akaratának végrehajtójává degradálta.

Az államosítással párhuzamosan megindult a korábbi kisipar felszámolása és átalakítása is. Pécs városában a magánkisiparnak mindig is nagy volt a jelentősége mind az iparosok és kereskedők számát és befolyását, mind a közellátást illetően. A történelmi Belváros és a Budai külváros területén igen nagy számban éltek olyan famíliák, amelyekben sokáig öröklődött a mesterség, s ahol valóságos ipari dinasztiák nőttek fel. A magániparosok számára egy lehetséges túlélési út volt a szövetkezetekbe menekülés. Szövetkezetek már 1945 előtt is voltak Pécssett, hiszen a világgazdasági válság idején a kisgazdaságok számára alternatíva volt az olyan társulás létrehozása, amely felkarolta a nyersanyagbeszerzést, a termelést vagy az értékesítést. A kommunista államosítás korszakában a hangsúly már nem a magántársuláson volt, hanem azon, hogy a kényszerszerűen létrehozandó kisipari termelőszövetkezetekbe (ktsz) beteretelhetők legyenek a magánkisiparosok, s ahol az állami kötelezettségek teljesítése révén a magántevékenység ellenőrizhető, s a gyáripar fejlődése miatt előbbutóbb fel is számolható.⁷ E folyamatok eredményeképpen az 1940–50-es évek fordulójára a városban kialakult egy olyan gazdasági szerkezet, ahol a nagy- és középipar jelentős része már állami tulajdonban volt, a nehézipar szovjet katonai irányítás alatt működött, míg a kisipar és a mezőgazdaság ágazatai még mindig magángazdasági keretek között dolgoztak.

2. Az első ötéves terv célkitűzései és az új gazdaságpolitika

Magyarországon 1950. január 1-jével elindult az első ötéves terv. A hazai szovjet típusú hatalom a terv révén a vas- és acél országát kívánta felépíteni, nem számolva az ország gazdaságföldrajzi adottságaival. Hasonlóan a szovjet tervekhez, nálunk is túlfeszített fejlesztést irányoztak elő. Az eredeti elképzelés szerint öt év alatt a nemzeti jövedelmet 163%-kal kívánták emelni, amihez csaknem 51 milliárd forintot kívántak beruházni. Azt várták tőle, hogy ezzel nemcsak az ipar kapacitásai bővülnek majd gyorsan, hanem a mezőgazdaság gépesítése is megoldódik. Úgy gondolták, hogy 1954 végére az 1949. évi ipari termelés 186,4%-át fogják elérni, a mezőgazdaság esetében szerényebb célt tűztek ki, 142%-os emelkedés szerepelt a pártprognózisban. Az életszínvonal 35%-os emelkedése valósult volna meg. Lényegesen javult volna a foglalkoztatottság: a tervek szerint az ipar-

ban 480 ezer új munkás alkalmazására teremődtek volna meg a feltételek, ugyanakkor 180 ezer új lakás felépítésével számoltak.⁸ Nem nehéz belátni, hogy ennek a fantasztikus növekedési tervnek a megvalósítása egy forrásszegény országban eleve lehetetlen volt. Ráadásul a rossz statisztikai információs bázis miatt minden évben módosították a népgazdasági tervet, ennek megfelelően az 1951. 2. tc. alapján jócskán felemelték a tervelőirányzatot: az öt évre tervezett 51 milliárdos beruházási összeg 85 milliárdra növekedett.⁹

A politika számára Pécs gazdaságföldrajzi adottságaiból következően is fontos volt. A város megyeszékhelyként a térség legnagyobb gazdasági koncentrációja volt, ugyanakkor a szocialista iparosítás szempontjából oly fontos nehézipar (szénbányászat, gépipar stb.) kapacitásai is jelen voltak. Az első ötéves terv során minden város és megye pontosan megkapta a tervfeladatát, amivel hozzá kellett járulnia az országos terv végrehajtásához. Pécs esetében a feladatok között a tervezési-végrehajtási rendszer adminisztrációjának átszervezését várták el, azt, hogy a város addigi önállósága helyett valóságos központtá váljon. Jelentős költségvetési forrásokat ígértek a városnak fejlesztésre, szociális és kulturális beruházásokra. Tervezték a külvárosok közállapotainak javítását, a lakásépítkezések megindítását, valamint a Mecsek egy részének üdülőteleppé formálását.¹⁰ A szénbányászati adottságok egyértelművé tették, hogy a pécsi nyersanyag kitermelésére nagy szüksége lesz a népgazdaságnak, ezért tervbe vették a helyi szénbányászat fejlesztését (az erőforrások nagyobb része a jobb minőségű szenet produkáló Komló felfuttatására jutott). Baranya megyében az első ötéves terv eredetileg az ipar 86%-os növekedését írt elő, ezt az 1951. februári határozattal 200%-ra emelték.¹¹

Nézzük meg a továbbiakban, hogy mi is változott az 1950-es évek első felében Pécsen a korábbi ipari szerkezethez képest!

2.1. A miniszteriális szinten irányított pécsi nagyvállalatok

Az 1950-es évek elejének iparpolitikája 20 pécsi ipari vállalatot kezelt állami vállalatként, 13 vállalat minősült tanácsi irányítású iparvállalatnak, ezen kívül volt még 10 kisipari termelőszövetkezet, vagyis a magánkisiparosokon kívül összesen 43 ipari termeléssel foglalkozó vállalat működött Pécsen.¹² Foglalkoztatása és kibocsátása alapján egyértelműen a Pécsi Szénbányák lett a legnagyobb gazdasági szervezet a városban. A szovjetektől visszavásárolt szénbánya 1952-ben került újra magyar tulajdonba; Pécsi Szénbányák elnevezéssel állami vállalattá vált, amit aztán 1954-ben trösztté szerveztek, s amely ebben a formában 1963-ig működött. A bánya visszaszerzése után az állam azonnal átszervezte a vállalat működését, így például a volt DGT-vasút a MÁV kötelékébe került; a Brikettgyár önállóvá vált stb.¹³ Függetlenül a tulajdonostól, a pécsi szénbányászat gazdasági mutatói növekedő tendenciát jeleznek ebben az időben: az 1948. évi 868 000 tonnás termelés 1955-re csaknem megkétszereződött.¹⁴

A termelés növelése mögött jelentős problémák húzódtak meg. A bányászati fejlesztés – bár a pécsi szénvidék nem tartozott a kiemelt körzetek közé – elszívta a munkaerőt más ágazatoktól. A pécsi bányászok között így jelentős tömegben fordultak elő olyan dolgozók, akik korábban más iparággal foglalkoztak, ám az idők változásából következően most korábbi szakmájukat nem gyakorolhatták. Ne feledkezzünk meg a környék bevándorolt népességéről sem, ami egyben a bányászszakma felhígulását is eredményezte, ugyanakkor óriási munkaerő-fluktuáció jellemezte a vállalat működését. Komoly előrelépés az 1950-es években a szénbányászat technikai fejlődésében nem következett be. A fő problémát alapvetően az átlagosan már 1200 méter mélységű bányák jelentették, hiszen egyre többbe került a kitermelés. A termelés növekedésében a törést a forradalom éve jelentette, de 1958 után újra emelkedő termelési adatokat láthatunk.¹⁵

Új és gyorsan fejlődő ágazattá vált az uránbányászat is. Az 1945 augusztusában a két japán városra ledobott amerikai atombomba új távlatokat nyitott meg a nukleáris energia hasznosításában, ám a katonai célok mellett lehetővé vált az atomerőművek építése is. Világméretű konjunktúra bontakozott ki, a fejlett országokban egyre több helyen az újonnan felépített, ám nem kis környezeti veszélyeket magukban hordozó atomerőművek szolgáltatták a felhasználható villamos áram 30–40%-át. Magyarország esetében a háború után rögtön megindultak a radioaktív anyagok utáni kutatások, amit egyértelműen szovjet igények motiváltak. 1953-ban a Mecsek területén, Kővágószőlősnél (Pécsről nyugatra) bukkantak jelentősebb radioaktivitásra, s viszonylag hamar, 1955-ben meg is indult az uránérc kitermelése. A vállalat kezdeti fedőneve Pécsi Bauxitbánya Vállalat volt. Az idők során 5 bányauzem jött létre, az első 1953-ban, a második 1958-ban (majd a későbbiekben 1961-ben, 1973-ban és 1983-ban). Mindez egyben kirajzolja a termelés növelésének tendenciáját is, ami együtt járt a helyi foglalkoztatás problémáinak enyhítésével is. A (későbbi nevén) Mecseki Ércbányászati Vállalat az egyik legnagyobb foglalkoztatóvá vált a városban. A korabeli köznyelvben csak *atombányának* hívott üzembe sokan mentek dolgozni.¹⁶ Ezt mutatja, hogy alig pár év alatt 1960-ra 3736 fizikai és 1061 szellemi munkát végző dolgozója volt már, így a mintegy 4800 fővel a város második legnagyobb üzemévé vált. A vállalat szovjet irányítással és módszerekkel működött, a radioaktivitás miatt jelentős munkaerő-vesztéssel: sokan szenvedtek maradandó egészségkárosodást az ércbányában; ugyanakkor a veszélyeztetettség miatt vállalat relatíve magas béreket fizetett és széles körű szociális juttatásokat biztosított dolgozóinak.¹⁷

Az ipari foglalkoztatást és kibocsátást vizsgálva a tervgazdasági rendszer első évtizedében jelentős előrelépést érzékelhetünk a Sopianai Gépgyárnál, ahol az 1950-es évek végén a létszám már elérte a 400 főt. 1958-ban a gyár termelésének felét már a Szovjetunióba exportálta.¹⁸ A Pécsi Porcelángyár névre keresztelt Zsolnay-gyár esetében a fennmaradás záloga az iparosítás, s főleg az áramszolgáltatás kiépítésének kiszolgálása volt, amikor is egyre nagyobb tömegben gyártottak porcelánszigetelőket. A Porcelángyár munkaerőlétszáma az 1950-es évek közepén 1148 volt, amivel Pécsen a nagyvállalatok közé tartozott. Érdekes ugyanakkor, hogy az ipari termékek gyártása nagyon alacsony bevételt hozott a gyárnak. 1948–53 között szinte teljesen megszűnt a művészi termékek gyártása, a gyár kapacitásait teljes egészében az állami megrendelések szolgálatába kellett állítani.¹⁹ Gyors felfutás következett be a Kesztyűgyár esetében, amelynek szinte töretlen volt a növekedése az 1980-as évek közepéig: a termelési érték itt sem nőtt látványosan, de a munkaerőlétszám 1953–56 között megduplázódott. (Erre persze mondhatnánk azt, hogy ebben az esetben a termelékenység romlott, ám azt világosan látnunk kell, hogy nem-piaci viszonyok között a racionális közgazdasági törvények sem mindig működnek).²⁰ A Bőrgyár kapcsán is ugyanezt láthatjuk: gyorsan nőtt a foglalkoztatás, 1956-ra már csaknem 1000-en, 1960-ban pedig már 1224-en dolgoztak a bőrgyárban,²¹ ám a termelési érték 1956-ra alig haladta meg az 1950-es évek eleji színvonalat. (A Bőrgyár munkaerő-állománya azért is nőtt, mert a Kesztyűgyárról 1948 végétől leválasztották a fehértímárokat, a kesztyűbőrgyártó részleget, s azt a Bőrgyár szervezetébe olvasztották be.)²²

A mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó pécsi élelmiszeripari üzemek egy részében (dohánygyár, sörgyár) is lassú elmozdulást érzékelhetünk. A folyamatok hasonlóak ahhoz, amit fentebb láthattunk: egyre nagyobb foglalkoztatás, s általában az egy főre jutó termelési érték csökkenése. Ám ebben az ágazatban van az üzemeknek egy olyan csoportja is, ahol a létszámnövekedés mellett a termelési érték is emelkedett (növényolaj-ipari vállalat, tejipari vállalat stb.).²³ Ezekben az üzemekben néha-néha még fejlesztések is megindultak. 1953-ban például többszázezer forintos beruházással próbálták a sörgyár krónikus vízellátási problémáját megoldani.²⁴ Az 1950-es évek végén bővítették az üzemet (a meglévő

pincékben alumínium tartályok beépítésével bővítették a tárolókapacitást) és javítottak a szállítás szervezésén is, 1959–60-ban pedig új, 600 palack/óra teljesítményű palackozó üzemet építettek.²⁵ A sörgyár szervezetében élt tovább a műjéggyártás, a szikvízkészítés és maga a sörgyártás.

A hagyományos gyáripari struktúrát konzerváló állami fejlesztések mellett újdonságnak számított Pécessz az Áramszolgáltató Vállalat terjeszkedése. Az első ötéves terv kevés pozitívnak minősíthető folyamata közül az egyik legfontosabb, hogy az ország minden települését megpróbálták villamos árammal elérni. A pécsi áramellátás korábban a DGT újhegyi erőművétől függött, ám a fejlődés stabil és jóval nagyobb villamosáram-szolgáltatást követel meg. Erre a komlóinál kevésbé értékes pécsi szén biztosította nyersanyagbázist. Állami beruházként 1955-ben indult meg a Pécsi Hőerőmű építése, a gépészeti szerelés 1958 májusában kezdődött, majd pedig 1959 decemberében kapcsolták rá a hőerőművet az országos hálózatra. Az erőmű 1962-ben érte el a teljes kiépítettséget.²⁶ Az Áramszolgáltató, amely a termelés és szolgáltatás teljes vertikumát átfogta, viszonylag gyorsan növekedő vállalat volt, ennek megfelelően az 1950-es években a foglalkoztatás már meghaladta a 2100 főt is.²⁷ A vállalat ellátási kötelezettsége a Dél-Dunántúl teljes területére kiterjedt.

Még egy ágazat érdemel említést az 1950-es évek állami iparából, mégpedig az építőipar. Gazdaságtörténetileg két szempontból érdekes. Egyrészt az új ipari beruházások elindítása, az emlegetett vállalatbővítések, a hőerőmű létrehozása, a szénbányászat fejlesztése stb. újabb és újabb építkezéseket igényelt. Az építőipart ugyanúgy államosították, mint a többi ipari ágazatot, s ebben az ágazatban is nemzeti vállalatokat alakítottak ki. A pécsi Magasépítő Vállalatot 1949. január 1-jén hozták létre, 80 telephellyel és 3000 fős munkásgarnitúrával. Az építési igények mindig beleütköztek a korlátozott létszámban rendelkezésre álló munkaerő kapacitásba, különösen az első ötéves terv megkezdése körüli időszakot jellemezte a nagy munkaerőhiány. A cégnél állandóan hiány volt esztorgályosokból, kőművesekből, mintakészítőkből, géplakatosokból, ezért átképző tanfolyamokat kellett indítani a segéd munkások és a napszámosok körében. Gyakran hátráltatta a vállalat működését az anyagszállítások nehézsége, ami miatt sokszor előfordult, hogy a tavasszal elkezdett építkezéseket kényszerből csak télen folytathatták, amikor pedig a fagy miatt akadt meg a további munka. De állandó bajok voltak a tervekészítés elhúzóásával és a határidők betartásával is.²⁸ 1961-ig hagyományos módszerekkel építkeztek, amikor is a nagy változást – az országban először – az Uránvárosban átadott, már előre gyártott elemekből készített 10 emeletes lakóház jelentette.²⁹ A vállalat termelésének legnagyobb visszaesése kétségkívül 1953–54-ben következett be, amikor a kormány nagyon sok nehézipari és a nehéziparhoz kapcsolódó beruházást felfüggesztett, ami az építkezések leállását jelentette.³⁰ A sztahanovista-módszerek alkalmazása, a brigádmozgalmak szervezése és működtetése, a nagy beruházásoknál az ÁVH állandó jelenléte és szigora a pécsi építőipari cégek működését ugyanúgy jellemezte, mint másokét az országban.

Az építőipar teljesítményének másik oldala a dinamikus növekedő népesség lakáskérdésének megoldásához kapcsolódik. 1949–1960 között a város lakossága a becsatolt területek, a belső népességszaporulat és a bevándorlás következtében 87 500 főről 114 655 főre szaporodott.³¹ A lakásállományt csak a város területi kiszélesítésével, az addigi városszéli területek beépítésével lehetett megoldani, aminek eredményeként két új városrész alakult ki. Elkezdték az uránérc-bányászat munkaerőigényéhez igazodva a régi reptér helyén a ma Uránvárosnak nevezett területen a többemeletes munkáslakások felépítését; a szénbányászat munkaerő-állományának pedig a Meszes-hegyen létrehozott nagymeszesi lakótelep építése szolgált.³² Mindehhez persze építőanyagra is szükség volt, ami akut problémává vált. Próbálkoztak az uránvárosi építkezések kapcsán azzal is, hogy az ingyen rendelkezésre álló újhegyi salakból téglát éghessenek, s meg is kezdték a salaktégla gyártását.³³

A régi Szigeti úti téglagyár kapacitása nem volt elegendő egy új városrész felépítéséhez, így maradt a sajátos módszer: a falvastagság csökkentésével próbáltak jelentős megtakarítást elérni.³⁴

Mindebből világosan látható, hogy a pécsi állami ipari vállalatok a városi foglalkoztatásban meghatározó szerepet játszottak. A statisztikai adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a pécsi nagyipari cégeknél szinte mindenhol dinamikusan nőtt a munkaerőlétszám. A növekményben jelentős szerepe volt a női foglalkoztatottnak (kesztyűgyár, bőrgyár, porcelángyár stb.), de annak mértéke még mindig nem érte el a férfi foglalkoztatottak felét sem.

2.2. A tanácsi irányítású ipari vállalatok

A tanácsi vállalatoknak azok az általában kis- és közepes méretű, állami tulajdonban lévő üzemek minősültek, amelyek alapfunkciója a város működésének, ellátásának megoldása volt. Ha végignézzük a vállalatok listáját, akkor szembetűnő, hogy ezek között voltak olyanok, amelyek régi hagyományokkal rendelkeztek; ugyanakkor újak is előfordultak. A városban lévő tanácsi cégek több esetben megyei hatáskörrel bíró vállalatok voltak.

Az 1950-es évek gazdaságpolitikai egyoldalúságát, s egyben a korabeli vezetői tudat elsekélyesedését mutatja az Angster-orgonagyár átalakításának története. Közismert, hogy korábban a gyár elsődlegesen egyházi megrendelésekre dolgozott, az egyház viszont a Rákosi-korszakban a hatalom révén nem kívánatos jelenséggé devalválódott. Az Angster-gyárat 1949. december 28-án államosították, majd fokozatosan leépítették, vezetőit meghurcolták, ellenük koncepciós perek indultak. Az egyházi-templomi megrendelések a politikai terror miatt megszűntek, a gyár profilját átalakították: a vállalat egyre inkább fából készült tárgyakat kezdett gyártani, például egyszerű székeket, asztalokat vagy éppen korpókat. Az Angster-gyár addig 1300 orgonát és 3500 harmóniumot gyártott, innentől kezdve viszont asztalosipari üzemmé szegényedett, neve „Pécsi Hangszer- és asztalosárugyár” lett.³⁵ (Fából készült hangszereket még készítettek az üzemben, 1952-ben engedélyt kaptak tangóharmonika gyártására.) Az 1950-es években stagnált a termelés, ugyanakkor viszonylag alacsony bérezés mellett mintegy 20%-kal növekedett a munkaerő-állománya a szebb napokat látott vállalatnak.³⁶ Az asztalosárugyár újabb átszervezéséből jött létre 1961-ben a Pécsi Bútorgyár.

Az 1950-es éveket általában krónikus élelmiszer-ellátási gondok jellemezték, aminek legfontosabb oka a mezőgazdasági termelés politikai okokból való háttérbe szorítása volt. Éppen emiatt a város húsellátásában meghatározó szerepet játszó Pécsi Húsipari Vállalat sem tudott igazából előrelépni. A vállalat termelési értéke az évtized során állandóan ingadozott, a munkaerőlétszám alig 20 fővel növekedett az 1950-es évek közepe felé. Pedig nem sokkal az első ötéves terv bevezetése után jelentős bővítő beruházásba kezdtek, amikor is a vágóhíd közvetlen közelében megindult egy Húskombinát felépítése, amely egy évvel később meg is kezdte működését, s ezzel egybekapcsolta az addig szétválasztott vágóhídi és feldolgozóipari munkát.³⁷ A korabeli hírforrás szerint egyre több technikai műveletet gépesítettek. Az 1950-es években Mohács-és környékének kivételével már ez a cég látta el a megyét hústermékekkel.

A helyi ipar csoportjában viszonylag sok, a lakosságot és a vállalatokat is ellátó, kiszolgáló cég volt. Emeljük ki ezek közül a Ruházati és Cipőipari-, a Vegyesipari és a Gázszolgáltató Vállalatot. Ezekben az üzemekben az 1953 nyarán megalakult Nagy Imre-féle kormányzat új gazdaságpolitikája nyomán, az emelkedő kereslet miatt pezsdült fel az élet. Közismert, hogy 1953–54-ben a központi béremelések, valamint az egyes ágazatokat kevésbé sújtó adóprés következtében megnöttek a jövedelmek és emelkedett a tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet. Jól mutatja ezt az, hogy a Ruházati és Cipőipari Vállalat terme-

lési értéke 1953–56 között négyszeresére, míg a vállalat munkaerő-állománya 32-ről 129 főre nőtt.³⁸ A Vegyesipari Vállalat 1953-ban kezdte meg működését. Célja az volt, hogy a csökkent munkaképességű dolgozóknak foglalkoztatást biztosítson (ne felejtjük el, hogy néhány vállalat működésének egészségkárosító hatása miatt Pécsen mindig magas volt az ilyen emberek aránya). A vállalat induló létszáma mintegy 100 fő volt, de 1955-ben már 228 főt foglalkoztattak az üzemben. Önálló részlegekbe csoportosították a dolgozókat, volt a vállalatban belül asztalos, kárpitos, varró, vízvezeték-szerelő és szobafestő-mázoló egy-
ség.³⁹

Közepes méretű helyi iparvállalatnak számított a Pécsi Szikra Nyomda (később egy fél évig Mecsek Nyomda elnevezéssel működött). Elődje az 1868-ban alapított s könyvkiadásról híressé vált Taizs-nyomda volt. 1949. december végén államosították a pécsi nyomdákat. A korabeli kultúrpolitika nem tartotta fontosnak a társadalom szabad szellemű termékekkel való ellátását, így a nyomdákra is elég mechanikus szerep várt. A nyomda szigorúan tervszerű keretek között működhetett. Feladata a dolgozói tudat átfelmérésére feltétlenül szükséges pártorgániumok (sajtó, propagandaanyagok, párthűséget tükröző szakkönyvek stb.), valamint a bürokrácia működéséhez szükséges nyomtatványok előállítását volt. A papíralapanyag biztosítása a korszak megoldásra váró feladata volt, tudvalevő, hogy az egész országot papírhányó sújtotta. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a Szikra Nyomda esetén az 1950-es években a termelési értéket tekintve előrelépést nem látunk, sőt egyes években még visszaesést is tapasztalhatunk. Mindezt alátámasztják a foglalkoztatási mutatók is, hiszen az alkalmazottak száma is megrekedt 170–180 fő körül.⁴⁰

2.3. A pécsi kisipari termelőszövetkezetek

Korábban már jeleztük, hogy az 1948-tól megindult a magántevékenységet folytató kisiparosok és kiskereskedők ipari termelőszövetkezetekbe való terelése. 1950-ben létrehozták a tanácsai szervezetet, ahol a gazdasági osztályok kapták meg a ktsz-ek kialakításának feladatát. A tanácsok gazdasági alkalmazottai pontos terveket készítettek arra, hogy az első ötéves terv időszakában évente pontosan milyen ütemezésben szervezik a ktsz-eket. (A tervet túl is lehetett teljesíteni, a beszerzőknek ezért még jutalom is járt.) A cél a szocializmus számára kezelhető ktsz-ek megalakítása, s ezzel párhuzamosan a magánipar felszámolása volt. Ha az 1950-es éveket vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a város ipari foglalkoztatásában 6% körül mozgott a ktsz-ekben dolgozók aránya (ami később, az 1960–70-es években 8–10%-ra emelkedett). A különböző szektorok által előállított termelési értéket vizsgálva kiderül, hogy a 6%-nyi foglalkoztatott az összes termelési érték 8%-át állította elő az 1950-es években, ami ennek a kétségkívül alulgyepezített üzemformának az életmunkahatékonyaságára, s egyben a termelékenységére is világosan utal.⁴¹ A ktsz-ek számára is pontos tervelőirányzatok és vállalatok léteztek, az eredményeket illetően a hivatalos verzió persze mindig az volt, hogy „a kisipari termelőszövetkezetek teljesítették a tervet”. A ktsz-ek száma állandóan változott: újak alakultak, régiek szűnhettek meg, vagy éppen egyesültek másokkal. Az 1950. évi 10 ktsz-szel szemben 1955-ben 13, 1959-ben pedig már 17 ktsz működött a városban.⁴² Ha megvizsgáljuk a pécsi ktsz-ek működési rendszerét, akkor három nagyobb funkcionális csoportot láthatunk.

Az első csoportba a háziiparral és a kiadói rendszerben működő ktsz-ek tartoznak. Az első ilyen az 1952-ben megalakult, pécsi központú Baranya megyei Háziipari Szövetkezet volt, amelynek dolgozói nagyobb része hamarosan már nem is Pécsen, hanem a megye különböző falvaiban vagy városaiban működtek. Alapvetően baranyai népművészeti cikketek termeltek: terítőket, faliszőnyeget, szőtteket stb. Ebből persze önmagában a ktsz nem élhetett meg, így – akárcsak máshol az országban – egyre több olyan használati tárgy

került ki a ktsz üzeimeiből, amely már nem annyira népművészeti, hanem inkább iparszerűen előállított díszített tárgynak nevezhető. Készült a szövetkezet műanyagüzemében nagyon sok ajándéktárgy, amiből még jelentős tőkés exportot is le tudtak bonyolítani a Hungarocoop és az Artex Külkereskedelmi Vállalaton keresztül; a kötőrézlegben ruházati cikkeket (leginkább bedolgozói rendszerben) termeltek; foglalkoztak művirágkészítéssel (szintén bedolgozói rendszerben), míg a bútorszövet-készítő részleg az ipar és nagykereskedelem számára termelt bútorszöveteket. A ktsz nyereséges volt, bár a nyereség mértéke elég szerény volt, viszont a bedolgozói szisztéma révén olyanokat is be tudott kapcsolni a gazdasági vérkeringésbe, akiknek nem volt módjuk kötött, 8 órás munkaidőben alkalmazottá válni. A kisipari szövetkezeti munka sok korábbi magániparosnak menekülési lehetőség volt, hiszen itt a gyári szervezetekhez képest mégiscsak nagyobb önállóságban működhettek. Ismert ugyanakkor, hogy a hatalom sok bürokratikus szabályon keresztül ellenőrizte a ktsz-eket, ugyanakkor a központi anyagellátásban mindig a ktsz-ek voltak az utolsók.⁴³

A pécsi ktsz-eknek második csoportját az ipari termeléssel foglalkozó üzemek adják. Több ágazat képviselői találhatók ebben a csoportban. A textiliparban szabó és egyéb ruházati ipari ktsz jött létre; a faipart egy, a vasas ipart szintén egy, míg a bőr-, szőrme- és cipőipart négy ktsz képviselte. A ktsz-ek között néha jelentős, már akár középüzemnek is tekinthető egységek is kialakultak. A forradalom évében a legnagyobb foglalkoztatást elérő pécsi székhelyű ipari szövetkezet a Kesztyű-és Bőrkonfekció Ktsz volt, ahol 156-an dolgoztak, s egyben ez volt a legnagyobb értéket előállító ktsz is, a csaknem 11 millió forintos termelési értékével. A nagyobbak közül emeljük még ki a 114 főt foglalkoztató Kossuth Pécsi Cipész ktsz-t, illetve a 100 főt tömörítő Pécsi Vasas ktsz-t, ahol kereken 100 fő volt a dolgozói létszám az 1950-es évek közepén.⁴⁴

Az ipari termeléssel foglalkozó ktsz-eken belül már az ötvenes években megindult egy koncentrációs és egy osztódási folyamat, ami azt jelentette, hogy a sajátosan deformált gazdasági-piaci közegben voltak olyan szervezetek, amelyek valahogy talpon maradtak s némileg még fejlődhetnek is, míg más szövetkezetek beolvadtak jobban működő egységekbe. Jó példa erre a Pécsi Asztalosipari Szövetkezet, amelyet 16 alapítója még 1949 márciusában hozott létre, s amelynek 1952-ben már 83 tagja volt. A szövetkezet a bútorgyártás mellett rönkfűrészeléssel, bútormázolással, fatömegcikk-gyártással és javítási munkálatokkal is foglalkozott.⁴⁵ A ktsz újabb és újabb termelőeszközöket szerzett be, bővítette üzemépületét, s a lakosság ellátása érdekében mintaboltot is nyitottak. Folyamatosan javult az eredményesség, amit jól mutat, hogy az 1949. évi 76 000 forintos termelési érték 1962-re már csaknem elérte a 10 millió forintot. A dolgozói létszám 1962-ben aztán hirtelen megnőtt, mert a gazdaságtalanul működő Szigetvári Faipari Ktsz tagságával egyesültek a pécsiek, egy évvel később a sásdi, a szászvári és a sellyei egység került hozzá, amivel egy 400 fős megyei szövetkezetté váltak. Az osztódásra is hozhatunk példát, amikor is a Pécsi Kossuth Cipőipari Ktsz-ről levált a szolgáltató részleg, s a továbbiakban önálló szervezetként működött tovább.⁴⁶

A ktsz-ek harmadik csoportját a döntően szolgáltatási tevékenységgel foglalkozó szervezetek adják. Alapvetően négy nagyobb foglalkozási csoport rajzolódik ki a forrásokból. A pécsi szolgáltató ktsz-ek főleg építőiparral, gépiparral és közlekedési eszköziparral foglalkoztak, illetve voltak olyanok is, amelyek kifejezetten vegyesipari tevékenységet vállaltak fel. Ebben a csoportban voltak olyan vállalatok, amelyek tartósan fenn tudtak maradni, s az idők folyamán jelentősen javítottak piaci pozícióikon. Emeljük ki ezek közül az 1957-ben 18 taggal megalakult Villamosgépipari- és Gépjavító Szövetkezetet (Villgép). A ktsz nagyon dinamikusan növekedett, 1961-re már 55-en, 1962-ben már 122-en voltak, s a termelési érték is sokszorosára emelkedett. A növekedés részben a szolgáltatások szélesedése miatt következhetett be. A Villgép foglalkozott gépek és gépi berendezések javításával,

közlekedési eszközök javításával, villamos ipari tevékenységgel, műszergyártással, fatömegcikk-javítással, villanyszereléssel, épületgépészettel, illetve garázsipari iparcikk-kereskedelemmel.⁴⁷

Egészében azt mondhatjuk, hogy a pécsi ipari szövetkezetek taglétszáma az 1950-es években ciklikusan ugyan, de növekedett. Az évtized elején a volt magániparosok eleinte (kényszerből) egyre nagyobb tömegben léptek be a kisipari termelőszervezetekbe, de az 1950-es évek második felében már gazdasági-jövedelmi okokból is csatlakoztak. A ktsz-ek esetében a létszámot illetően nagy megrázkódtatást a Nagy Imre kormánya alatti kilépési hullám sem hozott, ktsz-enként csak 10–20%-kal csökkent a szövetkezetek létszáma két év alatt. A másik jelentősebb létszámcsökkenés a forradalom miatt következett be. A politikai rendszer erősödésével aztán 1958-tól újra emelkedésnek indult a taglétszám. A ktsz-ek klasszikus kézművesipari termelőhelyek voltak, ahol a szakértelemnek, a régi szaktudásnak nagy szerepe volt. Tőkeellátottságuk, fejlesztési lehetőségeik alig voltak. Sok olyan újságcikket láthattunk, ahol az eszközök elavultságára, a rossz épületkörülményekre, a gyenge nyersanyag-ellátásra, a nehezen működő szállításra, s az alacsony jövedelmekre panaszkodtak a ktsz-ek dolgozói.

2.4. A kisiparosok és kiskereskedők lehetőségei

Az 1950-es évek tervgazdasági rendszere s a politika egyik határozott célpontjának tekintette a régi polgári mentalitást megtestesítő magániparosok hadát, s igyekezett ezt a réteget vagy a ktsz-ekbe, vagy pedig a megindult nagyipari tevékenységbe bevonni.⁴⁸ Így nem meglepő, hogy az 1950-es években a magániparosok száma mind országosan, mind Pécs városában gyorsan csökkent, s ez a csökkenés egészen az 1968. évi gazdasági reformig tartott. A hatalom által országosan megtűrt nagyságrend 40 000 fő volt, ezt nem nagyon lehetett a magánosoknak túllépni. A pécsi társadalomban különösen magas volt az önállóság, a magántevékenység presztízse. Pécssett a háború előtt mintegy 3000-en voltak kisiparosok, kiskereskedők és kisvendéglősök (a csoportban 80 %-nyi volt az iparosok aránya).⁴⁹ Ez a nagyságrend az első ötéves terv folyamán látványosan csökkent, s az 1950-es évek közepére már csak 1362 fő volt hivatalosan „maszek” tevékenységet folytató.⁵⁰ Már említettük, hogy 1953–54-ben, valamint 1956–57-ben sokan elhagyták a ktsz-eket, s váltak újra önállóvá, bár kétségtelen, hogy a pécsi magániparosok számának növekedése az országos arányoktól elmaradt.⁵¹ Az új kérelmezők közül a ktsz-ekből kilépő iparosok folyamodtak legnagyobb számban kisipari engedélyért. A legtöbben a kőműves, az asztalos, a bognár, és a kárpitos szakmákra kértek engedélyt, a képesítéshez nem kötött szakmák esetében pedig a gypajufonás, a kelmefestés és a játékkészítés szerepelt az első helyen.⁵² Az 1362 főből 1071 foglalkozott kisipari tevékenységgel, 161 főt találunk az építőipar területén, míg a szolgáltatóiparban (főleg kereskedelem területén) 130-an dolgoztak önállóan a városban. Az akkor átlagosnak tekinthető 5 fős családlétszámmal felszorozva a kisiparosok számát mintegy 5000–6000 főt kapunk, vagyis a városi lakosságnak hozzávetőlegesen (a háború előtti 15–20%-kal szemben) már csak 5%-át adta a kisiparosság. Mindebből világosan látszik, hogy a megalomániás nagyipari fejlesztés, illetve a kispolgárok elleni hadakozás keményen érezte hatását.

Az 1071 magánkisiparost tekintve a legnagyobb ágazati csoportot egyértelműen a textil- és textilruházati iparral foglalkozók tették ki Pécs városban, számuk 1956-ban 361 fő volt. Régi tradíciója volt Pécssett a férfi és női szabóságoknak, a különböző alkalmi ruhák előállítására specializálódó varrónőknek, a szabásműhelyeknek stb. Az ágazat fennmaradását egyrészt a mélyen gyökerező és eltörölhetetlen polgári tudat fennmaradása, másrészt pedig a gyári konfekcióipar (sokszor) rémisztő minősége, illetve a rosszul szervezett közel-

látás tette lehetővé. Hosszú távon csökkenő befolyást képviselt, de az 1950-es években még így is erős volt bőr- és bőrruházati ipar. Az asztalosok által képviselt faipar is csaknem 200 fős létszámot mutatott, de sokan maradtak a vas-és gépiparban is.⁵³ A kisipar az 1950-es évekre egyszemélyes ipari tevékenységgé vált, gyakorlatilag csak minden tízedik iparosra jutott egy alkalmazott, s emellett a mesterekre jutó ipari tanulók száma is lecsökkent. A tradicionális gyakorlati oktatási rendszer – miszerint az ipari mesterséget tanuló fiatalok nagy szaktudással rendelkező iparosmesterek mellé kerülnek, vagyis tanoncok lesznek – a szakmunkásképző iskolai rendszer felállításával háttérbe szorult.

Összegzés

Az egyértelmű, hogy a város iparszerkezete beleillett a központi gazdaságpolitikai modellbe. A pécsi ipari üzemeket belső átszervezésekkel, korábbi intakt egységek széttröszölésével, egyes részlegek leválasztásával és máshova csatolásával tették alkalmassá a vizionált tervcélok elérésére. Pécs életében különösen fontossá vált a szén- és az uránérc-bányászat, ezek voltak azok az ágazatok, amelyek kapcsán a legnagyobb foglalkoztatási növekedést regisztrálhattuk. A két ágazat felfuttatásával, valamint a bányaterületek lakosságának becsatolásával a város ipari struktúrája igen egyoldalúvá, s egyben a gazdaságpolitikai változásoktól függővé vált. 1960-ban Pécs városában az ipari foglalkoztatottak már kétharmada a bányászatban dolgozott.⁵⁴ Hozzá kell tennünk, hogy az egyoldalú nehézipar-fejlesztés sem a világgazdasági trendekkel, sem a város korábbi gazdasági adottságaival nem volt konzisztens, s ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a szén- és ércbányászat révén az élet-színvonal, a lakásviszonyok, a jövedelemtermelés, s ezáltal az ellátási rendszer sokat javult a városban. Az egyoldalú nehézipar-fejlesztés mellett a korábban középüzemeknek számító, de az iparosítási célok eléréséhez szükségesnek tűnő üzemek kapcsán szintén jelentős foglalkoztatás-bővítést érzékelhettünk (gépgyár, börgyár, kesztyűgyár, porcelángyár stb.). A munkaerőtöbbletet a teljes foglalkoztatás igényének megfelelően a női munkaerő igénybevétele, valamint a beköltöző vagy becsatolt területek népessége biztosította. Mivel azonban a foglalkoztatottak létszámnövekedése mellett érdemi technikai korszerűsítés általában nem történt, a statisztikai adataink szerint a munkatermelékenység romlott. A változások kárvallottja a korábbi üzemtulajdonosok, valamint az önállók, főleg a kisiparosok és a kiskereskedők csoportja volt. Az üzemtulajdonosokat rövid időn belül üzeimeiktől, vagyonuktól megfosztották, egy részüket internálták, néhányan beosztottként (politikai ellenőrzés mellett) dolgozhattak tovább. A korábbi tulajdonosok közül 1956-ban többeknek sikerült elmenekülnie a politikai terror elől. A kiskereskedők és kisiparosok jelentős része is elvesztette korábbi egzisztenciáját, piacuk megszűnt, létszámuk lecsökkent. Egy KSH-jelentés szerint például csak az 1952. év során a város területén működő magánkereskedők száma a korábbi 595-ről 50-re esett vissza.⁵⁵

S végül ne felejtsük el a hosszú távú hatásokat sem. Az első ötéves terv a mennyiségi szemlélet bűvöletében készült, így a termelés növelését tartotta legfontosabbnak. Az erőltetett iparosítás gazdaságpolitikájának szűk keresztmetszete a szolgáltató rendszer volt, amely ágazat csak nagy távolságokból tudta követni az ipar változásait. Nem volt elég lakás a munkaerő számára, gyenge volt a vízellátás, sokáig akadozott az áramszolgáltatás.⁵⁶ Az egészségtelen munkakörülmények hatására óriási volt a környezetszennyezés, a betegek száma folyamatosan növekedett (szénbányászat, porcelángyár stb.). A város legnagyobb problémái közé tartozott a szennyvízelvezetés megoldatlansága is. Alacsony ütemben és rossz minőségben épültek a gyermekeknek az iskolák és más közintézmények.⁵⁷ Az iparosítási folyamatok a korábbiakhoz képest alapvetően deformálttá tették a

pécsi gazdasági rendszert. Ebben pozitív változást majd csak az 1960-as években bekövetkező decentralizált erőforrás-allokáció, valamint egy harmonikusabb ágazati szerkezet kialakításának igénye hozott.

JEGYZETEK

1. A veszteségekhez lásd: Pető Iván–Szakács Sándor (1990): 7. old. Táblázat adatai alapján.
2. Kopasz Sándor (1961): 216. old.
3. 1954-ben Pécs megyei jogú város lett. Még ugyanebben az évben több környező falut is Pécshez csatoltak, így az 1949. népszámlálás adatai szerint Málom 471, Mecsekalja 2968, Vasas 5137, Nagyárpád 725 fővel növelte a város lélekszámát. Lásd: Népszámlálás (1949): 1. kötet.
4. Vörös István Károly (2007): 247. old. A munkaszolgálatban és a deportálások következtében mintegy 3022 fő pusztulhatott el. A holocaust miatt az izraeliták aránya, amely az 1941. évi népszámlálás szerint Pécsen még 4,45% volt, 1949-re kb. 0,91%-ra csökkent. Lásd: Németh Zsolt (1995): 122. old.
5. Kaposi Zoltán (2002): 336. old.
6. Kaposi Zoltán (2012a): 266. old.
7. Kaposi Zoltán (2005): 298. old.
8. Lásd Tellér Gyula (1972) munkáját.
9. 1951. év II. törvény az ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény módosításáról. Lásd: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8380>
10. A helyi társadalom a cenzúrázott Dunántúli Naplóból viszonylag jól követhette az országos és a pécsi/baranyai tervfeladatok megfogalmazását. Lásd például: Dunántúli Napló 1950. január 1–7. közti számokat, ahol minden napra jutott egy lényeges fejlesztési programismertetés Pécs városáról (utak, szociális intézmények, ipar stb.).
11. Nagy József (1985): 162. old.
12. Pécs statisztikája (1956). Hozzá kell tennünk, hogy ebben a számban a statisztikák által külön kezelt építőipari üzemek nincsenek benne. A vállalatok száma az összevonások és szétbontások miatt az évtized során állandóan változott.
13. Babics András (1952); lásd még: Babics András (1961).
14. Pécs statisztikája (1956): 80. old.
15. Pécs statisztikája (1960): 86. old.
16. Szabad Nép, 1956. június 28.
17. Szomolányi–Németh (1996); lásd még: Újdunántúli Napló, 2005. július 1.
18. Dunántúli Napló, 1958. április 22.
19. Romváry Ferenc (2002): 214–215. old.
20. A kötött árak és a megtervezett gazdasági működés mellett a modern piaci működésre jellemző költségszámításnak nem volt alapja. Az elzárt gazdasági rendszerek működését illetően a zárt vertikumon belül persze lehet költségeket számolni, de ezeket a kreált nagyságrendeket a világpiac felé árakban nem lehet érvényesíteni.
21. Jakab Antal (1998): 123. old. (táblázatok).
22. Sey Gábor (2005): 119. old.
23. Pécs statisztikája (1956): 90–92. old. adatai alapján.
24. Dunántúli Napló, 1953. április 29.
25. Garadnainé Donát (1996): 277. old.
26. Csávolszky Jenő (1996): 255–256. old., illetve: Koncsag Károly (1985): 286. old.
27. Pécs statisztikája (1956): 89. old.
28. Szita László (1961): 426. old.
29. Dénesi Ödön (1996): 562. old.
30. Ez jól látszik az építőipari termelés éves adatain, az egy főre eső adatokban és a munkaslétszám csökkenésében is. Ehhez lásd: Szita László (1961): 438–439. old. táblázatok adatai.
31. Németh Zsolt (1996): 129. old.
32. Magyar városok (1966): 338. old.

33. Dunántúli Napló, 1956. október 17.
34. Kaposi Zoltán (2006): 209. old.
35. Angster József (1998). 83. old.
36. Pécs statisztikája (1956): 94. old.
37. Dunántúli Napló, 1950. július 27.
38. Pécs statisztikája (1956): 95. old.
39. Pécs statisztikája (1956): 95. old.; lásd még: Dunántúli Napló, 1953. augusztus 28. Ekkor adták hírül a működés megkezdését, a vállalat telephelye az Irányi Dániel tér 9. szám alatt volt.
40. A nyomdaüzem változásaihoz lásd: Borsy Károly (1998): 106. old.
41. Lásd ehhez a Pécs statisztikája (1953), 1956., 1957., 1958., 1959. és az 1960. köteteit.
42. Pécs statisztikája (1959): 104. old.
43. Kaposi Zoltán (2005): 302–303. old.; illetve lásd még: Tellér Gyula (1972).
44. Pécs statisztikája (1956): 100. old.
45. Dunántúli Napló, 1954. december 4. „Mit készítenek a kisipari szövetkezetek?”
46. Kaposi Zoltán (2006): 213. old.
47. Ugyanott.
48. A hatalomtól nem állt távol a kettős beszéd. Gerő Ernő 1949 december végén a Szabad Föld című újságban azt hirdette, hogy „Mi fenn akarjuk tartani a kézműipart, mert erre szükség van, részben számos fajta minőségi munka és részben a javítómunkák miatt ... egyáltalán nem szándékozunk csip-csup üzemeket államosítani.” Ettől függetlenül politikai és gazdasági terror indult a kisiparosok ellen. Lásd: A szabó tüje (2012) kötet forrásait.
49. Szita László (1985): 97. old.
50. Pécs statisztikája (1956): 182. old.
51. Kaposi Zoltán (2012b): 158. old.
52. A kisipari engedélyek szaporodásáról: Dunántúli Napló, 1957. március 26.
53. Pécs statisztikája (1956): 182. old.; illetve 104. old.
54. Magyar városok (1966): 333. old.
55. Pécs ezer éve (1996): 292. old. A Központi Statisztikai Hivatal Baranya Megyei Igazgatósága tájékoztatása az MDP Pécs Városi bizottságának a város kereskedelmének 1951–1953. évi helyzetéről.
56. A Szabad Nép az 1956. június 28-iki számában számolt be arról, hogy pécsi vízellátás javítására megépítik a Mohács–Pécs vízvezetékét és a Dunai Vízművet. Ez azonban (akárcsak a 2. öt éves terv) késett, s csak 1964-ben adták át a Duna I. vezetéket.
57. Pécs ezer éve (1996): 298–301. old. Pécs város állami közegészségügyi felügyelőjének, Dr. Ratkóci Károlynak 1954. év IV. negyedévi beszámoló jelentése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A szabó tüje (2001): A szabó tüje és a cipész dikicse. Dokumentumok a kisipar és kiskereskedelem államosításának történetéből (Szerk. Majtényi György–Szatucsek Zoltán). Budapest.
- Angster József (1998): Az Angster-család és az Angster orgonagyár történetéből. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Babics András (1952): A pécsvidéki köszénbányászat története. Budapest.
- Babics András (1961): A pécsvidéki köszénbányászat története a legújabb korban 1945–1960. In: Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960. Pécs.
- Borsy Károly (1998): A pécsi Taizs nyomdászcsalád. In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Csávolszky Jenő (1996): Energiafejlesztés – termelés. In: Pécs–Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok tükrében 1896–1996 (Szerk. Kassai Miklós). Pécs.
- Dénesi Ödön (1996): Pécs és Baranya 100 éves építészeti – városépítési fejlődése. In: Pécs–Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok tükrében 1896–1996 (Szerk. Kassai Miklós). Pécs.

- Garadnainé Donát Ágnes (1996): Pécsi Sörgyár. In: Pécs–Baranya 100 éve a műszaki és természet-tudományos folyamatok tükrében 1896–1996 (Szerk. Kassai Miklós). Pécs.
- Jakab Antal (1998): A Pécsi Bőrgyár történetéből (1889–1989). In: Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2005): A magyarországi kézműipar változásai 1945–2000. In: A magyarországi kézműipar története (Szerk. Szulovszky János) Budapest.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs.
- Kaposi, Zoltán (2012a): Die Umwandlung der Wirtschaftselite in Südtransdanubien in der Nachkriegszeit 1945–1968. In: Alte und Neue Eliten im Pannonischen Raum seit 1945. Mogersdorf 38. (Szerk. Ivica Sute–Zeljko Holjevac). Zagreb.
- Kaposi, Zoltán (2012b): Small-scale industries in Hungary 1945–2000. In: The History of Handicraft in Hungary (Szerk. Szulovszky János). Budapest.
- Kolta János (1968): Baranya megye és Pécs város népesedése (1869–1968). Pécs.
- Koncsag Károly (1985): Az energiatermelés helyzete Baranyában az elmúlt 40 évben. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből 1945–1985. (Szerk. Antal Gyula és Sándor László). Pécs.
- Kopasz Gábor (1961): Az 1945. évi földbirtokreform végrehajtása Pécsen és Baranya megyében. In: Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960. Pécs.
- Kóródi József–Márton Géza (1968): A magyar ipar területi kérdései. Budapest.
- Magyar városok (1966): Magyar városok (Szerk. Dallos Ferenc–Szabady Egon). Budapest.
- Nagy József (1985): A politikai viszonyok fejlődésének jellemző vonásai Baranyában. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből 1945–1985. (Szerk. Antal Gyula és Sándor László). Pécs.
- Németh Zsolt (1995): Pécs népességének főbb demográfiai és társadalmi jellemzői a második világháború befejezésétől 1990-ig. In: Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990 (Szerk. Vonyó József). Pécs.
- Népszámlálás (1949): Az 1949. évi népszámlálás. Budapest, 1949. 1. kötet. Előzetes adatok.
- Romváry Ferenc (2002): A Zsolnay-gyár 1945 után. In: memoriam Zsolnay Vilmos (1828–1900). In: Iparosok és bányászok a Mecsek-alján. Gazdaságtörténeti tanulmányok (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Pécs ezer éve (1996): Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Történeti olvasókönyv. (Szerk. Márfi Attila). Pécs.
- Pécs statisztikája (é. n.): Baranya megye és Pécs fontosabb statisztikai adatai (évek szerint, a tanulmányban az 1953, 1955, 1956–60 közti adatokat használtuk).
- Pető Iván–Szakács Sándor (1990): A történelmi fordulat. In: Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény. Budapest.
- Sey Gábor (2005): A Pécsi Hamerli-Hunor Kesztyűgyár. Emlékezés a cég alapításának 142. a gyár megnyitásának 100. évfordulójára. In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Tanulmányok. (Szerk. Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs.
- Szita László (1961): Adatok a pécsi és baranyai építőipar történetéhez, különös tekintettel a Baranya megyei Építőipari Vállalatra 1945–1959. In: Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960. Pécs.
- Szita László (1985): Pécs város társadalmi struktúrájának átalakulása a II. világháborút követő években. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből 1945–1985. (Szerk. Antal Gyula és Sándor László). Pécs.
- Szomolányi Gyula–Németh János (1996): Uránérc-bányászat. In: Pécs–Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok tükrében 1896–1996 (Szerk. Kassai Miklós). Pécs.
- Teller Gyula (1972): A magyar kisipari szövetkezetek története 1945–1962. Budapest.
- Vörös István Károly (2007): Zsidósors Pécsen, a vészkorszakban. In: Tanulmányok Pécs történetéből 19. (Szerk. Kaposi Zoltán–Pilkhoffer Mónika). Pécs.

CSATH MAGDOLNA*

KÖZÉP-EURÓPA: ÉLBOLY VAGY PERIFÉRIA? (A versenyképesség és a társadalmi fejlődés alakulása a rendszerváltás után)

*CENTRAL-EUROPE: TOWARDS THE CORE OR THE PERIPHERY?
(The development of competitiveness after the system change)*

ABSTRACT

This paper investigates how the original objectives of the system change have been achieved in Central-Eastern Europe. It concentrates on examining not only the economic, but also the social achievements in the region by comparing competitiveness rankings and social indicators in six countries: Austria, Czech Republic, Poland, Slovenia, Slovakia and Hungary. Finland is picked as a benchmark, best practice country in the field of economic development and competitiveness. Special attention is paid to analysing how quality of life, human development and human satisfaction have changed during the selected time horizon in the surveyed countries. Corruption, as a performance-damaging factor is also taken into account. The competitiveness analysis is based on the IMD and the World Economic Forum rankings. The paper concludes by presenting a deteriorating competitiveness and social situation in Hungary, and an improving performance in Poland. Based on the research findings the paper suggests a stronger focus on developing human resources, social capital and other soft factors instead of concentrating solely on creating growth measured by GDP. This would help to close not only the economic, but also the social development gap between the core and the Central-Eastern European countries.

1. Bevezetés

A volt szocialista országokban lezajlott rendszerváltás egyik fő célja a fejlett országokhoz való társadalmi-gazdasági felzárkózás volt. Hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak gazdasági, hanem társadalmi is. Ezt azért fontos kiemelni, mert a gazdasági fejlődés tipikus mutatói nem mérik jól a társadalmi haladást. Éppen ezért az egyes országok elért valódi eredményeit további mutatók segítségével is vizsgálnunk kell. A következőkben a gazdasági és társadalmi fejlődést a versenyképességet és a társadalmi haladást mérő mutatók segítségével elemezzük. Kitérünk a kemény és az úgynevezett puha mutatók alakulására is. Az összehasonlítást a régióban Ausztria, Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia, valamint Magyarország között végezzük el. Érdekességgként bevonjuk továbbá a vizsgálatba Finnországot is, amely ország az EU országok között társadalmi és gazdasági fejlettségét tekintve egyaránt az élvonalban van. Végül megfogalmazunk néhány gondolatot azzal kapcsolatban, hogy mit kellene Magyarországnak tennie ahhoz, hogy a perifériáról az élboly felé mozdulhasson el.

* Prof. Dr. Csath Magdolna, az MTA doktora, egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem.

2. A gazdasági teljesítmény mérése

A gazdasági teljesítmény mérésére legáltalánosabban a GDP – Gross Domestic Product: Bruttó hazai termék – mutatót használják. Ez a mutató kifejezi azt az egy adott évben létrehozott és pénzben mért összes új értéket, amely egy adott országban megszületik. Hangsúlyoznunk kell, hogy csak azt az új értéket veszi figyelembe, amely pénzben kifejezhető. Éppen ebben van legnagyobb hiányossága. Nem méri ugyanis a GDP például a családon belül a gyermekek nevelésével vagy az idősök gondozásával töltött idő értékét, mivel azt közvetlenül nem lehet pénzben kifejezni. Ugyanakkor a társadalom számára ezek rendkívül hasznos tevékenységek. De nem jelenik meg a GDP-ben, ha valaki segít a szomszédjának: mondjuk levágja a fűvét, és cserében a szomszédtól zöldséget vagy gyümölcsöt kap. Nyilvánvaló, hogy az említett tevékenységek értéket teremtenek, mégsem számítanak bele a GDP-be. Viszont a környezetszennyező vagy az embereket egészségtelen környezetben foglalkoztató cégek tevékenysége növeli a GDP-t, holott ez egyértelműen társadalmi károkat okoz. Ebből következik, hogy hiába nő egy országban a GDP, nem biztos, hogy a társadalom is előre halad. Sőt az is elképzelhető, hogy egy jelentős GDP növekedés komoly társadalmi károkat okoz. Erre példa a gyors kínai gazdasági növekedés, amelyet óriási környezetkárosodás kísért. Végül érzéketlen a GDP arra is, hogy mekkora szakadék van egy országban a szegények és a gazdagok között. Lehet nagyon gyors a GDP növekedése, de ha annak gyümölcseit csak egy szűk réteg élvezi, akkor nem beszélhetünk társadalmi fejlődésről. Említsük még meg, hogy a mindenkori GDP felhasználásának módja is lehet fejlődésellenes. Ha egy kormány úgy költ gazdaságilag meg nem térülő, presztízsberuházásokra – például utak, terek, sportlétesítmények építése, diszkövezés – jelentős összegeket, hogy közben – a pénzhiányra való hivatkozással – elvon az egészségügytől, az oktatástól, a környezetvédelemtől vagy a kultúrától – akkor ezzel a társadalmi fejlődést gátolja.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a GDP-re épülő gazdasági növekedés nem azonos a társadalmi fejlődéssel. Ezért nem helyes, ha egy kormány a legfontosabb célként a GDP növelését tűzi ki.

3. A társadalmi fejlődés mérése

Kennedy elnöknek tulajdonítják azt a mondást, hogy ha egy demokratikus társadalom nem képes arra, hogy segítséget nyújtson a szegényeknek, akkor nem tudja megmenteni a gazdagokat sem.

A társadalmi fejlődést vizsgáló szakemberek szerint ezért nagyon fontos annak mérése, hogy egy társadalomban nő vagy csökken-e a szegények és a gazdagok közötti szakadék. Ugyanis ha a társadalom lemond egy növekvő arányt jelentő szegény népesség képességeinek hasznosításáról, emberi fejlődéséről, akkor – hosszabb távon – saját fejlődését is akadályozza.

Meier (1) megkülönbözteti a gazdasági növekedést és fejlődést. Így ír: „akkor beszélhetünk gazdasági fejlődésről, ha egy nemzet valós egy főre jutó nemzeti jövedelme hosszabb időtávon úgy növekszik, hogy közben nem nő a szegénységi küszöb alatt élők száma, és a társadalmi jövedelem elosztás egyenlőtlensége sem romlik.”

Meier rámutat ezzel arra, hogy milyen fontos a gazdasági fejlődéshez az általános emberi fejlődés is. De arra is figyelmeztet, hogy nem sokra megyünk azzal, ha egy adott év eredményeit vizsgáljuk: a fejlődés ugyanis folyamat, így nem mérhető a gazdaság rövidtávú mozgásaival. Főleg nem mérhető egyetlen egy mutatóval, a GDP-vel. Meier szerint azért is fontos a növekedés helyett a fejlődést vizsgálni, mivel ha a növekedés a természet károsításával, a munkavállalók növekvő kizsákmányolásával, életkörülményeik és életmi-

nőségük romlásával és a társadalom intézményrendszerének gyengülő teljesítményével jár együtt, akkor nem beszélhetünk társadalmi fejlődésről. A társadalmi fejlődés ezért sokdimenziós jelenség, így csak több mutatószámmal írható le. Ezek között, a már említett, a létminimum alatt élők száma, valamint a szegények és gazdagok közötti szakadék alakulása mellett mérni kell még például a várható élettartam és az iskolázottsági szint változását, a halálozási és a születési mutatók alakulását, a korrupció elterjedtségét, valamint a társadalom intézményrendszere működésének minőségét és hatékonyságát, beleértve a kormány munkájának átláthatóságát és minőségét is. Más szerzők javasolják még a demokrácia, a részvételi lehetőség alakulásának elemzését is abból kiindulva, hogy ez ad képet arról, hogy milyen széles tudásbázison nyugszik egy társadalom döntési rendszere.

A felsorolt mutatószámok mérése nem könnyű. Esetenként szakértői becslésekre, véleménykutatásra támaszkodva lehet csak számszerűsített eredményre jutni. Az így kapott információ, ha nem is tökéletes, mégis jóval gazdagabb képet fest egy társadalom mindenkori állapotáról, és arról az irányról, amerre tart, mintha csak a gazdasági növekedés GDP mutatójára támaszkodnánk.

4. Az életminőség, az emberi fejlődés és a bruttó nemzeti boldogság

A társadalom fejlődését sokan vezetik vissza az egyének számára nyíló lehetőségekre. Végül is a gazdasági sikernek is csak akkor van értelme, ha az az emberek boldogulását, fejlődését és boldogságát is szolgálja.

4.1. Az életminőség

Különböző kutatók eltérő mutatószámokkal mérik. Általában szerepel azonban a mutatók között az egészségi állapot, illetve az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzájutás lehetősége, a tanulási lehetőségek elérhetősége, a lakáshoz jutás könnyűsége, illetve a lakás helyzet, a társadalmon belüli feszültségek, illetve a társadalmi kohézió erőssége, a közbiztonság, valamint a munkakörülmények és az anyagi helyzet.

A „The Economist” brit gazdasági szaklap kutatási háttérszervezete a „The Economist Intelligence Unit” új indexet dolgozott ki 2005-ben. Az index kiszámításához 9 részmutatót vett figyelembe, amelyek a következők:

- anyagi jólét (GDP/fő, vásárlóerő paritáson),
- egészségi állapot (születéskor várható élettartam),
- politikai stabilitás és közbiztonság,
- családi állapot (válási adatok),
- közösségi élet (például szakszervezeti tagság, templomba járók aránya),
- éghajlat és földrajzi adottságok,
- a munkahelyek biztonsága (munkanélküliségi ráta),
- politikai szabadság,
- nemek egyenjogúsága (keresetek, pozíciók).

Feltűnő, hogy hiányzik a listáról a gyógyuláshoz, egészséghez és a tudáshoz való hozzáférés lehetősége, és a munkahelyeken belüli körülmények. Viszont a politikai körülmények nagy hangsúlyt kapnak. A szervezet 2005-ben 111 országra számolta ki az indexet. Érdekesként említsük meg, hogy Magyarország 37. helyével megelőzi Szlovákiát (45.), Romániát (58.), Lettországot (66.), Észtországot (68.) és Oroszországot (105.). Szlovénia viszont a 27. és Csehország a 34. helyen van.

A későbbiekben még visszatérünk korábbi és későbbi, más módszerekkel mért rangsorokra.

4.2. Az emberi fejlődés indexe (Human Development Index: HDI)

Az ENSZ fejlesztési szervezete a UNDP dolgozta ki. Az első elemzés 1990-ben jelent meg a következő mottóval: „egy nemzet valódi gazdagságát lakossága jelenti.”

A HDI index három részmutató, az egészségi állapot – amit a születésnél várható élettartammal fejeznek ki –, az oktatási teljesítmény (átlagos iskolázottsági szint, és annak várható változása) és az életszínvonal (egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem) kombinációja.

A HDI mutató egy ország humán tőkéjének állapotát és lehetőségeit méri. Különösen érdekes elemzésekre kínál lehetőséget a GDP és a HDI együttes vizsgálata. Azoknál az országoknál ugyanis, ahol az egy főre jutó GDP alapján egy ország sokkal előkelőbb helyen van, mint a HDI mutatója alapján, fel lehet vetni azt a kérdést, hogy vajon mire használja az ország a megtermelt új értéket? Vagyis, hogy milyen gazdaság- és társadalompolitikát folytatnak kormányai, ha a gazdasági eredmények nem járulnak hozzá a humán tőke, az emberek fejlődéséhez?

4.3. Bruttó nemzeti boldogság (Gross National Happiness: GNH)

Az emberi boldogság maximalizálására törekvő mutató. Kilenc elemből épül fel. Ezek a következők:

- pszichológiai-lelki jól-lét,
- kiegyensúlyozott időhasznosítás,
- a közösség életképessége,
- kulturális sokszínűség,
- tiszta természeti környezet,
- megfelelő életszínvonal,
- egészség,
- tanultság,
- jó kormányzás.

A kilenc elem különböző részmutatókból épül fel. A gondolat a Bhutan-i királyságból származik, ahol már 1729-ben a jogrendben a következő volt olvasható: „ha a Kormány nem képes boldogságot teremteni a népének, akkor ennek a Kormánynak a létezésére nincs szükség.”

A gondolatot a himalájai ország, Bhután jelenlegi királya kívánja a gyakorlatba átültetni jelentős nemzetközi érdeklődés mellett. A mutató érdekessége, hogy a lelki egészséget, a spiritualitást az egyik legfontosabb boldogságforrásnak tekinti. A király azt ígérte, hogy minden fontos döntés előtt meg fogja vizsgálni, hogy az hogyan hat népe boldogságszintjére, és nem fog olyan döntést hozni, amely rossz hatással lenne rá. Ezt várja el az üzleti élettől is. A vázolt mutatók közös vonásait úgy lehetne összefoglalni, hogy azok az emberek, a társadalom fejlődésére, jól-létére helyezik a hangsúlyt szemben a csupán pénzben gondolkodó növekedési mutatókkal. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a pénztőkével szemben a humán tőke fontosságát hangsúlyozzák, amely nélkül a pénztőkét sem lehet hosszabb távon eredményesen működtetni.

5. Versenyképességi elemzések

A nemzetközi elemzések már hosszabb ideje több dimenziós vizsgálatokra támaszkodva mérik a nemzetek sikerességét. Közülük is kiemelkednek a versenyképességi kutatások. A versenyképességi kutatások a gazdasági mutatókat kombinálják a humán- és társadalmi

mutatókkal. A két nemzetközileg leginkább ismert versenyképességi műhely az IMD (Institute for Management Development: Vezetésfejlesztési Intézet), Svájcban, és a World Economic Forum (Világgazdasági Fórum) szintén Svájcban, amely évente bocsátja ki a nemzetek versenyképességi listáját.

5.1. Az IMD versenyképességi listája

Az IMD 1989 óta évente vizsgálja a nemzetek versenyképességét. Négy fő tényezőt vizsgál:

- a gazdasági teljesítményt,
- a kormányzás hatékonyságát,
- az üzleti élet hatékonyságát, és
- a természeti, technológiai és humán infrastruktúrát.

Ezeket 246 részmutatóval írja le, amelyek közül 131 mért és 115 becsült, úgynevezett „puha” mutató. A mutatók alapján végzett átfogó elemzés arra világít rá, hogy a vizsgált országok hogyan gazdálkodnak a rendelkezésükre álló humán, természeti és pénz tőkével, vagyis milyen szellemi hozzáadott értékkel, szervezési-vezetési és kormányzási színvonalal alakítják az ország gazdasági-társadalmi jövőjét. A kutatók évente 50–60 ország vizsgálatát végzik el időben összehasonlítható módon.

Az elemzés során használt mutatók közül érdemes kiemelni néhányat, amelyek – az előző pontban említett mutatókhoz hasonlóan – az emberi-társadalmi fejlődést mérik:

1. táblázat

Mérhető mutatók	Becsült, puha mutatók
munkanélküliség szegények és gazdagok közötti szakadék nemek egyenlősége fizetések, jövedelmek az egészségügy finanszírozása a kutatás-fejlesztés finanszírozása a születéskor várható élettartam az egészségesen eltöltött várható élettartam csecsemőhalandóság az emberi fejlődés indexe (HDI) az oktatási ráfordítások	korrupció a kormánypolitikák átláthatósága közbiztonság társadalmi kohézió munkahelyi légkör munkahelyi biztonság, környezet munkahelyi tanulási, képzési lehetőségek agyelszívás (brain drain) veszélye a vezetők hitelessége a cégek társadalmi felelősségvállalása az egészségügyi infrastruktúra állapota a fenntartható fejlődés társadalmi fontossága a környezet állapota: a környezet szennyezettsége életminőség

Figyeljünk fel rá, hogy az emberi-társadalmi fejlődést mérő két mutatót, a HDI-t és az életminőség mutatót az IMD is vizsgálja.

5.2. A World Economic Forum (WEF) lista

A kutatók „The Global Competitiveness Report” – Globális versenyképességi beszámoló” címmel jelentetik meg évente a két éves időtartamra szóló versenyképességi elemzésüket, amely 140–150 országra terjed ki. A kutatók a versenyképesség vizsgálatát 12 pillérré alapozva végzik, amelyek a következők:

- az intézményrendszer működése, minősége,
- az infrastruktúra állapota, amelyben – ellentétben az IMD-vel – csak a fizikai infrastruktúra szerepel, a humán nem,
- makrogazdasági körülmények,

- egészségügyi helyzet, és az alapfokú oktatás színvonala,
- felsőfokú oktatás és továbbképzés,
- az áru és szolgáltatás piac működésének hatékonysága,
- a munkaerő piaci hatékonyság,
- a pénzpiacok fejlettsége,
- a technológiai színvonal,
- a piac mérete,
- a vállalkozások korszerűsége, színvonala és minősége,
- az innováció szintje.

A mutatórendszer alapján képezik az úgynevezett GCI (Global Competitiveness Index: Globális Versenyképességi Index) mutatót. Ezen kívül azonban három részmutatót is alkotnak: az „alapkövetelmények”, „hatékonyság” és „innováció és igényesség” részmutatót, amelyek azt érzékeltetik, hogy az egyes országok milyen területen próbálnak versenyképesek lenni. A három részmutató a következőképpen épül fel:

2. táblázat. Globális versenyképességi index (GCI)¹

Alapkövetelmények részindex	Hatékonysági részindex	Innováció és kiválóság részindex
1. intézményrendszer	5. felsőfokú oktatás és továbbképzés	11. a vállalkozások korszerűsége, színvonala és minősége
2. infrastruktúra	6. áru- és szolgáltatás piac	
3. makrogazdaság	7. munkaerőpiac	
4. egészség és alapfokú oktatás	8. pénzpiac	
	9. technológia	
	10. piacméret	

A kutatók ezzel a felosztással arra is utalnak, hogy egy ország milyen fejlettségi szinten van. A legfejlettebb országok tudással, emberi tőkével, innovációval versenyeznek. Ez magas béreket, jó életminőséget is jelent. Ennek függvényében a 2012–13 évi jelentés a vizsgált 144 országot 5 lehetséges fejlődési szakaszba sorolta:

1. szakasz	Az „alapkövetelmények”-re támaszkodva versenyez. Ebbe a csoportba 38 ország tartozik.
2. szakasz	Átmenet a hatékonyság alapú versenyzésbe. Ebben a csoportba 17 ország tartozik.
3. szakasz	Hatékonysággal versenyző országok. Ebben a csoportban 33 ország van.
4. szakasz	Átmenet a hatékonysággal versenyzésből a tudással, innovációval és kiválósággal/igényességgel versenyzésbe. Ebben a csoportba 21 ország tartozik.
5. szakasz	Innovációval, tudással és kiválósággal versenyző országok. Ebben a csoportban 35 országot találunk.

Régióink országai a következő szakaszokban helyezkednek el:

3. szakasz	Bulgária, Románia, Szerbia, Ukrajna
4. szakasz	Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Oroszország
5. szakasz	Ausztria, Csehország, Szlovákia, Szlovénia

Ennek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy fejlettségi színvonalban a régióinkból már megelőzött bennünket nemcsak Csehország és Szlovénia, hanem Szlovákia is. A későbbiekben azonban azt is látni fogjuk, hogy – a tendenciákat is figyelembe véve – helyzetünk ennél is rosszabb.

A World Economic Forum kutatói erősen összpontosítanak a gazdasági – üzleti kérdésekre a versenyképesség vizsgálatánál. Ennek ellenére kutatásaik során szintén vizsgálnak társadalmi és humán jellemzőket és úgynevezett „puha tényezőket” is. Nézzük melyek a tipikus mérhető és csak becsülhető „puha” mutatók, amelyek az emberi-társadalmi fejlődést vizsgálják!

3. táblázat

Mérhető mutatók	Becsült, „puha” mutatók
csecsemőhalandóság születéskor várható élettartam alapfokú oktatás minősége középfokú és felsőfokú oktatásban résztvevők aránya cégek kutatás-fejlesztési befektetései	társadalmi bizalom korrupció a kormánypolitikák átláthatósága közbiztonság üzleti etika munkaadó-munkavállaló kapcsolat agyelszívás (brain drain) munkavállalók részvételi lehetősége a céges döntéshozatalban innovációs képességek

6. Régióink helyzete, Magyarország a régióban

A különböző mutatószámok és mutatószámrendszerek alapján részletes vizsgálatokat lehet végezni régióink gazdasági – társadalmi – emberi helyzetének alakulásáról, és a várható tendenciákról. Ez azonban meghaladná az írásra adott terjedelmi korlátot. Az elemzéseket ezért két szempont szerint végezzük el:

1. Átfogó és dinamikus vizsgálatok a kiemelt országok példáján, tendenciák és egymáshoz képest elért eredmények bemutatásával.
2. A két versenyképességű műhely legfrissebb tanulmányából kiemelt néhány fontos mutató alakulása a kiemelt országokra. Vizsgáljuk továbbá, EU-s kutatásokra alapozva, az életminőség állapotát és annak változását.

6.1. Átfogó és dinamikus vizsgálatok

Ennek keretében a következő mutatókat elemezzük:

- Versenyképesség alakulása az IMD és a WEF kutatásai alapján.
- A HDI index alakulása.
- A korrupciós helyzet alakulása.

Ezeket a mutatókat a régióiból Csehország, Lengyelország, Szlovénia, Szlovákia, Ausztria és Magyarország, és – tanulságként – Finnország esetén elemezzük. Az elemzés során folyamatokat, tendenciákat is vizsgálunk, továbbá az idő előre haladtával elemezzük az egyes országok közötti eltérések – szakadékok – alakulását is.

A versenyképesség mutatót azért választjuk vizsgálatunk alapjaként, mert ez a legátfóbb, a gazdasági, társadalmi és emberi fejlődést egyaránt figyelembevevő részmutató rendszerből képzett összefoglaló mutató. A HDI indexet azért emeljük ki, mert ez az emberi fejlődés mérésére a szakma által ma leginkább elfogadott mutató. Végül a korrupciós index elemzését azért tartjuk fontosnak, mert a korrupció szintje szoros kapcsolatban van azzal, hogy egy társadalomban tudással, tehetséggel, színvonalas és minőségi munkával,

vagy kapcsolatokkal, pénzzel lehet-e előrejutni. Ez pedig meghatározza az adott nemzet fejlődési útját is. Az erősen korrupt nemzetek nem képesek tudással, innovációval és minőséggel versenyezni, így nehezen juthatnak át a WEF szerinti legfejlettebb országok csoportjába. A korrupció ugyanis pocskolós: a tudás, a képességek semmibe vétele, elherdálása, és ezért gyakran vezet a tehetségek elvándorlásához, a brain drain-hez.

6.1.1. A versenyképesség alakulása

A 4. táblázat 2001 és 2012 között mutatja a kiválasztott 7 ország versenyképességi helyezését az összes vizsgált ország között. Meg kell azonban említeni, hogy mivel a versenyképességi tanulmányok az év első negyedében jelennek meg, ezért valójában azok az előző év adatait dolgozzák fel. Így a vizsgált időszak ténylegesen a 2000–2011 közötti időszak.

A sorrendek szerint Ausztria és Finnország esetén kissé romló tendencia figyelhető meg. Csehország helyzete stabil, csak enyhén változik az időszak során. Lengyelországban jelentős javulás, Szlovéniában és Magyarországon viszont jelentős romlás tapasztalható. Szlovákia adatai változóak, és az utolsó három évben erős romlást mutatnak. A legnagyobb versenyképesség romlás azonban Magyarországon tapasztalható a teljes vizsgált időszakban. 2001-ről 2011-re ez 20 helyynyi zuhanást jelent. Igaz, 2012-ben némi javulás mutatkozik.

4. táblázat. Versenyképesség az IMD szerint

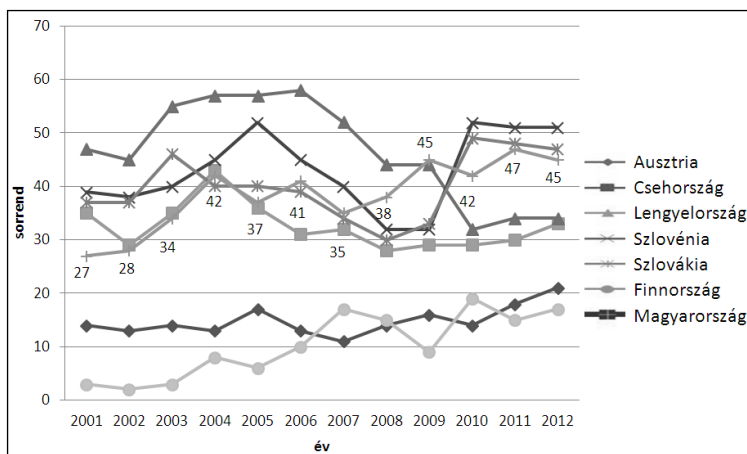
(IMD: Institute for Management Development)

Az országok versenyképességi sorrendje (IMD)

Sorrend az IMD szerint	Sorrend/év											
Ország	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ausztria	14	13	14	13	17	13	11	14	16	14	18	21
Csehország	35	29	35	43	36	31	32	28	29	29	30	33
Lengyelország	47	45	55	57	57	58	52	44	44	32	34	34
Szlovénia	39	38	40	45	52	45	40	32	32	52	51	51
Szlovákia	37	37	46	40	40	39	34	30	33	49	48	47
Finnország	3	2	3	8	6	10	17	15	9	19	15	17
MAGYARORSZÁG	27	28	34	42	37	41	35	38	45	42	47	45
az összes vizsgált ország	49	49	59	60	60	61	55	55	57	58	59	59

Forrás: Institute for Management Development (IMD)

1. ábra. Versenyképességi sorrend

Forrás: Institute for Management Development (IMD)

Az 1. ábrán a legalacsonyabban látható két görbénél – Ausztria és Finnország versenyképessége alakulásánál – látunk a legkisebb kilengéseket. Arra is fel kell figyelni, hogy a 2008–2009-es válság évek Ausztria esetén nem hoztak teljesítményromlást. Lengyelországnál viszont igen, azonban nagyon gyorsan, már 2010-ben visszanyerte, sőt meg is javította korábbi versenyképességi pozícióját. Csehország szintén viszonylag egyenletes teljesítményt mutat. A válság szintén nem különösen rázta meg. A válság legerősebben Magyarországra hatott: 2008-ban a 45. helyre kerültünk. Ezek a helyezések természetesen nagyon sok részmutató együttes figyelembevételével alakultak ki. Így a további részletek megismerése alapján kereshetjük a lecsúszások, illetve az előrelépések okait. Erre majd a 2012. évi IMD tanulmányból idézett további részletek vizsgálatánál térünk vissza.

A mutatók egyik évről a másikra történő változása mellett az mond még nagyon sokat egy konkrét ország helyzetéről el, hogy más országokhoz mért pozíciója hogyan alakul.

A 5. táblázat utolsó három sora a versenyképességi szakadék alakulását mutatja Magyarország és Ausztria, Ausztria és Lengyelország, valamint Lengyelország és Magyarország között. A versenyképességi szakadékot az egyes évek pozíciójának egymáshoz mérésével – a pozíciók egymásból való kivonásával – kapjuk meg. Például 2001-ben Magyarország a 27., Ausztria pedig a 14. volt a listán. Így Magyarország 13 hellyel volt elmaradva Ausztriától (–13). Számunkra rendkívül negatív jelenség, hogy elmaradásunk Ausztriától nem csökken, hanem növekszik annak ellenére, hogy Ausztria helyzete is romlik, csak hogy a miénk ennél is jobban romlik. Ugyanakkor Ausztria és Lengyelország között csökken a szakadék, tehát Lengyelország felzárkózóban van.

5. táblázat. Versenyképességi szakadék (IMD)

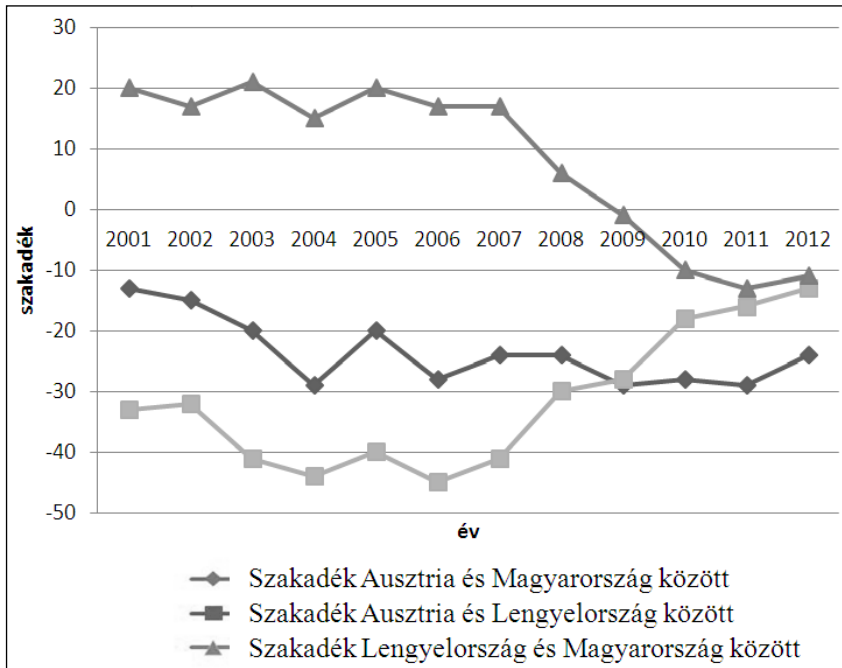
<i>Versenyképességi szakadék az IMD szerint</i>	Sorrend/év											
Ország	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ausztria	14	13	14	13	17	13	11	14	16	14	18	21
Csehország	35	29	35	43	36	31	32	28	29	29	30	33
Lengyelország	47	45	55	57	57	58	52	44	44	32	34	34
Szlovénia	39	38	40	45	52	45	40	32	32	52	51	51
Szlovákia	37	37	46	40	40	39	34	30	33	49	48	47
Finnország	3	2	3	8	6	10	17	15	9	19	15	17
MAGYARORSZÁG	27	28	34	42	37	41	35	38	45	42	47	45
az összes vizsgált ország	49	49	59	60	60	61	55	55	57	58	59	59
	SZAKADÉK											
Szakadék Magyaro. és Ausztria között	-13	-15	-20	-29	-20	-28	-24	-24	-29	-28	-29	-24
Szakadék Ausztria és Lengyelo. között	-33	-32	-41	-44	-40	-45	-41	-30	-28	-18	-16	-13
Szakadék Lengyelo. és Magyaro. között	20	17	21	15	20	17	17	6	-1	-10	-13	-11

Forrás: Institute for Management Development (IMD)

Lengyelország és Magyarország összehasonlítása pedig drámai helyzetet mutat: a két ország között 2001-ben meglévő 20 helynyi szakadék Magyarország előnyére 11 helynyi szakadékra változott Magyarország rovására: a lengyelek ugyanis 13 hellyel javították, mi pedig 18 hellyel rontottuk versenyképességi pozíciónkat. Lengyelország Ausztriához hasonlítva is javította pozícióját: a 33 helynyi lemaradását 13 helynyire javította. Ugyanakkor Magyarország 11 hellyel rontotta.

A 2. ábra még jobban érzékelteti Lengyelország jelentős fejlődését, és hazánk általános lemaradását.

2. ábra. Versenyképességi szakadék

Forrás: Institute for Management Development (IMD)

6.1.2. WEF kutatások

A 6. táblázat Ausztria, Finnország és Csehország esetén az IMF kutatásokhoz hasonló adatokat tartalmaz, és enyhe versenyképesség romlásról számol be mindhárom ország esetén. Lengyelországnál viszont stabil állapotot érzékeltet. Jelentős lecsúszást Szlovákia, Szlovénia és Magyarország esetén láthatunk.

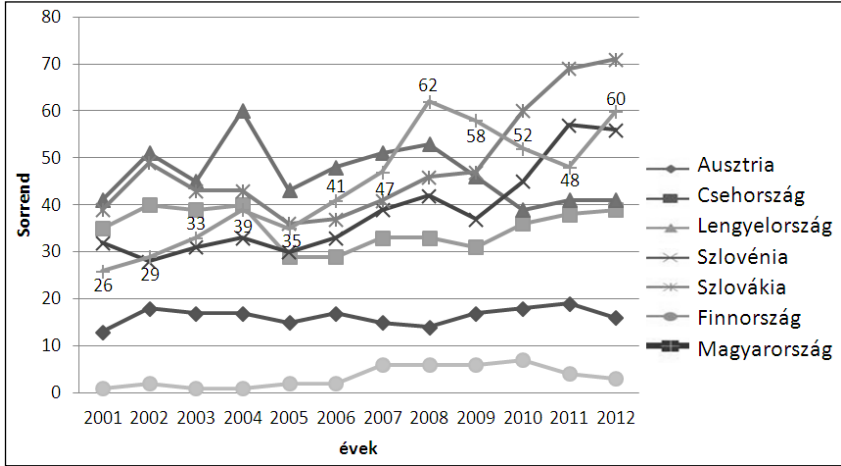
6. táblázat. Versenyképesség

(World Economic Forum)
Országok sorrendje (WEF)

World Economic Forum (WEF)	sorrend/év											
Ország	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ausztria	13	18	17	17	15	17	15	14	17	18	19	16
Csehország	35	40	39	40	29	29	33	33	31	36	38	39
Lengyelország	41	51	45	60	43	48	51	53	46	39	41	41
Szlovénia	32	28	31	33	30	33	39	42	37	45	57	56
Szlovákia	39	49	43	43	36	37	41	46	47	60	69	71
Finnország	1	2	1	1	2	2	6	6	6	7	4	3
MAGYARORSZÁG	26	29	33	39	35	41	47	62	58	52	48	60
az összes vizsgált ország	75	102	102	104	117	125	131	134	134	139	142	144

Forrás: World Economic Forum (WEF)

3. ábra. Sorrend (WEF)

Forrás: World Economic Forum (WEF)

Közöttük is a legrosszabb helyzet – 34 helynyi lecsúszás – Magyarországra jellemző. A válság, eszerint az elemzés szerint, leginkább Szlovéniát (2007–2009-re 4 helynyi lecsúszás), Szlovákiát (6 helynyi lecsúszás), Lengyelországot (5 helynyi lecsúszás) és Magyarországot (11 helynyi lecsúszás) sújtotta. A 3. ábra még szemléletesebben jelzi a gondokat: a kivastagított vonal Magyarország hektikus és rohamosan romló eredményeire figyelmeztet. De kiugróan rosszak Szlovákia adatai is. Mi 34, Szlovákia pedig 32 hellyel csúszott le 2001-ről 2012-re a nemzetek versenyképességi listáján.

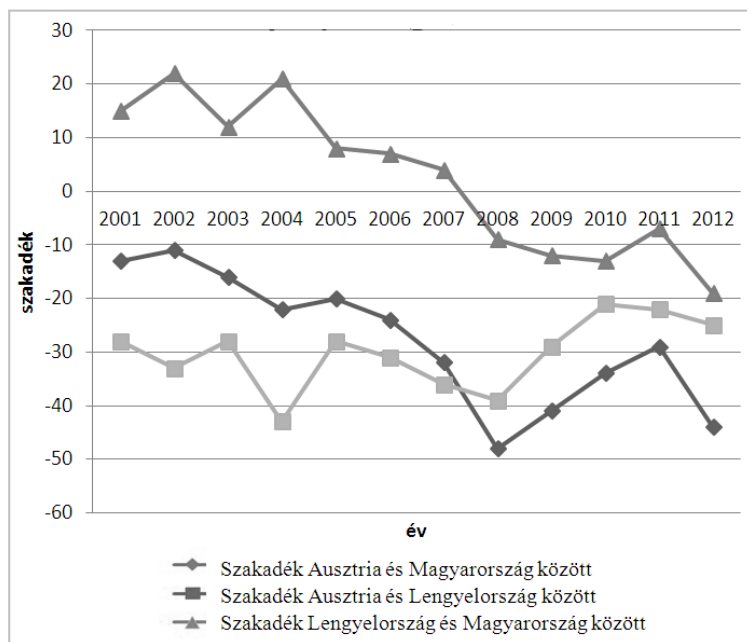
A 7. táblázat és a 4. ábra a fejlettségi szakadék alakulását szemlélteti. A tendenciák hasonlóak az IMD kutatásoknál tapasztaltakhoz. Magyarország és Ausztria között 2001-ről 2012-re 31 hellyel romlott a fejlettségi szakadék, ugyanis 2001-ben még az osztrákok csak 13 hellyel előztek meg bennünket, addig 2012-ben már 44 hellyel.

7. táblázat. Versenyképességi szakadék (WEF)

World Economic Forum (WEF)	Sorrend/év											
Ország	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ausztia	13	18	17	17	15	17	15	14	17	18	19	16
Csehország	35	40	39	40	29	29	33	33	31	36	38	39
Lengyelország	41	51	45	60	43	48	51	53	46	39	41	41
Szlovénia	32	28	31	33	30	33	39	42	37	45	57	56
Szlovákia	39	49	43	43	36	37	41	46	47	60	69	71
Finnország	1	2	1	1	2	2	6	6	6	7	4	3
MAGYARORSZÁG	26	29	33	39	35	41	47	62	58	52	48	60
az összes vizsgált ország	75	102	102	104	117	125	131	134	134	139	142	144
	SZAKADÉK											
Szakadék Magyar. és Ausztia között	-13	-11	-16	-22	-20	-24	-32	-48	-41	-34	-29	-44
Szakadék Ausztia és Lengyel. között	-28	-33	-28	-43	-28	-31	-36	-39	-29	-21	-22	-25
Szakadék Lengyel. és Magyar. között	15	22	12	21	8	7	4	-9	-12	-13	-7	-19

Forrás: World Economic Forum (WEF)

4. ábra. Versenyképességi szakadékok

Forrás: World Economic Forum (WEF)

De a lengyelekhez mért eredményeink sem sokkal jobbak. 2001-ben még 15 hellyel előztük meg a lengyeleket. 2012-ben viszont már 19 hellyel elénk kerültek: ez 34 helynyi lemaradás. A lengyelek pozíciója, bár enyhén, de az osztrákokhoz képest is javult. Ezeket a tendenciákat szemlélteti a 4. ábra is.

A két kutatóműhely eredményei között vannak eltérések. Ennek oka, hogy nem teljesen azonos mutatók alapján vizsgálják az országok versenyképességét. Azonban a tendenciák és a fejlődési szakadék alakulása hazánk esetén egybehangzó: erősen negatív. Versenyképességünk folyamatosan romlik, fejlettségben a felzárkózás helyett leszakadóban vagyunk. Ez mindenképpen fontos üzenet kell, hogy legyen a döntéshozók számára.

6.1.3. A HDI alakulása

Meg kell említeni, hogy az UNDP 2012-ben nem jelentetett meg HDI rangsort. A következő elemzés 2013-ban várható. A HDI mutató, mint korábban említettük, az egészségi állapotot méri egy mutatóval, a születéskor várható élettartammal. Vizsgálja továbbá az oktatási eredményeket, mégpedig az átlagos iskolázottsági szinttel és annak várható alakulásával, továbbá az életszínvonalat, az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem mutatóval. Természetesen ez a három mutató nem fejezi ki a társadalom fejlettségi állapotát, és az emberi fejlődés lehetőségeiről is csak korlátozott információval szolgál.

A 8. táblázat szerint a legjobb HDI helyezéssel Finnország dicsekedhet. Ez elsősorban kiváló és az egész társadalom állandó továbbtanulását – az életvégéig való tanulást – lehetővé tevő oktatási rendszerének köszönhető. De jó a finn egészségügyi rendszer is, és az életszínvonal is magas.

8. táblázat. Az emberi fejlődés indexe (HDI)

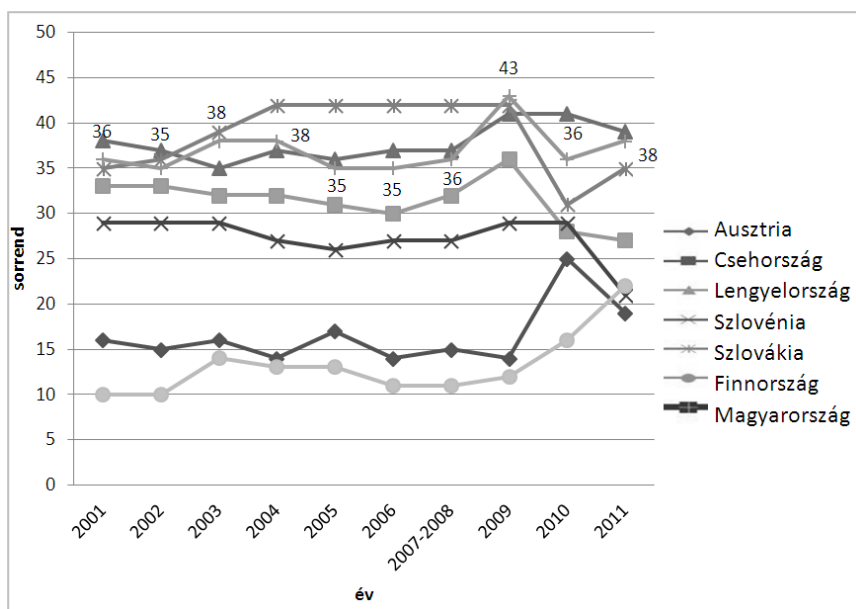
(UNDP)

Az országok HDI szerinti sorrendje

Az emberi fejlődés indexe (HDI)	Sorrend/év									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007–2008	2009	2010	2011
Ausztria	16	15	16	14	17	14	15	14	25	19
Csehország	33	33	32	32	31	30	32	36	28	27
Lengyelország	38	37	35	37	36	37	37	41	41	39
Szlovénia	29	29	29	27	26	27	27	29	29	21
Szlovákia	35	36	39	42	42	42	42	42	31	35
Finnország	10	10	14	13	13	11	11	12	16	22
MAGYARORSZÁG	36	35	38	38	35	35	36	43	36	38
az összes vizsgált ország	103	173	175	177	177	177	177	182	169	187

Forrás: Human Development Report (United Nations Development Programme)

5. ábra. HDI sorrend

Forrás: Human Development Report (United Nations Development Programme)

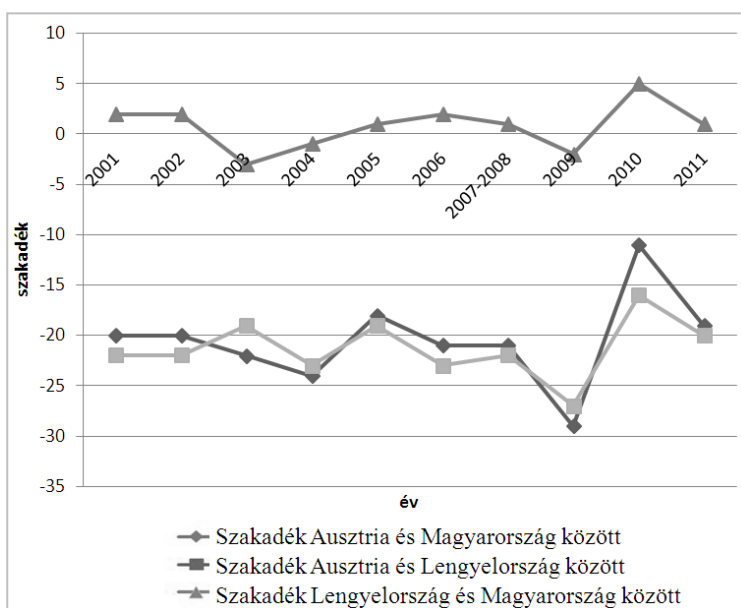
Igaz, 2010–11-ben némi lecsúszás tapasztalható. Ausztria követi Finnországot szintén enyhén romló 2010–11-es pozíciójával. Ausztriában a kiváló egészségügyi rendszer javítja a HDI mutató értékét, de nem kell szégyenkezniük oktatási rendszerük minősége és élet-színvonaluk miatt sem. Magyarország HDI mutatója, valószínűleg a válság következtében, 2009-ben jelentősen romlott, és 2011-re sem sikerült visszatornáznia magát a korábbi 35–36. helyre. A szlovák és lengyel eredmények hasonlóak a miénkhöz. A csehek és a szlovének emberi fejlődés indexe viszont sokkal jobb, mint a miénk. A listán 2001-ben az utolsó előttiek voltunk, és ez 2011-re sem változott. Relatív pozíciónk így nem javult. Ezt szemlélíti az 5. ábra, a 9. táblázat és a 6. ábra is.

9. táblázat. Az emberi fejlődés indexe szerinti szakadék az országok között (HDI)

Az emberi fejlődés indexe (HDI)	Sorrend/év									
Ország	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007–2008	2009	2010	2011
Ausztria	16	15	16	14	17	14	15	14	25	19
Csehország	33	33	32	32	31	30	32	36	28	27
Lengyelország	38	37	35	37	36	37	37	41	41	39
Szlovénia	29	29	29	27	26	27	27	29	29	21
Szlovákia	35	36	39	42	42	42	42	42	31	35
Finnország	10	10	14	13	13	11	11	12	16	22
MAGYARORSZÁG	36	35	38	38	35	35	36	43	36	38
az összes vizsgált ország	103	173	175	177	177	177	177	182	169	187
	SZAKADÉK									
Szakadék Magyar. és Ausztria között	–20	–20	–22	–24	–18	–21	–21	–29	–11	–19
Szakadék Ausztria és Lengyel. között	–22	–22	–19	–23	–19	–23	–22	–27	–16	–20
Szakadék Lengyel. és Magyar. között	2	2	–3	–1	1	2	1	–2	5	1

Forrás: Human Development Report (United Nations Development Programme)

6. ábra. Szakadék a HDI szerint

Forrás: Human Development Report (United Nations Development Programme)

6.1.4. A korrupciós helyzet alakulása

A 10. táblázat a Transparency International által mért „Corruption Perception Index”, azaz „Korrupciót érzékelő index” alakulását mutatja 2001–2011 között. Azt láthatjuk, hogy Ausztriában, Finnországban és Szlovéniában nincs jelentős változás, Lengyelországban kis javulás tapasztalható, Szlovákiában 15, Csehországban 10, Magyarországon pedig 23 helynyi lecsúszás történt. A legkevésbé korrump ország 2011-ben Finnország, Ausztria és Szlovénia.

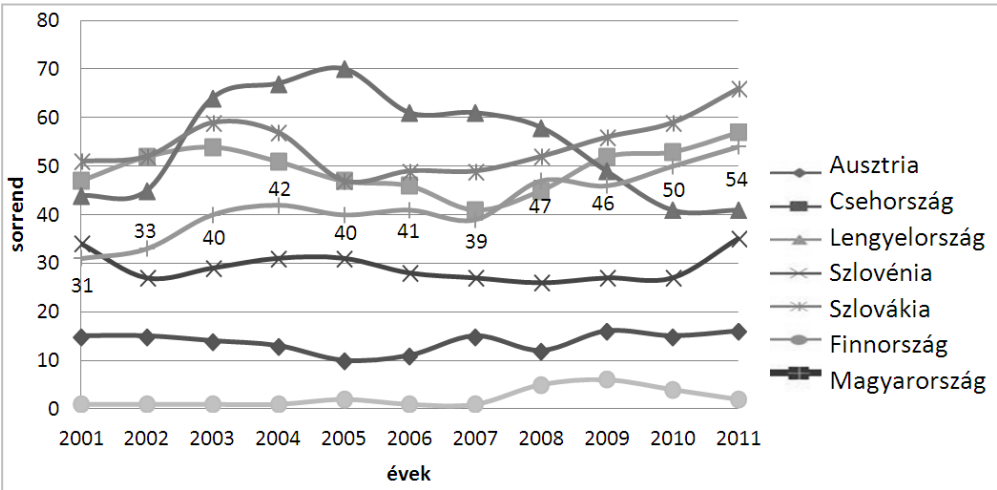
2001-ben a legkorrumpabb ország Szlovákia volt, hazánk pedig, a vizsgált országok között, még az előkelő 3. helyen volt. 2011-ben továbbra is Szlovákia a legkorrumpabb ország, amit Csehország követ, de rögtön utána, 54-es helyezéssel a harmadikok vagyunk. Előttünk van már nemcsak Szlovénia, de Lengyelország is. Ezt mutatja a 11–12. táblázaton látható „szakadék-elemzés” is.

10. táblázat. Korrupciós index (CPI)
Országok sorrendje (CPI)

Korrupciós index (CPI)	Sorrend/év										
Ország	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Ausztria	15	15	14	13	10	11	15	12	16	15	16
Csehország	47	52	54	51	47	46	41	45	52	53	57
Lengyelország	44	45	64	67	70	61	61	58	49	41	41
Szlovénia	34	27	29	31	31	28	27	26	27	27	35
Szlovákia	51	52	59	57	47	49	49	52	56	59	66
Finnország	1	1	1	1	2	1	1	5	6	4	2
MAGYARORSZÁG	31	33	40	42	40	41	39	47	46	50	54
az összes vizsgált ország	91	102	133	145	158	163	179	180	180	178	182

Forrás: Transparency International

7. ábra. Korrupciós helyezés

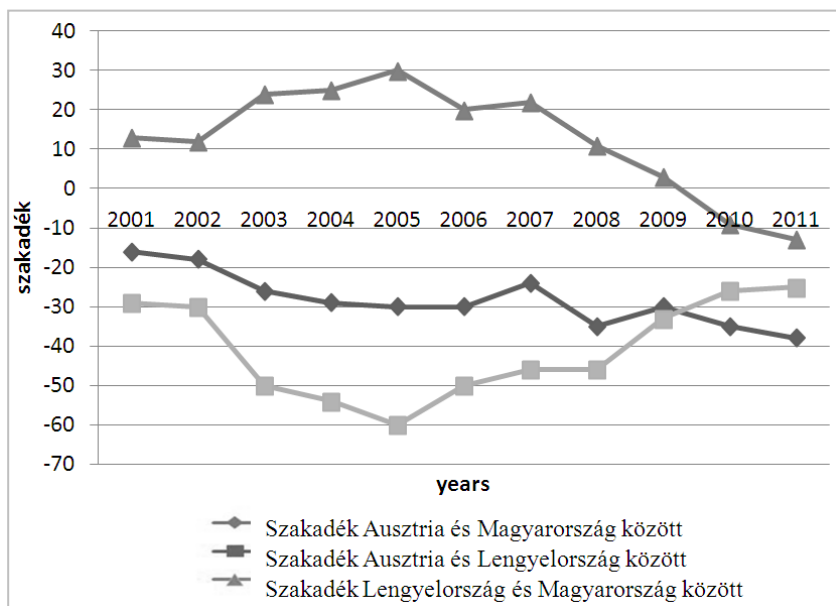
Forrás: Transparency International

11. táblázat. Korrupciós szakadék országonként (CPI)

Korrupciós index (CPI)	Év/sorrend										
Ország	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Ausztria	15	15	14	13	10	11	15	12	16	15	16
Csehország	47	52	54	51	47	46	41	45	52	53	57
Lengyelország	44	45	64	67	70	61	61	58	49	41	41
Szlovénia	34	27	29	31	31	28	27	26	27	27	35
Szlovákia	51	52	59	57	47	49	49	52	56	59	66
Finland	1	1	1	1	2	1	1	5	6	4	2
MAGYARORSZÁG	31	33	40	42	40	41	39	47	46	50	54
az összes vizsgált ország	91	102	133	145	158	163	179	180	180	178	182
SZAKADÉK											
Szakadék Magyar. és Ausztia között	-16	-18	-26	-29	-30	-30	-24	-35	-30	-35	-38
Szakadék Ausztia és Lengyelo. között	-29	-30	-50	-54	-60	-50	-46	-46	-33	-26	-25
Szakadék Lengyelo. és Magyar. között	13	12	24	25	30	20	22	11	3	-9	-13

Forrás: Transparency International

8. ábra. Korrupciós szakadékok

Forrás: Transparency International

Magyarország és Ausztria között a 16 helynyi szakadék 38-ra nőtt. Amíg Lengyelországot 2001-ben 13 hellyel előztük meg, 2011-re 13 hellyel mögé szorultunk. Ez 26 helynyi pozícióvesztés. Lengyelország viszont, igaz csak 4 hellyel, de közeledett Ausztriához. A 2012. évi kiadvány is megjelent már. (3) Eszerint a vizsgált országok helyezése a következő:

12. táblázat. 2012. évi korrupciós helyezések

Ország	2012	2011	Lecsúszás/ előrelépés	Korrupciós érték
Ausztria	25	16	-9	69
Csehország	54	57	3	49
Lengyelország	41	41	-	58
Szlovénia	37	35	-2	61
Szlovákia	62	66	4	46
Finnország	1-2. hely Dániával	2	1	90
Magyarország	46-47. hely Brunei-el	54	8	55

2012-ben a korábbinál kevesebb, 174 országra készült el a korrupciós jelentés. Magyarország pozíciója jelentősen, 8 hellyel javult. Azonban így is csak a 5. helyen vagyunk a vizsgált országok között. Ausztria, Lengyelország, Szlovénia és Finnország továbbra is kevésbé korrupt. A korrupciós indexszel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a kutatók csak a közsférában vizsgálják a korrupciós szintet, a magánszférában nem. A vizsgálatot szakértők kikérdezésével, becslésekre alapozva készítik. A használt mérce a 0–100 közötti sáv. A legkorruptabb országok 0 közeli, a legkevésbé korruptak 100 közeli értéket kapnak. A 12. táblázat utolsó oszlopa mutatja az elért korrupciós értéket a vizsgált országok esetén. Az igazán jó érték a 80–100-as sávba esik, és elfogadható a 60–79-es érték is. A 40–59-es érték már jelentős korrupciós szintet mutat. A 0–39 között lévő országok pedig kiugróan korruptak.

6.1.5. Az eddigi elemzésekből leszűrhető tanulságok

Valamennyi vizsgált mutató tekintetében – a 2012. évi korrupciós index, és az emberi fejlődés indexe kivételével – Magyarország erősen lemaradóban van a régióban vizsgált többi országhoz képest. Érdemes ezért további részmutatókat is megvizsgálni, és keresni a lemaradás valószínű okait. Ehhez a vizsgálathoz a már említett két versenyképességi műhely legfrissebb tanulmányát, és az életminőséget elemző EU-s kutatásokat hívjuk segítségül.

6.2. További, a társadalmi-gazdasági helyzetet leíró mutatók

6.2.1. Mutatók az IMD 2012. évi tanulmányából (4)

Emeljük ki néhányat az 1. táblázatban szereplő részmutatók közül, és nézzük meg, milyen helyezést értek el a régió országai ezen mutatók alapján. Az összesen vizsgált országok száma 2012-ben 59.

13. táblázat. Néhány mutató szerinti helyezés 2012-ben (IMD)

Országok/ Mutatók	Ausztria	Cseh- ország	Lengyel- ország	Szlovénia	Szlovákia	Finn- ország	Magyar- ország
Egy főre jutó GDP	11	31	38	28	33	12	37
Foglalkoztatottak aránya a teljes lakosságból	21	25	42	31	38	30	51
Korrupció	28	40	34	36	55	3	43
Kormány- politikák átlát- hatósága	38	44	33	49	52	5	57
Feketegazdaság kiterjedtsége	22	24	36	49	48	6	58
Társadalmi kohézió	12	38	55	42	47	10	53
Munkavállalók motiváltsága	3	30	46	53	40	14	47
Az agyelszívás veszélye	30	9	41	46	44	7	55
A vezetők hitelessége	31	54	52	58	49	10	53
Társadalmi felelősségvállalás	6	49	50	47	46	26	55
A cégek innovációs képessége	12	43	41	47	59	10	50
Az egészségügyi infrastruktúra állapota	2	9	49	35	48	15	47
Születéskor várható élettartam	14	32	36	26	39	22	40
Egészségesen eltöltött várható élettartam	23	28	36	24	38	18	46
HDI mutató (2011-ben)	18	26	34	20	31	21	33
A fenntartható fejlődés fontossága	6	52	50	34	49	12	45
Életminőség	2	29	39	34	44	11	53

A 13. táblázatból az tűnik ki, hogy hazánk a vizsgált 17 mutató közül 9 esetén az utolsó helyen van a kiemelt 8 ország között, és az IMD által vizsgált 59 ország között is nagyon rossz a pozíciója. Ezek a mutatók elsősorban a humántőke állapotát, illetve a humántőkére ható tényezők alakulását mutatják. (Például a munkahelyi motiváltság, az egészségügyi infrastruktúra helyzete, az életminőség a születéskor várható és az egészségben eltöltött élettartam). További 4 mutató esetén az utolsó előtti hely a miénk. A jövő szempontjából figyelemre érdemes probléma az innováció gyengesége, a társadalmi felelősségvállalás, a társadalmi kohézió és a vezetésbe vetett bizalom alacsony szintje. De veszélyhelyzetre figyelmeztet, hogy nagy az agyelszívás valószínűsége. Ez felkészült, kiváló szakembereink elvándorlásának veszélyére figyelmeztet, ami gátolná, hogy átlépjünk a tudással versenyző országok csoportjába. A kiváló osztrák és finn eredmények mellett érdemes felfigyelni Lengyelország és Csehország több mutató szerint is igen jó teljesítményére. Végül meg kell jegyezni, hogy a vizsgált eredmények a 2011. évi állapotot mutatják, így a 2012. évi változásokat még nem tudtuk elemezni. Ezek azonban – ismervén a Széll Kálmán tervben szereplő megkorításokat – ronthatták a humántőke és a társadalmi fejlődés esélyeit.

6.2.2. Mutatók a WEF 2012–2013. évi tanulmányából (5)

Emeljünk ki most néhányat a 3. táblázatban szereplő részmutatók közül, és nézzük meg, milyen helyezést értek el a régiókból kiemelt országok ezen mutatók alapján. Az összesen vizsgált országok száma 144.

14. táblázat. Néhány mutató szerinti helyezés 2012–13-ban (WEF)

Országok/Mutatók	Ausztria	Cseh-ország	Lengyel-ország	Szlovénia	Szlovákia	Finn-ország	Magyar-ország
Egy főre jutó GDP	11	39	49	32	41	12	47
Bizalom a politikusokban	61	139	90	116	136	12	128
Kormánypolitikák átláthatósága	20	98	104	38	78	2	115
Bűnözés	12	62	48	47	101	4	63
Az üzleti világ etikussága	18	115	53	52	116	2	98
Születéskor várható élettartam	20	37	43	26	50	25	58
Alapfokú oktatás minősége	31	55	54	28	58	1	57
Az oktatási rendszer egészének minősége	26	59	68	63	120	2	90
A munkahelyi továbbképzés	12	48	59	91	95	2	110
Mennyire jellemző a külföldi tulajdon a gazdaságban?	47	17	71	132	2	27	16
Munkaadók és munkavállalók közötti együttműködés	6	69	93	114	107	16	99
Agyelszívás veszélye	32	84	108	83	122	12	129
Technológiai korszerűség	13	43	95	41	59	3	55
Export a GDP arányában	37	15	60	17	12	69	9
A beosztottak részvételi lehetőségei a döntéshozatalban	22	75	70	47	80	6	126
A cégek innovációs képessége	9	22	54	31	88	4	45
Kutatóintézetek minősége	21	26	45	29	90	13	20

A WEF 2012–2013. évi tanulmányából származó mutatók szerinti országhelyezések sok hasonlóságot mutatnak az IMD kutatásban található helyezésekkel. Hazánk itt is több mutató tekintetében van az utolsó, illetve az utolsó előtti helyen. (A vizsgált 17-ből 6, illetve 5 esetben.) Van azonban néhány kiemelkedően rossz, és egy kiemelkedően jó helyezésünk is. A kormánypolitikák átláthatósága, a születéskor várható élettartam, a munkahelyeken belüli továbbképzés általánossága, az agyelszívás veszélye és a beosztottak döntéshozatalban való részvételi lehetősége tekintetében nagyon rossz a rangsorban elfoglalt helyünk. Ez utal a humántőke leértékeltségére. Bizonyítja azt, hogy a többnyire összeszerelő tevékenységet folytató, és nem magas hozzáadott értéket előállító cégek nem érdekelték a munkaerő képzésében, és véleményére sem kíváncsiak. Ez rontja az életminőséget, és az egészségi állapotra is kedvezőtlen hatással van. (Az IMD kutatás a munkaerő alacsony motiváltsági szintjére mutatott rá.) Valószínű, hogy emiatt az emberek az életükkel is kevésbé elégedettek, ami növelheti az elvándorlás veszélyét. Ez utóbbi mutató tekintetében egyébként a 144 országot tartalmazó listán is rendkívül rossz a pozíciónk. Veszélyhelyzetre figyelmeztet az is, hogy a vizsgált 144 országból az élen vagyunk – 16 hely! – a tekintetben, hogy a gazdaság mekkora hányada van nem nemzeti, hanem külföldi tulajdonban. Ez nagymértékben köti meg a gazdaságpolitikuskok kezét, és nehezíti a jövő saját érdekek mentén való alakítását. Erre utal egyébként az is, hogy az export GDP-ben mért aránya tekintetében az élen, a 9. helyen vagyunk. Ez az export azonban nem a magyar gazdaság, hanem az itt működő külföldi cégek tevékenységének eredménye. Van azonban egy meglepően jó helyezésünk is. Ez a kutatóintézetek minősége. Ez arra utal, hogy ha megfelelő összeget fordítana az ország a kutatás-fejlesztésre, továbbá az annak eredményeit sikeres innovációkká változtató tevékenységekre, akkor esély lenne arra, hogy gyorsabban lépünk be a tudással és innovációval versengő nemzetek „klubjába”. Azonban ennek humán feltételeit is biztosítani kellene. Ezen a területen viszont nagyon rosszak az eredményeink. Leértékelt humántőkével, elégedetlen, bizalmatlan, rossz egészségi állapotú és romló tudásszintű emberekkel, akiknek véleményére „főnökeik” nem kíváncsiak, nehéz tudásalapú gazdaságot építeni. Ha ezt az ellentmondást nem sikerül feloldani, akkor valószínű, hogy a kiváló kutatók egyre nagyobb arányban keresik a boldogulást külföldön. A magyar gazdaság pedig a régióban gyorsabban fejlődő országoktól is leszakadva, a külföldi cégek döntései által irányítva, a fejlődés periferiájában maradhat. Ez pedig lehetetlenné teszi az életszínvonal és az életminőség jelentős javítását is.

6.2.3. Az életminőség helyzete a régióban

A 4.1. pontban bemutattuk az életminőség mutatót, és foglalkoztunk azokkal a tényezőkkel, amelyekkel a kutatók mérik az életminőség alakulását. Most rátérünk arra, hogy milyen életminőség jellemzi régióink országait. Ezt az elemzést az Európai Unióban szokásos életminőség kutatásokra támaszkodva végezzük el. Eddig három kutatás történt, 2003-ban, 2007-8-ban és 2011-ben. Az eredményekről a tanulmányok 2003-ban (6), 2009-ben (7) és 2012-ben (8) számoltak be. A három időszak összevetése jó lehetőséget kínál az életminőségben bekövetkezett változások összehasonlítására. A vizsgálatokat a korábbiakban elemzett 7 országra végezzük el. A továbbiakban a kutatásokra a tanulmányok megjelenésének éve szerint hivatkozunk.

Az EU életminőség vizsgálatait hat fő területet ölelnek fel: a foglalkoztatás helyzetét, a gazdasági helyzetet, a családi viszonyokat, a közösségre jellemző néhány tényezőt, az egészségi állapotot és a tudáshoz, tanuláshoz való hozzáférést. A vizsgált részterületek közül a következőket emeljük ki:

- A családok hány százaléka küzd napi megélhetési problémákkal?
- Milyen véleménnyel vannak a megkérdezettek az egészségi állapotukról?
- Mennyire elégedettek az életükkel?
- Mekkora a feszültség a társadalomban a szegények és gazdagok, az idősek és a fiatalok, illetve a vezetők és beosztottak között?

6.2.4. A családok hány százaléka küzd napi megélhetési problémákkal?

15. táblázat. Megélhetési problémák

Ország	2003		2009		2012	
	%	rangsor	%	rangsor	%	rangsor
Ausztria	4	3	7	8	21	4
Csehország	19	18	14	18	52	16
Lengyelország	54	26	23	21	52	18
Szlovénia	12	14	11	11	50	15
Szlovákia	24	19	15	20	71	23
Finnország	6	6	3	1	25	5
Magyarország	28	20	36	26	72	25

Nézzük az adatokat és azok időbeli alakulását! A százalék oszlop azt mutatja, hogy a megkérdezettek hány százaléka jelezte, hogy napi megélhetési gondjai vannak. A 2003-as év régiók országai számára az európai nyitás, a 2004 évi 10 országos bővítés megelőző éve. A vizsgált évben a 27 ország (15 EU-s, 10 belépő és 2 jelölt, Bulgária és Románia) között a legrosszabb, utolsó előtti helyen Lengyelország található, ahol a megkérdezettek 54%-a jelezte, hogy napi megélhetési problémákkal küzd.

Magyarország a 20. helyen van. A listán előkelő helyen található Ausztria és Finnország, de jók Csehország és Szlovénia adatai is. 2009-re változott a helyzet. Ausztria és Szlovákia kissé lejjebb csúszott. A többi ország – Magyarország kivételével – javította a pozícióját. Lengyelország például 5 hellyel ugrott előre. Magyarországon viszont 8%-kal többen érezték úgy a megkérdezettek között, hogy napi megélhetési gondjaik vannak, és a listán 6 hellyel, az utolsó előtti helyre csúsztuk vissza. Csak Bulgária maradt mögöttünk. A 2012. évi adatok viszont már tükrözik a válság hatásait. Kivétel Lengyelország, amely újabb 3 hellyel lépett előre a listán, illetve Ausztria, amely visszakapaszkodott a 4. helyre. Magyarország maradt a sor végén azzal, hogy Bulgárián kívül még Görögország is mögénk került. A százalékok megugrásának az az oka, hogy míg 2003-ban és 2009-ben a kutatók csak azokat számították be a napi megélhetési problémákkal küzdők közé, akik azt nyilatkozták, hogy napi megélhetésük biztosítása nehézséget, illetve nagy nehézséget okoz számukra. 2012-ben viszont már beszámították azokat is, akik „némi nehézséggel” küzdöttek.

6.2.5. Milyen véleménnyel vannak a megkérdezettek az egészségi állapotukról?

A 16. táblázaton azt látjuk, hogy a megkérdezettek hány százaléka nyilatkozta azt, hogy rossz az egészségi állapota. A másik oszlop pedig az országok rangsorát tartalmazza. Élen a legkevésbé rossz egészségi állapottal rendelkező országok vannak.

Az egészségi állapot felmérése a kikérdezettek véleményére alapozott. 2003-ban és 2009-ben azt mérték fel a kutatók, hogy a válaszadók hány százaléka nyilatkozott úgy, hogy rossz az egészségi állapota. 2012-ben viszont arra kérték a megkérdezetteket, hogy egy 1–10-es skálán, ahol az 1 a nagyon rossz, és 10 a nagyon jó egészségi állapot, adják meg azt az értéket, amely kifejezi egészségi állapotukat. A sorrendet pedig ezen érték alapján készítették el. 2003-ban és 2009-ben ismét az tűnhet fel, hogy míg Lengyelországban

csökkent a magukat rossz egészségi állapotban gondolók aránya, addig Magyarországon nőtt. Helyezésünk is romlott: 2009-ben csak egy országot, Litvániát tudtuk magunk mögé utasítani. 2012-re pedig a következő mozgások érzékelhetők: Ausztria helyzete jelentősen javult, de javított pozícióján Szlovénia, Szlovákia és Finnország is. Romlott Csehország és Lengyelország helyezése. Magyarország egy hellyel került előbbre, megelőzve Litvánián kívül még Észtországot is.

16. táblázat. Egészségi állapot

Ország	2003		2009		2012 rangsor
	%	rangsor	%	rangsor	
Ausztria	5	9	8	12	4
Csehország	9	18	9	15	21
Lengyelország	19	26	13	22	24
Szlovénia	13	19	12	21	16
Szlovákia	6	10	9	17	15
Finnország	6	12	8	13	7
Magyarország	16	23	19	26	25

6.2.6. Az étellel való elégedettség

Ezzel a vizsgálattal kapcsolatban csak ország sorrendet adnak meg a kutatók. Ezt láthatjuk a 17. táblázaton.

17. táblázat. Az étellel való megelégedettség

Ország	Sorrend		
	2003	2009	2012
Ausztria	4	16	6
Csehország	18	19	21
Lengyelország	20	15	15
Szlovénia	15	12	16
Szlovákia	24	17	22
Finnország	2	3	2
Magyarország	22	26	26

A felmérésből kiugrik Ausztria 2009. évi rossz helyezése, amelynek okára a kutatók nem adnak magyarázatot. De 2012-ben romlott Csehország és Szlovákia pozíciója is. Ami ennél a mutatónál is feltűnő, az Lengyelország javuló helyezése. Hazánk pozíciója 2009-re romlott, majd ez a helyezés maradt 2012-ben is. Mindkét évben csak Bulgária volt mögöttünk.

6.2.7. Társadalmi feszültségek

A társadalom „lelki egészségének” mérésére a kutatók különböző konfliktushelyzeteket vizsgáltak. Rákérdeztek például a szegények és gazdagok, az öregek és fiatalok, a különböző etnikai csoportok és a vezetők valamint a beosztottak közötti feszültségek nagyságára. A 18. táblázatban azt látjuk, hogy három lehetséges társadalmi csoport esetén a válaszadók hány százaléka gondolta azt, hogy erős konfliktushelyzet jellemző rájuk.

A táblázat azt mutatja, hogy a válság hatására általában mindenhol nőttek a társadalmi feszültségek. Viszont Lengyelországban 2003-ról 2009-re két társadalmi csoport esetén is jelentős csökkenés tapasztalható. A szegények és gazdagok közötti feszültség csökkenését valószínűleg az okozta, hogy – amit a korábbi elemzések bizonyították – jelentősen javult a

lengyelek életszínvonala, és így az étellel való megelégedettségük is. Kiemelkedő feszültség-növekedés mindhárom csoportra hazánkban tapasztalható 2003-ról 2009-re, és a 2012-es adatok sem jeleznek javulást.

18. táblázat. Konfliktushelyzet

Ország	Erős konfliktus					Vezetők és beosztottak között		
	Szegények és gazdagok között			Öregek és fiatalok között ²				
	2003	2009	2012	2003	2012	2003	2009	2012
Ausztria	30	19	24	22	14	29	16	26
Csehország	44	39	48	16	20	36	32	39
Lengyelország	52	32	35	17	16	53	29	32
Szlovénia	43	34	42	21	13	49	44	56
Szlovákia	49	30	31	14	8	42	25	27
Finnország	21	13	17	9	5	17	14	15
Magyarország	61	70	71	19	26	47	60	60

6.2.8. Néhány további 2012-es adat

2012-ben több új mutatót is bevezettek a kutatók. Ezek közül kettőre térünk még ki. Az egyik a várható anyagi helyzetre, a másik pedig a politikában való részvételre vonatkozik. A következő évi anyagi kilátásokkal kapcsolatban a finnek 12, az osztrákok 20, a lengyelek 36, a szlovének 41, a csehek 45, a szlovákok 49 és a magyarok 58 százaléka gondolja úgy, hogy rosszabb lesz. Utánunk csak a portugálok (60%) és a görögök (88%) vannak.

A politikai aktivitás, a részvétel tekintetében pedig az utolsók vagyunk. A megkérdezettek csupán 8%-a jelezte, hogy valamilyen formában aktívan politizál. A finnek a 7., az osztrákok a 8., a csehek a 15., a szlovákok a 17., a lengyelek 24., és a szlovének a 25. helyen szerepelnek. A leginkább aktívak a politikában a svédek, a dánok és a franciák, akiknek 51, 38, illetve 36 százaléka vesz részt rendszeresen valamilyen politikaformáló tevékenységben.

7. Összefoglalás

A tanulmány célja annak vizsgálata volt, hogy hogyan alakult a régió helyzete a rendszerváltás után. Elindult-e a felzárkózás a fejlett országokhoz, és mi történt a régió belül. Az összehasonlító elemzéshez két fejlett országot, Ausztriát és Finnországot, és öt volt szocialista országot, Csehországot, Lengyelországot, Szlovéniát, Szlovákiát és Magyarországot választottuk. Az utóbbi országokat a történelmi kapcsolatok miatt, illetve azért, mert egyszerre váltak az EU tagjaivá. A gazdasági és társadalmi helyzet alakulását először az átfogó és rendszerszemléletű versenyképességi mutatók alapján vizsgáltuk. Ezután rátértünk a humántőke, azaz az emberek helyzetét leíró, úgynevezett „puha”, becsléseken nyugvó mutatók alapján történő vizsgálatokra. Ez utóbbiak azért fontosak, mert a gazdaságok jövőbeli sikeres működése csak jó állapotban lévő humántőkével képzelhető el. A jó állapoton a fizikai és lelki állapotot egyaránt értjük. Ezért elemezni kell az életminőséget, ezen belül is különösen az egészségi állapotot, de a társadalmi „jól-létet” is, azt, hogy hogyan érzik magukat az emberek a „bőrükben”. A sokrétű, sok mutatóra építő elemzés azt igazolta, hogy a régióban a felzárkózás a legtöbb mutató alapján leginkább Lengyelországra jellemző. A legnagyobb lemaradást pedig hazánk mutatja. Ez arra enged következtetni, hogy a rendszerváltás és az EU-s csatlakozás nálunk volt a legkevésbé sikeres. Az is valószínű, hogy a hazai cégek, különösen a kis- és közepes vállalkozások fejlődésére építő len-

gyel gazdaságpolitika sikeresebbnek bizonyult, mint a gazdaság fejlődését a támogatott külföldi tőkétől váró magyar gazdaságfilozófia. Ez fel kell, hogy keltse a politikusok, a gazdasági és társadalmi élet vezetőinek figyelmét. Őszinte diagnózisra, oknyomozásra van szükség. E nélkül ugyanis nem lehet megtalálni a leghatékonyabb terápiát. A hatékony terápia híján viszont nagy eséllyel marad a magyar gazdaság és társadalom a fejlődés periferiáján, ami az életszínvonal és életminőség érdemi javítását, a fejlett országokhoz való belátható időn belüli felzárkózást is kétségessé teszi.

JEGYZETEK

1. The Global Competitiveness Report 2012–2013. (Editor: Klaus Schwab, Xavier Sala – i – Martín) World Economic Forum, Geneva. 2012.
2. 2009-ben ezzel a két társadalmi csoporttal kapcsolatban nem gyűjtöttek adatokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Meier, G. M. (1995): Leading Issues in Economic Development. Oxford University Press. New York.
- Ura, K., Alkire S., Zangmo T., Wangdi K. (2012): A Short Guide to Gross National Happiness Index. The Centre for Bhutan Studies. Thimphu, Bhutan.
- Corruption Perceptions Index 2012. Transparency International. International Secreteriat. Berlin. Germany 2012. (www.transparency.org)
- IMD World Competitiveness Yearbook 2012. IMD Lausanne, Svájc 2012.
- The Global Competitiveness Report 2012–2013. (Editor: K. Schwab, X. Sala – i – Martín). World Economic Forum, Geneva 2012.
- Quality of life in Europe. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin 2004.
- Second European Quality of Life Survey. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Dublin 2009.
- Third European Quality of life Survey. Quality of life in Europe: Impacts of the crisis. Eurofound 2012. Publications Office of the European Union. Luxemburg 2012.

HAJDÚ ZOLTÁN*

ÚJ TÉRKÖZÖSSÉGI KATEGÓRIÁK KERESÉSE MAGYARORSZÁGON A II. VILÁGHÁBORÚ BEFEJEZÉSÉNEK ÉS AZ ÚJJÁRENDEZŐDÉS MEGINDULÁSÁNAK IDŐSZAKÁBAN, 1944–1947**

SEARCHING NEW CATEGORIES OF SPATIAL COMMUNITY IN HUNGARY AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR AND AT THE BEGINNING OF NEW REARRANGEMENT

ABSTRACT

At the end of the World War II the representatives of Hungarian sciences (historians, geographers, economists, cartographers etc.) were started new “objective” spatial categories (Middle Danube Basin, Central Europe, Danubelandscape, Carpatian Basin) for peoples living together between Germany and the Soviet Union. The main elements of these researches were: how to reach “independence” of these peoples and countries, and on the other hands how to guarantee of interest of Hungarians in the framework of new situation. Most of the authors in there analyses and publications were „idealists”. The new rearrangement of the wide territory were dominated by Soviet influences, without real independences of smaller peoples and countries.

1. Bevezetés

Az államterületek, az államhatárok gyakori változása és a fennálló államhatárok sokszor vitatott jellege Közép-Európa, s benne a Kárpát-medence, egyik történeti, gazdasági, társadalmi sajátossága volt mindenkor, s több országban, egyes társadalmi csoportok számára az egyik, általában rejtett politikai probléma maradt.

Az államhatárok az elkülönülés, az el- és bezárkózás, a szembenállás, valamint a sokoldalú államközi, regionális és határon átnyúló településközi együttműködés lehetőségeit egyaránt magukban hordják. A mindenkori biztonsági, politikai, gazdasági célok és érdekek határozták meg történetileg, hogy a lehetséges „kínálatból” mely elemek, vonatkozások erősödtek fel.

Az államhatárok történeti és XX. századi változása kifejezte az egymás mellett élő államok mindenkori hatalmi állását, pozícióját, területi törekvéseit. A határ sokféle (gazdasági, katonai, politikai) elemet hordozott, ill. kölcsönhatásaikat szintetizálta a mindenkori feltételeknek és értékeknek megfelelően.

Ez az alaphelyzet azt jelenti, hogy Közép-Európában egy-egy területhez több államnak, illetve népnek van történeti, érzelmi és politikai viszonyulása. Történetileg az is nyilvánvalóvá vált az itt élő népek számára, hogy a többször ismétlődő, erőszakos területátrendezések nem oldották meg sem az egymás közötti, sem pedig a határtérségek népességének legalapvetőbb problémáit.

* Prof. Dr. Hajdú Zoltán, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

** Készült az Európai Unió FP7 kutatási keretprogram EUBORDERLANDSCAPE project támogatásával.

A két világháború között Magyarország és szomszédjai között sokféle feszültség alakult ki az I. világháborút lezáró békeszerződések területi rendelkezései bázisán, az ország határai új, szakaszonként differenciált tartalmat kaptak. A II. világháború előtt és alatt a trianoni határvonalban csak a magyar–osztrák határszakaszon nem következtek be változások (Ausztria bekebelezése Németországba lényegi tartalmi változást hozott, de nem járt az államhatár mozgásával), minden más lényegileg változott. Az újabb háborús magyar vereség következtében elvesztek az ország-gyarapodások területi eredményei, s a II. világháborút lezáró párizsi békeszerződés (1947) a „Pozsonyi hídfő” három községének elcsatolásával ismét rögzítette a korábbi trianoni kereteket.

A háború után a térség egésze szovjet katonai megszállás alá került. A kialakuló, majd külső és belső viszonyrendszerében formálódó „szocialista táboron belüli határok” funkciói is nagy átalakulásokon mentek át.

A magyar tudomány képviselői többségükben úgy látták, hogy nem az országokat, hanem a több közösség számára elfogadható, „objektívnek tekinthető” tájakat kell az együttműködés alapjainak megnevezni.

A magyar társadalom, a magyar tudományos és politikai élet egyaránt kereste a háború utolsó szakaszától (Németország és szövetségesei biztos vereségének a tudatában) és közvetlenül a háború után (amikor még nem vált egyértelművé a szovjet megszállási zóna beintegrálódása a szovjet hatalmi térbe) az új, kisállami térközösség(ek) megteremtésének a lehetőségeit. A folyamatban a történelmi elemek domináltak, másodlagos szerepet kaptak a földrajzi tényezők, s harmadlagosnak tekinthetjük az éppen aktuálisan kialakult „egymás mellett, illetve együtt élő népek” akaratának befolyásoló hatását. A történészek, földrajzok, közgazdászok stb. nem fejlesztési stratégiákban, koncepciókban, programokban stb. gondolkodtak elsősorban (bár a közlekedési hálózatok és feltételek javítása érdekében az is megjelent), hanem a „közös boldogulás” lehetőségeinek a feltárásában.

A múlt annyiban határozta meg a különböző képzettségű szerzők törekvéseit, hogy a térközösségi keretek formálásában kiemelt szerepet tulajdonítottak a centrális elhelyezkedésű Magyarországnak. A kor szereplői realisták voltak annyiban, hogy nem gondolkodtak a vereség állapotában „vezető magyar szerepről”, de minden koncepció mögött ott húzódott az a megfontolás, hogy valamilyen módon biztosítani kell az új feltételek között is a magyarság érdekeit.

2. A különböző térkategóriák megfogalmazása és az együttélési lehetőségek mérlegelése

Magyarország története a XX. század első felében lényegében véve leírható a háborús konfliktusok, s az őket lezáró békeszerződések területi rendezések, átrendezések történetével. Az ország államterülete szinte pulzált 1920–1947 között. 1920–1938 között a trianoni békeszerződés területi határozatai nyomán sok szempontból lebénult az ország. 1938–1941 között minden év új területi gyarapodást hozott, amelyek az újabb világháborús vereséggel semmivé foszlottak, sőt 1947-ben a „Pozsonyi-hídfő” területével tovább csökkent a trianoni Magyarország területe.

1944 végén már minden magyar gondolkodó tisztában lehetett az újabb háborús vereséggel, s a kiutat az együttműködés, s nem a konfliktusgenerálás irányába kezdte el keresni. Többféle területi kategória (Közép-Duna-medence, Kárpát-medence, Dunatáj, Dunavidek, Balkán, Belső-Európa, Kelet-Közép-Európa, Kelet-Európa) jelent meg az együttélési új lehetőségeinek mérlegelésekor. Valamilyen módon mindegyik térközösségi kategória megfogalmazása mögött ott volt az alapkérdés, hogyan lehetséges a magyarság beilleszkedése az új hatalmi és területi konstellációba. A felvetődött potenciális térközösségi kategóriák közül néhány bemutatására vállalkozunk.

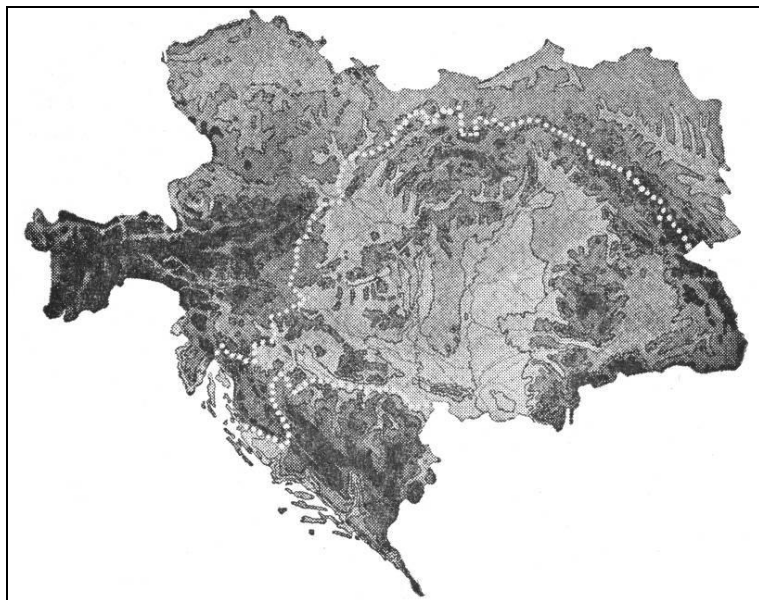
2.1. A Közép-Duna medence

Kronológiai szempontból kiinduló pontnak Jócsik Lajos¹ 1944-ben megjelent monográfiáját kell tekintenünk.² Jócsik a németek és szövetségeseik (így Magyarországé is) háborús vereségének már szinte biztos tudatában kezdte meg újragondolni Magyarország helyzetét, térközösségi lehetőségeit. Jócsik úgy fogalmazott, hogy: „Ma az eső utáni gomba módján születnek a tervek, amelyek éppen vidékünket, a Közép-Duna medencéjének a sorsát készülnek újra elrendezni.”³ A magyarságnak részt kell vállalnia a Közép-Duna medence ügyeinek, fejlesztési lehetőségeinek a felmérésében, mégpedig saját érdekei, illetve az együttműködés lehetőségeinek az alakítása miatt.

A Jócsik által megfogalmazott Közép-Duna medence (1. ábra) nem a hidrológiai értelemben vett 445 ezer km² területű vízrajzi egység, nem esett teljesen egybe az 1918 előtti történelmi Magyarországgal sem, (mintegy 300 ezer km² nagyságú medencéről beszélt) de az elemzés során a legtöbb tekintetben arra asszociált, illetve azt tekintette valamilyen módon együttélési, sőt fejlesztési keretnek.

1. ábra. A Közép-Duna medencéje az északi Dunamedence egy részével (Jócsik Lajos szerint, 1944)

Figure 1. Middle Danube Basin with one part of the Northern Danube Basin (after Jócsik Lajos, 1944)

A Közép-Duna-medence meghatározó történelmi sajátossága, hogy szinte egész történelmi fejlődése során strukturális ütköző terület volt a „keleti és a nyugati imperializmusok között”. A nagyhatalmi szereplők változtak, de a Közép-Duna medence nem tudta megerősíteni közöttük hatalmi pozícióját. A történelmi folyamatok eredményeként: „Ennek a vidéknek a sorsa a labda sorsa lett, amelyet rajta kívül álló erők adnak kézről-kézre”⁴

1933-tól a Közép-Duna medence, majd fokozatosan az egész Duna-völgy német befolyás alá került. Az egész régió „Németország növekvő hatása” alá rendelődt. A nyugati kapcsolatok teljesen megszűntek, a „nyugati imperializmusok kiszorultak a térségből”. Magyarország és a régió egésze felfűződött a német hatalmi, katonai és fogyasztási igé-

nyeknek megfelelően Németországra. A háború végén Németország már katonai jelenlétet, sőt direkt megszállással kívánta és tudta csak biztosítani pozícióit.

Jócsik jelentős részt szentelt Szlovákia kérdésének. A független Szlovákia létrejöttét egyértelműen a német hatalmi érdekek érvényesülésének tekintette Jócsik. Az „Új állam születik a medencében”⁵ fejezet alapkérdése, hogy milyen erők érvényesülhetnek a Közép-Duna-medencében a megváltozott nemzetközi hatalmi környezetben. A független szlovák állam legfőbb garantálója Németország, s Szlovákia minden fontos kapcsolatrendszerét abba az irányba építi. Meg kell győzni Szlovákia politikai, gazdasági elitjét arról, hogy függetlenségét semmi sem fenyegeti Magyarország felől, s így kapcsolatrendszere természetesen irányba, a medenceközpont felé fordulhat.

A Dunához való viszony szempontjából a kötet legfontosabb fejezete a „Mérleg és perspektíva”.⁶ Jócsik úgy látta, hogy a Közép-Duna medence életében két erő dolgozik – a) politikai térfelosztás szempontjából a medence atomizálódott, b) a politikai atomizálódás gazdasági tekintetben is atomizálta a medence területét – egymás ellen.

A politikai atomizálódást szinte szükségszerűségként fogadta el (mind a nagy, mind pedig a kis népeknek joguk van az önálló nemzeti életre), ugyanakkor úgy látta, hogy a gazdasági atomizálódás nem szükségszerű, hanem együttműködéssel fenn lehetne tartani a medence egységét. Jócsik szerint nem politikai-területi uralomban, hanem gazdasági együttműködésben kell gondolkodni a medencében.

Ha nem is lehet a kis népek konföderációját szükségszerűnek tekinteni, de a föderalizálódás lehetőségeit nyitva kell hagyni. Az együtt élő népek közös akaratából „...létrejöhethetne a Duna-völgyében egy olyan egység, amely a nagyhatalmi blokkokat mindig ellensúlyozhatná”.⁷ A szerző nagyon optimista akkor, amikor a németek veresége előestéjén úgy látja, hogy: „...hogya a dunai népek akarnák, megoldhatnák a legnagyobbat: megtisztítását a külső nagyhatalmi ellentétektől, hogy öncélúan és szabadon fejlődhessenek.”.⁸ Ebben optimistának bizonyult Jócsik, a réalpolitika és a nagyhatalmi érdek túllépett a kis dunai országok és népek érdekein.

A szerző nem írta le a Szovjetunió nevét a jövőt érintő elemzésekben (1944-ben jelent meg a kötet!), de egyértelmű, hogy minden utalása a szovjet hatalmi állás növekedésére vonatkozik. Jócsik az európai baloldal, illetve a csehszlovák demokrácia neveltje, nem lelkesedik a szovjet diktatúra lehetőségét látva.

2.2. Közép-Európa

Közép-Európa kérdésköre először 1916-ban került a magyar társadalmi, politikai és tudományos érdeklődés előterébe. Friedrich Naumann (1860–1919) „Mitteleuropa” kötetének megjelenése után a magyar liberális értelmiség átfogó vitát kezdeményezett a kérdéskörrel.⁹ Nem jutottak közös nevezőre, de lényegében a fogalom minden problematikáját körüljárták.

Közép-Európa fogalma és területi kiterjedése nem vált általánosan elismertté sem a magyar földrajztudományban, sem pedig a magyar társadalomban a két világháború között. Halász Albert (1890–1945) atlaszsorozatában az I. világháború utáni békeszerződések eredményeként létrejött kisállami zónát tekintette Közép-Európának.¹⁰ A német anyanyelvű és jelentős részben német tudományos képzésben részesült Prinz Gyula (1882–1973) a német tudomány „üvegházi termése”-ként kezelte az új fogalmat, s nem tartotta szerencsésnek a magyarországi használatát, s különösen nem a Magyarországra való alkalmazását. Prinz Magyarországot egyértelműen Dél-Európa részeként kezelte a leggyakrabban.

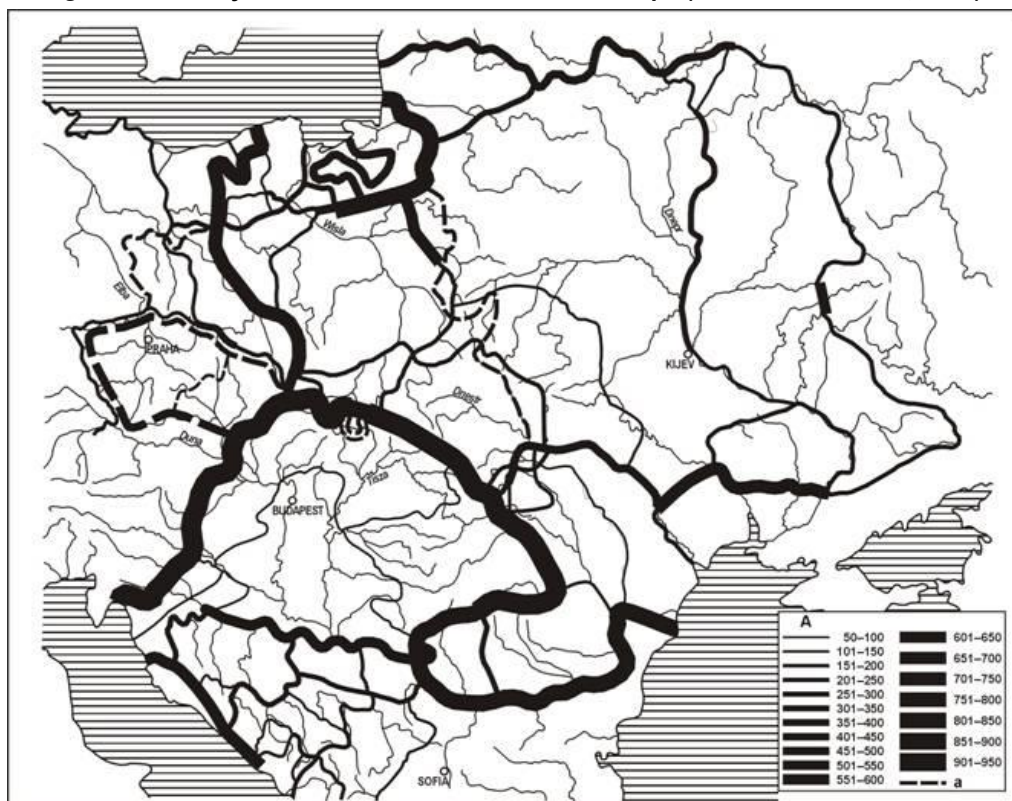
Mások, így az erdélyi (Nagyszeben) születésű Rónai András¹¹ – aki Teleki Pál tanítványa, munkatársa, követője, s 1941 után emlékének hiteles öröke, munkásságának jelentős részben folytatója volt – úgy vélte, hogy a Közép-Európa fogalom alkalmas a valódi föld-

rajzi sajátosságok megragadására, s benne Magyarország helyzetének és környezetének elemzésére.

Az általa irányított Államtudományi Intézet két évtizedes tudományos munkájának eredményei testesültek meg a Közép-Európa atlaszban.¹² Nem véletlen, hogy Rónai a háborús viszonyok között is elengedhetetlen szükségét érezte a munka befejezésének és az atlasz elkészítésének. (A bekerített Budapestről Balatonfüredre menekülve is folytatták az atlasz szerkesztésének munkálatait.) Valójában már a háború utáni béketárgyalásokra készült a nagy jelentőségű munka.

A Közép-Európa atlasz a maga korrekt adatfeldolgozásaival és politikai földrajzi lapjaival, külön kiemelnénk a több változatban is elkészült közép-európai határállandósági térképet (2. ábra). Korrekt adatfeldolgozásával és precíz ábrázolásaival Rónai munkássága kiemelkedett a korszak politikai kartográfiájának köréből.

2. ábra. Közép-Európa határállandósági térképe (Rónai András szerint, 1945)
Figure 2. Stability of state boundaries in Central Europe (after Rónai András, 1945)

Az atlasz tragikus történelmi viszonyok között készült, de a szerzők nem voltak hajlandók a napi politikai kérdéseket publicisztikai jelleggel tárgyalni. Olyan korrekt adatbázist megjelenítő munkát kívántak végezni, amelyet az együtt élő népek mindegyike eredményesen tud használni.

A világháború utáni időszakban részt vett a béketárgyalások előkészítésében, de nem vált ezeknek a munkáknak meghatározó személyiségévé. Rónai bekapcsolódott a „Dunatáj Munkaközösség” tevékenységébe. A „Dunatáj” kötetek szerkesztőjeként Radisics Elemér az előszóban azt emelte ki, hogy: „Rónai András földrajzpolitikai tanulmányaival és adataival járult hozzá anyagunk kiegészítéséhez...”,¹³ de ha részleteiben megvizsgáljuk a há-

rom kötetet, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy tartalmilag rendkívül jelentős Rónai szerepe a munkában, a térképek jelentős része a Közép-Európa atlaszból származik, s több új, a térséget bemutató térképnek ő a szerkesztője. A világháború után „kényessé váltak” a korábbi térkategóriák, s ezt mint politikai földrajzos, Rónai is érzékelte. Világosan látta, hogy az adott viszonyok között Közép-Európa Magyarország tekintetében nem jelenhet meg „hivatalosan”. A „Dunatáj” fogalma, térbeli tartalma részben új módon vetődött fel Rónai számára.

A Dunatáj Munkaközösségben való részvétele azért jelentős, mert egyértelműen bizonyította, hogy Rónai az új feltételek között is képes a korrekt tudományos elemzésre, másrészt együtt tud működni különböző politikai meggyőződésű emberekkel.

1947 elején Rónai Párizsban tartózkodott, de nem válhatott már a magyar béke delegáció igazi szakértőjévé, mert időközben a békeszerződés kérdései eldőlték. Rónai lehetőséget és biztatást kapott arra, hogy maradjon ott, de sem képes, sem pedig hajlandó nem volt elhagyni Magyarországot. Saját életútjával példát mutatott a várható nehézségek vállalásában.

1947-ben még összefoglalta a változó és átalakuló Közép-Európa politikai földrajzi és területi problematikáját (Rónai 1947), Ennek a rövid tanulmánynak az a jelentősége, hogy kiélezett politikai viszonyok között ismét meg tudta őrizni korrektségre törekvő, elemző alapállását.

Világosan megfogalmazza a „Kelet” és a „Nyugat” közötti politikai térfejlődési különbségeket. Nyugaton is gyakori volt történetileg a „határharc”, de a keleti területeken ez még inkább alapvetőnek tekinthető.

A történeti területi változásokat bemutató elemzése és térképe (a német, az orosz és az oszmán birodalmak legmesszibb kiterjedése Közép-Európa területén, a XX. század elejéig) jelezte, hogy a térség kisebb lélekszámú népeinek sok szempontból azonos kihívásokkal kellett folyamatosan szembenézniük.

Történeti és politikai földrajzi alapkérdésként fogalmazta meg, hogy: „A természetes táji keretek és az etnikai viszonyok diszharmonijából fakad a cseh–német probléma, a magyar–szlovák, és a magyar–román probléma”.¹⁴

Az egyes országok, etnikumok szintjén megjelenő elemzései adatszerűsége törekvők, a tanulmányban nincs egyetlen sértőnek tekinthető megjegyzés sem. A térség közös problémáit bemutató térképei (például a kisállamok fővárosainak periférikus helyzetét szemléltető térképe) azt jelzik, hogy egyetlen közösség, állam sem tudja önmaga problémáit megoldani a többiekkel való együttműködés nélkül.

2.3. A Dunatáj

A „Dunatáj Munkaközösség” közvetlenül a világháború után alakult, célja az volt, hogy hozzájáruljon a világháború alatt és után kialakult tragédiák feloldásához, s bekapcsolódjon a készülő békeszerződés magyar álláspontjának a kialakításába. A munkaközösség mozgatója Radisics Elemér politikai gondolkodó,¹⁵ újságíró, lapkiadó- és szerkesztő, külpolitikai elemző volt. A Dunatáj címen megjelentetett, általa szerkesztett hatalmas, három kötetes munka¹⁶ a külügyminisztériumi tevékenysége alatt született meg, de közvetlen a Külügyminisztérium semmilyen módon sem jelenik meg a feldolgozással kapcsolatban. (Ugyanakkor feltételezhető, hogy a kötetek készítésekor egyes területeken a szerzők jelentős mértékben támaszkodhattak a Külügyminisztérium adataira, hiszen folyt a béketárgyalásokra való felkészülés.)

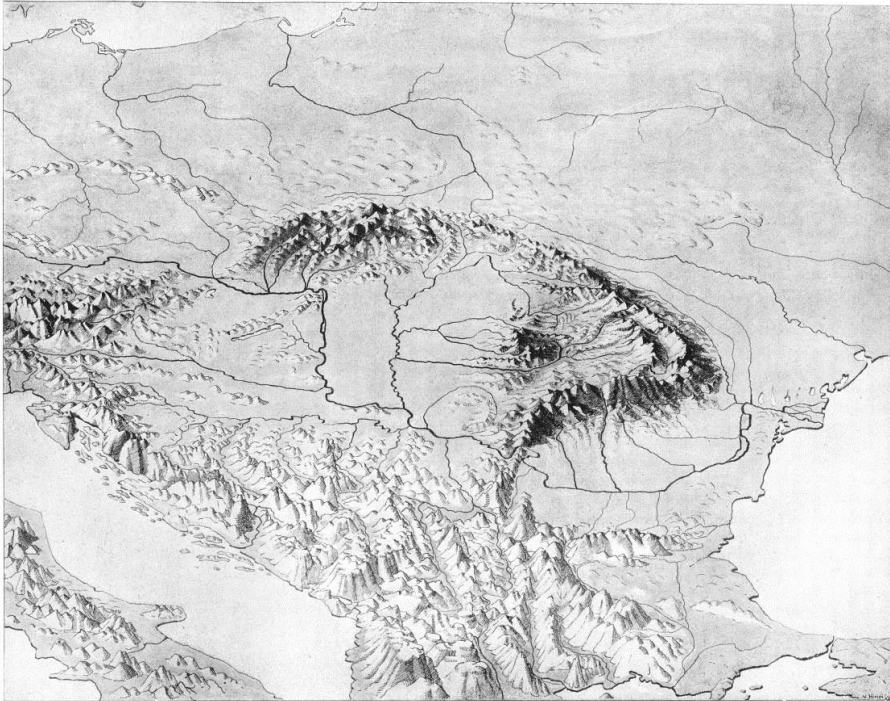
A kötetek szerzői között a kor kiemelkedő magyar történészeit, geográfusait, közgazdászait, szociológusait, statisztikusait stb. találjuk. Az egyes anyagok szerzőit nem tüntették

fel pontosan, mert a kötet nem egyéni véleményeket, hanem a „Dunatáj Munkaközösség” közös álláspontját fejezik ki.

A szerzők nem hagynak kétséget a kutatási terület lehatárolását (3. ábra) illetően. „Az európai szárazföld közepe a Dunatáj, azaz a Kárpát-medence és annak környéke”.¹⁷ A Kárpát-medence nem elszigetelten jelenik meg, hanem: „Belső-Európa” része, mely a történelmi fejlődésében, művelődésében, gazdálkodásában és társadalmi szerkezetében számos közös vonást tartalmaz. A Kárpát-medence és környéke csaknem mértani közepe Belső-Európának.

3. ábra. A Dunatáj földrajzi lehatárolása, (Rónai András szerint 1946)

Figure 3. Territory of Danubeland (after Rónai András, 1946)

Belső-Európa szinte minden tekintetben (népsűrűség, települési rend- és hálózat, nyelvek, nemzetiségek, vallások, műveltségi szint, a mezőgazdaság színvonala, az iparosodás foka stb.) átmenetet, keveredést, egymásra-hatást mutat a nyugat-európai és kelet-európai részek között, valamint Észak-Európa és Dél-Európa között.

A szerzők igazi gondja az, hogy: „Az újabb földrajzi és politikai irodalom mégsem használja erre a területre a Közép-Európa elnevezést, hanem Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa, és egyéb neveket használ.”

A Dunatáj országai (Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia) között is számottevő különbségek vannak, de mégis együttesként, sőt területi együttesként lehet felfogni őket.

A Dunatáj objektívnek tekintett alapja elsősorban földrajzi jellegű (Rónai András, Közép-Európa atlasza jelenik meg elsősorban mögöttes tudományos háttérként, de a kötet szerzői maguk is készítettek eredeti térképeket).

Az elemzések kiinduló bázisa demográfiai jellegű. A kötet a népesség, népmozgalom¹⁸ áttekintésére, az alapstruktúrák összehasonlító bemutatására vállalkozik. A statisztikai folyamatelemzések részletesen bemutatják a térség népességének demográfiai jellemzőit. A népesség problematikájának feldolgozása magában foglalja a népesség tömörülési (tele-

pülési) viszonyainak a jellemzését is. A települési viszonyok országokként jelentős eltéréseket, területi, illetve nemzeti sajátosságokat mutatnak. A városok és falvak az adott ország fejlődésének megfelelően formálódtak. A városi népesség aránya jelentős eltéréseket mutat. Ausztria és Csehszlovákia pozíciója a legjobb e tekintetben.

A térképek, táblázatok alapvetően hat országot mutatnak be, elemeznek, de egy részükön dunatáji országként jelenik meg Albánia is, így hét országot jelenítenek meg egyes vonatkozásokban. A hat ország együttesen nem csak „Dunatáj” kategóriaként jelenik meg, hanem a „dunai államok” összefoglaló név alatt is. (Ebből az is következik, hogy a kötet szerzői tudatosan nem tekintik dunai államnak a megvert és többhatalmi megszállás alá került Németországot. Ugyanúgy nem gondolják, hogy a Szovjetunió dunai állam lenne.)

A terület egyik legfontosabb történelmi és egyben recens kérdéskomplexumaként jelenik meg a „Dunatáj nyelvi alkata”.¹⁹ A nyelvemzeti kérdések vizsgálata és elemzése során kerülnek az elemeket, amelyek korábban összekülönbözésekre adtak alapot.

A „Dunatáj irodalmi fejlődése”²⁰ fejezet egyrészt annak illusztrálására született meg, hogy az együttélő népek irodalmi kölcsönösen hatottak egymásra, s ha nem is direkt módon megfogalmazva, de felvetődik a „dunatáji identitás” kérdésköre a szépirodalmon keresztül. A Duna nem csak minden érintett nép irodalmában, hanem teljes népi kultúrájában is kiemelkedő helyet foglal el.

A „Magyar nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében (1790–1918)” fejezet egy kicsit szervesen jelenik meg a kötetben.²¹ A hatalmas terjedelmű rész inkább a béke-előkészítés területén érvényesült volna jobban, mert a többi ország ilyen jellegű szabályozási kísérleteit érdemben nem tárgyalták a szerzők.

A „Nemzetiségi statisztika”²² az országok talán legkényesebb közös ügyeként fogalmazható meg. A dunavölgyi népek között lélekszámban legnagyobb a román (14 millió fő), majd a magyar következik (12,7 millió fő). A szerbek 7, a horvátok 3,5, a szlovének 1,3 millió lakosával a délszlávok együtt 12 millió fő körül lehetnek. A cseheké 7, a szlovákoké 2,6 millió, így együttesen a 10 millió főt közelítik. (Ezen összegzés keretében nem foglalkoztak a németekkel.)

A „Pártalakulások” bemutatása²³ révén az olvasó közönség képet kaphat arról, hogy a társadalmi, gazdasági stb. sajátosságok és hasonlóságok bázisán megfogalmazhatóak közös folyamatok a politikai szerveződések területén is. Teljes azonosságról nem lehet beszélni, de minden közösség át tudja látni a többiek struktúráját e tekintetben is.

A „Mezőgazdasági termelés” jellemzése, bemutatása közös problémák bázisán tárgyszerű, de jelentőségéhez képest viszonylag rövid.²⁴ A terület már elég nagy ahhoz, hogy nem csak történeti összefüggések, gazdasági, társadalmi elemek, de természetföldrajzi összetevők is megjelenjenek a mezőgazdaság területi struktúrájában.

A „Bányászat-kohászat” területi áttekintése megalapozott, statisztikai szempontból korrekt.²⁵ Többször megfogalmazódik a „nyugatról kelet felé való iparosodási lejtő”, vagyis, hogy Csehország és Ausztria iparilag magasan fejlett a többiekhez képest.

Az „Energiagazdálkodás”,²⁶ az „Iparpolitika”,²⁷ az „Ipar”²⁸ feldolgozása klasszikus gazdaságföldrajzi módszerekkel történik. Az egyes fejezetekben a szerzők kísérletet tesznek a „természetes egymásra utaltság” érzékeltetésére, s mintegy javasolják a jövőt illetően az együttműködés tudatos szervezését és elmélyítését.

Az „Ipari koncentráció és decentralizáció”²⁹ valójában a világháború, a mindenütt megjelenő tudatos állami beavatkozás hatásainak rövid összefoglalása.

Ha az I. kötetet kritikai megközelítésben tekintjük át, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az egyes részek csak részlegesen kapcsolódnak egymáshoz, logikai törések vannak a szerkezetben.

A területi folyamatok, mindenekelőtt gazdasági és államosodási szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír a II. kötet.³⁰ A kötet lényegében a pénzügyek (az országok nemzet-

közi hitelügyének alakulása, a pénzügyek, a biztosítási ügy) mellett tárgyalja a külkereskedelmet, a szövetkezeti élet fejlődésének kérdéskörét.

A szerzők sajátos módon fogalmazták meg a Dunatáj országainak „hatalom- és hitelpolitikai sorsközösség” tartalmát. A XX. század mindkét világháborúja közös tragédiája ezeknek az országoknak, függetlenül attól, hogy a nyertesek, avagy a vesztesek oldalán fejezték be. „A negyvenes évek világkonfliktusában végül együtt szenvedtek a német imperializmus módszereitől, együtt voltak kénytelenek a kizsákmányolást eltűrni, együtt pusztította életüket és javaikat a német támadás és együtt voltak hadszíntér és táptérület a német támadást elsöprő szovjetorosz felszabadító hadjárat idején.”³¹

Az infrastrukturális alrendszerek közül a közlekedésnek kiemelt figyelmet szentelnek a szerzők. A gyakori államterületi változások miatt szinte folyamatosan újraértékelődtek a közlekedési hálózatok. A közlekedési hálótok egybekapcsolása teremtheti meg a szorosabb együttműködés lehetőségeit. A kapcsolattartásban, különösen a teherszállításban, kiemelkedő szerepet játszik a Duna.

Kicsit talán meglepő, hogy a háború után közvetlenül megjelenik az idegenforgalom folyamatainak az elemzése és bemutatása. Az idegenforgalom elemzése sajátos területi megfogalmazással indul: „Idegenforgalmi adottságok szempontjából Délkelet-Európa különösen jó terület”.³² Az idegenforgalom jelentősége Ausztriában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Magyarországon volt érzékelhető a két világháború közötti időszakban.

Logikailag megtöri a kötet szerkezetét az „időszaki sajtó” történetének az összefoglalása.³³ Abból a szempontból elfogadható a részletes elemzés, hogy az időszaki sajtó megjelenése egybekapcsolódott a nyomdák tömegesedésével, s a sajtó az innovációk terjesztésének hordozójaként is szerepelt.

A részletes regionális elemzésben a Magyarországgal „szomszédos államok ismertetése” (Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) jelenik meg. A kötet szerzői 1946-ban még nem tekintik Magyarországot szomszédjának a Szovjetuniót. Úgy vélik, hogy Kárpátalja területi hovatartozása még nem tisztázott végérvényesen. (A kötet első térképén a Szovjetunió már Magyarország szomszédjaként szerepel.)

A kötet térképmelléklet anyaga mind a történeti, mind pedig a recens folyamatokat illetően rendkívül gazdag.

A kötet statisztikai adatbázisa lényegében a két világháború közötti időszakot fogták át, tehát inkább történeti struktúrát, semmint a II. világháború utáni időszakot. Ennek ellenére mind a folyamatelemzés, mind pedig az ábraanyag rendkívül sokszínűen mutatják be a Dunatáj sajátosságait. (Magyarország közigazgatási területbeosztását illetően a kötet „térképileg naprakész”, hiszen az 1946. év elejének az állapotát mutatja.)

A modern közlekedés (repülőgép) nem leértékelt, hanem fel a Dunatáj Európán belüli központi szerepét (4. ábra). A Budapest központtal megszerkesztett légi elérhetőségi térkép (ha elfogadjuk, hogy a térképi kivágat korrekt), akkor a háború utáni időszakra vonatkozóan új lehetőségekkel kecsegtetett.

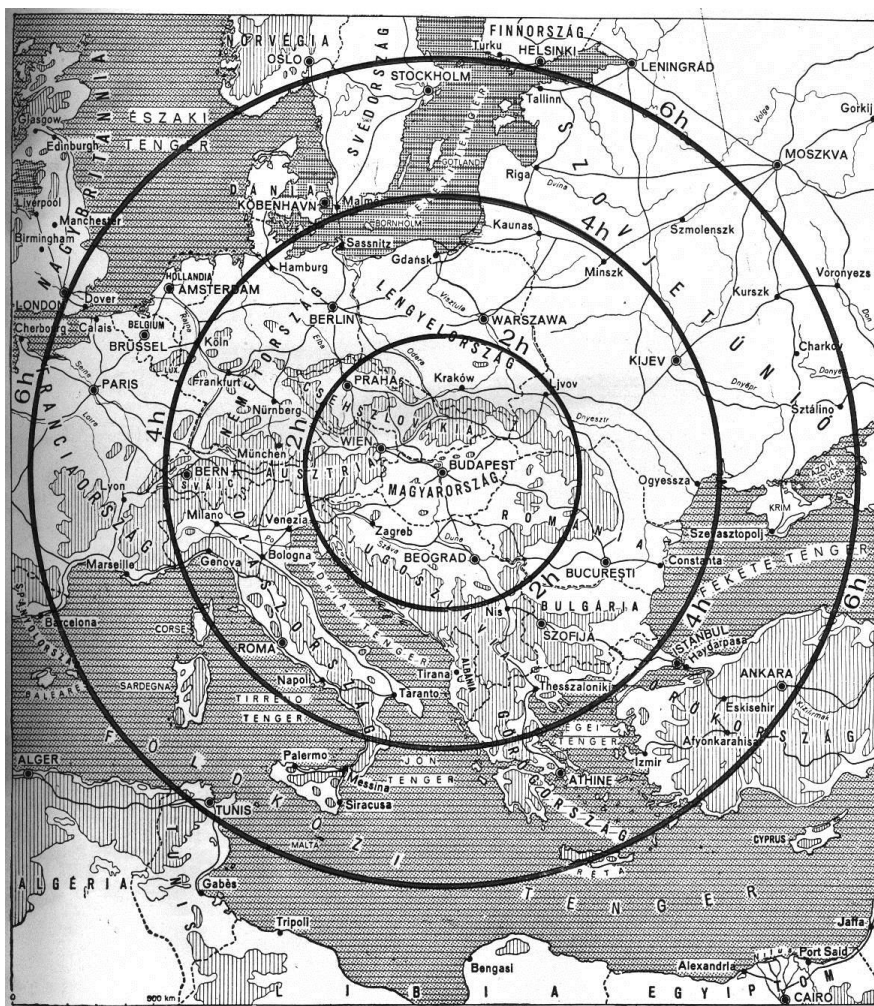
A III. kötet a térség és országainak (Ausztria, Bulgária, Csehország (csehek és szlovákok), Szerbia és Horvátország, Lengyelország, Magyarország, Románia (erdélyi románok) valamint világtörténeti kitekintés, átfogó kronológiai tábláit közli. (Új jövevény az országkörben Lengyelország, melynek változásai szervesen összefüggttek a Dunatáj országainak folyamataival.

Elkészült a IV. kötet is, amint a III. kötet tartalomjegyzékében feltüntették. A kötet a térség diplomácia történetét, a dunai népek együttműködésének magyar és külföldi terveit, a művészeti törekvéseket, a társadalompolitikai fejlődést, a kulturális fejlődés kronológiáját, a szomszédos államok szellemi elitjének életrajzát dolgozta fel, valamint az összefogla-

lő bibliográfiát és a mutatókat tartalmazta. A kötet anyagi és politikai okoknál fogva már nem jelent meg.

4. ábra. A Dunatáj központi fekvése Európában, 1946

Figure 4. Central position of Danubelandscape in Europe, 1946

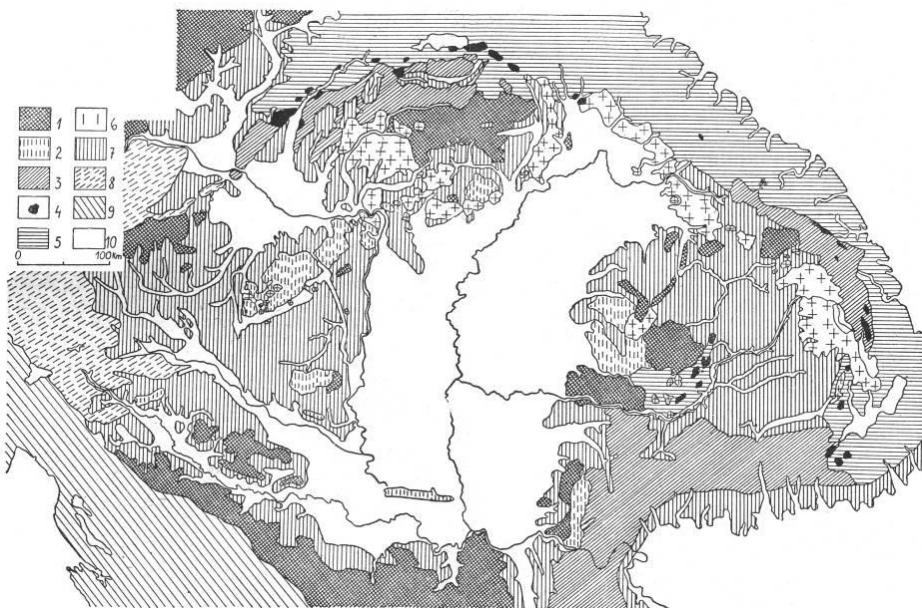

2.4. A Kárpát-medence

A Bulla Béla³⁴ és Mendöl Tibor³⁵ a későbbi trianoni Magyarországon születtek a századforduló után, így nem volt „közvetlen hazavesztési élményük”, csak a magyar társadalom többségéhez hasonlóan élték meg a történelmi országterület nagyobb részének elvesztését) által írt „A Kárpát-medence földrajza” jelentős részben már elkészült a világháború befejezése előtt, hiszen már 1944-ben hirdették várható megjelenését. Ehhez képest a monográfia csak 1947-ben jelent meg, s ekkor a szerzők már magyarázkodásra kényszerültek, hogy miért nem Magyarország, avagy Közép-Európa földrajzát írják meg, hanem a Kárpát-medencéjét. Úgy vélik, hogy a Kárpát-medence (5. ábra) az a legkisebb földrajzi egység, melynek keretei között elemezni lehet a magyarság és a vele együtt élő, valamint szomszédos népek földrajzi problematikáját. (Részben a korábbi kutatások eredményeinek, részben

pedig a bizonytalanságoknak tudható be, hogy a kötet térképei eltérő területű Kárpát-medencét jelenítenek meg.)

5. ábra. A Kárpát-medence lehatárolása Bulla és Mendöl szerint, 1947-ben
Figure 5. Territory of the Carpathian Basin (after Bulla Béla and Mendöl Tibor, 1947)

Mind Bulla Béla, a természeti földrajzi részek szerzője, mind pedig Mendöl Tibor a társadalom és gazdaságföldrajzi részek elemzője úgy látta és úgy mutatta be, hogy a medencén belül – a magyarság történelmi szerepe miatt – a magyarság hivatott a leginkább az együttélés békés rendjének a szervezésére is.

A két geográfus egyetemi tanár megközelítése természetesen alapvetően és lényegileg földrajzi jellegű volt, de egyértelművé tették, hogy a térség folyamatait a jövőben nem csak, sőt talán nem is elsősorban, a földrajzi tényezők fogják befolyásolni.

3. Összegzés

A II. világháború utolsó időszakában, s közvetlenül utána, az államok, illetve a diplomaták alapvetően az új területi szerkezet (Európa két rendszerre való megosztása) kialakításával voltak elfoglalva. A béketárgyalásokra nagy mennyiségű „hivatalos” elemzés készült, köztük területi kérdéseket is érintve.

A magyar tudomány (földrajz, történelem, közgazdaságtan, szociológia, jog stb.) részben önállóan, részben kapcsolódva a magyar békeelőkészítés munkálataihoz, elsősorban a tudomány eszközeit használva tekinthette át a Közép-Duna medence, a Kárpát-medence, Közép-Európa és a Dunatáj térségének és államainak történeti folyamatait, a két világháború közötti gazdasági tendenciáit, s a háború után közvetlenül kialakult alapvető jellemzőit. Nem nagy fejlesztés-politikai stratégiák, koncepciók stb. születtek, hanem egymás kölcsönös megismerését lehetővé tevő elemzések.

A tudomány képviselői nem számoltak azzal, hogy a korabeli Magyarország a vesztesek oldalán állt a háború befejezésekor, s azzal sem, hogy Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia már jelentős részben a „szocializmus útjára léptek” a kötet megjelenésekor, s Magyarország a többiekhez képest a Szovjetunió korabeli ítélete szerint „megkésve” haladt.

Ha a korszak meghatározó folyamatainak tartalmát vizsgáljuk, akkor a magyar tudomány képviselői által megfogalmazott együttélési, érték- és érdekközösségi keretek egyike sem volt „időszerűnek tekinthető”. Ennek ellenére az elvégzett munka nem volt sem felesleges, sem pedig érdektelen. A későbbiek során – időben differenciáltan – mindegyik területi formáció kérdésköre ismét felvetődött, s nem csak Magyarországon belül.

JEGYZETEK

1. Jócsik Lajos (1910–1980). Jócsik még Trianon előtt született (Érsekújvár) Magyarországon, majd 1920 után gyermekként csehszlovák állampolgár lett. Csehszlovákiában érettségizett, az ottani hadsereg sorkatonája volt, s csehszlovák állampolgárként végezte a jogi egyetemet Párizsban, majd tovább képezte magát Prágában, ahol jogi doktorátust szerzett. Jogi, politikai tanulmányain túl kiegészítette ismereteit közgazdasági tanulmányokkal. Nemzetközi kitekintéssel rendelkező magyar, csehszlovák, európai beágyazottsággal bíró baloldali politikus lett. 1938 őszén Érsekújvár visszakérült Magyarországhoz, s Jócsik Lajos ismét magyar állampolgár lett. A Csehszlovákiában folytatott baloldali politikai tevékenysége miatt Magyarországon előbb rendőri felügyelet alá került, majd le is tartóztatták.
2. Jócsik Lajos (1944): A Közép-Dunamedence közgazdasága. Magyar Élet kiadása. Budapest.
3. Jócsik Lajos (1944): p. 6.
4. Jócsik Lajos (1944): p. 415.
5. Jócsik Lajos (1944): pp. 371–404.
6. Jócsik Lajos (1944): pp. 413–416.
7. Jócsik Lajos (1944): p. 415.
8. Jócsik Lajos (1944): p. 416.
9. A Társadalomtudományi Társaság által rendezett „Középeurópa” vitán 1916-ban a kérdéskör minden történeti, gazdasági, társadalmi, politikai összefüggése felvetődött.
10. Halász Albert (1890–1945) eredetileg vegyészmérnök volt, de munkásságának döntő része gazdaságstatisztikai és kartográfiai jellegű.
11. Rónai András (1906–1991) kutatóként és egyetemi tanárként a világháború alatt nem vált a háborús propaganda résztvevőjévé. A háborús évek alatt elkészült munkái nem egyszerűen a „pillanatnak szóltak”, hanem hosszabb távon gondolkodott. Erdély helyzetét úgy tudta elemezni, hogy tovább tekintett az 1940-ben Magyarországhoz visszatért Észak-Erdélyen, de nem vált semmilyen politikai uszítás eszközévé. A nemzeti célok szolgálata mellett fontos volt számára saját személyiségének, autonómiájának a megőrzése.
12. Rónai András (szerk.) (1945/a): Közép-Európa atlasz. Államtudományi Intézet. Budapest–Balatonfüred.
13. Radisics Elemér (szerk.) (1946): A Dunatáj I. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt. kiadása. Budapest. p. IV.
14. Rónai András (1947): Területi problémák Közép-Európában. – Magyar Földrajzi Társaság Zsebkönyve, 1947. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt, p. 69.
15. Radisics Elemér (1884–1972) eredeti képzettségét tekintve jogász, 1931–1940 között a Népszövetség genfi főtitkárságán a tájékoztatási osztály tagja volt, lényegében összekötő szerepet játszott a Népszövetség és a magyar kormány között. 1943-tól a Külügyminisztérium alkalmazottja volt. 1945–1947 között megtarthatta az állását a külügyminisztériumban, a levéltári és tudományos osztály munkatársaként tevékenykedett.
16. Radisics Elemér (szerk.) (1946): I.–III.

17. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. p.1.)
18. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 1–90.
19. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 91–114.
20. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 115–157.
21. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 158–320.
22. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 321–330.
23. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 331–339.
24. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 340–386.
25. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 387–415.
26. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 416–424.
27. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 425–429.
28. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 430–460.
29. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. pp. 460–467.
30. Radisics Eelemér (szerk.) (1946): I. p. 280.
31. Radisics Elemér (szerk.) (1946): A Dunatáj II. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt. kiadása. Budapest. p. 1.
32. Radisics Elemér (szerk.) (1946): II. p. 134.
33. Radisics Elemér (szerk.) (1946): II. pp. 142–196.
34. Bulla Béla (1906–1962) Keszthelyen született, geográfus képzésben részesült. 1940-ben kettéosztották Cholnoky Jenő budapesti tanszékét, ő lett a Természetföldrajzi Tanszék vezetője. Fiatal korától kezdve folyamatosan nyomon követte a politikai eseményeket, változásokat. Fiatalabb korában a politikai földrajz felé is nyitott volt.
35. Mendöl Tibor (1905–1966) Nagyszénáson született, 1940-ben a Társadalomföldrajzi Tanszék vezetője lett. A politikától mindenkor tudatosan távol tartotta magát. A német földrajztudomány eredményeit ismerő, de sok tekintetben franciás műveltségű és alapállású kutató volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baráth Tibor (1943): Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Nagy Jenő és fiai. Kolozsvár.
- Boldizsár Iván (1946): Megbűnhődte már e nép... (Röpirata magyar békéről és közös hazánkról a Dunavölgyéről.) Budapest.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi nyomda. Budapest.
- Jócsik Lajos (1944): A Közép-Dunamedence közgazdasága. Magyar Élet kiadása. Budapest.
- Radisics Eelemér (szerk.) (1946): A Dunatáj I. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt. kiadása. Budapest.
- Radisics Elemér (szerk.) (1946): A Dunatáj II. (Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből). Gergely Rt. kiadása. Budapest.
- Radisics Elemér (szerk.) (1946): A Dunatáj III. (A Dunatáj országainak története időrendi táblákban.) Főmunkatárs Kemény G. Gábor. Gergely R. R.-T. kiadása. Budapest.
- Rónai András (szerk.) (1945/a): Közép-Európa atlasz. Államtudományi Intézet. Budapest–Balatonfüred.
- Rónai András (1945/b): Hol van Közép-Európa. In: vitéz Temesy Győző. (szerk.) Földrajzi Zsebkönyv, 1945, pp. 171–185. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest.
- Rónai András (1947): Területi problémák Közép-Európában. – Magyar Földrajzi Társaság Zsebkönyve, 1947. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt, pp. 65–85.

GULYÁS LÁSZLÓ*–CSÜLLÖG GÁBOR**

**A ROMÁN ÁLLAM TERÜLETI KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE II.
A ROMÁN KIRÁLYSÁG KIKIÁLTÁSÁTÓL (1881)
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG (1914)**

**THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE ROMANIAN STATE II.
FROM THE PROCLAMATION OF THE FORMATION OF THE ROMANIAN
KINGDOM (1881) UNTIL BEGINNING OF FIRST WORLD WAR (1914)**

ABSTRACT

European states are of various ages. The formation of the statehood of some of them took place in the Middle-Ages, and they have existed in dynastic relations, though in different ways, ever since. Others are young states which have become independent statehoods in the 19th and 20th centuries, either by breaking away from earlier states or by transforming their dependent and partial statehood in opposition to power politics. Such areas in Europe are the Balkan and Eastern-Europe, among whose young states Romania stands out because of the special historical development of its statehood and its territorial changes. The Romanian state became an independent European state over several historical periods, by building from several territorial bases, and through various kinds of political dependence, at the end of the 19th century. Later on, it grew its territory several times as a result of its peculiar 20th century politics.

In the second section of our three-part series we present the detailed history of the Romanian state from the proclamation of the Roman kingdom (1881) till the outbreak of the First World War, focusing on territorial issues.

1. Bevezetés

Három részes tanulmány sorozatunk¹ első részében a román állam területi kialakulásának történetét öt szakaszra osztottuk,² ebből az első négy szakaszt ott bemutattuk, jelen tanulmányban az ötödik szakaszt (1878/1881–1918) tárgyaljuk részletesen. Pontosabban az ötödik szakaszt csak 1914-ig ismertetjük, az 1914 után történteket tanulmány sorozatunk harmadik részében vizsgáljuk meg.

2. Kiindulási feltételek: Széttagoltság és nagyhatalmak szomszédsága

A széttagoltságban élő románok egy állam keretei között történő egyesítésének gondolata – ez a román irredenta végső célja – már a 18. század során megszületett.³ Független román állam hiányában azonban hosszú ideig hiányzott a „román Piemont”, azaz az a államalakulat, amely katonai és diplomáciai erejével a román földek egyesítésére törekvő mozgalom élére állhatott volna. A Román Királyság, hivatalos megalakulására 1881. május 10-én került sor, amikor a bukaresti Bazilikában Károly fejedelmet Románia királyává koronázták.⁴ Ezzel nem csupán a független román állam született meg, hanem létrejött a „román Piemont” is.

* Dr. habil. Gulyás László c. egyetemi tanár (KE), egyetemi docens (SZTE).

** Dr. PhD Csüllög Gábor egyetemi adjunktus ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

Érdekes itt megemlítenünk – de nem elfogadnunk – Jászi Oszkár gondolat kísérletét, aki könyvében azt fejtegette, hogy mivel az Erdélyben élő románok sokkal magasabb kulturális és gazdasági színvonalon álltak, mint a két fejedelemségben élő románok helyes magyar politika estén Erdély lehetett volna a „román-Piemont.”⁵

1. térkép. Románia 1914 előtt

A „román Piemont” 1881 évi megszületése nagyon aktuális volt, hiszen 1881-ben, a román nemzet – a Román Királyságot nem számítva –, mint az a 1. táblázatból kiolvasható az alábbi területeken élt széttagolva: Osztrák–Magyar Monarchia⁶ (ezen belül: Magyarország, Erdély és Bukovina), Szerbia, Bulgária, és Orosz Birodalom (elsősorban Besszarábia).⁷

1. táblázat. A megosztott román nemzet a 19. század végén

A terület neve	Népesség száma (fő)	Az összrománságon belüli arány (%)
Román Királyság	5 489 300	54,4
Osztrák–Magyar Monarchia	3 224 100	32,4
Orosz Birodalom	1 108 000	11,1
Szerb Királyság	122 000	1,2
Bulgária	71 700	0,7

Forrás: A szerző saját szerkesztése Pándi Lajos (1995) 60. old. adatait felhasználva

A megszülető Román Királyság földrajzi fekvése folytán kimondottan nehéz geopolitikai helyzetben volt három nagyhatalom – Osztrák–Magyar Monarchia,⁸ Orosz Birodalom és a Török Birodalom közé volt beékelődve. Egyszerre mindhárom birodalommal nem

vetélkedhetett, még akkor sem, ha a Török Birodalom „Európa beteg embereként” fokozatosan egyre messzebb került az igazi nagyhatalmi státustól.⁹ Ráadásul, mivel a független román állam a török uralom alól történő felszabadulás útján jött létre, a román külpolitika török orientációt nem választhatott.

A fenti szituációból következően a román külpolitika vezetői alapvetően két orientáció közül választhattak.

1. Osztrák orientáció (értsd Osztrák–Magyar Monarchia)
2. Orosz orientáció.

Itt jegyezzük meg, hogy a román irredenta mozgalom szempontjából, mind a Monarchia, mind az Orosz Birodalom potenciális ellenségnek számított. Pontosabban a Román Királyság potenciális területkövetelő volt, mind a Monarchiával, mind Oroszországgal szemben. A Monarchiától Erdélyt és Bukovinát, míg Oroszországtól Besszarábiát akarták elcsatolni. Logikus, hogy mindkét nagy birodalommal szemben egyszerre nem léphetett fel Románia. Magyarul a román külpolitikai irányítóinak választaniuk kellett a két birodalom közül.¹⁰ A román politikai elit hivatalosan az osztrák orientációt választotta, de a felszín alatt élt és igen erős volt az osztrákellenes irredenta mozgalom is. Gyakorlatilag a román külpolitika kettősségéről beszélhetünk, meg kell különböztetnünk a Román Királyság hivatalos külpolitikáját, és területén működő irredenta mozgalom törekvéseit.

3. A kettős román külpolitika jellemzői (1881–1914)

3.1. A román külpolitika hivatalos osztrák orientációja

3.1.1. Csatlakozás a Hármas Szövetséghez

A Román Királyság vezetői az osztrák orientáció mellett döntöttek. Ezen döntés mögött a román külpolitikások azon álláspontja fedezhető fel, hogy a Román Királyságnak az Orosz Birodalommal szemben szüksége van az Osztrák–Magyar Monarchia támogatására.

Ebben az időszakban – az 1870-es évek vége, ill. az 1880-as évek eleje – az Osztrák–Magyar Monarchia komoly diplomáciai tevékenységet fejtett ki egy szövetségi rendszer létrehozása érdekében, ennek jegyében:

- 1879 októberében Bécsben aláírták az osztrák–magyar–német megállapodást - az ún. Kettős Szövetséget –, melyben a szerződő felek kötelezték magukat, hogy összes fegyveres erejükkel egymás segítségére sietnek ha Oroszország bármelyikőjüket megtámadná.¹¹
- 1882 májusában Olaszország belépésével a Kettős Szövetség Hármas Szövetséggé alakult át.¹² A szerződés értelmében a felek egymás ellen nem viselnek háborút, egymás ellen irányuló szövetségekben nem vesznek részt, s kötelezik magukat arra, hogy megbeszéljék az egymást érintő politikai és gazdasági kérdéseket.

Ha Románia az osztrák orientáció mellett akarta magát elkötelezni, akkor a Hármas Szövetséghez kellett csatlakoznia. Ennek jegyében Bratianu román miniszterelnök 1883 őszén a Bismarck német kancellárral történő beszélgetés során kijelentette, hogy Romániának nincsenek területi követelései a Monarchiával szemben.¹³ A dualista magyar politikai elit pontosan ebből a megfontolásból támogatta Románia beemelését a Hármas Szövetségbe. Kálnoky Gusztáv – aki ekkor a Monarchia külügyminisztere volt – úgy vélte, hogy Románia a balkáni orosz terjeszkedés ellen kapott osztrák-magyar támogatás fejében hajlandó tudomásul venni Erdély végleges magyar birtoklását.¹⁴

A fentiek látszólagos érdekegybeesés vezetett el oda, hogy 1883 októberében az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia szövetségi szerződést kötött. Itt jegyezzük meg, hogy a történeti szakirodalom ezt a szerződést úgy fogja fel, hogy Románia csatlakozott a Hármas Szövetséghez. Ez az értelmezés abból fakad, hogy mind a német kormány, mind az olasz kormány külön-külön olyan nyilatkozatot tett, hogy hozzájárul a Monarchia és Románia szövetségi szerződéséhez. Visszatérve a szerződés tartalmához, azt kimondta, hogy:¹⁵

- Első cikkely: A Monarchia segítséget nyújt a Román Királyságnak, ha bárhonnan megtámadná.
- Második cikkely: Románia segítséget nyújt a Monarchiának, ha Romániával határos területről éri támadás.

A fenti két cikkely bár nem mondta ki egyértelműen, de nyilvánvalóan Oroszország ellen irányult. A szerződés mindkét fél számára előnyös volt, hiszen egy Orosz Birodalom elleni háborúban a másik államot maga mellett tudhatta. Ezzel magyarázható az is, hogy az eredetileg 5 plusz 3 évre érvényes szerződést több ízben (1892, 1896, 1902, 1913) megújították.¹⁶

3.1.2. *Az osztrák-magyar-román szövetség első nagy próbája: A második Balkán-háború*

1912 októberében kitört az első Balkán-háború, melyben az ún. Balkáni Szövetség (Bulgária, Görögország, Szerbia és Montenegró) súlyos vereséget mért a Török Birodalomra.¹⁷ Sem az Osztrák–Magyar Monarchia, sem a Román Királyság nem lépett be ebbe a háborúba. De itt kell megjegyeznünk, hogy háború kitörése után néhány nappal a Román Királyság felszólította Bulgáriát, hogy kezdjen vele tárgyalásokat a dobrudzsai-kérdésről, magyarul a románok azt szeretnék volna, ha Bulgária átadja nekik a területet. A bolgár külügyminiszter azonban elutasította ezen zsarolás ízű román javaslatot.¹⁸

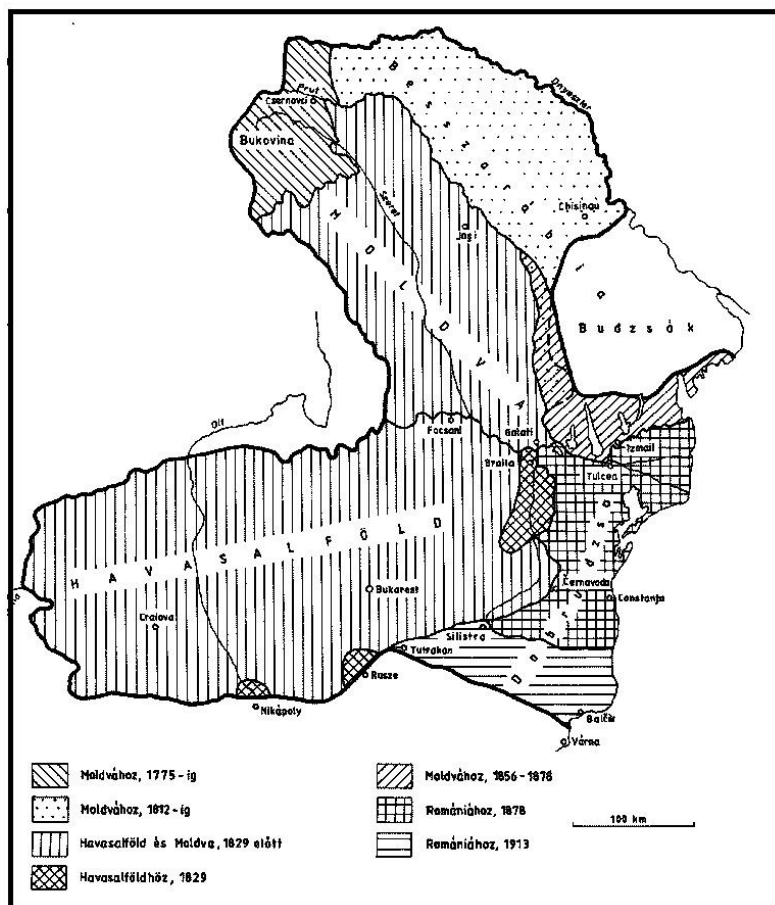
A Török Birodalom legyőzése után az első Balkán-háború négy győztese még nagyhatalmi közvetítéssel – lásd londoni konferencia – sem tudott megegyezni a törököktől megszerzett területek felosztásáról, azaz az új határokról. A felszabadított és etnikai tekintetben vegyes lakosságú területekből mindegyik győztes túl nagy részt követelt magának.¹⁹

Itt jegyezzük meg, hogy az első Balkán-háborúban részt nem vevő Románia is megjelent a tárgyalásokon – a román küldöttség ott volt a londoni konferencián is – és Bulgáriától követelt területeket. A románok úgy vélték, hogy ha Bulgária területekhez jut a törökök rovására, akkor Romániának is kell kapnia valamiféle területi gyarapodást.²⁰ Ezt a román álláspontot a Monarchia is támogatta. Bécsben úgy gondolták, hogy ha a Monarchia közvetítésével Románia területi gyarapodást ér el, akkor ez a román államot szorosabban hozza fűzi a Hármas Szövetséghez.²¹

Itt jegyezzük meg, hogy miközben az új balkáni határokról folyt a huzavona, 1913. február 18-án az Osztrák–Magyar Monarchia és a Román Királyság ismét meghosszabbította az 1883. évi szerződést, amit hat nappal később Németország ismét elismert. Azaz ezen napokban a Monarchia és a román állam szövetsége megbonthatatlanak tűnt.

Visszatérve a román-bolgár területi kérdésre: Az első Balkán-háborúból győztesen kikerülő Bulgária hallani sem akart a Romániának teendő területi engedményről. A nagyhatalmak azonban másképpen gondolták. Hat állam (Osztrák–Magyar Monarchia, Németország, Olaszország, Oroszország, Anglia és Franciaország) 1913. március 31. és április 15. között összeült Szentpéterváron és megvitatták a román-bolgár területi kérdést. Ennek eredménye a románok számára kedvező lett: Szilisztra városát 3 km-es körzettel és még további néhány kisebb területtel Bulgáriától Romániához csatolták. Az erről szóló egyezményt 1913. május 9-én írták alá.²²

2. térkép. Románia területi gyarapodása 1775–1913

Forrás: Pándi Lajos Köztes-Európa 1763–1993. p. 233.

A bolgár–román konfliktussal párhuzamosan Bulgária viszonya elmérgesedett korábbi szövetségeseivel is. A bolgár politikusok egy újabb háború megindításában látták a kivezető utat. Így robban ki 1913 június 29-én az ún. második Balkán-háború. Ebben az alig egy hónapig tartó háborúban Bulgária katasztrofális vereséget szenvedett az ellene összeálló szerb–görög–török–román bloktól.

Mint a felsorolásból látható, a második Balkán-háborúba Románia is belépett. Arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a Monarchia arra törekedett, és ennek érdekében több diplomáciai eszközt is bevetett, hogy visszatartsa Romániát a Bulgária elleni háborútól.²³ Ennek magyarázata egyszerű: A Monarchia attól tartott – és végül ez be is következett –, hogy Románia a Monarchia segítsége nélkül, saját erejéből ér el területi gyarapodást. Aminek következtében a román állam kötődése a Hármas Szövetséghez lazulni fog.

A román hadüzenetre 1913. július 10-én került sor, de mire a román csapatok átkeltek a Dunán, Bulgária letette a fegyvert. Gyakorlatilag Románia komoly veszteség nélkül (a támadó hadseregében felütötte a fejét a kolerajárvány) vett részt egy győztes háborúban. Ezt még a román történészek is elismerik. Idézzük Neagu Djuvara-t: „Az 1913. évi katonai akció nem volt több egyszerű katonai parádénál...Nem ütköztünk ellenállásba, a román katonák nem harcoltak a bolgárok ellen...”²⁴

Ráadásul a második Balkán-háborút lezáró béketárgyalásokra 1913. július 10. és augusztus 20. között Bukarestben került sor. Terjedelmi korlátaink miatt nem ismertetjük a bukaresti béke összes rendelkezését, csupán a témánk szempontjából fontos román–bolgár relációt ismertetjük: Románia Bulgáriáról megkapta Dél-Dobrudzsát – más néven Quadrilateral – a Tutrakan–Balcsik vonalig.²⁵ A terület 7,7 ezer km², 260 ezer lakossal – ezek etnikai összetételére vonatkozóan homlokegyenest eltérő statisztikai adatok léteznek – amelyek döntő többsége négy városba (Szilisztra, Tutrakan, Balcsik, Dobrics) tömörült.

Jelen alfejezet címe, úgy hangzik, hogy: „**Az osztrák–magyar–román szövetség első nagy próbája: A második Balkán-háború**”. Ezen címadással arra akartunk utalni, hogy az éles viszonyok (azaz a Balkán-háborúk) megmutatták a Monarchia számára mennyire hasznos, értékes Románia csatlakozása a Hármasszövetséghez. Egyetértünk Raffai Ernővel, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy Románia sikeres részvétele a második Balkán-háborúban, továbbá a bukaresti béketárgyalásokon Bulgáriával szemben elért siker azt az elképzelést alakította ki a román politikai elitben és a román közvéleményben, hogy tulajdonképpen hasonló eredményességgel lehetne megszerezni a többi „ősi román területet” (Erdély, Bukovina, Besszarábia) is.²⁶ Véleményünk szerint a második Balkán-háború jól jelezte, hogy Románia csatlakozása a Hármasszövetséghez igencsak kétes értékű. Ezt a kortárs magyar politikusok egy része – például Tisza István – is felismerte, és ennek jegyében szorgalmazták azt, hogy a Monarchia hagyjon fel Románia szövetségével, és inkább Bulgáriára alapozza balkáni politikáját.

3.2. A román irredenta mozgalom törekvései

A Román Királyság csatlakozása a Hármasszövetséghez az Erdélyt (továbbá Bukovínát) Romániával egyesíteni akaró román irredenta mozgalom számára kifejezetten kedvezőtlen volt. Egyrészt a hivatalos bukaresti politika nem vállalhatta fel nyíltan az irredenta mozgalom céljait és azok támogatását. Másrészt Bukarestnek önmérsékletre kellett intenie a román irredenta mozgalom erdélyi szárnyát. Magyarul arra kellett ösztönöznie az erdélyi román politikusokat, hogy a Román Királyság külpolitikai érdekei miatt – közös oroszellenes osztrák–magyar–román blokk – ne élezzék ki a viszonyt a dualista állam egyik uralkodó nemzetével a magyarral.²⁷ Magyarul az erdélyi román politikusok tartózkodjanak annak hirdetésétől, hogy Erdélyt egyesíteni akarják a Román királysággal.²⁸

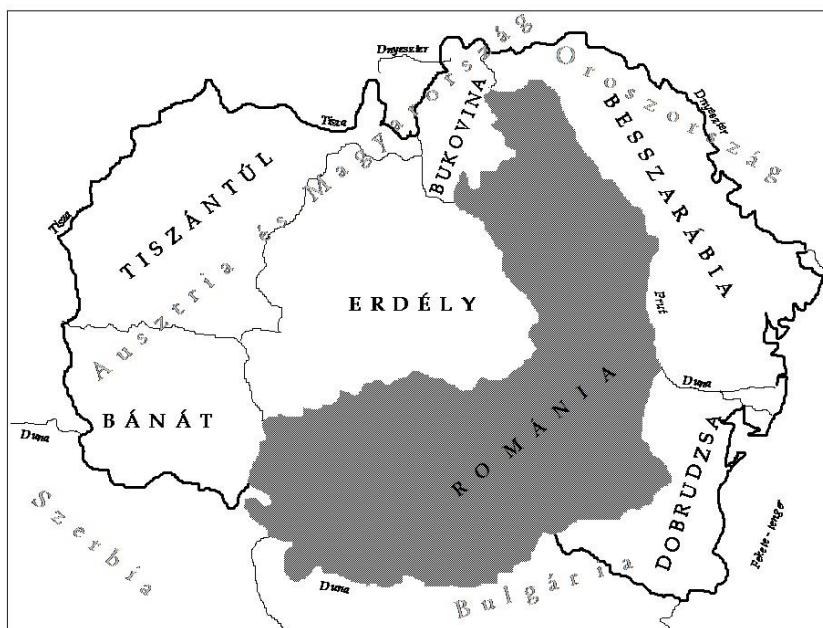
Ezen körülmények ellenére a román irredenta mozgalom nem tett le az Erdéllyel kapcsolatos céljairól. 1882-ben Bukarest székhellyel Carpatii néven Magyarországból a királyi Romániába áttelepült fiatal értelmiségiek egyesületet hoztak létre. Az egyesület eredeti célja az volt, hogy áttelepülő értelmiségieket erkölcsileg-anyagiilag segítse, de rövid idő elteltével az egyesület a politizálás mezejére lépett. 1885-ben az egyesület irredenta kiáltványt intézett a romániai közvéleményhez. Idézzük a tipikus mondatokat: „*Románok bontsátok ki mindenütt a román irredenta zászlaját. A családban, az iskolában, a hadseregben hirdessétek az összes románok között való összetartozás közösségét. Mondjátok meg a gyermekeknek, a családban, az iskolában, hogy hazánkat szétépték a magyarok! Mondjátok meg a katonáknak, hogy a román föld igazi megerősítése csak Erdély elfoglalásával lesz bevégezetté...*”²⁹

A kiáltvány egyik verzióját beküldték Erdélybe és a pópák segítségével terjesztették. Ez ellen a magyar kormány heves tiltakozott Bukarestben. A kormányon lévő liberális Jón Bratianu a kiáltvány szerzőit kiutasította Romániából. A döntés komoly vitát váltott ki a román Parlamentben, az ún. „erdélyi kérdésben” a liberálisok és a konzervatívok keményen összecsaptak.³⁰ Ez az összecsapás többször is megismétlődött a román Parlamentben.

A feloszlott Carpatii helyét és szerepét a romániai egyetemi ifjúság vette át. 1890 novemberében a román egyetemi ifjúság megfogalmazott egy Memorandumot. (Ez a Memo-

randum nem tévesztendő össze az Erdélyben működő egységes Román Nemzeti Párt által 1892-ben elkészített Memorandummal.)³¹ A Memorandum gyakorlatilag összefoglalta a román irredenta gondolatrendszerét, eszerint:³² A román nemzet Traján római császár Dáciát meghódító legionáriusainak és a Dáciai civilizálása érdekében Itáliából betelepített gyarmatosoknak egyenes leszármazottja. Az így megszülető román nép a rómaiak dáciai uralkodásának bukása után is fennmaradt a Kárpátok bércei között, mint a római civilizáció örököse és fenntartója. A Kárpát-medencében a 9. században megjelenő magyarok szövetséget kötöttek az itt talált három kisebb román fejedelemséggel. A szövetség a keresztény magyar királyok uralkodása alatt is fennállott. Szent Istvántól a mohácsi vészig (1526) Erdély mint autonóm tartomány volt a magyar királyok birodalmának a része. A mohácsi vész utáni török korszakban Erdély önálló fejedelemségként élt, majd a török kiűzése után a Habsburg Birodalom részévé vált. Ezt nyilvánult meg a Leopoldi Diplomában.³³ Erdély és Magyarország államjogi viszonya nem tekinthető másnak mint perszonálunióknak. 1848-ban, majd 1867-ben Erdély ezen önállóságát az egységes magyar állam beteges álmának kedvéért feláldozták. A románok azóta szakadatlanul tiltakoznak a hagyományok, a szerződések, az alaptörvények és a történeti jogok erőszakos megsértése ellen. Azonban a magyar zsarnokság, amely élet-halál harcot hirdetett a kompakt egységben élő románok ellen, megakadályozta, hogy a románoknak a bécsi udvarnál tett lépései sikert érjenek el, vagy hogy sérelmeik Európa füléhez eljussanak.

3. térkép. Román területi igények 1913-ban

Forrás: saját szerkesztés

A történeti fejtegetések után a Memorandum az 1867-es kiegyezés által teremtett helyzetet mutatja be, „természetesen” román szemüvegen keresztül, eszerint: Ugyan a magyarok meghozták az 1868. évi nemzetiségi törvényt azt nem tartják be. Ennek következtében 30%-nyi magyarság 70%-nyi nemzetiség felett uralkodik, ráadásul a nemzetiségeket a közelet minden területéről igyekeznek kiszorítani. A magyarok nem tisztelik az egyházak törvényben biztosított autonómiáját sem. A magyar közigazgatás korrupt és elnyomja a nemzetiségeket. Az igazságszolgáltatás nyelve a magyar, a nemzetiségi vádlottak nem értik

sem a vádat, sem az ítéletet. Az iskolákat a magyarok az erőszakos magyarosításra eszközeként tekintik. Sőt még a kisdedővokat is magyar nyelv terjesztésére használják fel.

Mint látható az egyetemi ifjúság által megfogalmazott Memorandum egyrészt kifejtette a dáko-román történeti érvrendszert, másrészt részletesen bemutatta és felsorolta a magyarországi dualista rendszer által „elkövetett” nemzetiségi sérelmeket. Ezzel komoly műníción szolgáltattott a román propaganda magyarelles érvrendszeréhez. Ez azért fontos, mert a Memorandumot több nyelvre lefordítva külföldön is terjesztették. A Memorandum elsősorban a külföldön tanuló román egyetemisták jóvoltából eljutott a Monarchia osztrák felébe, Németországba, Olaszországba, Franciaországba.

A Memorandum magában a Román Királyságban is nagy érdeklődést keltett. Ezt kihasználva 1891. január 24-én a román fejedelemségek egyesülésének évfordulóján Bukarestben alakult meg a Liga Culturala. A Liga legfontosabb célja az egész román nemzet kulturális egységének tudatosítása, és az elnyomott erdélyi románság sorsának megismertetése az európai közvéleménnyel.³⁴

3.3. A két irányzat összefonódása

Itt kell arra felhívni a figyelmet, hogy a Liga első elnöke Alexandru Orescu a bukaresti egyetem rektora lett, ami azt bizonyítja, hogy az egyesület nem a kormány szándékai ellenére alakult meg. Sőt, a Liga elnökségét fogadta a román király is.³⁵ Ezekkel a félhivatalos támogatásokkal a háta mögött a Liga az 1890-es években egy nagyon komoly propaganda hadjáratot folytatott Nyugat-Európában a magyar állam és annak egysége ellen.

1906-ban a román parlament elismerte a Ligát erkölcsi és jogi személynek. 1909-ben a Liga, Iasiban tartott közgyűlése a román irredenta és a román külpolitika viszonyáról az alábbi állásfoglalást tette közre: „*A Liga Culturala nem helyesli azt a külpolitikát, amelyik kizárólag csak azt a szomszédságunkban lévő nagyhatalmat (értsd az Osztrák–Magyar Monarchiát – G. L.–CS. G) támogatja, amelyik román területeket tart birtokában, a román kultúra elnyomásával tesz kísérletet 4 000 000 románnak lelkiileg való megsemmisítésére. Új külpolitika irány életbeléptetését kívánják. Ez az új külpolitikai irány kiindulva a román faj egységének tudatából, minden tekintetben való érdekközösségből, valamint a román államnak ezekből logikailag következő hivatásából, közeledést keres Balkán-félszigeti szomszédaihoz, amelyet ugyanaz a régi, internacionális jellegű, a hódításra és a nemzeti törekvések elnyomására támaszkodó nagyhatalom (mármint az Osztrák–Magyar Monarchia – G. L.–CS. G.) fenyeget és károsít meg.*”³⁶

Bár a fenti állásfoglalás nem nevezi nevén az Osztrák–Magyar Monarchiát, de eléggé egyértelmű, hogy vele szemben fogalmazta meg külpolitikai nézeteit. Mint a szövegből látható ennek fontos eleme volt, hogy a román területi igények kielégítése érdekében, a balkáni országokkal – valószínűleg Szerbiára gondoltak elsősorban – kell összefognia Romániának. Ezzel szemben a hivatalos román külpolitika egészen 1914-ig, azaz a világháború kitöréséig azt hangsúlyozta, hogy a Román Királyság és az Osztrák–Magyar Monarchia szövetséges államok.

A hivatalos román külpolitika és a román irredenta mozgalom között a kapcsolatot az oktatásügy és a hadsereg képezte. Ha az oktatásügyet vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az 1913-ban a román Közoktatásügyi Minisztérium által iskolai használatra jóváhagyott fali-térképek és iskolai tankönyvek szerint a „románok hazája” az alábbi területekből áll:³⁷

Szabad Románia: azaz a Román Királyság, 6 millió lakossal

Erdély: 15 vármegye 2,5 millió lakossal

Bánság: 3 vármegye 1,5 millió lakos

Körös-vidék: 6 vármegye 1,8 millió lakos

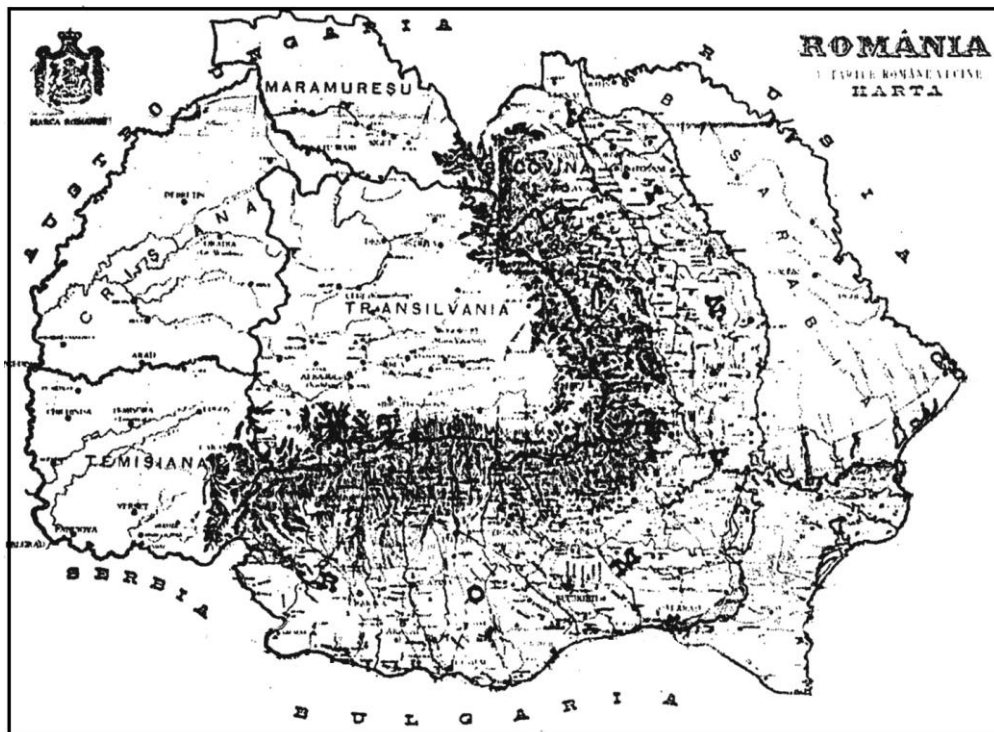
Máramaros: 4 vármegye 1 millió lakos

Besszarábia: 1,5 millió lakos

Bukovina: 730 ezer lakos

Itt jegyezzük meg, hogy a román irredenta mozgalom fontos eszköznek tekintette az elképzelt Nagy-Romániát ábrázoló térképeket.³⁸ Ezeket egyrészt használták a Román Királyság területén a közoktatásban, másrészt Erdélybe átcsempészve a magyar állam által fenntartott iskolákban is igyekeztek elterjeszteni őket. Jól mutatja ezen tevékenység komolyságát, hogy 1868 és 1896 között a magyar közoktatásügy 164 irredenta tankönyvet és térképet tiltott ki Magyarországra területéről, ezekből a legtöbb, 84 db román volt.³⁹

4. térkép. Egy tipikus román iskolai térkép – Mihailescu térképe – az 1880-as évekből

Forrás: Olay Ferenc (1932) Térkép mellékletek

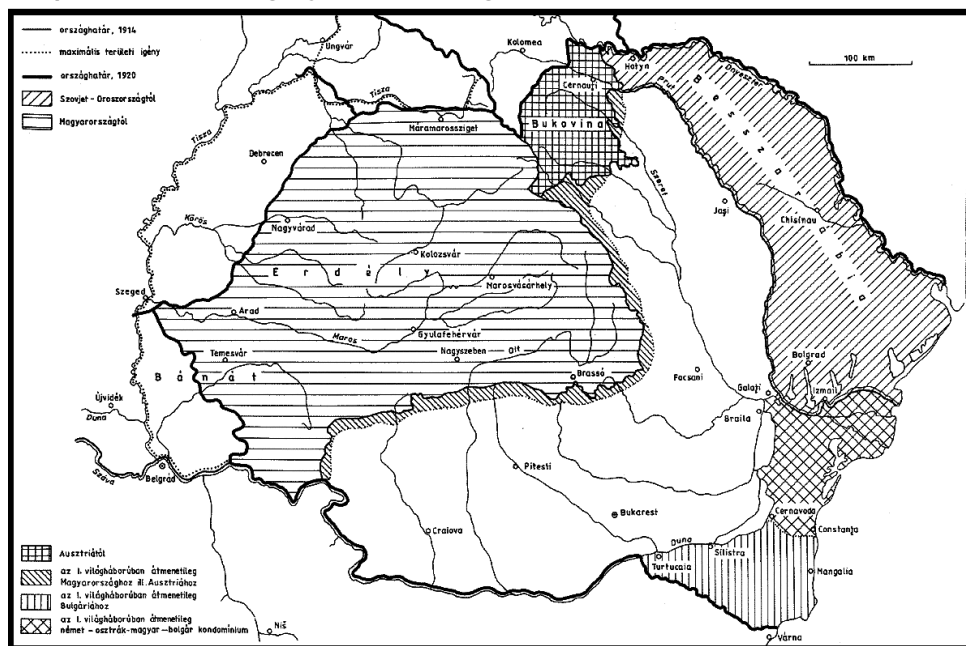
Az oktatásügy mellett a román irredenta mozgalom és a hivatalos Románia közti másik összekötő kapocs a hadsereg volt.⁴⁰ A román hadsereg vezetői arra törekedtek, hogy a hadsereg minden szintjén – azaz az egyszerű közlegénytől a vezérkari tábornokokkal bezárólag – az irredenta gondolatot népszerűsítsék és sulykolják. A közlegény szintjén ez úgy valósult meg, hogy irredenta nótákat énekeltettek vele, és a legénységi iskolákban – nagyon sok román férfi a hadseregben ismerkedett meg az ABC-vel – irredenta szövegekből tanultak. A tisztek szintjén az irredentára való nevelést kettő eszköz segítségével valósították meg: egyrészt a katonai képzés során olyan térképeket használtak, melyek Nagy-Romániát ábrázolták – ilyen volt például a Slaniceanu hadügyminiszter által 1876-ban rajzolt térkép,⁴¹ másrészt a tananyag szerves részét képezte a Monarchia elleni háború gyakorlati kérdései.

4. Konklúziók

Miközben 1883-tól – csatlakozás a Hármasszövetséghez – a hivatalos román külpolitika az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségese volt, a román irredenta mozgalom a Monarchiát olyan ellenséges államalakulatként tekintette, melytől területeket (Erdély, Bukovina) kell elcsatolni Nagy-Románia megteremtése érdekében. Azt is láthattuk, hogy a hivatalos külpolitika és a nem hivatalos irredenta mozgalom között nagyon komoly összefonódás volt.

A hivatalos román külpolitika és a román irredenta a világháború kitörése után került azonos platformra. A folyamat első lépéseként 1914 augusztusában, amikor a nagyhatalmak között megtörténtek a világháború kirobbantó hadüzenetek az összeülő román koronatanács – annak ellenére, hogy évtizedeken keresztül a Hármasszövetséghez tartozónak állították magukat – Románia semlegességét nyilvánította ki. Innentől kezdve a román politikusok folyamatosan titkos tárgyalásokat folytattak mind az Antant, mind a Központi Hatalmak diplomátaival.⁴² Végül a Román Királyság 1916 augusztusában az Antant oldalán az Osztrák–Magyar Monarchia ellen lépett hadba, mert úgy vélte, hogy az Antant ígéretei sokkal jobban kielégítik a román területi igényeket.⁴³

5. térkép. Román területi igények az első világháború előtt és az 1920-ban megvonatott határok

Forrás: Pándi Lajos Köztes-Európa 1763–1993 p. 403.

JEGYZETEK

1. A három részből álló tanulmányorozat első része [Csüllög Gábor–Gulyás László (2012): A román állam területi kialakulásának története I. A középkortól a román királyság kikiáltásáig.] a Közép-Európai Közlemények No. 18–19-es számában jelent meg, míg a harmadik részt a Közép-Európai Közlemények No. 22-es számában fogjuk publikálni.
2. Első szakasz: 8–12. század: vitatott gyökerek, a népesség keveredése, a korai szerveződés – Második szakasz: 12–15. század: a területi rögzülés és szerveződés korszaka – a Magyar Királyság-

- hoz kötődő hűbéres fejedelemségek – Harmadik szakasz: 15–19. század eleje: az oszmán hűbéres-ség korszaka – Negyedik szakasz: 19. század eleje –1878: az elszakadás korszaka – Ötödik szakasz: 1878/81–1918: az első független román állam, majd a Román Királyság korszaka.
3. Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914.* Kárpátia Stúdió. Budapest.
 4. Erről bővebben lásd Balogh László (2001): *Románia története.* Aula Kiadó. Budapest.
 5. Jászi Oszkár (1983): *A Habsburg Monarchia felbomlása.* Gondolat Kiadó. Budapest 506–508. old.
 6. Az Osztrák–Magyar Monarchiáról és problémáiról lásd Szávai Ferenc (2000): *A kettős Monarchia öröksége.* IFT könyvek. Szekszárd; Szávai Ferenc (2004): *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei: Az államutódlás vitás kérdései.* Pécs: Pannónia Könyvek.
 7. Raffai Ernő a román állam 19. századi történetéről két könyvet írt: Raffai Ernő (1989): *A Vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története.* JATE Kiadó. Szeged; Raffai Ernő (2010): *Balkáni Birodalom. Nagy-Románia megteremtése.* NagyMagyarország Könyvek. Budapest. A két könyv szövege jelentős mértékben megegyezik, jelen könyv megírása során a 2010-es könyvet használtuk – G. L. A széttagoaltságban élő románokra vonatkozó statisztikai adatokat lásd Raffai Ernő (2010) 84–86. old.
 8. A Monarchiáról lásd Nagy Miklós Mihály (2009): *Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katona földrajzi kényszerei.* In: *Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2–3. szám 2009/2–3. No. 4–5. szám 31–40. old.*
 9. Erről bővebben lásd az alábbi műveket: Matúz József (1990): *Az Oszmán Birodalom története.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 179–197. old.; Kennedy, Paul (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 111–138. old.
 10. A Román Királyság politikai elitjének ezen külpolitikai dilemmájáról lásd Diószegi István (1987): *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája.* Népszerű Történelem. Kossuth Kiadó. Budapest. 56. old.
 11. Diószegi István (1967): *Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika.* Gondolat Kiadó. Budapest. 294. old.
 12. Diószegi István (1967): *Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika.* Gondolat Kiadó. Budapest. 299–300. old.
 13. Diószegi István (1987): *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája.* Népszerű Történelem. Kossuth Kiadó. Budapest. 56. old.
 14. Uo.
 15. A szerződést ismerteti Galántai József (1985): *A Habsburg-monarchia alkonya.* Kossuth Kiadó. Budapest. 260. old.
 16. Durandin, Catherine (1998): *A román nép története.* Maecenas Kiadó. Budapest. 196. old.
 17. Az eseménytörténetet lásd Taylor, A. J. P. (2000): *Harc a hatalomért. Európa 1848–1918.* Scolar Kiadó. 579–609. old.
 18. Raffai Ernő (2010) 69. old.
 19. A részleteket ismerteti Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Napvilág Kiadó. Budapest. 144–148. old.
 20. Diószegi István (1987) 136. old.
 21. Diószegi István (1987) Uo.
 22. Raffai Ernő (2010) 70. old.
 23. Galántai József (1985) 285–287. old.
 24. Djuvara, Neagu (2010): *A románok rövid története.* Koinónia Kiadó. Cluj-Napoca. 263. old.
 25. A területet jól ábrázolja Pándi Lajos (1997): *Köztes-Európa (Térképgyűjtemény).* Osiris Kiadó, Budapest. 101. térkép a 235. oldalon.
 26. Raffai Ernő (2010) 72. old.
 27. A nemzetiségi kérdés a külpolitikai összefüggéseiről lásd Diószegi István (1979): *Nemzet, dinasztia, külpolitika.* Gyorsuló idő. Magvető Kiadó. Budapest.

28. Az erdélyi román politikáról lásd: Kosztin Árpád (2003): Magyar térvésztes román térnyerés Erdélyben. Budapest. 156. old.
29. Idézi Jancsó Benedek (2004): A román irredentista mozgalmak története. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 104. old.
30. Jancsó Benedek (2004) 104–105. old.
31. Ismerteti Gulyás László (2012) 211–213. old.
32. Az egyetemi ifjúság memorandumát ismerteti Jancsó Benedek (2004) 116–120. old.
33. A Diploma Leopoldiumot (Lipót Császár diplomája) Bethlen Miklós javaslatára a fogarasi országgyűlés 1691. január 31-én fogadta el. Lényege, hogy Erdély sajátos jogi státussal a Habsburg Birodalom részévé vált. Lásd Szabó Péter (1997): Az erdélyi fejedelemség. Kulturtrade Kiadó. Budapest. 116–117. old.
34. Raffai Ernő (2010) 86. old.
35. Jancsó Benedek (2004) 130. old.
36. Idézi Raffai Ernő (2010) 91–92. old.
37. Az adatokat ismerteti Durandin, Catherine (1998) 199. old.
38. A román irredenta térképekről bővebben lásd Olay Ferenc (1932): Térképek a nemzetiségi terjeszkedés szolgálatában. Magyar Nemzeti Szövetség. Budapest. 27–41. old. A frissebb fel dolgozások közül lásd Marjanucz László (2009): Térképek a nemzeti terjeszkedés szolgálatában. Közép-Európai Közlemények 2009/1. szám 33–43. old.
39. Az adatot közli Olay Ferenc (1932) 30. old.
40. A román hadsereg irredentizmusáról lásd Jancsó Benedek (2004) 348–355. old.
41. Ismerteti Olay Ferenc (1932) 32–33. old.
42. Raffai Ernő (2010) 170–176. old.
43. Eördögh István (2000): Erdély román megszállása 1916–1920. Lazi Kiadó. Szeged. 12. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh László (2001): Románia története. Aula Kiadó. Budapest.
- Csüllög Gábor–Gulyás László (2012): A román állam területi kialakulásának története I. A közép-kortól a román királyság kikiáltásáig. Közép-Európai Közlemények 2012/3–4. szám No. 18–19. (V. évfolyam/3–4. szám). 113–126. old.
- Diószegi István (1967): Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Diószegi István (1979): Nemzet, dinasztia, külpolitika. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó. Budapest.
- Diószegi István (1987): A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája. Népszerű Történelem. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Djuvara, Neagu (2010): A románok rövid története. Koinónia Kiadó. Cluj-Napoca.
- Durandin, Catherine (1998): A román nép története. Maecenas Kiadó. Budapest.
- Eördögh István (2000): Erdély román megszállása 1916–1920. Lazi Kiadó. Szeged.
- Galántai József (1985): A Habsburg-monarchia alkonya. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó. Budapest. 111–138. old.
- Jancsó Benedek (2004): A román irredentista mozgalmak története. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő.
- Jászi Oszkár (1983): A Habsburg Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kosztin Árpád (2003): Magyar térvésztes román térnyerés Erdélyben. Budapest. 156. old.
- Marjanucz László (2009): Térképek a nemzeti terjeszkedés szolgálatában. Közép-Európai Közlemények 2009/1. szám 33–43. old.
- Matúz József (1990): Az Oszmán Birodalom története. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katonai földrajzi kényszerei. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2–3. szám 2009/2–3. No. 4–5. 31–40. old.
- Pándi Lajos (1997): Köztes-Európa (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest.

- Raffay Ernő (1989): A Vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története. JATE Kiadó. Szeged.
- Raffay Ernő (2011): Balkáni birodalom. Nagy-Románia megteremtése 1866–1920. NagyMagyarország Könyvek. Budapest.
- Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Szávai Ferenc (2000): A kettős Monarchia öröksége. IFT könyvek. Szekszárd.
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei: Az államutódlás vitás kérdései. Pécs: Pannónia Könyvek.
- Taylor, A. J. P. (2000): Harc a hatalomért. Európa 1848–1918. Scolar Kiadó. 311. old.

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN*

A CIGÁNYSÁG INTEGRÁCIÓJÁNAK SZOCIÁLGEOGFÁIAI KÖVETELMÉNYEI

SOCIO-GEOGRAPHICAL REQUIREMENTS OF THE ROMA INTEGRATION

ABSTRACT

The largest ethnic minority of the European Union is constituted by the approximately 10-12 million Roma population. Geographically they are primarily located in the South Eastern European EU Member States, and the solution of the Roma question constitutes a number one problem in the home affairs of these countries. Most of the countries are already members – or candidate members – of the European Union but their joining to the Western market economies is not lacking problems. As a consequence of the current financial and economic crisis, the EU has become even more “two-speed”. In this crisis situation the situation of the Roma population living here has become particularly hopeless. The rapid increase in the number of the Roma population in South Eastern Europe living among the conditions of the demographic boom, as well as their geographical expansion intensify the sensitivity of the mainstream society regarding the questions of the transforming coexistence. The shift in the ratio within the population sharpened and magnified the differences between the dissimilar lifestyle and the philosophy of life respecting the two major social groups which led to sharpening tensions. Of course, the deeply desperate Roma population makes more and more attempts in order to be able to migrate from the South Eastern European countries to the richer regions of Western Europe and North America in the hope of an easier life. They, however, face more and more obstacles. The social and economic integration of the Roma population in Hungary is mainly hindered by the low level of education, the high level of unemployment, criminality and the existing prejudices experienced in the mainstream society.

1. Előszó

Az Európai Unió legnagyobb etnikai kisebbsége a 10–12 millió főre becsült európai cigányság. A demográfiai robbanás körülményei között élő európai cigányság gyors számbelei gyarapodása és földrajzi térnyerése DK-Európa csaknem minden országában fokozza a többségi társadalom érzékenységét az átalakuló együttélés kérdéseit illetően. A népességen belüli arányeltolódás kiélezte és felnagyította a két nagy társadalmi csoport eltérő életmódja és életfelfogása közötti különbségeket, ami élesedő feszültségekhez vezetett. Így egyre gyakoribbak hazánkban is – a pártpolitika által is gerjesztett – etnikai konfliktusok a többségi magyar és kisebbségi roma társadalom között. A krízis további eszkalációja veszélyezteti Magyarország társadalmi-gazdasági stabilitását, aminek kivédése a cigányság elodázhatatlan integrációját követeli meg. Ennek érdekében a rendszerváltás óta érdemben vajmi kevés történt, tehát itt az idő, hogy mindkét részről megtalálják egymást azok az emberek és csoportok, akik szerint a romaintegráció elindítása már nem odázható el további súlyos negatív következmények nélkül. Tanulmányunkban sorra vesszük a cigányság integrációjának főbb akadályait, feltételeit és lehetőségeit.

* Prof. Dr. Süli-Zakar István, az MTA doktora, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

2. Földrajzi fekvés, etnikai megoszlás

A kb. 10–12 milliós európai cigányság döntő része Kelet-Közép-Európában és a Balkánon él. s e periférikus nagyrégió országai a rendszerváltás óta a helyüket keresik. A legtöbb ország ma már az Európai Unió tagja, vagy tagjelöltje, de a nyugati piacgazdaságokhoz való csatlakozásuk nem problémamentes. A jelenlegi pénzügyi-, és gazdasági világválság következtében az EU még inkább „kétébességessé” vált. Ebben a válságos helyzetben különösen kilátástalanná vált az itt élő cigány lakosság helyzete. Gyakran megfogalmazódik az a vélemény – különösen Magyarországon – a hogy a rendszerváltás legnagyobb vesztesei a cigányok voltak.

Az elmúlt évtizedekben az európai cigányság jelentős demográfiai robbanáson ment át. Amikor az európai cigányok képviselői 1971. április 8–12. között Londonban találkoztak és megalakították a Nemzetközi Románi Közösséget (IRU) a résztvevők 3–3,5 millióra becsülték a kontinensen élő cigányok létszámát. Ma a mértéktartó becslések alapján is minimum 10 millió főre tehető az Európában élő cigányok száma.

Ugyanakkor az Európai Parlament állásfoglalására előkészített vitaanyag – amit az EU soros elnökeként a magyar kormány terjesztett be 2011-ben az Európai Roma Stratégia elfogadása érdekében – már „az Európában élő 10–12 milliós, többségében uniós állampolgárságú roma népesség”-ről ír. A legnagyobb cigány etnikummal a 2004/2007-ben csatlakozott új EU-s tagállamok rendelkeznek: Románia (1,8–2,5 millió fő), Bulgária (7–800 ezer fő), Magyarország (550–640 ezer fő) és Szlovákia (500–520 ezer fő).¹

A cigányság társadalmi-gazdasági integrációja érdekében végzett szociálgeográfiai vizsgálatainkat Északkelet-Magyarországon végezzük. Ebben az országrészben élnek legnagyobb számban cigányok: a 2011-es becslésünk szerint az Észak-Magyarországi Régióban 170 000 fő, és az Észak-alföldi régióban 140 000 fő (tehát a kb. 640 000 fős magyarországi cigányságnak csaknem a fele). Kutatásainkat igyekszünk a legsúlyosabb etnikai feszültségi góccokban (Tiszavasvári, Kesznyéten, Gyöngyöspata, Miskolc stb.) végezni, mert az integráció akadályai itt fedetlenül a felszínen tanulmányozhatók.²

A földrajzi keretet a könnyebb megközelítés, a közelség jelentős mértékben kijelölte, s részben a cigányság észak-kelet-magyarországi nagy koncentrációja magyarázza is. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy a kutatási eredményeink országos érvényességét kérdőjelezi meg az, hogy a vizsgált területen csaknem teljes egészében magyar cigányok (romungrók) élnek. Ők a hazai cigányság 70%-át teszik ki, valamennyien magyar anyanyelvűek és a népszámlálások alkalmával többségük magyarnak vallja magát.

Erdős Kamill nagy tekintélyű cigánykutató 1959/1960-as klasszifikációja szerint a második legnépesebb cigány etnikai csoport Magyarországon az oláh cigányság.³ Oláh cigányok (roma) jelentősebb számban csak Nógrád és Hajdú-Bihar megyében élnek a vizsgált területen, bár éppen Tiszavasváriban egy kb. 1500 fős közösségüket mi is tanulmányozzuk. A legöntudatosabb és leggazdagabb oláh-cigány nemzetségek az Észak-Dunántúlon, Budapesten és a Dél-Alföldön élnek. A hazai roma-politikában (de a nemzetközi migrációban is) ők a legaktívabbak, s éppen ezért kutatásunk nagy hiányosságának tartjuk, hogy kimaradnak vizsgálatainkból. Az oláh cigány (roma) népesség a magyarországi cigánylakosság kb. 21%-át képviseli.⁴

Elsősorban a nagy távolsággal magyarázható, hogy az archaikus román anyanyelvűkhöz nagyon ragaszkodó beás cigányok ugyancsak kimaradnak vizsgálatainkból. Ők döntően a Dél-Dunántúlon élnek, s a hazai cigányság kb. 8%-át teszik ki. A hiányzó 1%-ot a nyugati országhatár közelében élő néhány ezer fős szintók (szinti) és vend cigányok jelentik.⁵

Tapasztalataink szerint elsősorban az oláh cigányok csoporttudata rendkívül erős. Erre az etnikai csoportra különösen jellemző a vérségi alapon működő nemzetségek (vitsza)

erős befolyása.⁶ Mindegyik magyarországi cigány etnikai csoportra jellemző az endogám házassági kör, s – a pártpolitikai szerveződések kivételével – ugyancsak megfigyelhető, hogy a csoportok közötti társadalmi kapcsolatok is minimálisak. Ugyanakkor kutatásaink során megfigyeltük, hogy gyorsan növekszik a romungrók és a magyarok közötti párkapcsolatok száma.⁷

Tapasztalataink szerint a cigányság etnikai csoportjai lényeges különbséget mutatnak az integráció szempontjából, s ezt a tényt a magyar kormány, a különböző társadalmi szervezeteknek, sőt az EU-nak is figyelembe kellene venni az eredményesebb, hatékonyabb segítségnyújtás érdekében. A lakossági kérdőívezés eredményei azt mutatják, hogy a magyar cigányok 1990-ben megszakadt integrációs folyamata – a munkahelyek, illetve az elhelyezkedési lehetőségek lényeges javulásával – gyorsan és sikeresen folytatódhatna.⁸

3. Demográfiai háttér

A XX. században a magyarországi cigányság is igen jelentős demográfiai robbanást élt át. Az 1920-as népszékszámítás szerint a Trianon utáni csonka Magyarországon 70 000 cigány lakost írtak össze. Napjainkban a hazai cigány népesség a (számomra legelfogadhatóbb) becslés szerint kb. 640 000 főre tehető. Ez az elmúlt kilencven évben több mint kilencszerezes számbeli növekedést jelent. (Amennyiben az egész népesség is ilyen mértékben növekedett volna, akkor ma Magyarország lakóinak száma a 10 millió fővel szemben már meghaladná a 70 millió főt!).

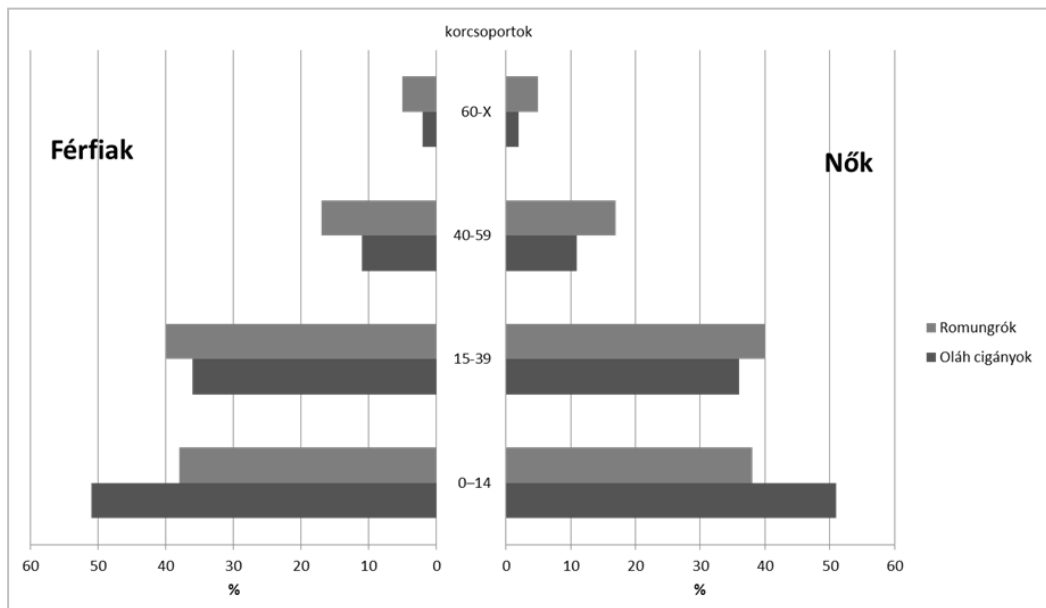
Az 1920-ban a 70 000 fős cigányság – néhány ezer urbanizált és már integrált család kivételével – a faluszéli cigánysoron, vagy elkülönült cigánytelepen élt. Ekkor arányuk az ország lakosságából 1% alatt volt, ma viszont már csaknem eléri a 7%-ot. Tehát a demográfiai robbanás miatt is a magyarországi cigányság napjainkra „kinőtte” a cigánysort-cigánytelepet, s egyre inkább az előregedő, kiháló többségek által elhagyott-eladott falu- és városrészekbe húzódott be. Ez a kialakuló együttélés természetesen elősegíti a cigányság integrációját, ugyanakkor új kihívásokat és újfajta társadalmi problémákat is generál.⁹

Társadalmi szempontból az elhúzódó demográfiai robbanás a roma integráció központi kérdése. Magyarországon a cigányok demográfiai robbanása jóval később kezdődött, mint a többségi (magyar és nemzetiségi) lakosságé. Ez utóbbiaké a XIX. század ’70–’80-as éveiben kezdődött, cigányságé csak a XX. század harmadik évtizedében, amikor az egészségügyi törvényeket, előírásokat kötelező érvénnyel mindenkire kiterjesztették.¹⁰

Az ezután elkezdődő demográfiai „átmenet” esetükben még ma is tart, pedig a magyar lakosságnál az ’50-es évek végére ez már megszűnt, s 1981-től országunkban úgynevezett természetes fogyás tapasztalható (Ez átlagérték, amely már magába foglalja a cigányság jelentős természetes szaporodását is.)

A cigányság etnikai csoportjai között demográfiai téren is megfigyelhetőek a különbségek. Tiszavasváriban jelentős romungró és oláh cigány közösség is él, s a közöttük készített szociológiai felvétel szerint a magyar cigányok már a demográfiai robbanás leszálló ágában vannak, míg az oláh cigányok esetében a demográfiai robbanás még javában tart (1. ábra).¹¹

A magyar cigányok (romungrók) korfája már az „előregedő” jelleget sejteti, míg a teljeskörű felvétel tanulsága szerint az oláh-cigányok korfája igen fiatalos korstruktúrát (szabályos korpiramist) mutat.

1. ábra. A Tiszavasvári cigányok etnikai csoportjainak életkor szerinti megoszlása (2005)

Forrás: Fónai M.–Vitál A. (2005) adatainak felhasználásával

A gyorsan elöregedő többségi társadalommal szemben a hazai cigányság korstruktúrája igen fiatalos. Az óvodás és iskoláskorú gyerekek között a cigánygyerekek aránya már eléri a 20%-ot,¹² s egyes periférikus és aprófalvas térségekben pedig meghaladja az 50%-ot.

4. Oktatás, iskolai végzettség

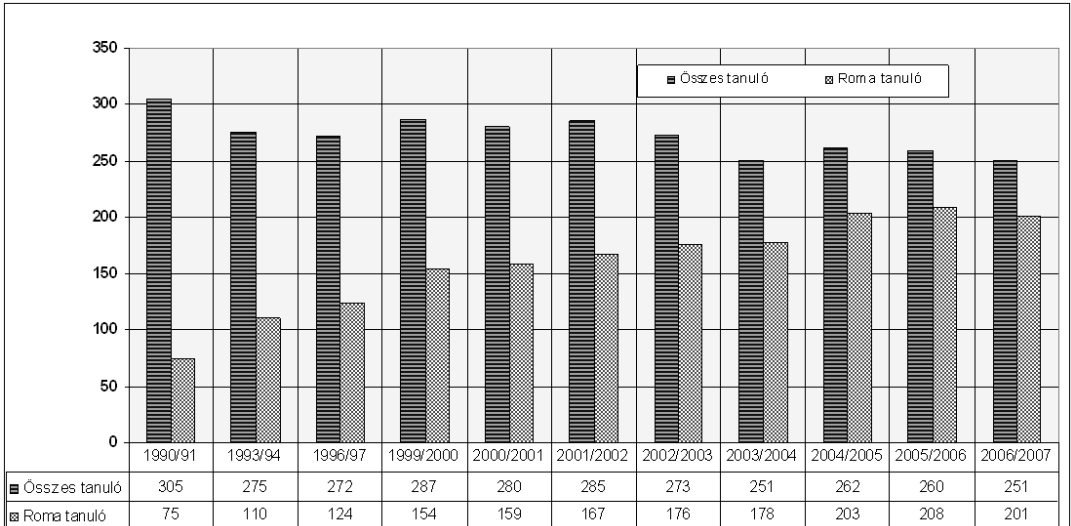
Az európai jellegű közoktatásba a cigányság többsége csak a XX. században kapcsolódott be, s akkor is jelentős mértékben az államhatalom kényszerintézkedéseinek hatására. Korábban a cigánygyerekek oktatása a családon belül, a hagyományos cigányélet követelményeinek megfelelően történt. Ez a hagyományok és a munkatapasztalatok szóbeli és gyakorlati átadását jelentette. Bizonyos etnikai csoportok az iskolai oktatástól azért is idegenkedtek, mert azok rombolták, illetve ellent mondtak a cigány identitásnak és értékeknek (csácsó rom, chacho rom), s a szülők attól tartottak, hogy gyermekeik az iskolai oktatás eredményeként „gádzsók” (gāzho) lesznek, s elhagyják a cigány közösségeket.¹³

A speciális cigánytevékenységek és kézműipari termékek értékesítési válsága, majd az ipari forradalom után gyártott olcsó gyáripari termékek versenye feleslegesség tette a korábbi cigányszakmákat, s ez a cigány munkavállalók részéről is az európai műveltség és munkatevékenység elsajátítását követelte meg. Napjainkra a cigánygyerekek beiskolázása már csaknem teljes körű. Ebben szerepe van az iskolában nyújtott szociális juttatásoknak, az étkeztetésnek, de az állami kényszernek is. (Bizonyos számú hiányzás után a gyermek szüleitől megvonják a családi pótlékot, illetve a szociális munkás vásárolja meg a családnak a szükséges árucikkeket, tehát pénzt a szülők nem kapnak.)

Gyakori és kedvezőtlen jelenség, hogy a cigánygyerekek által látogatott iskolákból a megkérdozett magyar szülők kiveszik a gyermekeiket és így ezek az iskolák szegregálódnak (2. ábra). A magyar szülők főleg a betegségek, a tetű és a rühesség terjedésétől félnek, másrészt azt hangsúlyozzák, hogy a nagymérvű fegyelmezetlenség miatt az oktatás színvonala és hatékonysága az ilyen iskolákban gyorsan romlik.

Az oktatás meghatározó jelentőségű a cigányság sikeres integrációja szempontjából a globalizált, posztindusztriális társadalomban. A legrosszabb helyzetben élő kisgyerekek például az óvodában tanulják meg az alapvető higiénés ismereteket, az evőeszközök használatát, s az együttélés európai normáinak alapjait.

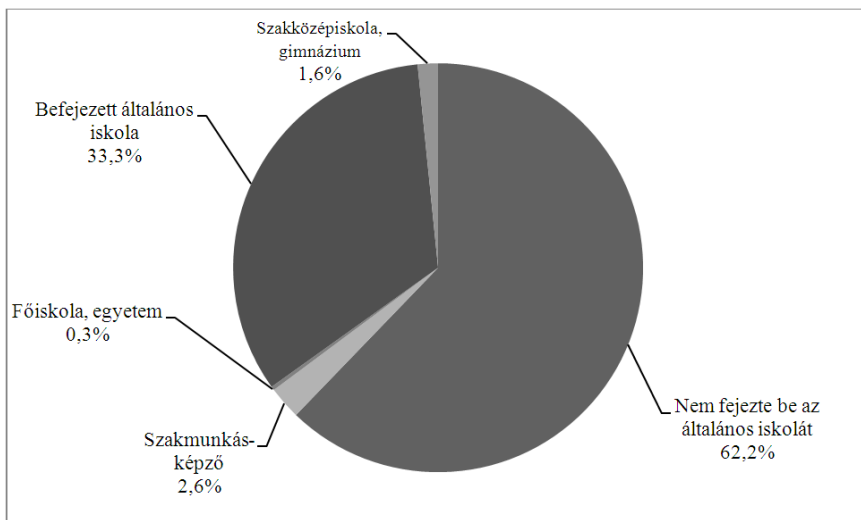
2. ábra. A roma tanulók aránya a Vasvári Pál iskolában

Forrás: A cigányság helyzete Tiszavasváriban című tanulmány, 2007

Közismert, hogy a magyarországi cigány lakosság iskolai végzettsége alacsony szintű, messze elmarad a kor követelményeitől. A felnőttek döntő többsége nem fejezte be az általános iskolát, de a befejezett általános iskolai bizonyítvánnyal is nagyon kicsi ma már az elhelyezkedés esélye (3. ábra). Adatközlőink gyakran hangoztatott kritikája az, hogy teljesen felesleges az általános iskola elvégzése, hiszen a felnővekvő cigány fiatalok úgyis csak munkanélküliek lesznek, vagy közmunkások, esetleg alulfizetett „fekete” munkavállalók.

3. ábra. Tiszavasvári felnőtt cigány lakosságának megoszlása iskolai végzettség szerint

Forrás: Fónai M.–Vítál A. (2005) adatainak felhasználásával

5. Gazdasági aktivitás, munkához való hozzáállás

A történelmi Magyarországon a XV. századtól bevándorló cigányok kézműves iparcikket gyártottak, napszámosként dolgoztak a mezőgazdaságban, kereskedtek, háztartási eszközöket készítettek és javítottak, sármunkával foglalkoztak, piacokon-vásárokon szórakoztattak, majd létrehozták a később világhírűvé vált magyar cigányzenét. 'Kárpáti' cigány nyelvüket a korai cigány betelepülők az elmúlt századok alatt elfelejtették, Dél-Erdélyben és a Bánságban román, azonban az ország területének döntő részén magyar nyelvűekké váltak.¹⁴

A XVIII. század végétől az országba érkező új jövevények a romani nyelvű (ún. oláh) cigányok ezeket a korábban Magyarországon élő cigányokat integráltabb életmódjuk miatt nem is tekintették igazi cigányoknak, s kissé pejoratív éllel „romungró”-knak (jelentése: magyar cigány) nevezték el őket. A magyarországi cigánykutatások máig legjelentősebb képviselőjének tekintett Erdős Kamill elnevezésével, „oláh cigányoknak” nevezett havasalföldiek bevándorlása a XIX. században nagyobb arányokat öltött, s különösen az ottani cigány rabszolgák 1855-ös felszabadítása után érte el a csúcspontját. Ennek ellenére az igen pontos és megbízható 1893-as országos cigányösszeírás adatai azt bizonyítják, hogy – a közhiedelemmel ellentétben – már akkor is igen alacsony volt, mindössze 4,03% a vándorló (sátoros) cigányok aránya.

A munkához való hozzáállás szempontjából a cigány tradícióhoz az oláh cigányok ragaszkodnak leginkább, a többségi társadalom „munkaerőcséséhez” a romungrók állnak a legközelebb. A rendszerváltáskor a munkaképes romungró férfiak már csaknem teljes számban munkavállalók voltak: döntően az építőiparban, a feldolgozóiparban és a mezőgazdaságban dolgoztak.¹⁵

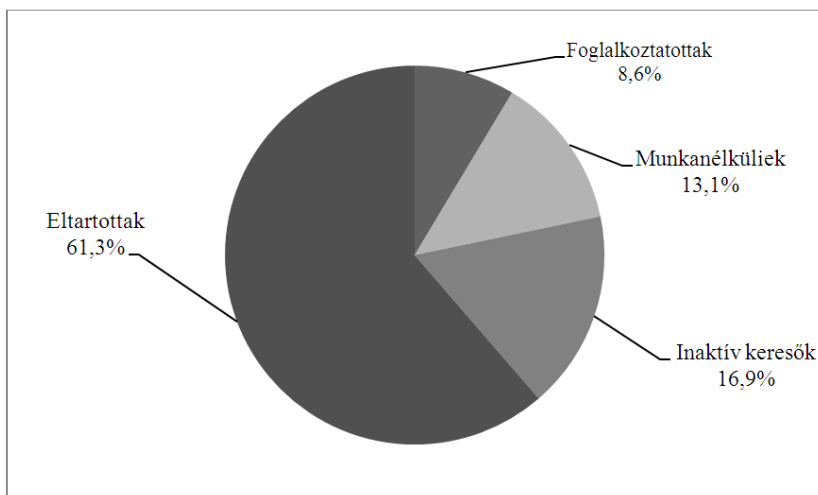
Az oláh cigányok inkább a kereskedelmi életben jeleskedtek, a fizikai munkától viszont elhúzódtak, s a XIX. században már inkább csak ők vándoroltak. A velük kapcsolatos problémák beépültek, sőt negatív irányban jelentősen átformálták a cigányokkal kapcsolatos előítéleteket. Az 1893-as összeírás szerint az iskolaköteles gyerekek közül 69,15% nem járt iskolába, de a férfiak 69,2%-a rendszeresen dolgozott: 36,7%-uk napszámosként, 28,9%-uk iparosként, 3,6%-uk pedig zenészként. Különösen magas az iparosok aránya, hiszen a korabeli Magyarországon az átlagos népességben belül az iparosok aránya ekkor a fenti értéknél jóval alacsonyabb volt. A korabeli cigány iparosok jelentős része fém munkás volt (a falusi kovácsok több mint fele cigány kovács volt), magas volt a lakatosok és a szegkovácsok száma is. A famegmunkálók közül a teknővájók és az orsó készítői (beások), a magyar cigányok között pedig – a zenészek mellett – az építőiparosok (a sármunkával foglalkozók) között a vályogvetők és a tapasztók voltak többségben.¹⁶

A XX. század elején azonban a hagyományos cigány ipar válságba került, mert a gyár- és ipar olcsó tömegtermékekkel látta el a háztartásokat, s így vállalkozásaik tönkrementek. Ugyancsak válságba kerültek a cigányzenészek is a megváltozott szórakozási szokások miatt.

A Kádár-korszakban a cigányságot elsősorban szociális gondokkal küszködő népcsoportnak ítélték meg, s ahogyan ez az 1961-es MSZMP KB Politikai Bizottságának határozatából világosan kiderül az asszimilációt tekintették a szociális problémáik legfőbb megoldásának. A Politikai Bizottság határozatát követően 1964-ben kelt az első kormányhatározat, amely az ún. szociális követelményeknek meg nem felelő cigány telep fel számolását rendelte el. Ugyanakkor a szocialista iparosítás, s a jelentős építkezések a cigány férfiak döntő részének munkába állását eredményezte. A borsodi- és a nógrádi bánya- és iparvidéken a munkaképes cigány férfiak 85–90%-a munkásként dolgozott, s a szabolcsi és hajdú-bihari cigánymunkásokat a „fekete-vonatok” vitték a főváros és Dunántúl építkezéseire. A

rendszerátalakítás azonban Magyarországon is megakasztotta (sőt erősen visszavetette) a cigány lakosság integrációját. A nagy gyárak és állami vállalatok bezárásával munkanélküliek lettek, s mivel korábban földterülettel nem rendelkeztek, így kimaradtak a kárpótlásból is.¹⁷

4. ábra. A tiszavasvári cigány háztartásban élők megoszlása gazdasági aktivitás szerint

Forrás: Fónai M.–Vitál A. (2005) adatainak felhasználásával

A rendszerátalakítás óta a cigány munkavállalók döntő többsége nem talált munkát, nem tudott elhelyezkedni. A hivatalos adatok szerint a felnőtt férfilakosság kb. 10%-a tartozik csak a foglalkoztatottak körébe. Természetesen a fekete munkavállalókról nincs statisztikai kimutatás, holott biztosra vehető, hogy számuk meghaladja a hivatalosan foglalkoztatottakat. Különösen jelentős a mezőgazdaság által foglalkoztatott idénymunkások (zöldség- és gyümölcsbetakarítók, libatépők stb.) száma, akiket többnyire feketén foglalkoztatnak. A cigány munkavállalók tehát csak a mezőgazdasági munkacsúcsok idején kapcsolódnak a földműveléshez, tehát cigány paraszti réteg a korábbi századokban sem alakult ki. Azok az egyének, vagy családok, akik földművesek lettek, asszimilálódtak a magyar parasztsághoz. A nők munkavállalása korábban sem volt jelentős, másrészt az elhúzódó demográfiai robbanás miatt magas a gyermeklétszám, s így a cigánylakosság nagyobbik fele az eltartottak közé tartozik (4. ábra).

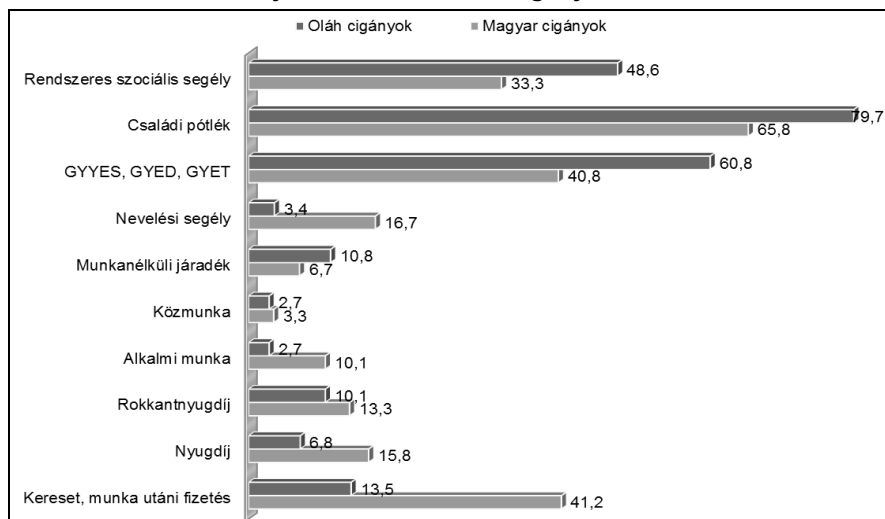
Szociálgeográfiai felmérésünk szerint a jövedelmi viszonyok esetében jelentős különbség mutatható ki például Tiszavasváriban a magyar cigányok és az oláh cigányok között. A sok gyermek vállalása a cigány családok többségében ma sajnos gazdasági kényszer, hiszen a családi jövedelmek sorában a gyermekvállalásért járó juttatások és segélyek a legfontosabbak, s ezek teszik ki a bevételek jelentős részét (5. ábra).¹⁸

Tapasztalataink szerint az oláh cigányok háztartásainak többségében a szociális segély és a családi pótlék jelenti a jövedelmek nagyobb hányadát, míg a magyar cigányoknál a kereset, a munka utáni fizetés, ill. a nyugdíj. A közmunka a felvétel időszakában még jelentéktelen arányú volt, azonban a kérdezőbiztosoknak bevallott alkalmi (döntően fekete) munka, magyar cigányok esetében 10% fölötti volt.

A jövedelemtermelés, az SZJA, a foglalkoztatottság, a beruházások és a munkanélküliség településsoros adataiból szerkesztett térképünkéről egyértelműen leolvasható, hogy a pauperizálódott, halmozottan hátrányos, szélsőségesen periférizálódott településekben döntően romák élnek. Ezen a településeken alig működnek vállalkozások, legtöbb helyen egyedüli foglalkoztató az önkormányzat, a munkanélküliség meghaladja a 90%-ot (6. ábra). A magyar kormány által „szabad vállalkozási zónák”-nak tervezett 33 és a később tény-

legesen kijelölt 47 járás döntően magába foglalja a pauperizálódott településeket, így reményünk lehet arra, hogy az adókedvezmények és az új munkahely-támogatások gazdasági élénkülést eredményeznek ezeken a szélsőséges helyzetű perifériákon is. (A szabad vállalkozási zónák fekvő 903 település csaknem felében a cigány lakosság van többségben.)

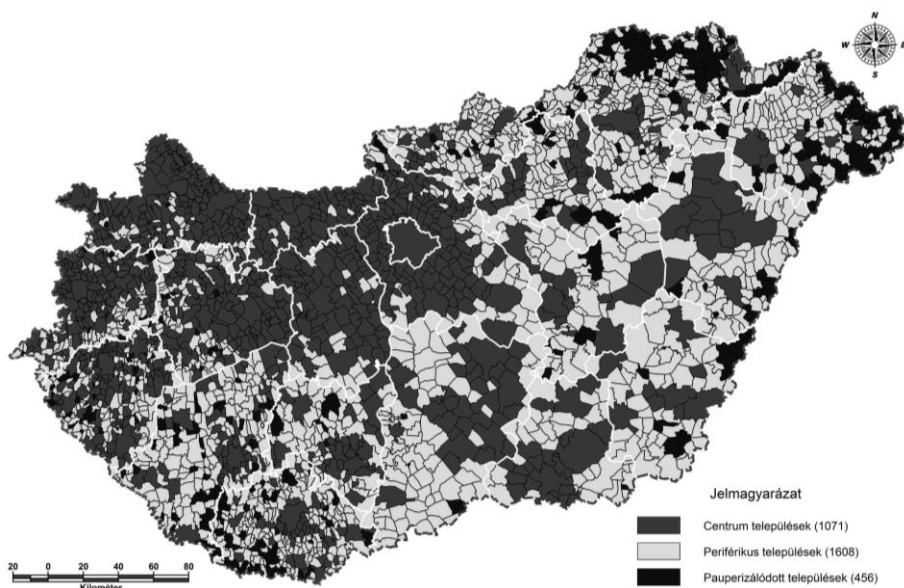
5. ábra. Jövedelmi viszonyok Tiszavasvári két cigány etnikumának háztartásaiban

Forrás: Fónai M.–Vítál A. (2005) adatainak felhasználásával

A világgazdasági válságot követően reményeink szerint olyan gazdasági élénkülés következik be, amelynek során néhány ágazatban (pl. építőipar, élelmiszeripar, mezőgazdaság stb.) növekedhet az állás kínálat a cigány népesség számára is. Alapvető áttörést azonban éppen a felnőtt cigány lakosság alacsony iskolai végzettsége miatt nem várhatunk. Lassú kibontakozást az iskolázottabb ifjabb korosztályok munkába lépése után remélhetünk.

6. ábra. A magyarországi települések fejlettségi típusai

Forrás: saját szerkesztés

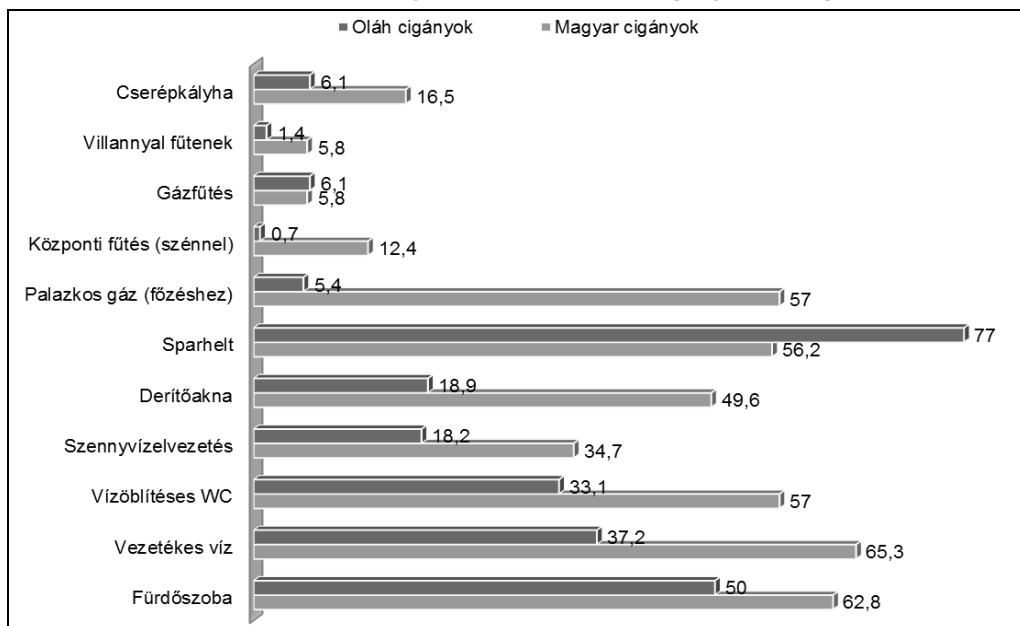
6. Lakókörnyezet, lakásfelszereltség, egészségügy

A többségi társadalommal való összeütközések, vagy az előítéletek jelentős része a románélességnek a lakókörnyezete iránti igénytelenségével függ össze. Aki cigánytelepen járt már életében, annak az előbb leírtakat nem kell bizonygatni. Gondozatlan, elvadult kertek, porták, szemetes utcák és omladozó házak itt a jellemzőek. Ugyanakkor pozitív ellenpéldákat is fel tudunk hozni, például a vegyes lakóövezetekből, ahol az integrációra törekvő cigánycsaládok házaik köré virágoskertet telepítenek, gondozzák az udvart és a kertet. ÉK-Magyarország periférikus területein a falusi kertek elhanyagolása és művelésük beszüntetése jelentős részben a megszorodó lopásokkal indokolható mind többségi, mind kisebbségi vonatkozásban. Természetesen támogatni kell az olyan törekvéseket, mint a „Minden gyerek lakjon jól!” Alapítvány próbálkozását, amikor a kertjük művelésére vállalkozó szegény családok számára vetőmagot, ill. növendék háziállatokat juttat. Az elmúlt évek tapasztalatai – dacára annak, hogy a próbálkozóknak csak csekély hányada zárja sikerrel ezt a kezdeményezést – mégis támogatandó és a viszonylag szerény sikert is pozitív eredménynek kell elfogadni.

Az iskolákban az oktatás részeként a környezeti nevelés, ezen belül a környezet iránti igényesség, a rend és a tisztaság szeretete is fontos szerepet kell, hogy kapjon, tananyagként szerepeljen. Terepbejárásunk során számtalanszor tapasztaltuk, hogy a vihar által megbontott tetőcserepeket hónapok múltával sem rakják vissza, ami hosszabb idő elmúltával komoly beázást, károsodást, idővel a lakóház lakhatatlanságát eredményezi.¹⁹

Szociálgeográfiai felvételünkben természetesen alaposan vizsgáltuk a lakáskörülményeket és a háztartások felszereltségét. A lakáskörülmények vizsgálata során például Tiszavasváriban kiderült, hogy a két cigány közösséget összehasonlítva lényeges különbségek vannak. Vezetékes víz, fürdőszoba, WC, szennyvízelvezetés terén a magyar cigányok lakásainak több mint a felében már megtaláltunk ezeket a modern életvitelhez nélkülözhetetlen felszereléseket (7. ábra).

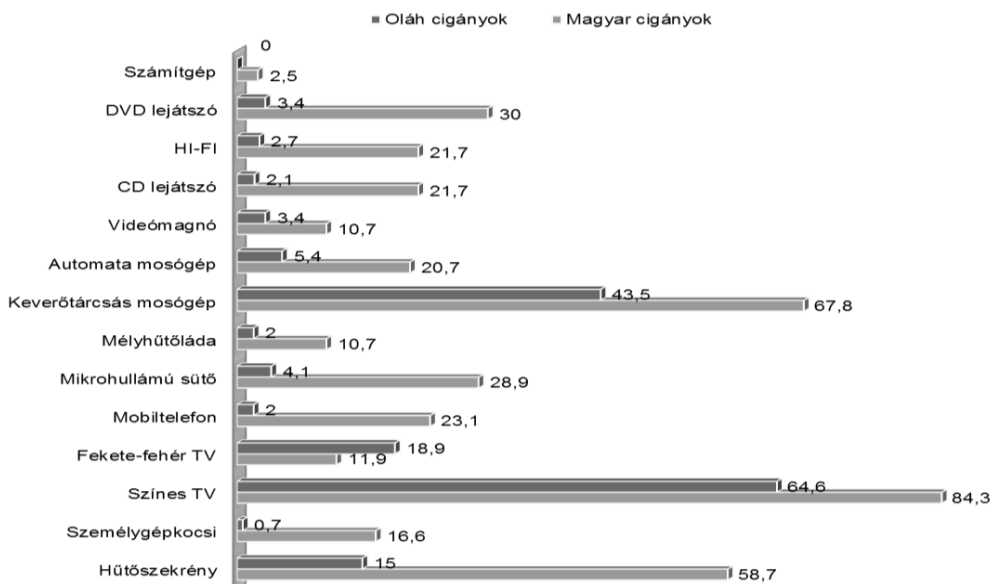
7. ábra. Lakáskörülmények Tiszavasvári két cigányközösségében

Forrás: Fónai M.–Vitál A. (2005) adatainak felhasználásával

A Széles utcai romatelepen viszont az utcai közkifolyóból szerzi a lakosság a szükséges ivóvizet. (Az Önkormányzat a közösségi házban zuhanyozási és tisztálkodási feltételeket biztosít.)

8. ábra. A háztartások felszereltsége Tiszavasvári két cigányközösségében

Forrás: Fónai M.–Vítál A. (2005) adatainak felhasználásával

A háztartások felszereltsége arról tanúskodik, hogy gyors mértékben terjed az árammal üzemeltetett elektromos eszközök használata, elsősorban tv, mosógép, hűtőszekrény. A magyar cigányok házában a lakásfelszereltség mutatói messze meghaladják az oláh cigányok házaiban tapasztaltakat). Így a korábbi felvételünkben során számítógépet egyetlen oláh cigány háztartásban sem találtunk (8. ábra). A lakásfelszereltség további javulását természetesen az alacsony jövedelemszint akadályozza. Jelentős problémára utal a közüzemi számlák esetében a tartozások felhalmozódása. Emiatt a szolgáltatók gyakran lekapcsolják a szolgáltatásokat, aminek következtében Tiszavasváriban az utóbbi években is megszorodtak az illegális áramlopások.

A cigányok egészségügyi helyzete nagyobb alacsony szintű, így esetükben a születéskor várható élettartam 10–15 évvel kevesebb a magyar lakosságénál. Különbséget kell tenni a telepi és a nem telepi környezetben élő cigányok között. Ugyanis azok között, akik telepen élnek sokkal nagyobb az esély bármiféle megfertőződésre, mint a nem telepi környezetben élők esetében. Például egy influenzajárvány vagy egyéb légúti megbetegedés pillanatok alatt végigsöpör az egész telepen.²⁰

Az öröklött betegségeik az elhízásra, a magas vérnyomásra, érmegbetegedésre való hajlam, ezek már fiatalon a szív kimerítéséhez, agyvérzéshez vagy agyi érrendszeri károsodáshoz vezethetnek. Az agyvérzés a cigány nőknél, a szívinfarktus pedig a férfiaknál gyakoribb.

A tüdő-asztma, tüdőgyulladás is igen gyakran előforduló betegség. Erre magyarázatot adhat, hogy tüdőgyulladásban a szegény rétegek betegszenek meg a legkönnyebben, ugyanis zsúfoltan, egészségtelen levegőjű lakásokban élnek, hideg időben nem fűtenek és ruházkodnak megfelelően és a táplálkozásuk sem megfelelő.

A tuberkulózis újra a súlyos betegségek közé tartozik és újabban egyre gyakrabban üti fel a fejét járványszerűen a telepi cigánylakosság körében. Említést érdemel a hepatitis,

azaz a fertőző májgyulladás is, amely jóval gyakrabban fordul elő, mint a magyar lakosságnál. A betegségek kialakulása és terjedése attól függ, hogy milyen a zsúfoltság az adott területen belül, illetve milyenek a higiénias viszonyok és a szociális helyzet.

A szexuális bűnözés és a nem megfelelő higiéniai feltételek meglepte mind hozzájárulnak az olyan nemi betegségek elterjedéséhez, mint pl. a szifilisz és az AIDS. Aggodalomra ad okot az, hogy Nyugat-Európa országaiiban egyre több a Magyarországról származó prostituált.

A gyermekek gondozatlanságából, a nem megfelelő higiénias feltételekből adódnak olyan bőrbetegségek, mint a rüh és a tetvesség, de egyes telepeken még az ótvar sem ritka. Ezek közvetlen érintkezés útján terjednek, és meglehetősen gyorsan. Az iskolákban, óvodákban gyakran előfordul, hogy az egyik gyerek „átadja” a másiknak a fertőzést, s a padtárs hazaviszi és a családot is könnyen megfertőzi. A védőnői szolgálat ilyenkor tettű írtószerekkel, fertőtlenítő szerekkel és egyéb tanácsokkal látja el a családokat, de jórészt hiába való a fáradozásuk, mert a szülők felelősségtudata nem megfelelő és nem igyekeznek a betegség terjedést megállítani.

A családjóléti szolgálat tevékenysége egyre hatékonyabb, idővel oldódik a velük szembeni idegenkedés, s a családjólét ügyén fáradozók illetve a szociális munkások egyre nagyobb tekintélyt vívnak ki maguknak. Munkájuk sikerességét jelentősen csökkentti, hogy egy-egy szociális munkásra esetenként 50 család is jut. Az 50 családban élő emberlétszám már-már átláthatatlan egy ember számára, és ez természetesen a munka hatékonyságát is rontja.

7. Magyar–cigány együttélés (előítéletek, szegregáció és a bűnözés)

A magyar állami- és önkormányzati vezetés századokon áthúzódó „gyermekbetegsége” volt, még ha emberséges szándékkal dolgoztak is a „cigány-ügyön”, hogy összemosták a cigány etnikai csoportokat, homogén társadalmi réteggé kezelték őket, s intézkedéseiket, amelyeket általában a legkevésbé integráltak ellen hozták, az egész cigánynépességre kiterjesztették. Mária Terézia, II. József vagy Habsburg József főherceg pozitív szándékai, kezdeményezései is rosszul sülték el.²¹ Ez az egybemosás a többségiek előítéleteiben nap mint nap ma is megnyilvánul.

A XIX. század végi magyarországi cigányösszeírás adatai szerint a cigány férfiak kb. 70%-a rendszeresen dolgozott, és munkájukkal általában a többségi társadalom tevékenységét egészítették ki. Összességében tehát periférikus és nem alapvető szerepet játszottak az ország lakosságának munkamegosztásában, hiszen létszámuk is az ország döntő részén igen csekély volt. Napjainkra, amikor a cigány lakosság már az ország lakóinak 7%-át teszi ki, ráadásul a korábbi (hagyományos) tevékenységei kiszorultak a piacról, szükségszerű, hogy megváltozzon a munkaerő-gazdálkodásban játszott szerepük.

Ugyanígy szükségszerű – ugyancsak a demográfiai okok miatt – hogy csökkenjen a cigány lakosság szegregációja. A cigánysorok, cigánytelepek már nem tudják befogadni az újabb generációkat, másrészt a korábban kizárólag csak magyarok által lakott, de elöregedő, elnéptelenedő településrészek olcsó lakásállománya hihetetlen vonzást is gyakorol a szegregáció körülményei között élő cigányságra. Helyszíni vizsgálatainkat döntően éppen ezért elsősorban a vegyes etnikumúvá váló utcákra, településrészekre irányítottuk. Rendkívül eltérő ahogyan ezeket a településrészeket az itt élő magyarok és a cigányok megítélik. A magyarok pesszimistán ítélik meg helyzetüket, elsősorban azért, mert még nem tudtak anyagi okok miatt elköltözni. Cigány adatközlőink viszont optimistán ítélik meg helyzetüket, mert számukra a szegregáció megszűntét és társadalmi felemelkedést jelentette a magyarok közé való beköltözés. A valóság tehát az, hogy a cigányság a legszegényebb ma-

gyar néprétegekkel áll ma közvetlen kapcsolatban. Ezt bizonyítják a vegyes házasságokra irányuló vizsgálataink is. Érdekes, hogy ebben az esetben mind a magyar, mind a cigány házastársak/élettársak pozitívnak és reményteljesnek ítélik meg saját helyzetüket.

Tehát a jövőben a szegregáció tarthatatlan, nemcsak a szubjektív, hanem az objektív feltételek miatt is.²²

Mindenestre elgondolkodtató, hogy a vizsgált települések prominens személyiségei gyakran kijavítják kérdéseinkben használt megfogalmazásainkat: „nálunk, a mi településünkön nincs magyar–cigány együttélés, csak egymás mellett élés”.

Tapasztalataink szerint az előítéletek oldására is elsősorban a vegyes lakosságú térségekben találunk pozitív példákat. A szoros egymás mellett élés és különösen pedig az így szerzett tapasztalatok járulnak hozzá leginkább a vélemények megváltoztatásához, az előítéletek oldásához. A vegyes lakóközrzetekbe települt cigányemberek igyekeznek a lakókörnyezetük kialakításában a szomszédos magyarokhoz hasonlítani, de például a lakások túldíszítésével jelzik azt, hogy ebben a házakban cigányok élnek.²³

A magyar–cigány együttélés legproblematisabb sarokpontja a bűnözés megítélése. A néprajzkutatók – szociológusok már régebben is felhívták arra a figyelmet, hogy a fennmaradás, egyáltalán az életben maradás érdekében a cigányság erkölcsi nem tekintik bűnnek az e célok elérésének törvénytelen útját sem.²⁴ A többségi társadalom előítéleteinek demokratikus alapja az egyenlő jogok – egyenlő kötelességek elve. Ez az elv megkérdőjelezi az esetleges pozitív diszkriminációt is, és az állandóan hangoztatott vélemény szerint a roma lakosság bűnözése felülmúlja a többségi társadalomét. Erre alapozódott az a felháborodás is, amit az egykori bal-liberális belügyminiszter „megélhetési bűnözés” védekező kijelentése és magyarázkodása okozott. A többségi társadalom nem hajlandó tolerálni a „megélhetési bűnözést”, ugyanakkor a cigány lakosság élethelyzete miatt gyakran a törvény megszegésére kényszerül, amely a jövőben – „jogvédő és pártpolitikai asszisztálás mellett” – még élesebb etnikai konfliktusokhoz vezethet. Egyre gyakoribb az intézkedő rendőrökkel szembeni csoportos ellenállás.

Ezen a helyzeten közös akarattal lehet csak változtatni: a többség előítéleteitől kell, hogy megszabaduljon, a szegregációt oldani kell, a cigányságnak pedig el kell fogadni az európai értékrendet (európai együttélési normák, magántulajdon tisztelete, lakókörnyezet gondozása stb.).

A cigány–magyar megkülönböztetést csak az életvitel szempontjából tartjuk elfogadhatónak és használhatónak, s nem etnikai vagy nemzeti kritériumok alapján.²⁵ (Bár tapasztalhatjuk, hogy egyes cigányvezetők részéről erre is lenne igény.) Véleményünket az alábbi indokokkal támasztjuk alá:

1. Minden magyarországi cigány magyar állampolgár, tehát az államnemzeti kritériumok alapján ők is magyarok;
2. A hazai cigányság legkevesebb 85–90%-a csak magyarul tud beszélni, magyar az anyanyelve, tehát a nyelvi-kultúrnemzeti kritériumok alapján a döntő többség a magyar nemzet része (Véleményünk szerint a magyaron kívül más nyelvet beszélő cigányok között a román nyelvű beások száma nagyobb, mint a lovári nyelvet ismerő oláh cigányok száma. Néhány – döntően értelmiségit leszámítva – az utóbbi nyelveket beszélők szókészlete ma már inkább csak a családon belüli kommunikációra alkalmas. Különösen a fiatal korosztály adja fel a lovári és a beás nyelvet.)
3. Az önbevalláson alapuló legutóbbi népszámlálásokon (a 2011-es adatokat még nem ismerjük) az ország cigánylakosságának kétharmada önmagát magyarnak mondta, s természetesen az ő esetükben is igaz az alapelv: magyar az, aki önmagát magyarnak vallja. (A magyar törvények a cigányságot Magyarországon „etnikai kisebbségként” határozzák meg.)

Forgács István társadalomkutató cigány értelmiségiként az egyik interjúbán a magyarországi cigánykérdést a Titanic katasztrófájához hasonlította. Azt reméljük, hogy még nem tartunk ott, de a kialakult helyzet már most is kritikus. Ahhoz, hogy közösen tudjunk a helyzeten változtatni oda kell figyelni a józan érvekre, tanácsokra, bármelyik oldalról is érkezik. Igaznak értékeljük Szakcsi Lakatos Béla mondatait, melyeket részletesebben idézünk. A HVG riporternőjének kérdésére a világhírű zenész a következőket mondta:²⁶ „Nem szeretem a roma szót. Mi cigányok vagyunk. A cigánykérdést eddig mindenki rosszul kezelte. A rendszerváltás óta sok pénz eltűnt anélkül, hogy lett volna bármiféle hozadéka. Az is gond, hogy a cigányság megosztott, néha bal néha jobb oldalon áll. Arra biztatom őket, hogy ne álljanak egyik oldalra se, mert a cigány kérdésben megegyezés van. Mindenki elismeri, hogy megoldásra vár. Igen sokat beszélnek róla, de senki sem tesz érte.”.

8. Az egyházak és a cigányság viszonya

Európában a cigányság és az egyházak viszonya soha nem volt túl szoros, különösen nem a korábbi századokban, amikor a cigányság többsége még vándorolt. Feltételezzük, hogy a vándorlás során könnyen csatlakoztak új egyházakhoz, mint ahogyan könnyen el is hagyták korábbi egyházaikat. A cigányok életével foglalkozó társadalomkutatók már a XIX. században is megállapították, hogy bár eléggé felületesen, de környezetük legelterjedtebb valláshoz csatlakoznak. Így a Balkánon a cigányok főleg ortodox keresztények, vagy az iszlám követői voltak. A történelmi Magyarországon Erdélyben és a Délvidéken a cigányok többsége ortodox keresztény volt, Észak-Kelet-Magyarországon román és ruszin közegben görög-katolikus, magyar-szlovák lakosságú településeken pedig római katolikus, református vagy lutheránus.

Az általunk vizsgált településeken is megfigyelhetjük, hogy a cigányság s többségi lakosság vallását követi: Tiszavasvári bűdi településrészén például görög-katolikusok, Kesznyétenben reformátusok az ott élő cigányok. Vallási életük azonban elég felületes, kevés a történelmi egyházakhoz tartozók között a rendszeres templomba járó, s inkább csak keresztemeléskor és a temetéskor kéri a papok segítségét. A létező szocializmus évtizedeiben a cigányság körében egyébként is nagyon erős volt a szekularizáció, hiszen korábban sem épült be rendszeresen a cigány kultúrába és hitvilágba a kereszténység.²⁷

Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy a történelmi egyházak többnyire ma is elhanyagolják a cigánylakosság megnyerését. Nem így az új egyházak! Tiszavasvári oláh-cigány lakossága között például az elmúlt években a Hit Gyülekezete neo-református egyház igen figyelemreméltó pásztorizációt végzett.

Az egyházak nagyobb szerepvállalása véleményünk szerint azért lenne fontos, mert sikeres nevelőmunkájuk révén eredményesen tudnák terjeszteni a cigánylakosság között az európai értékrendet és erkölcsi normákat.

9. Migráció és az Európai Unió romapolitikája

A határok megnyitásával a csatlakozó országokból (elsősorban Romániából és Bulgáriából) Nyugat-Európába migráló jelentős cigány népességet igen kíméletlenül (pl. Franciaországból és Olaszországból) visszatoloncolták szülőhazájába. Most Németország vezetői készülnek arra, hogy az utóbbi időben Szerbiából és Macedóniából oda migráló roma lakosságot „szállítsák” vissza szülőhazájukba.

Az Európai Unió keleti periferiáján fekvő országok természetesen várják az Európai Unió anyagi segítségét. Köztudott az a sajnálatos tény, hogy a poszt szocialista országok-

ban a rendszerváltások mindenhol aláásták a cigányok felemelkedése érdekében korábban elért társadalmi-gazdasági- és szociális vívmányokat. A demográfiai robbanás által kiváltott nagy népességszám gyarapodás ugyanakkor még tetézte is a gondokat, amelyek együttesen arra vezettek, hogy jelentős cigány csoportok próbáltak nyugati gazdag országokba migrálni. Ennek megakadályozására a célországok jelentős, néha embertelen intézkedéseket hoztak. Kanada például korábban a Cseh Köztársasággal szemben állította vissza a vízumkényszert, s Magyarországgal szemben pedig a közelmúltban tett kísérletet, másrészt pl. Olaszország és különösen Franciaország drasztikusan visszatoloncolta Romániába és Bulgáriába a menekülteket.²⁸

Természetesen a végletekig elkeseredett cigányok újabb és újabb kísérleteket tesznek a könnyebb élet reményében, hogy a Kelet-Közép-Európai országokból Nyugat-Európa és Észak-Amerika gazdagabb régióiba migráljanak.²⁹ Kísérletük azonban egyre több akadályba ütközik. A közelmúltban éppen Kanada kormányzata fontolgatta, hogy újra bevezeti hazánkkal szemben a vízumkényszert, hogy megakadályozza a magyarországi cigányok tömeges betelepülését. Végül az Európai Unió határozott fellépésére Kanada ettől elállt, és ígéretet tett, hogy az Európai Unió országaival szemben nem állítja vissza a vízumkorlátokat. Az Európai Unió valamennyi országát demokratikus, biztonságos országnak ismeri el, amelyben nem létezik fajgyűlölet és cigányüldözés. Természetesen a Kanadában élő és ott bűnözői életmódot folytatókat vissza fogják toloncolni Magyarországra. A kanadai kormány Miskolcon kezdett kampányba, hogy megállítsa a migrációt. Azért éppen Miskolcon, mert 2011-ben Kanadába érkezett kb. 4400 magyarországi roma kivándorló kb. 40%-a Miskolcra és környékére indult el.

Úgy véljük a jövőben tehát még több akadályt állítanak a cigányok nyugatra való migrációja útjába, s a demográfiai robbanás hatására gyorsan növekvő cigány közösségek Dél-Kelet-Európa országaiban rekednek. Ezekben az országokban azonban az etnikai arányok eltolódása miatt az együttélés egyre feszültebbé válhat, és ez szinte megoldhatatlan belpolitikai problémákat okozhat az egyébként is gazdasági nehézségekkel terhelt országokban.

Az Európai Unió vezető testületei és vezetői – véleményünk szerint – tehát nem kezelik fontosságának megfelelően a DK-európai cigányok sorsát. Természetesen nem arra gondolunk, hogy az egyes országokban tapasztalható – cigányokat érintő – atrocitásokra ne reagálnának. Sőt legtöbbször emberjogi és szociális kritikáik igen élesek és kíméletlenek a helyi politikával és a többségi társadalommal szemben, ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyják a romák által elkövetett bűncselekményeket.

Az EU „legnagyobb etnikai kisebbségének” ügyét azonban – úgy tűnik – nem kívánják közös problémaként megoldani. 2011 első félévében az EU magyar elnökségének időszakában a tervek szerint el kellett készíteni a „pán-európai romastratégiát”. Az összeurópai cigánystratégia helyett azonban amit elfogadtak az „a nemzeti romaintegrációs stratégiák EU-s kerete” címet kapta. A két cím természetesen – különösen a lényeg tekintve – alapjaiban különbözik egymástól. Az elfogadott változat az egyébként is „második sebesség”, társadalmi-gazdasági válsággal súlyosan megterhelt országok „belügyévé” tette a gyorsan növekvő cigányság integrációjának feladatát, kötelezettségét és anyagi terhét. Véleményünk szerint ez a politika elfogadhatatlan és a jelentős cigánykisebbséggel rendelkező országok együttes fellépésével EU forrásokat kell közösen megszerezni az elodázhatatlan cigányintegráció felgyorsítására.

10. Összefoglalás (Az integráció követelményei)

Szociálgeográfiai kutatómunkánk alapvető célja az, hogy meghatározzuk a cigányság integrációjának követelményeit, ill. hogy segítsük a cigányság integrációját. Az integráció sikeres megvalósítása véleményünk szerint csak az alábbi feltételek teljesülése esetén kezdődhet el, illetve sikerülhet:

1. Teljessé kell tenni a cigánygyerekek óvodai, iskolai oktatását, nevelését. Az európai értékrend megtanítása és az európai erkölcsi normák betartására, ill. az erre való nevelés – anyagi és erkölcsi szempontból is elismerésre érdemes – pluszfeladatot jelent általában a cigánygyerekeket oktató, nevelő pedagógusok számára. Pótolni kell sok esetben azokat a szocializációs hiányokat is, amelyek egyébként a családi nevelés feladata lenne. A már meglévő támogatások kiterjesztésével, szélesebb körű ösztöndíjprogramokkal, tehetséggondozással még inkább elő kellene segíteni, hogy minél több cigánygyerek végezze el a középiskolát, illetve fiatalként jelentkezhesen főiskolára, egyetemre.
2. Kutatásaink alapján arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a magyarországi cigányok nem alkotnak homogén közösséget. Társadalmi és gazdasági szempontból is jelentős különbségek mutathatók ki körükben, és a többségi társadalomhoz való viszonyulásukban az integrációra való készségükben is jelentős különbségek figyelhetők meg. A különböző etnikai csoportok eltérő integrációs szinten állnak, és ezt a heterogenitást a feléjük irányuló támogatások megválasztásakor is figyelembe kell venni. A többségi társadalom előítéletei általában a szélsőséges viselkedésük és rossz attitűddel rendelkezők cselekedetei alapján születnek, ezek az általánosítások azonban nagymértékben sértik az integrációra törekvőket, és akadályozzák a békés együttélés megvalósítását. A pozitív példákat a mostaninál jobban népszerűsíteni kellene a politikusoknak, de a médiának is. A média felelőssége különösen nagy, hiszen általában nagy részletességgel tájékoztat a romákkal történő „eseményekről”, ugyanakkor a kis hírértékű mindennapi sikerekkel szemben nem fogékony.
3. A rendszerváltás óta a magyarországi cigánylakosság a munkaerőpiac igazi vesztese. Kutatómunkánk eredményeként azt valljuk, hogy a munkaképes cigányok többsége – elsősorban természetesen a férfiak – készek munkát vállalni és azonosulni a többségi társadalom céljaival. Erre általában az a válasz, hogy a világgazdasági válság körülményei között, illetve ameddig jelentősebb gazdasági növekedés nem következik be, addig nem sok az esély a kívánatos munkahelyteremtésre. A nemzetközi területfejlesztési gyakorlatban eléggé elterjedt a területi preferenciák alkalmazása. A jelentős cigánylakossággal rendelkező területek, így mindenek előtt Észak-Kelet-Magyarország és Dél-Dunántúl területén a területi preferenciák bevezetése révén olyan munkahely teremtési támogatásokat kellene elindítani, amelyek újszerű munkahelyeket hoznának létre, melyek betanított munkásokkal betölthetők. Erre természetesen Európai Unió támogatásokat is kellene igényelni. (A vásárosnaményi kihegyezett kormányülésen 2012 januárjában elhatározott „kiemelt gazdasági zónák” reményeink szerint már ebbe az irányba mutatnak.
4. A demográfiai folyamatok előre jelezhetők. Ennek részeként a többségi társadalom elöregedése és számbeli csökkenése, illetve a fiatalos korstruktúrájú cigány lakosság számbeli növekedése biztosra vehető. Ennek következményeként – az erőegyensúly megbomlása miatt – a konfliktushelyzetek száma növekedni fog. A helyzet jobbra fordulásához szükséges a többségi társadalom előítéleteinek a gyengítése is. Az előítéletek egyetlen ellenszere a pozitív tapasztalatok növekedése. Itt Észak-Kelet-Ma-

gyarországon is egyre több cigányvezető hangsúlyozza az együttes fellépés szükségességét, és az európai értékrend általános betartását. Amennyiben sikerülne előrelépni olyan ügyekben, mint a magántulajdon tisztelete, a lakókörnyezet ápolása, a munkával szerzett jövedelem fontosságának elismerése az az integráció sikerességét alapozná meg.

5. A cigányság migrációs kísérletei – egyre világosabban látszik – jórészt kudarcra váróak, így DK-Európa cigányai kényszerűségből szülőföldjükön rekednek. Azonban itt a szegényebb EU-s tagországokban, amelyeknek ma is állampolgárai, az elhúzódó társadalmi-gazdasági problémák miatt csak korlátozott anyagi lehetőségek lesznek integrációjuk finanszírozásához. A közeljövőben sem számíthatnak jelentős roma tömegek arra, hogy áttelepülésük Európa vagy a világ gazdagabb országaiba sikerülni fog. Itt kell tehát a közös szülőföldön együtt élni, itt kell megtalálni (közös kialakítani) az együttélés elfogadható kultúráját. Ez nem lesz egyszerű, mert a két életvitel nehezen egyeztethető össze, különösen nehéznek tűnik ez a demográfiai robbanás tükrében. Pozitív irányba való elmozdulás hiányában a folyamat eredménye az lesz, hogy a társadalom egyik része már nem tud, a társadalom másik része pedig már nem akar a régi módon élni.
6. Nemzetközi összefogással a dél-kelet-európai (érintett) tagországoknak közösen kell fellépniük annak érdekében, hogy az Európai Unió megfelelő fórumain bizonyítani tudják azt, hogy a cigányság társadalmi gazdasági integrációja összeurópai érdek és feladat. A többmillió cigányság felzárkóztatása tehát nem lehet az egyébként is legszegényebb EU tagországok „belügye”, a sikeres integráció csak az Unió hathatós anyagi áldozatvállalásával sikerülhet.

JEGYZETEK

1. Ladányi J. (1996): Romák Közép-Kelet-Európában, Társadalmi Szemle, LI. évfolyam, 4. szám. pp. 27–41.
2. Moldova Gy. (2009): Érik a vihar (Riport Miskolcra) I–II. – Urbis Könyvkiadó, Budapest 260 p., 250. p.
3. Vekerdi J. (szerk.) (1989): Erdős Kamill cigánytanulmányai, Békéscsaba, 286 p.
4. Süli-Zakar I. (2012): A cigányság integrációjának szociálgeográfiai alapjai (A roma népesség demográfiai robbanása és migrációja a XXI. századi Európa nagy kihívása) – In: Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára (Szerk.: Dr. Frisnyák S.–Dr. Kókai S.). Nyíregyháza. pp. 255–271.
5. Süli-Zakar, I. (2012): The question of the roma's integration in Europe and Hungary. – In: Roma population on the peripheries of the Visegrad Countries (Spatial Trends and Social Challenges) Eds. J. Péntes– Zs. Radics – Debrecen, pp. 9–31.
6. Havas G. (1989): A cigány közösségek történeti típusairól, Kultúra és Közösség 4. sz., pp. 3–17.
7. Csalag Zs. (1973): Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához, Világosság, 1. sz.
8. Szoboszlai Zs. (szerk.) (2003): Cigányok a szociális földprogramban, Gondolat Kiadó, Budapest, 292 p.
9. Kocsis K.–Kovács Z. (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza – Magyarország az ezredfordulón MTA, Budapest, pp. 13–19.
10. Kemény I. (1974): A magyarországi cigánylakosság, Valóság 1. sz., pp. 63–92.; Kemény I. (szerk.) (1976): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásokról, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 40 p.
11. Lengyel G. (2004): Tiszavasvári cigány népessége. – Kemény I.–Janky B.–Lengyel G. (szerk.) A magyarországi cigányság 1971–2003. – MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet,

- Gondolat Kiadó, Budapest pp.157–180.; Fónai M.–Vital A. (2005): A tiszavasvári magyarcigány és oláhcigány lakosság szociális helyzete és egészségi állapota. – Helyi szociális ellátórendszer: Bódi Ferenc (Szerk.), Budapest MTA PTI 2008 Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest.
12. Forray R. K.–Hegedűs T. A. (2003): Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. – Oktatókutató Intézet, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
13. Andor M. (szerk.) (2001): Romák és oktatás. In: Iskolakultúra, Pécs 425 p.
14. Kertesi G.–Kézdi G. (1998): A cigány népesség Magyarországon – Dokumentáció és adattár, Socio-typ., Budapest.; Glatz F. (szerk.) (1999): A cigányok Magyarországon – Magyarország az ezredfordulón, MTA, Dabas Jegyzet Kft, AliPrint Bt., Budapest 269 p.
15. Csalag Zs. (1973): i. m.
16. Havas G. (1982): A baranyai teknővájó cigányok – Cigányvizsgálatok (szerk. Andor M.) Művelődéskutató Intézet, Budapest.
17. Kertesi G.–Kézdi G. (1998): i. m.
18. Lengyel G. (2004): i. m.; Fónai M.–Vital A. (2005): i. m.
19. Ladányi J. (1989): A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeli elhelyezkedésének átalakulása Budapesten, Valóság 8. sz.
20. Szirtesi Z. (1998): A cigányság egészségügyi helyzete, Agroinform Kiadóház, Budapest, 88 p.
21. Kemény I. (1997): A magyarországi roma (cigány) népességről, Magyar Tudomány 6.sz., pp. 644–656.
22. Gyergyói S. (szerk.) (1990): Kirekesztéstől a beilleszkedésig I-II. kötet, Mozaik Kiadó Iroda, Piremon Nyomda, Debrecen, 691 p.
23. Kemény I. (1997): i. m.
24. Erdős K.–Vekerdi I. (1989).
25. Vekerdi J. (1984) Nemzetiség vagy életforma?, Forrás 3.szám, pp. 44–59.
26. HVG, 2012. 09. szám, 40–41. oldal.
27. Utasi Á.–Mészáros Á. (szerk.) (1991) Cigány lét. – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
28. Kovács A. (szerk.) (2002): Roma migráció, Sík Kiadó, Nagy és Társa Kiadó és Nyomda Kft., Budapest 184 p.
29. Uo.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andor M. (szerk.) (2001): Romák és oktatás. In: Iskolakultúra, Pécs 425 p.
- Csalag Zs. (1973): Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához, Világosság, 1. sz.
- Fónai M.–Vital A. (2005): A tiszavasvári magyarcigány és oláhcigány lakosság szociális helyzete és egészségi állapota. – Helyi szociális ellátórendszer: Bódi Ferenc (Szerk.), Budapest MTA PTI 2008 Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest.
- Forray R. K.–Hegedűs T. A. (2003): Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. – Oktatókutató Intézet, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Glatz F. (szerk.) (1999): A cigányok Magyarországon – Magyarország az ezredfordulón, MTA, Dabas Jegyzet Kft, AliPrint Bt., Budapest 269 p.
- Gyergyói S. (szerk.) (1990): Kirekesztéstől a beilleszkedésig I-II. kötet, Mozaik Kiadó Iroda, Piremon Nyomda, Debrecen, 691 p.
- Havas G. (1982): A baranyai teknővájó cigányok – Cigányvizsgálatok (szerk. Andor M.) Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Havas G. (1989): A cigány közösségek történeti típusairól, Kultúra és Közösség 4. sz., pp. 3–17.
- Havas G.–Kemény I. (1992): Cigányvizsgálat – mintavételi koncepció. Kézirat, Budapest.
- Kemény I. (1974): A magyarországi cigánylakosság, Valóság 1. sz., pp. 63–92.
- Kemény I. (1997): A magyarországi roma (cigány) népességről, Magyar Tudomány 6.sz., pp. 644–656.
- Kemény I. (szerk.) (1976): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásokról, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 40 p.

- Kertesi G.–Kézdi G. (1998): A cigány népesség Magyarországon – Dokumentáció és adattár, Sociotyp., Budapest.
- Kocsis K.–Kovács Z. (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza – Magyarország az ezredfordulón MTA, Budapest, pp. 13–19.
- Kovács A. (szerk.) (2002): Roma migráció, Sík Kiadó, Nagy és Társa Kiadó és Nyomda Kft., Budapest 184 p.
- Ladányi J. (1989): A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeli elhelyezkedésének átalakulása Budapesten, Valóság 8. sz.
- Ladányi J. (1996): Romák Közép-Kelet-Európában, Társadalmi Szemle, LI. évfolyam, 4. szám. pp. 27–41.
- Lengyel G. (2004): Tiszavasvári cigány népessége. – Kemény I.–Janky B.–Lengyel G. (szerk.) A magyarországi cigányság 1971–2003. – MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, Budapest pp.157–180.
- Moldova Gy. (2009): Érik a vihar (Riport Miskolcra) I–II. – Urbis Könyvkiadó, Budapest 260 p., 250. p.
- Süli-Zakar I. (2012): A cigányság integrációjának szociálgeográfiai alapjai (A roma népesség demográfiai robbanása és migrációja a XXI. századi Európa nagy kihívása) – In: Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára (Szerk.: Dr. Frisnyák S.–Dr. Kókai S.). Nyíregyháza. pp. 255–271.
- Süli-Zakar, I. (2012): The question of the roma's integration in Europe and Hungary. – In: Roma population on the peripheries of the Visegrad Countries (Spatial Trends and Social Challenges) Eds. J. Péntes– Zs. Radics – Debrecen, pp. 9–31.
- Szirtesi Z. (1998): A cigányság egészségügyi helyzete, Agroinform Kiadóház, Budapest, 88 p.
- Szoboszlai Zs. (szerk.) (2003): Cigányok a szociális földprogramban, Gondolat Kiadó, Budapest, 292 p.
- Utasi Á.–Mészáros Á. (szerk.) (1991) Cigány lét. – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Vekerdi J. (1984) Nemzetiség vagy életforma?, Forrás 3.szám, pp. 44–59.
- Vekerdi J. (szerk.) (1989): Erdős Kamill cigánytanulmányai, Békéscsaba, 286 p.

FRISNYÁK SÁNDOR*

**TÁJHASZNÁLAT ÉS GAZDASÁGI TÉRSZERVEZÉS A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON***LAND USE AND ECONOMIC SPATIAL STRUCTURE IN HUNGARY
DURING THE MIDDLE AGES***ABSTRACT**

The paper summarizes land use and economic spatial structure in Hungary (= Carpathian Basin) during the Middle Ages. The process analysis begins from the Hungarian conquest of the Carpathian Basin (895-900) and lasts until the turn of the 15th and 16th century. Hungarians settled down in the lowlands and other hilly areas located in the centre of the Carpathian Basin (220 000 km²). The occupation and economic take-over of the mountain ranges surrounding the basin took place by the end of the 13th century, and people immigrating from the west and east played an important role in this process. The reshaping of the natural ecosystem, the creation, operation and development of economic space (cultural landscapes) is the common result of the work of Hungarians living together with other ethnic groups. Land use in Hungary during the Middle Ages can be summarized as follows: (1) monoculture animal husbandry in floodplains (50–60 km wide), (2) monoculture cereal cropping in areas prevented from floods ('ladders'), (3) polyculture in hilly areas with significant grape- and wine-growing in some regions, (4) industrial activity in mountainous areas (gold and silver mining with European significance), forestry, alpine pastoralism, farming in valleys and inter-mountain basins.

1. Bevezetés

A táj – az Európai Táj Egyezmény (2000) definíciója szerint – az ember által érzékelt terület, melynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki. A tájhasználat a tájpotenciál természeti elemeinek felhasználásával folytatott emberi tevékenységek összessége. A tájhasználat és térszervezés szervesen összefüggő folyamat, melyben az emberi tudás, az alkotó tevékenység és a tervszerűség a meghatározó. Az ember létfenntartó tevékenységével kialakította életterét, a természeti ökoszisztémát átformálva kultúrtájakat hozott létre. Az antropogén tájformálás, a kultúrtáj- (és kultúra-) teremtés alapvetően a kisemberek műve.

A történeti földrajz mint empirikus tudomány a táji elemek és jelenségek elemzésével feltárja az emberi tevékenységek – köztük a tájhasználat és térszervezés – kialakulását, fejlődését, a struktúrák működését és a kultúra rendszerfenntartó szerepét. Jelen dolgozatban a hisztogeográfia témakörei közül a honi tájhasználat és gazdasági térszervezés X–XV. századi folyamatait foglalom össze, mellőzve a regionalizáció jelenségcsoportját, pl. a vármegyék és az egyházmegyék kialakulását.

* Prof. Dr. Frisnyák Sándor emeritus professzor, Nyíregyházi Főiskola.

2. A magyarság és az etnikumok szállásterülete

A Kárpát-medence kontinensünk egyik legtökéletesebb földrajzi egysége (geoökológiai rendszer). A 325 000 km²-es nagytájcsoport (megarégió) több mint felét (= 51%) 200 méternél alacsonyabb síksági tájtípusok foglalják el. A medence belsejéből a hegységkeret felé a térszín fokozatosan emelkedik: az alföldi tájakat övező, 200–500 méteres dombságok 24%-kal, az 500 métertől 1000 méterig terjedő középhegységek 20%-kal, az 1000 méternél magasabb hegységek 5%-kal részesednek a Kárpát-medence területéből. A medencéket és a magas peremhegységeket a centrális jellegű vízrajzi hálózat kapcsolja össze és foglalja földrajzi egységbe. A Kárpát-medence tájalkotó tényezői, a geológiai szerkezet, a relief, a klíma, a felszíni és felszín alatti vizek, a talaj és a természetes vegetáció összességében kedvező életfeltételeket képeztek a prehisztórikus és történelmi idők embere számára.

A honfoglalás (895–900) korában a Kárpát-medence már nem volt teljesen nyerstáj, mert a neolitikumtól a termelőgazdálkodást folytató emberek (társadalmak) a nagytájcsoport számtalan helyén már beavatkoztak az ökoszisztéma természetes fejlődés-folyamatába. A honfoglalás előtti népek tájformáló tevékenysége az erdővegetáció átalakításában, elsősorban a legeltetésre és makkoltatásra használt tölgyerdők ritkításában nyilvánult meg. Az erdő és gyeptermetésével kis kiterjedésű szántóföldeket, izolált kultúrtáj-szigeteket hoztak létre. A honfoglalást megelőző időben és később, a magyar középkorban a tájak terhelése, a természeti erőforrások igénybevételének mértéke és módja nem veszélyeztette a tájhasználat ökológiai feltételeit. A honfoglalás előtti kultúrtájak – kivéve a medence peremvidékén élő szlávok művelt területfoltjait –, a VIII. század közepétől a IX. évszázad végéig tartó száraz klímaperiódus következtében nagyrészt megsemmisültek, visszatermesztettedek és elnéptelenedtek.

Régóta tartja magát az a tudományos hipotézis – melyet korunk kutatási eredményei is alátámasztanak –, miszerint a magyarságnak újra kellett kezdeni az elvadult természeti környezet meghódítását, a kultúrtájak kialakítását.¹ A tájhasználat és a gazdasági térszervezés történeti folyamatát elemezve, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a Kárpát-medence kultúrtájainak megteremtése és folyamatos fejlesztése a magyarság és a vele együtt élő etnikumok közös nagy alkotása.

A honszerző ősök a környezetigényüknek, a nagyállattartó-pásztorok és földművelő tevékenységüknek leginkább megfelelő sík- és dombsági területeket szállták meg. A magyarság honfoglalás és kora Árpád-kori szállásterülete a Kárpát-medence 2/3-ára, mintegy 220 000 km²-nyi területre terjedt. A szállásterület megközelítően azonos a lösz és egyéb negyedkori üledékek és a tölgyerdők elterjedésével, és a 600 mm-es izohiétával határolt területekkel.² A honfoglaló magyarság – kb. 400 000 fő – Kárpát-medencebeli természeti öröksége Györffy Gy. és Zólyomi B. szerint nagyjából hasonló lehetett a demográfiai robbanást és a tájrombolást megelőző, a XVIII. századi katonai térképeken megjelenített állatokhoz.³

A Kárpát-medencében közvetlenül a honfoglalás előtt kb. 150–300 ezer ember élt. A népsűrűség 0,46–0,92 fő/km², a kedvezőbb életföldrajzi feltételeket nyújtó sík- és dombvidékekre számolva 0,7–1,4 fő/km² lehetett. Az ilyen alacsony népsűrűség mellett a régi kultúrtájak többsége nem volt fenntartható.

Az őslakó szláv népcsoportok – a Vág és a Nyitra völgyében megtelepült morva-szláv népesség kivételével – a XII. század végére maradéktalanul beolvadtak a magyarságba. A kora Árpád-korban a nyugatról és keletről érkező telepések is asszimilálódtak.

A kárpáti hegykoszorú, mely a történelmi magyar államterület gyeptermetési rendszerét képezte, az Árpád-kor végére benépesült. Az 1500 km hosszú és 150–200 km széles hegyvidéki erdőrégió humanizációja és gazdasági birtokbavétele két irányból történt: a meden-

cerendszer belsejéből a magyarság a folyóvölgyekben és az intramontán kismedencékben terjeszkedett, az „üres földekre”, a Szepességbe és az Erdélyi-medence déli részébe szászokat, a bányavidékekre pedig németeket telepített le. A tatárjáráskor (1241/42) az ország 2 millió lakosságának 15–20%-a, mintegy 300–400 000 ember elpusztult. A hatalmas embervesztés pótlására a Kárpát-régió külső pereméről – a spontán népmozgás és a telepítési akciók eredményeként – hegyi pásztornépek: románok, ruszinok és lengyel gorálok települtek a hegységkeret völgyeibe és kismedencéibe. A betelepítés dinamikája összefügg a királyi birtokszervezet és a magánnagybirtok térbeli expanziójával, a Kárpátok és az Erdélyi-medence munkaerőhiányával. A Dráva–Száva köze, Szlavónia (régii magyar neve: Tótország) – a horvát nép településtere – 1102-től perszonáluniót alkotott a Magyar Királysággal. A XV. században a török balkáni terjeszkedése miatt délszláv népek menekültek hazánk déli peremterületeire, a Duna mentén az ország középső tájaira is. A XV. században a szlovák etnogenezis magterületéről, a Vág mellékéről, a Nyitrai- és a Turóci-medencéből megindult a szlovák nép terjeszkedése a Felvidéken.

A tatárjárást követő második nagy betelepülési hullámmal érkező etnikumok már nem asszimilálódtak, összefüggő etnikai tömbökbe szerveződve megtartották nyelvüket és kultúrájukat. A középkor végére a lakosság száma 3,1–4,5 millióra növekedett, s ennek 66–80%-át a magyarság alkotta. 1495-ben a magyar etnikum részaránya Erdélyben 55%, a mai Kárpátalja-régió területén 63%, a Felvidéken 38% volt.⁴ Az interetnikus kapcsolatok, a kultúrák átadása/átvétele kölcsönösen gazdagította a Kárpát-medence népeit, nemcsak a középkorban, a későbbi évszázadokban is.

A tájhasználat és a gazdasági térszervezés, a struktúrák kialakítása és működtetése tehát az együtt élő népek közös alkotása, melyben az autochton fejlődés mellett a kívülről érkező impulzusok (kulturális hatások) is jelentősek voltak. A középkor végén Magyarország Európa egyik legszervezettebb állami-politikai és gazdasági egysége volt. A gazdaság, az anyagi és szellemi kultúra terén hazánk felzárkózott Európa többi országához.

3. A tájhasználat és a gazdaság térszerveződése

A honfoglaló magyarság mint félnomád, vándorló pásztorkodással, alárendelten földműveléssel (és kézművességgel is) foglalkozó nép a Kárpát-medencében életformaváltoztatásra kényszerült. A megtelepedés és a gazdálkodás természetföldrajzi feltételei a Kárpát-medencében lényegesen kedvezőbbek voltak, mint a korábbi szállásterületeken, Levédiában vagy az Etelközben. A medenceszerkezet részét jelentő kárpáti hegységkeret alkalmatlan volt az erdős-sztyepp síkságon kialakult állattenyésztő-földművelő életforma változtatás nélküli folytatásához. Így a honfoglalás- és kora Árpád-korban a hegységkeret a magyarság belső szállásföldjét övező, alig lakott határvédelmi sáv (gyepű és gyepűelve) volt.

3.1. Az alföldek és dombságok

A Kárpát-medence központi részét alkotó alföldek és dombvidékek együttes területe alig több mint ¼-e a magyarság etelközi szállásföldjének. A kisebb lélettér, gazdag természeti erőforrás-kínálatával, nem okozott válságot, de szükségessé tette a termelési kultúra (mindenek előtt a legeltetési módszerek) megváltoztatását. A megtelepülés és az életfenn-tartó tevékenység a Nagy- és Kisalföldön, a Dunántúl sík- és dombvidékein az eltérő agroökológiai adottságok szerint formálódott. Az alföldeken az állandóan és időszakosan elöntött területek 38 500 km²-t, a dombsági és hegyvidéki völgyekben és kismedencében 10 200 km²-t (a Kárpát-medencében összesen 48 700 km²-t) foglaltak el. A felszín erdőbo-

rítottsága a honfoglalás korában 38–40%-ot tett ki. Az ártéri vizesföldek és az erdőségek természetes módon strukturálták a megtelepülést és a gazdasági térszerveződést.

Az Alföld a XIX. századi integrált környezetátalakító, folyószabályozó, ármentesítő, láplecsapoló stb. munkálatokig tagolt léttér volt: alapvetően két geomorfológiai szintre, az amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) ártérre és az ármentes térszínekre (életkamrákra) különült. A folyóvízi ártér is két szintre tagolódik: az alacsony és magas ártérre. Az alacsony ártér állandóan vagy az év legnagyobb részében vízzel borított terület (pl. a Kis- és Nagy-Sárrét, a Hajta- és Szerenye-mocsár, az Ecsedi-láp stb.). A magas ártéri szintet a folyók a tavaszi-kora nyári és őszi áradások idején rendszeresen elöntötték. Az alföldi folyókból évente kiáramló árvíz átlagos tömege 2–3 km³-re tehető. A Dunát, a Tiszát és a nagyobb mellékfolyókat széles, helyenként 50–60 km-t kitevő ártér övezte. Az alföldi árterek, a folyók által öntözött nagy legelők a magyarság gazdasági tevékenységének állandó és fontos térszínei voltak.

Az alföldeken az életföldrajzi viszonyok nem tették lehetővé a nomadizálást: a fokokkal, erekkel, holtágakkal, ősmocsarakkal és őslápokkal tagolt ártérben a folyóval párhuzamos legeltetési útvonalak nem voltak kijelölhetők. Az állatcsordák legeltetése tehát nem a folyók mentén, hanem arra merőlegesen történt, általában fél- vagy egynapi járóföld távolságban. A magyarországi ártéri legelők az etelközínél nagyobb gyephozama adott területi egységen évente négy-ötszöri legeltetést tett lehetővé. Az árvizek idején az állatokat az ármentes térszíneken, a lösz- és homokpuszta réteken, tölgyerdőkben, később a nyomásos földművelés korában az ugarföldeken is legeltették. A legelőváltásnak ezt a síksági táj típusokhoz kapcsolódó módszerét Szabadfalvi J. nyomán réti transzhumációnak nevezzük. Az árterek ökológiai potenciálját – a jellegadó állattenyésztésen kívül – igen változatos módon hasznosította a társadalom.

Az Árpád-korban kialakult és a XIV–XV. században virágkorát élő ártéri gazdálkodást racionális és természetkímélő tájhasználatként értékelhetjük. Az ártéri gazdálkodás alapját a természetes és a mesterséges fokok, a folyók magaspártját (a folyóhátat) megszakító nyílások képezték. A középvízszintet meghaladó vízálláskor a fokok a folyót megcsapolták, az árvizet az ártérre vezették. A folyó apadásakor az árteret behálózó erek a vizet visszavezették a folyómederbe. Az árvizek megtermékenyítették az ártér egészét, a benne lévő erdőket, legelőket, kaszálóréteket és gyümölcsöskerteket (a Duna mentén, a Felső-Tisza-vidéken, a Szamos-völgyben és sok más folyó mellékén az alma-, szilva- és dióligetteket). A folyók, erek és tavak, amelyek az ember környezetátalakító munkája révén összekapcsolódtak, a lokális vízi közlekedés (fa-, nád- és szénaszállítás) útvonalai voltak. A középkori források rendre megemlítik az alföldi folyók halbőségét és a halászat gazdasági jelentőségét. Az ártéri települések folyóvízi, tavi, réti és rekesztő halászata már az Árpád-korban meghaladta az önellátás kereteit. A nagyobb halászfalvakból a folyóvizektől és tavaktól távolabb fekvő területekre, a középkor vége felé külföldre is szállítottak élő, sózott, szárított és fagyasztott halat. A folyóból ki- és visszaáramló víz kinetikai energiáját a XI–XII. századtól a gabonaörlő vízimalmok hasznosították, előbb a dombsági tájakon, majd az alföldeken. A középkori ártéri gazdálkodásnak része volt még a nád- és fakitermelés, a vályogvetés és a gyűjtögető-zsákmányoló tevékenység is.⁵ A folyóhátak és az ártér-övezet ármentes homokszigetei, az 1–2 km²-es a gorondok és laponyagok az ekés földművelést is lehetővé tették, pl. a Szamosköz, Bodroγκöz, Rétköz és a Taktaköz vidékén.

Az Alföld középkori szőlőkultúrája az ártéri szőlő-gyümölcsös erdők zónájából nőtt ki. Égető M. szerint az árterek ligetes szőlőművelése „átmenetet képez a gyűjtögetés és a tényleges termelés között.”⁶ A szőlőművelés a XIII. században áttért az alföldi életkamrák területére és szervesen beépült a települések határhasználati rendszerébe. (A Kiskunság és a Nyírség homoki szőlőkultúrája csak később, a XVIII. században alakult ki.)

Az alföldi árterek okszerű használatát az ember tudatos tájformáló-környezetátalakító munkája alapozta meg. A fokrendszer kiépítése, a vízelvezető és öntöző-csatornák, lokális töltések, ártéri halastavak és víztározók létesítése hatalmas mennyiségű földmunkát igényelt. A rendszer működtetése: a folyók vízhozamához alkalmazkodó differenciált ártéri gazdálkodás tervszerűsége, összetartó és szervező erőt is feltételez. A régészeti kutatások a Kisalföldön, közelebről a Rábaköz keleti részén, a Tóközben az Árpád-kori földművelés és állattartás szisztémájához kapcsolódó, kettős működésű (árvízvédelmi és öntöző) csatornarendszert tártak fel.⁷ A síksági rét- és legelőöntözésen kívül a dombsági tájakon, pl. Tokaj-Hegyalján (az Árpád-kori Erdőkalján) is foglalkoztak öntözéssel (a XIII. században Olaszliszván a vallonok mesterséges csatornákból öntözték a kerteket).

Az árterek ellenpólusai, az árvízmentes életkamrák, pl. a löszös síkságok (Mezőföld, Nagykunság, Telecska), a futóhomokos hordalékkúp-síkságok (Nyírség, Kiskunsági homokhát) és a medenceperemi hordalékkúpok (Pesti-síkság, Mátra- és Bükkalja, Harangod) a földműves kultúra és azzal összekapcsolódó állattenyésztés (a komplex paraszti gazdálkodás) területei voltak. A földművelés az állandó (régfelfogás szerint téli) szállás körül alakult ki és fokozatosan terjedt az életkamrák belső területei felé. Az állandó szállások az ártérperemen létesültek, vízparti orientációval, törekedve a környezetüket alkotó két tájtypus, az ártér és az ármentes területek hasznosítására. Az életkamrák másik telepítővonalán, az ármentes síkságok és a domb- (hegy-) vidékek találkozásánál, a folyók, nagyobb patakok alföldi völgykapujában szintén létesültek állandó települések és környezetükben szántóföldek. A tájhatáron, pontosabban a sávyszerű kontaktzónában (a későbbi korok aktív gazdasági övezetében) épült patak- és folyóparti települések is kétféle tájtypus, a síkság és dombság természeti erőforrásait hasznosították. A belső völgytorkolati helyek települései a földművelés magterületeit képezték, ahonnan a kultúrtáj diffúziója két irányban történt: az életkamrák belső területei, a teraszos folyóvölgyekben a domb- és hegyvidékek felé.

A sztyepp és erdős-sztyepp irtványföldjein kisebb-nagyobb területeket műveltek a parlagoló, szántó-legelőváltó, szántó-erdőváltó módszer alkalmazásával. A XII. században a földművelés jelentősége az állattenyésztés mellé került, majd az Árpád-kor végére túlnőtt az állattartáson. A középkori agrárforradalom hatására a XII. század végétől fokozatosan elterjedt a hatékonyabb két- és háromnyomásos földművelési rendszer és az agrár-innováció több eleme (pl. a fordító eke használata). A mintakövető fejlődésben kiemelkedő szerepe volt a szerzetesrendek (kolostorok) gazdaságainak és a nyugatról érkező telepéseknek is. Az új módszerek és technikák alkalmazásával a XIII. században a termésátlagok 50%-kal növekedtek, és ezzel összefüggésben a tájatalakítási tevékenység, a termőföld növelésének üteme az alföldi és dombsági területeken mérséklődött. A szántóföldeken kölest, tönkölyt, búzát, árpat, rozst és egyéb kásanövényeket termeltek. A belterületi kertekben a munkaigényesebb kultúrák (pl. bab, lencse, borsó, hagyma, káposzta, répa) voltak a főbb termények. A parasztgazdaságok elmaradhatatlan tartozéka volt a len- és kenderföld, mely a ruházkodás alapanyagát szolgáltatta.

A dombsági területeken, különösképpen a Dunántúlon a kedvező agroökológiai adottságok révén a tájhasználat az alföldi életkamráknál változatosabb és hatékonyabb volt. A földesúri és parasztgazdaságok az erdei irtványföldeken szántó-, szőlő-, rét- és legelőgazdálkodás folytattak. A dombságok magasabb részeit borító cseres-tölgyes és egyéb erdőségek, a völgyekben a vízfolyás környéki nedves rétek is szervesen beépültek a középkori agrárium tevékenységi körébe.

A Kárpát-medencei dombságok felszíni tagoltsága, völgyűrsége és lejtőváltozékonysága befolyásolta a megtelepedést és a tájhasználatot. A települések általában a folyó- és patak völgyek árvízmentes párkánysíkjain létesültek. A földművelés, a rét- és legelőgazdálkodás a völgytalp és a völgylejtők arra alkalmas szakaszain alakultak ki, a mikrorelief által

is befolyásolt módon, többnyire sávosan, magassági szintekre tagolódva. A kaszálórétek és legelők a folyó-(patak-) medertől addig a teraszfelszínig terjedtek, amelyen a település belsősege épült. A völgylejtő emelkedő szakaszain a szántóföldek, felette még egy legelő-sáv, a meredekebb déli lejtőkön (a „mál”-okon) szőlőskertek, a legmagasabb részeken az erdők képezték a területhasználat egyes munkaföldrajzi egységeit. A szőlő- és bortermelés a dombsági tájakon és a középhegységek egyes kistérségeiben már a kora Árpád-korban kialakult és jelentős gazdasági tényezővé vált (pl. Somló, Balaton-felvidék, Buda, Szekszárd, Pécs, Sopron és Pozsony, északon Tokaj-Hegyalja, a Délvidéken a Fruska Gora, Erdélyben a Kis- és Nagy-Küküllő melléke stb.).

A Dél-Dunántúlon, pl. a Hegyhát, Völgyseg és a Zselic területén – a honfoglalás előtt is művelt – dombtetők és völgyközi hátaik felszínén is gazdálkodtak, meghagyva a kultúrtájukat szegélyező dombtelejtők erdőborítottságát.⁸

A településközi térben a középkorban nem, vagy csak ritkán (a nagy település-sűrűségű területeken) kapcsolódtak össze a kultúrtáj homogén egységei.

3.2. A közép- és magashegységek

Az Árpád-kor végére a kárpáti hegységkeret is benépesült: az erdei ökoszisztémában kisebb-nagyobb kiterjedésű gazdasági terek és pontszerű telephelyek létesültek. A gazdasági terek (kultúrtájak) irtványföldeken, a hegységkeretet tagoló széles teraszos völgyekben és intramontán kismedencékben terjeszkedtek. A Kárpát-régióban 1000–1100 m-ig lehetséges földművelést folytatni, a talaj tápanyagszegénysége miatt csökkenő termésátlagokkal. A gabonatermelés orográfikus határa alacsonyabb: a Déli-Kárpátokban 900, a Felvidék völgymedencéiben 600 méter. A települések táj- (határ-) használata, az egyes művelési ágak megoszlása és térbeli szerkezete a nagykiterjedésű (105 000 km²-es) hegységi régióban rendkívül változatosak voltak. A medenceperemi középhegységeket 600 m-ig, Erdélyben 850 m-ig a tölgyerdők és a gyertyános tölgyesek foglalják el. A tölgyerdő-övezet felett a kisebb hő- és fényigényű, több csapadékot kívánó bükkösök alakultak ki, nyugaton 1300, keleten 1500 m-ig terjedően. A hegységkeret magasabb régióit, északnyugaton 1500 m-ig, keleten és délkeleten 1700 m-ig fenyvesek uralják. Az erdőhatár felett megjelenik a havasi gyepek, a Magas-Tátrában és Déli-Kárpátokban a sziklahavasok öve.

A hegységek alacsonyabb területein a dombságoktól alig különböző vegyes, átmeneti mező- és erdőgazdálkodás (a népi „erdőelés”) volt a jellemző meghatározó. A magasság növekedésével a földművelés jelentősége csökkent, a megélhetés alapját az állattenyésztés, a magashegyi és havasi legeltetés jelentette. A XIV–XV. században a magashegységek gyepföldjeit, havasi legelőit egyrészt a völgyi parasztgazdaságok nyári legeltetéssel, másrészt a havasalföldi vlachok kétlegelő vándorpásztorodással (transhumance) hasznosították. A Maros és az Olt folyó kismedencéiben megtelepült székely határőrök a vlachok megjelenése előtt honosították meg a havasi pásztorkodást (és alakították ki gazdálkodásuk komplex jellegét). A völgyi (havasalji) falvak nyári szállás-pásztorodása télen az állatok istállózó-takarmányozó tartásával egészült ki.⁹ A magashegyi pásztorkodással foglalkozó falvak erdőirtásokkal növelték gazdálkodási területüket: a havasi legelőket és a völgylejtők kaszálórétjeit. Az erdők regressziója a havasokról lefelé, a völgyekből felfelé történt.

Az erdő-ökoszisztéma folyamatosan megújuló energia- és nyersanyagforrásként szervesen beépült az uradalmak és jobbágy-paraszti gazdaságok évi ciklikus rendszerébe és alapját képezte a Kárpát-régió (és a medenceválasztó hegységek) funkcionális rendszerének. A Kárpát-medencében a középkorban magas szintű erdőgazdálkodás folyt, mely ki tudta elégíteni a korabeli társadalom igényeit. Szabó P. tájökölógus a XV. század végi erdőborítottságot a Kárpát-medence különböző pontjairól, az összterület alig 1%-áról származó

okleveles adatok alapján 34%-ban határozta meg, de ezt nem tartja elfogadhatónak, kb. egy 25%-os értéket tart reálisnak. A 25%-os erdőszültség – felfogása szerint – biztosítja „az ember és erdő működőképes kapcsolatát.” A szántó, kert és szőlő 40%-kal, a legelő 16%-kal, a rét 10%-kal részesedett az ország mezőgazdasági földalapjából.¹⁰

A hagyományos erdőgazdálkodás [fakitermelés (épület- és tűzifa), faszénégetés, vadászat, erdei legeltetés, erdei méhészet, gyűjtögetés stb.] az erdőt alapvetően nem károsította, a kivágott lombos fák helyén a tuskókról vagy a gyökerekről a fák újranőttek (sarjerdő). Az erdőirtás, melyet időtől és tértől függetlenül, általában a pusztítással (természetkárosítással) azonosítanak, a középkorban a gazdasági tér kiterjesztése, az eltartóképesség növelése érdekében történt.

A mező- és erdőgazdálkodás mellett az ásványi nyersanyagok kitermelése és feldolgozása vált a hegységi területek jellegadó ágazatává. A bányászat és a kapcsolódó ipari tevékenység összességét, a montanisztikumot régen a mező- és erdőgazdálkodáshoz hasonlóan az őstermelés fogalomkörébe sorolták. A középkori népesség „a föld erejéből élt”, akár csak ma is: a sík- és dombvidéken a talaj, gyepek, erdő és a víz, a közép- és magashegységben mindezek mellett az ásványi nyersanyagok hasznosítására épült az emberek létfenntartó tevékenysége. A hegységi régiókban az ásványi nyersanyagkészlet kiaknázására szerveződött a bányászat és a kapcsolódó feldolgozó ipar.

A középkorban hazánk a Föld egyik legfejlettebb bányászati nagyhatalma volt, mely a nemesérc- és réztermelésével az amerikai lelőhelyek felfedezéséig első helyen állt a világon. Az arany- és ezüsttermelés a XII–XV. században élte virágkorát: az Árpád-kor vége felé évi 1000 kg aranytermelésünk a világtermelés 1/3-át, az európai termelés 80%-át adta. Az évi 10 000 kg ezüsttermelés kontinensünk ezüsttermelésének mintegy 25%-a volt. A nemesfém bányászat és kohósítás négy, topográfiaileg körülhatárolható körzetben, a Felső-Garam vidéken, a Gömör-Szepesi érchegységben és tágabb környezetében (Telkibánya), a Gutin-hegységben és az Erdélyi-érchegységben (Ompoly-völgy) összpontosult. A természetes arany bányászatán kívül aranymosással is foglalkoztak, pl. az erdélyi folyók felső és középső szakaszán, a Felvidéken a Nyitra és a Vág-völgyében, a Kisalföldön a Duna mentén. A réztermelés a két felvidéki bányakörzetekben koncentrált és dinamikusan fejlődött. A XV–XVI. század fordulóján Magyarország Európa első réztermelő és -exportáló országa volt. A nemesfém-, réz-, antimon-, higany-, ólom- és öntermelés a bányakörzetekben egymástól távol fekvő településeken folyt. A telephelyek térségében jelentős antropogén tájalkítás történt [erdőirtás, a felszínen akkumulációs és exkavációs tájalelemek (meddőhányók, bányagödörök) megjelenése, a vízenergia hasznosításával kapcsolatos létesítmények, víztározók, erővíz-csatornák stb.]. Telkibányán az arany- és ezüstteléreket az ún. horpabányászati módszerekkel, 8–10 m mély aknáknak létesítésével kezdték kitermelni, majd a felszínközeli érctelérek kimerülése után mélyművelésű bányákban folytatódott a termelés. Az elhagyott aknáknak beomlottak, a helyükön 1–2 m-es horpák, horpasorok keletkeztek (a Kánya-hegy oldalán és a Veresvíz-völgyben ezek száma eléri a 3000-et). A XV. század közepén, először Körmöcbányán, majd egyre több helyen alkalmazták a vízenergiát a bányavíz kiemelésére. A lejtőn lefolyó csapadékvíz és a hólevegő vízgyűjtő árok segítségével víztározókban fogták fel, ahonnan gravitációs erővízcsatornán áramlott a víz a felhasználási helyekre. Pl. az úrvölgyi ezüst- és rézbányákat ellátó vízvezető árokrendszer 1000 m magasságban épült. A 61 km hosszú árok nagy részén (53 km) fából készült csatornában áramlott a víz. Az úrvölgyi akna vízemelő szerkezetét egy 5,5 m sugarú vízikerék hajtotta.

A belső szükségleteket kielégítő vasércbányászat, kohászat és feldolgozóipar két körzetben, a Nyugat-Dunántúlon Vasvár központtal és Észak-Borsodban Vasvár (= Ózd) tágabb környezetében koncentrált, de máshol is létesültek kisebb központok, pl. Torockó, Pécsvárad, Somogyfajsz stb. A borsodi vasipari körzet az Upponyi-, Rudabányai- és a

Martonyi-hegység felszínközeli vasérc előfordulásait hasznosította. A két kohászati körzet vaskőbányái a XIII. században kimerültek, a termelés súlypontja a Gömör-Szepesi érc-hegységbe helyeződött át. A vasolvasztás az 1-2 m-es munkagödrök oldalfalába épített kis (1 m-nél nem nagyobb) kohókban történt. Az érc redukciója után a képlékeny anyagot (vasbucát) kovácsolással munkálták késztermékké. A vasolvasztáshoz nagymennyiségű faszénre volt szükség, így a „kohó agglomerációk” térségében alaposan megfogyatkoztak az erdőségek. Az irtványokon, ahol a természetföldrajzi adottságok lehetővé tették, szántó-, rét- és legelőgazdálkodást folytattak.

Igen jelentős volt a középkori Magyarország sóbányászata, mely a XII. századtól már kivitelre is termelt. A sóbányászat az Erdélyi-medencében koncentrálódott, lokális és mikroregionális termelőkörzetekben (pl. a Kis-Küküllő- és a Korond-patak völgyében, a Szamos mentén Dés, a Maros-völgy középső szakaszán Torda stb.). A kő- és agyagbányászat nemcsak a Kárpát-régióban, az ország más táján is kialakult, összefüggésben a XIII. század közepétől kezdődő kövár-építésekkel, illetve a megtelepülő magyarság fejlett agyagművességével, a fazekas központok nyersanyagigényével.

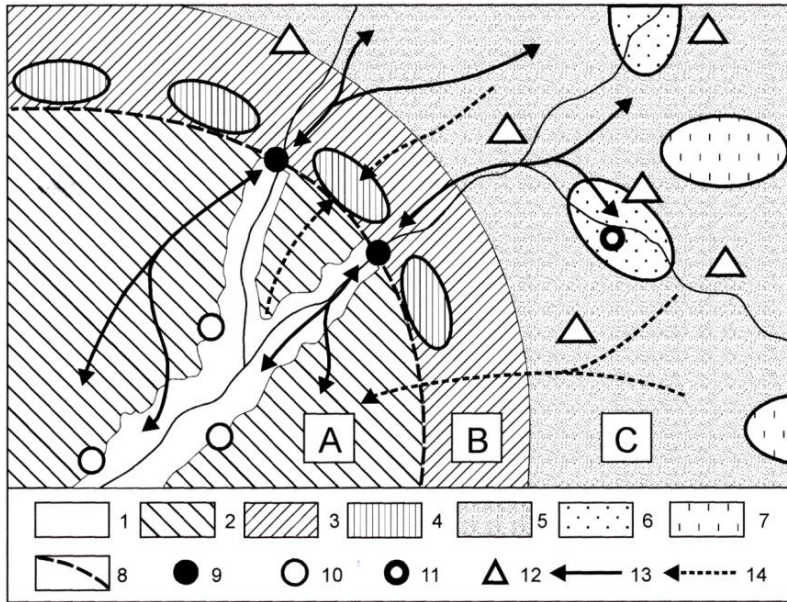
A felsorolt néhány példa is megjeleníti azt a hatalmas teljesítményt, a táj (értelemszerűen a tájban lévő természeti erőforrások) használatának sokszínűségét, melyet a kor tudásszintjén népünk elért.

A hegységkeret és a medenceválasztó hegységek vázolt tájhasználatára és gazdasági térszerveződésére a XIII–XIV. században funkcionálisan elkülönült a medencerendszer szintén tagolt, specializálódó strukturális egységeitől.

4. Lokális és regionális struktúrák

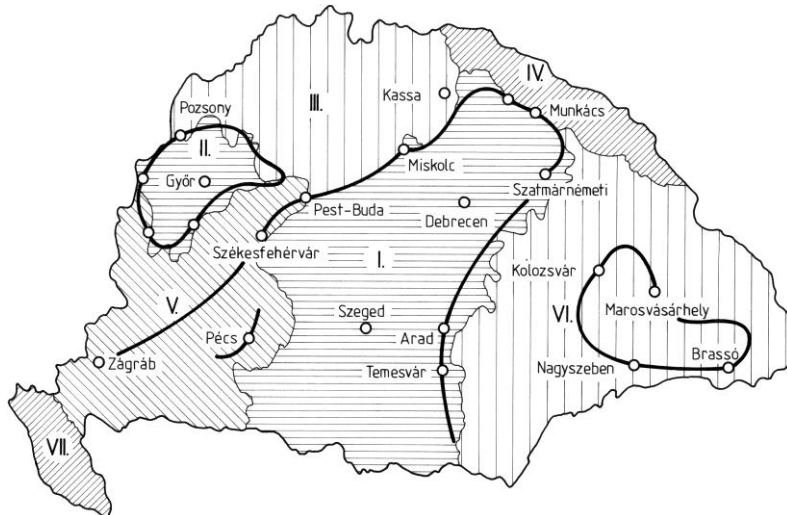
A középkorban Magyarországot az agárgazdálkodás jellemezte, így a tájhasználat és térszerveződés az agroökológiai adottságok különbségeit tükrözte. A XIII–XIV. században az egységes jobbágy-parasztság és a telekrendszer kialakulása megszilárdította a lokális terek térstruktúráját, a falvak és mezővárosok határhasználati rendjét. A teljes jobbágy gazdasága 10–16 hektár egyéni birtokra, szántó, rét, külső kert és szőlőterületre terjedt, amely „a szabad élő föld” (természetes legelő, erdő, nádas, vizek stb.) közös használatával egészült ki. A települések térstruktúrájában, a művelési ágak területi elrendeződésében a racionalitás, az emberi tudás, az alkalmazkodás és átformálás (antropogén tájatalakítás) érvényesült.

A régiók termelési specializációja és a földrajzi munkamegosztás kialakulása a XIII–XIV. század fordulóján felélénkítette az interregionális gazdasági kapcsolatokat. A tájak termelési szakosodása egy-két termék vagy termékcsoporthoz jelentősegtöbbségben nyilvánult meg. A munkamegosztás a belső-alföldi tájakról a hegységkeret felé – a domborzat változásait követve – koncentrikus övezeteket formált (1. ábra). A termelési övezetek egymást kiegészítő (komplementer) tevékenységet folytattak. A gazdasági kapcsolatokat a medencerendszer és a hegységkeret határán, a vásárvárosokban bonyolították le. A vásárvárosok a Cholnoky által felismert vásárvonalon (-övezetben) fejlődtek ki a hegységkeret felől érkező folyók alföldperemi völgynyílásában. A vásárvonal struktúra-formáló és integráló tényező: alapvető szerepe volt abban, hogy a medencerendszer és a kárpáti hegységkeret működőképes gazdasági egységgé szerveződjön. A vásárvonalhoz hasonló gazdasági erővonalként értékelhetők a Kárpát-medence nagyobb folyói, elsősorban a Duna, mely meghatározó jelentőségű volt a középkori Magyarország térszerveződésében, a heterogén tájak (gazdasági térszerkezetek) hazai és külföldi kapcsolatrendszerben (2. ábra).

1. ábra. A Kárpát-medence munkamegosztásának földrajzi modellje**Figure 1. The geographical model of the division of labour in the Carpathian Basin**

Jelmagyarázat: A = medencesíkság, B = dombvidék, C = hegységkeret, 1 = ártéri síkság monokultúrás állattenyésztéssel, 2 = ármentes színtek (életkamrák) földműveléssel, 3 = dombosági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4 = szőlő- és gyümölcsstermelés, 5 = erdő, 6 = intramontán kismedencék földműveléssel, 7 = havasi legelő, 8 = vásárvonal, 9 = vásárváros, 10 = ártérperemi település, 11 = medenceközpont, 12 = montánipar, 13 = a gazdasági javak áramlása, 14 = a munkaerőmigráció iránya (a 16. századtól).

Forrás: szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.

2. ábra. A Kárpát-medence vásárvonalai és nagytájai**Figure 2. Macroregions and lines of market towns of the Carpathian Basin**

Jelmagyarázat: I = Alföld, II = Kisalföld, III = Felvidék, IV = Ruténföld, V = Dunántúl a Dráva-Száva közével, VI = Erdély, VII = Karszt és Tengeremellék

Forrás: szerkesztette: Frisnyák S., rajzolta Mikó T.

A középkor végére kialakult a magyar településhálózat, benne a szabad királyi városok, bánya- és mezővárosok. A piachelyek és -központok, a XIII. században a városgazdaságok általában napi járóföldre (15–30 km-re) kiterjedő vonzás- és ellátókörzettel rendelkeztek. A középkor végére kilenc régió alakult ki a Kárpát-medencében. Kubinyi A. szerint az ország közepén, Pest-Buda vonzás- és ellátókörzete képezte az első régiót, s körülötte helyezkedtek el a gazdasági alapon szerveződő további régiók és tartományok. A gazdasági régiók alrégiókra tagolódtak és egy vagy több központtal rendelkeztek. A Kubinyi-féle térfelosztásban a központi, a nyugati (Sopron és Pozsony), az északnyugati (Körmöcbánya), az északkeleti (Kassa), a keleti (Nagyvárad), a délkeleti (Szeged) és a délnyugati régió (Pécs) és két tartomány, Erdély és Szlavónia szerepel.¹¹ A középkori régiók pontos kiterjedését nem lehet megállapítani, a régiókat egymástól széles, átmeneti-jellegű területsávok választották el.

Süli-Zakar István és Csüllög Gábor a regionalizmus és a regionalizáció történeti folyamatáról írt tanulmányukban tíz középkori régiót állapítanak meg (Tiszántúl, Kelet-Tiszáninnen, Nyugat-Tiszáninnen, Dunáninnen, Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Dráva-Száva menti délvidék, Szlavon vidék, Temes-délvidék és Erdély). Felépítésük alapján a régiókat teljes és hiányos szerkezetűnek minősítik. A teljes szerkezetű régiók területe kiterjedt a Kárpát-medence négy aktivitási övezetére, a folyó-, település-, vár- és erdő-térszínre.¹²

A középkori gazdasági régiók nem homogén egységek, hanem a termelés (környezet-gazdálkodás) belső törvényei szerint formálódó funkcionális rendszerek.

5. Összegzés

Az Árpád-kori népesség tájhasználatára és antropogén tájátalakító tevékenysége a természeti ökoszisztémák teljesítőképességéhez (ökológiai potenciáljához) és működési ritmusához igazodott.

A tájhasználat (kultúrtáj-építés) Árpád-kori eredményei, a lokális és regionális térszerkezetek alapozták meg a későbbi korok gazdasági fejlődését.

A tájpotenciál használata a középkorban racionálisan, környezetkímélő-értéktörző módon történt, időt és teret engedve természeti erőforrások megújulására.

Az alföldek (árterek és ármentes életkamrák), a dombságok és a hegységek sajátos termelési struktúrája, a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztása alapvetően az agro-ökológiai adottságok különbségeit tükrözte.

A medenceperem gazdasági erővonalai (a vásárvonalak) és a szerkezeti tengelyek (nagyobb folyók), a kialakult erőközpontok (vásárvárosok, folyami átkelőhelyek) és a kommunikációs tengelyek fontos tényezők voltak a Kárpát-medence gazdasági egységgé formálódásában.

A keleti kultúrkörből érkező magyarság a magával hozott műveltség (az egyén és a társadalom kollektív tudása, eszköz kultúrája, művészete stb.) a korabeli közép-európainál nem kevesebb, hanem más volt, s ezt a másságot kellett átformálni az új társadalmi gazdasági környezethez.

JEGYZETEK

1. Somogyi Sándor (2007): Pest megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdetétől. In: Fancsalszky G. szerk.: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. A kezdetektől a honfoglalásig, Budapest, pp. 9–40.
2. Bulla Béla–Mendöl Tibor (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest.

3. Györffy György–Zólyomi Bálint (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László szerk.: Honfoglalás és régészet. Budapest, pp. 13–37.
4. Kocsis Károly (1997): Erdély etnikai térképe, Budapest, Kocsis Károly (2000): Szlovákia mai területének etnikai térképe, Budapest, Kocsis Károly (2001): Kárpátalja mai területének etnikai térképe, Budapest. Kiadó: MTA Földrajztudományi Kutató Intézet és az MTA Kisebbség Kutató Műhely.
5. Andrásfalvy Bertalan (2007): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ekvilibrium Kiadó. Budapest, pp. 129–144.
6. Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 7–15.
7. Takács Károly–Füleky György (2003): Középkori csatornarendszerek a Kisalföldön. In: Frisnyák S.–Tóth J. szerk.: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Pécs, pp. 157–163.
8. Tóth József (2007): Ősi épített tájak a Kárpát-medencében. FRIG Kiadó, h. n. (A szerző Bonyhádon élő művész).
9. Paládi-Kovács Attila (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, pp. 71–82.
10. Szabó Péter (2009): Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In: Andrásfalvy B.–Vargyas L. szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 129–142.
11. Idézi: Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, pp. 201–203.
12. Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2000): Az alföldi regionalizmus történeti előzményei. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 199–220.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan (2007): A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ekvilibrium Kiadó, Budapest.
- Beluszky Pál (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Berényi István (2003): A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. Földrajzi Tanulmányok 23. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Boros László (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza.
- Bulla Béla–Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Budapest.
- Dövényi Zoltán szerk. (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Égető Melinda (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Faller Gusztáv–Kun Béla–Zsámboki László szerk. (1997): A magyar bányászat évezredes története I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület. Budapest.
- Frisnyák Sándor (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Frisnyák Sándor (1996): Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. Földrajzi Közlemények CXX. (XLIV.) 2–3. pp. 119–135.
- Frisnyák Sándor (2000): Das Karpatenbecken. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1. Hrsg. Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart. pp. 81–84.
- Frisnyák Sándor (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- Frisnyák Sándor (2009): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- Frisnyák Sándor (2012): Tájhasználat és térszervezés. Nyíregyházi Főiskola, szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért – Regionalizáció és etnoregionalizmus, vagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.

- Gyimesi Sándor (1994): Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Györffy György–Zólyomi Bálint (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács L. szerk.: Honfoglalás és régészet. Balassa Kiadó, Budapest, pp. 13–37.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Heckenast Gusztáv (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában (A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kocsis Károly (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). In: Frisnyák S. szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 49–58.
- Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza.
- Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon, Szeged.
- Paládi-Kovács Attila (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Prinz Gyula–Cholnoky Jenő–Teleki Pál (1938): Magyar földrajz I–III. Budapest.
- Rácz Lajos (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. JGYF Kiadó, Szeged.
- R. Várkonyi Ágnes szerk. (2000): Táj és történelem – Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris, Budapest.
- Somogyi Sándor (2007): Pest megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdetétől. In: Fancsalszky G. szerk.: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. Budapest, pp. 9–40.
- Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2000): Az alföldi regionalizmus történeti előzményei. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 199–220.
- Szabó Péter (2009): Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. In: Andrásfalvy B.–Vargyas G. szerk.: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. L'Harmattan, Budapest, pp. 129–144.
- Takács Károly–Füleky György (2003): Középkori csatornarendszerek nyomai a Kisalföldön. In: Frisnyák S.–Tóth J. szerk.: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Pécsi Egyetem Földrajzi Intézete. Pécs, pp. 157–163.
- Tóth József (2007): Ősi épített tájak a Kárpát-medencében. FRIG Kiadó, h. n.

KÓKAI SÁNDOR*

ETNICITÁS ÉS KULTURALIZMUS A BÁNSÁGBAN (1910)*ETHNICITY AND CULTURALISM IN THE BÁNSÁG (1910)***ABSTRACT**

The Bansag was a unique intercultural area in the historical Hungary, since then it mostly disappeared as the ethnical and linguistic rate changed. At the same time it is still a special cultural geographical region in the Carpathian-Basin. The Bansag's cultural diversity is originated thanks to these nations: Romanians, Germans, Hungarians, Serbs, Croatians, Jewish, Bulgarians, Slovaks, Czechs, Gypsies, Turkish. The religious variety is also characteristic because of the large number of religions (Orthodox, Catholicism, Protestant and Jewish denomination). The Bansag was the model of peaceful coexistence between 1718 and 1918. Nowadays the maintenance of intercultural heritage is in danger. The region lost the multilingual character, which would mean connection with West-Europe.

I. Bevezetés

A Bánság olyan önálló történeti, politikai, gazdasági és kultúrföldrajzi régió, melynek XVIII–XX. századi fejlődési sajátosságai számos földrajzi, településhálózati, gazdasági, szociálgeográfiai, etnikai, történeti és regionális problémát vetnek fel. Mindezek tudományos feltárása nem tisztázott megnyugtató módon, komplex feldolgozása és szintézisbe foglalása pedig a kezdeteknél tart. A Bánság történeti kultúrföldrajza, mint a társadalmi-, gazdasági-, szociális- és etnokulturális változások tájszerkezetre gyakorolt hatását analizáló és szintetizáló – a történeti földrajz keretébe illeszkedő – kutatás, lehetőséget kínál arra, hogy megértesse a Kárpát-medence e sajátos, önálló régiójának kultúrtájfejlődését, ahol a sajátos társadalomszerkezet és gazdálkodás különböző karakterű tájszerkezeti és antropológiai morfológiai együtteseket is eredményezett. A Bánság történeti kultúrföldrajza azonban nem csak a kultúrtájfejlődés különböző szintjeit és fokozatait jelenti, hanem a bánsági társadalom egyes etnikai, nyelvi és vallási csoportjainak társadalmi-gazdasági viszonyrendszerét, töréseit és fejlődését. E komplexumból jelen tanulmányomban a sajátos társadalomszerkezet kulturális kapcsolatrendszerének néhány elemét vázolom fel.

II. A Bánság kultúrföldrajzi sajátosságai

A Bánság két európai kultúra (civilizáció) határán helyezkedik el, s itt négy nagy kultúrkör találkozott, alapvető strukturális különbségekkel, mely alapján nemzetiségi, nyelvi, vallási és kulturális szempontból is erősen tagolódott, s ez sajátos mozaikszerű kulturális arculatot kölcsönzött az etnikailag is sokszínű régiónak.

A Bánság, mint puffer zóna közismert kulturális sajátosságokkal rendelkezett, azonban méltatlanul kevés figyelem irányult a régió e jegyeinek mélyebb (pl. etnikai-vallási összetétel sajátosságai, kultúrák együtt és egymás mellett élése, interkulturalizmus stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására.

* Dr. habil. Kókai Sándor egyetemi magántanár, Nyíregyházi Főiskola.

A Bánság kultúrföldrajzi értelemben fontos szerepet játszott: a fejlettebb területektől innovációt vett át és továbbított, dinamizálva a szomszédos határvidékek gazdaságát, minőt adott, de egyúttal sajátos bánsági életstílust és kultúrát teremtett és közvetített.

A Bánság lakosságának nyitottsága, innováció és kultúrabefogadó, valamint közvetítő képessége és szerepe jól nyomon követhető a különböző európai eszmék, szellemi áramlatok és művészeti stílusok lokális történeti kifejlődésében is.

A Bánság lakói közötti egykori kulturális kapcsolatok története, változásának keresztmetszetei olyan alapot jelentettek, amelyen a regionális tolerancia folytonossága kétszáz évig fenntartható volt.

E tanulmányomban arra az alapkérdésre keresem a választ, hogy: Voltak-e elkülöníthető kultúrföldrajzi régiók a Bánságban? Kutatásaim alapján: igen, azonban a kérdésre adott válaszok nagyban függnak az interkulturalizmus és a multikulturalizmus értelmezésétől, illetve attól, hogy mely folyamat volt domináns a XX. század elején a Bánságban.

II.1. Tények és érvek a dualizmus kori Bánság interkulturalizmusa mellett

Bármely történeti kultúrtájnak, így a Bánságnak is kulturális régióként sajátos tradíciói vannak, amelyek valamiként függnak a tájföldrajzi jellegzetességektől is. Elfogadjuk vagy sem e megállapítást, a kulturális régiók létét nehéz volna tagadni. A kulturális régiók belső vertikális és horizontális kapcsolatrendszerének mélységében és átjárhatóságában viszont homlokegyenest eltérő vélemények ütköznek. A Bánság esetében sincs ez másként, egyes kutatók már a XX. század elejére vonatkozóan is a multikulturális kapcsolatok domináns szerepéről írnak, míg mások az interkulturalizmus meghatározó elemeit hangsúlyozzák.¹⁻³

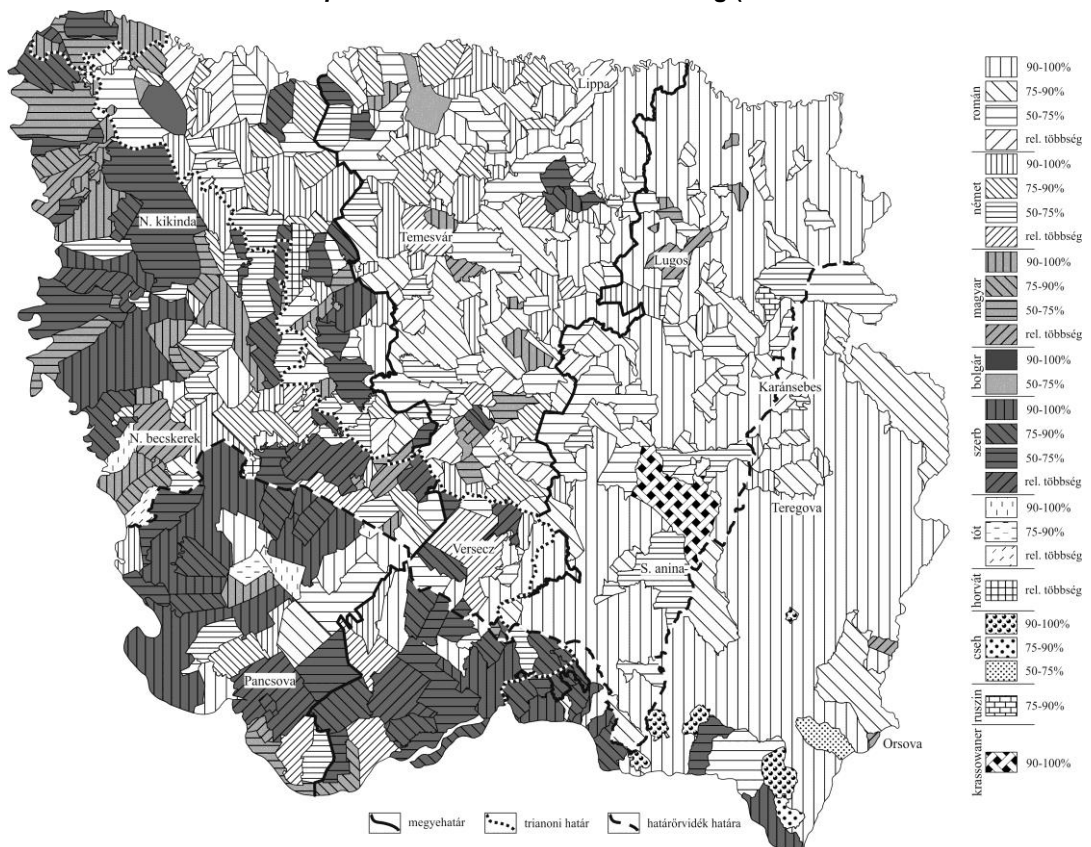
A kérdéskörrel foglalkozó említett kutatók véleményét tisztelve hangsúlyozni kívánom, hogy a bánsági többnyelvűség és a tolerancia alapjait is a történelmi Magyarországon rakták le, melynek sajátos bánsági leképezése már akkor is a regionális identitáshoz kapcsolódott. Ennek fő tényezői: a központoktól (Bécs, Budapest) való bizonyos szintű elkülönülés és elkülönítés, a sajátos bánsági identitás kialakulása, ami összekötötte és egyben el is választotta az itt élőket. Fontos kiemelni, hogy itt a magyarság is kisebbségben élt, azaz a Bánságban nem volt többségben a magyar nemzet. A bánáti/bánsági identitás fontos elemévé vált a „hajlandóság” és az „akarat”, akár a többnyelvűség iránt is. A politika és a társadalmi-gazdasági elit viselkedése nem mindig tükrözte ezt. A bánsági egységes regionális identitás megakadályozta a konfrontációt, ugyanakkor nem volt olyan mértékű pozitív diszkrimináció sem – miként a Kárpát-medencében másutt sem –, hogy csak a magyarság igényei érvényesülhettek, a kisebbségek (a szerbek kivételével) sem támasztottak azonban nagy, harcias igényeket. Ezt jól mutatja, hogy mindössze három bánsági szerb országgyűlési képviselő ült a magyar parlamentben, román bánsági pedig egy sem, hogy a többi nemzetiségről ne is beszéljünk. Az országos politikában a nyelvi ideológiák (pl. „az államnyelv kizárólagos használata bizonyos helyzetekben”) kaptak fő hangsúlyt, ahogyan gyakran a bánsági kisebbségek anyaországában (pl. Szerbia, Románia stb.) készült írásokban is (pl. a többnyelvűség figyelmen kívül hagyása). A bánságiak az egymás közötti kapcsolatok fenntartását helyezték előtérbe. Ebben az ideológiai légkörben például az iskolaválasztásnál a nyelvhez és kultúrához kötődés mellett vagy helyett, előtérbe kerültek különféle társadalmi-gazdasági érdekek is. E tekintetben kétségtelen tény, hogy a dualizmus időszakában a magyar nyelv és kultúra az egyik súlyponttá válhatott. Mindezek figyelembe vételével az alábbiakban néhány tény és érvet kívánok bemutatni a dualizmus kori Bánság interkulturalizmusa mellett.

II.1.1. Etnikai-nyelvi törésvonalak

A történelmi Magyarország déli területei mind etnikai, mind kulturális hatások tekintében nyitottak maradtak a magyar állam keretei között. A török megszállást követő XVIII. századi spontán migráció és szervezett telepítési akciók következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legsokszínűbb nemzetiségi régiójává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva.⁴ A spontán migráció és szervezett telepítések következménye, hogy a XVIII. század végére az egy-egy etnikum dominanciájával (szerb, román, német, magyar stb.) jellemezhető mikrorégiók és települések etnikai-nyelvi alapstruktúrája kialakult. Mindez valószínűleg a spontán migrációval érkezetteket befolyásolhatta jobban, azonban még az ő letelepülésüket is meghatározta a bécsi Udvar, olykor kényszer áttelepítéseket alkalmazva. Konkrét települési szintű etnikai-nemzetiségi tér megrajzolására, azonban csak a modern népszámlálások (1870-től) adatai nyújtanak lehetőséget, ilyen az 1910. évi népszámlálás eredményei alapján kirajzolódó bánsági etnikai-nemzetiségi térkép (*1. térkép*). Az asszimiláció erőltetett jellegét az első világháború végéig egyetlen statisztikai adatsor sem támasztja alá (*1. táblázat*). Az adott időkeresztmetszetre (1910) vonatkozó tényfeltárás olyan folyamat elemzés része, amelynek segítségével reális etnikai térstruktúra szintézise valósulhat meg.⁵ Az elemzés mélysége (települési szint), széles spektruma és vizsgálati módszere (többségi és kisebbségi helyzet térképi megjelenítése) lehetőséget biztosít az objektív összegzésre és a komplexitásra.

1. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

Map 1. Ethnical structure in the Bánság (1910)

Forrás: saját szerkesztés

Az 1910-es adatok szerint a Bánság 801 településén etnikailag többségben élt a lakosság 69,71%-a (1 102 960 fő), míg etnikailag kisebbségben 30,29%-a (479 173 fő). A statisztikai adatok alapján jelentősebb etnikai keveredés (90% alatti egynyelvűség, 5% feletti kisebbségek) 343 bánsági településen következett be, azonban a lélektanilag oly fontos határvonalnak tartott 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánsági településen volt, melyből kilencvenöt településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.⁶ E települések közé jellemzően a megyeszékhelyek és a rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú nagyvárosok tartoztak, Nagyikinda kivételével (pl. Temesvár lakóinak 39,4%-a magyar kisebbség, Versec lakóinak 31,4%-a szerb kisebbség, Karánsebes lakóinak 30,2%-a német kisebbség, Pancsova lakóinak 35,9%-a német kisebbség, Nagybecskerek lakóinak 34,4%-a szerb kisebbség, Lugos lakóinak 31,4%-a román, 31%-a német és 34,7%-a magyar stb.). A Bánság 801 településéből mindössze tizenkilenc olyan volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Omor, Kevevára, Lippa, Temesrékas, Hertelendyfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).

1. táblázat. A Bánság etnikai összetétele (1890–1910)

Table 1. Ethnic composition of the population in the Bánság (1890–1910)

Nemzet/nemzetiség	Népességszám (1890)		Népességszám (1910)	
	fő	%	fő	%
Magyar	131 139	9,1	242 152	15,3
Német	387 580	27,0	387 545	24,5
Rómán	567 572	39,4	592 045	37,4
Szerb	263 273	18,3	284 329	18,0
Szlovák	19 118	1,3	22 131	1,4
Bolgár	14 039	1,0	12 500	0,8
Krassovan, horvát	11 347	0,8	12 082	0,8
Cseh	7 298	0,5	8 100	0,55
Ruszin	–	–	2 352	0,15
Egyéb	37 925	2,6	18 857	1,1
Összesen	1 439 576	100	1 582 133	100

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét sem. Amíg a románok 27,7%-a (164 379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97 625 fő), a szerbek 29,1%-a (82 659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92 994 fő). Ez utóbbi tény azért is figyelemre méltó, mert a négy nagy bánsági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szét-szórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre és nyelvük elsajátítására (2. és 7. táblázat).

Az etnikai keveredés a kontaktzónákban volt a legjelentősebb – ahogy az asszimiláció is – és viszonylag érintetlenül hagyta a kompakt falusi etnikai tömbök lakóit. Torontál vármegye magyar–szerb kontaktzónájában a többségben élő magyarsággal szemben, Temes és Krassó-Szörény vármegyében már a szórvány magyarság volt a meghatározó. A Temes vármegyei magyarság 82%-a (65 554 fő) kisebbségben élt, úgy hogy csak 22 településen haladta meg arányuk a 20%-ot. Krassó-Szörény vármegye magyar lakosságának 39,3%-a (13 288 fő) többségben (ebből 6875 fő Lugoson), míg 60,7%-a kisebbségben használhatta nyelvét.

Tény, hogy 1890–1910 között a magyarság számaránya nőtt a legnagyobb mértékben (1. táblázat), de tudjuk, hogy alapvetően az al-dunai székely falvak, a Krassó-szörényi magyar telepes falvak (pl. Nagybodófalva, Szapáryfalva, Igazfalva stb.) és a gazdasági cselédek számának növekedése, valamint a természetes szaporodás emelték az értéket és nem a sokat hangoztatott erőszakos elmagyarosítás. A marosszögi magyar–szerb kontakt-zóna etnikai változásai mindezt jól érzékeltetik, ahol nem erőszakos asszimilációs zóna alakult ki (a törökkanizsai járás volt az egyetlen magyar többségű járás az egész Bánságban), szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagyikikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig. A kontakt-zóna keleti határa Nagyszentmiklós–Nagyikikinda–Ittebe települések vonalánál húzható meg. E zónában tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el. A kontaktzóna demográfiai folyamatait jól mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott a magyarok száma (pl. Nagybecskereken 4032 fővel, Nagyikikindán 2341 fővel stb.), zömmel alföldi agrárnapzámosok és cselédek érkeztek ide. A szerbek száma mindössze 5000 fővel gyarapodott (pl. a törökkanizsai járásban 16 154 főről 17 099 főre, a nagybecskereki járásban 14 060 főről 14 445 főre, Nagybecskereken 7969 főről 8934 főre, Nagyikikindán 13 248 főről 14 148 főre stb.). E kontaktzónában a városok magyar hivatalnokainak gyarapodása is megfigyelhető volt.⁷

2. táblázat. A népesség megoszlása nyelvismeret szerint Magyarországon és a Bánságban (1910)

Table 2. Distribution of the population according to language knowledge in Hungary and Bánság (1910)

Megnevezés (fő/%)	Magyarország [*]		Torontál		Temes		Krassó-Szörény		Bánság (össz.)	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Össz. lakosság	9 062 935	9 201 598	305 055	309 896	248 969	251 866	234 878	231 269	788 902	793 031
ebből magyar anyanyelvű	4 974 800	4 969 827	64 460	63 945	40 341	39 619	17 494	16 293	122 295	119 857
%	54,89	54,01	21,13	20,63	16,2	15,73	7,44	7,04	15,5	15,11
ebből nem magyar anyanyelvű	4 088 135	4 231 777	240 595	245 951	208 628	212 247	217 384	214 976	666 607	673 794
%	45,11	45,99	78,87	79,37	83,8	84,27	92,56	92,96	84,5	84,89
magyar anyanyelvűek közül csak magyarul tud	3 876 755	4 021 161	42 279	46 275	17 509	19 433	7 825	8 321	67 631	74 029
%	77,93	80,91	65,58	72,36	43,4	49,05	44,72	51,07	55,3	61,76
nem magyar anyanyelvű, de magyarul tud	1 074 129	801 663	59 140	38 697	50 549	36 289	24 132	15 607	133 821	90 593
%	26,27	18,94	24,58	15,73	24,23	17,09	11,12	7,26	20,07	13,45

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 56. kötet (Népszámlálás 1910) Bp., 1915. p. 893.

A bánsági románok száma több mint 25 ezer fővel, míg szerbek száma több mint 20 ezer fővel gyarapodott 1890–1910 között (1. táblázat), ez közel 5%-os természetes szaporodást jelentett évente. A szerb-román kontaktzóna a Csene–Gád–Nagygáj–Versec–Fehértemplom–Ómoldova települések által jelzett vonal mentén jött létre, melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg e vonaltól keletre három homogén és 10 db abszolút többségű szerb település volt. E vonaltól nyugatra nyolc településen 20%-ot meghaladó román kisebbség, keletre két településen ugyan ilyen arányú szerb kisebbség élt.

* Horvát-Szlavónország nélkül.

A bánsági svábok száma stagnált, ami az „egyke-rendszer” térhódításának, a németországi kivándorlásnak és az asszimiláció együttes eredőjének eredménye. A németek etnikai keveredése sokkal kisebb volt, amit egyrészt szervezett betelepítésük, másrészt lassúbb természetes asszimilációjuk is alátámaszt. A bolgárok kivételével (1878-tól, a bolgár állam megalakulásától a század végéig mintegy 4800 bánsági bolgár települ vissza az anyaországba) a kisebb bánsági néptörzsek száma is gyarapodott (*1. táblázat*), s körükben sem volt a természetes asszimiláción túlmutató népességfogyás.

A területi elhelyezkedés másik aspektusát tekintve például a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása volt annak a magyar etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra már ekkor is szinte homogénnek volt tekinthető. Jelentős magyar etnikai sziget alakult ki Nagyikindától délkeletre a Bega folyó vonaláig (Topolya–Torda–Ittvarnok–Magyarszentmihály–Nagybecskerek–Magyarittele–Magyarszentmárton–Tamásfalva–Kisorosz települések által határolt terület), ahol 20 db település (ebből 8 db tiszta magyar és 5 db magyar többségű) helyezkedett el. E magyar etnikai szigetet északról a németek, nyugatról a kikindai szabad kerület szerb lakói választották el a magyar etnikai tömbtől. A bánsági szórvány magyarság mindössze nyolc településen élt abszolút többségben.

A németek területi elhelyezkedésének sajátosságait tekintve kiemelendő, hogy legnagyobb számban a Bega és az Aranka között elhelyezkedő ún. Haide területén éltek, ahol a csenei (21 350 fő, a járás lakosságának 63%-a), a perjámosi (20 420 fő, a járás lakosságának 62%-a) és a zombolyai járásban (30 427 fő, a járás lakosságának 64%-a) abszolút többségben voltak. Relatív többséget alkottak a nagyszentmiklósi (18 701 fő, a járás lakosságának 39,6%-a), a bánlakai (9358 fő, a járás lakosságának 36,7%-a) és a módosi (11 141 fő, a járás lakosságának 41,8%-a) járásokban. Az ún. Haide területe, amely Temes vármegye területére (itt 25 db tisztán németek által lakott település helyezkedett el) is átnyúlt, a leghomogénebb és legnagyobb német etnikai sziget volt a Bánságban, s itt élt a bánsági németek kb. 30%-a. Kisebb, de jelentős német etnikai sziget alakult ki a Maros bal partján (Lippa–Zádorlak–Németség háromszögben), s annak dombsági folytatásán (az ún. Erdőhát vidéke), ahonnan a románokat még a XVIII. sz. közepén a bécsi udvari Kamara kitelepítette. Az új-aradi járásban is abszolút többségben voltak, s összesen több mint húszezer (20 484 fő) német élt 13 db, nyelvileg homogén településen. A vingai járásban 16 316 német élt, ami az összlakosság 49,57%-a volt. A fentieken túlmenően még öt jelentősebb német etnikai sziget figyelhető meg a Bánság területén (*1. térkép*).

A szerbek területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 71,7%-uk Torontál vármegye településein élt, ahol a legnépesebb nemzetiséget alkották (188 940 fő), így a vármegye lakóinak 32,1%-át tették ki. A törökbecsei (58,8%), a nagyikindai (53,4%) és az antalfalvai (53,7%) járásokban abszolút többségben éltek, míg a párdányi járásban (36,8%) relatív többséget alkottak. Temes megyében a fehértemplomi járásban (58,8%) és a kevevárai járásban (53,7%) abszolút többséget alkottak, a verseczi járásban (13,2%) megközelítette arányuk a tizenöt százalékot. A leghomogénebb szerb etnikai sziget a kikindai szabad kerületben, a törökbecsei járásban és a fehértemplomi járás területén alakult ki, szervesen kapcsolódva a szerb etnikai tömbhöz, őrizve az egykori szerb határőrvidék lenyomatát. A Bánság területén egyetlen szerb etnikai sziget alakult ki, Temes vármegyében Temesrékas, Sztancsfalva, Lukácskö, Kralovecz és Temespéteri falvakban kb. 3000 szerb lakossal.

A bánsági települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatók voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén (100%), 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50–75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy 405 településen (a bánsági települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot (!). A románok spontán

migrációjának eredménye, amely a Bánsági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén, hogy Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek, amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy különálló román etnikai sziget a Bánság területén nem alakult ki, a románok által lakott legnyugatibb települések viszont megközelítették a Tisza vonalát (Óbéb, Valkány, Jankahid, Román-Écska).

A románok területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották), ahol minden járásban abszolút többségben éltek (pl. begai 88,5%-a, bozovicsi 95,7%-a, facsádi 94,6%-a, marosi 97,7%-a stb.), kivéve a moldvai járást, ahol relatív többségben (44,9%-a) éltek. Temes vármegyében relatív többségben (164 431 fő = 37,3%) voltak a románok, megelőzve a németeket (161 355 fő = 36,6%). Temes vármegye öt járásában abszolút többséget alkottak (buziasi 69,3%-a, csakovári 61,1%-a, lippai 61,3%-a, rékasi 64,3%-a, verseczi 53,4%-a). Torontál vármegyében élő 84 460 román nemzetiségű csak az alibunári járásban alkotott abszolút többséget (15 742 fő = 54,9%).

Az interkulturalizmus egyik fontos eleme, hogy a bánsági nemzetiségeket döntően nem a történetírás által megjelenített „*asszimiláció-magyarosítás-magyarosodás*” modell jellemezte (2. táblázat). A bánsági nem magyar anyanyelvű népesség magyar nyelvismeret szerinti megoszlását tekintve megállapítható, hogy a történelmi Magyarország átlagát sem érték el, különösen Krassó-Szörény megye alacsony értékei szembeötlőek. Ugyanakkor a Torontál vármegyei magyar anyanyelvűek közel fele nem csak magyarul tudott, Temes és Krassó-Szörény vármegye magyarságának idegen nyelvismerete szintén kiemelkedő volt.

A Bánság többnyelvűségét értelmezhetjük a nemzetiségek együttéléseként,⁸ de egymás mellett éléseként is. Az utóbbit valószínűsítik a településtörténeti és a demográfiai tények és adatok is.

II.1.2. Településtörténeti tények és sajátosságok

A Bánság többnyelvűségével foglalkozó írások a régiót a különféle nyelvek küzdőtereként mutatják be⁹ – vagy kizárólag egy etnikai/nyelvi csoport szempontjából elemzik¹⁰ – és nem veszik figyelembe a „helybeliek” saját magukról és a többi közösségről kialakított képét, melybe a tolerancia és a másság elfogadása egyaránt beépült. A két, három és többnyelvű településeket vizsgálva az etnikai keveredés, az asszimiláció és kulturalizmus kérdésköréhez kapcsolódva több fontos következtetés vonható le. Egyrészt alapvető fontosságú kérdéskör és feladat annak megállapítása, hogy egyes nemzetiségek hol és hogyan helyezkedtek el, azaz találkozási sávjukban kialakultak-e kontaktzónák, s ha igen, akkor mely nemzetiségek között. Magyar-szerb viszonylatban jól nyomon követhető, hogy összefüggő kontaktzóna alakult ki a Tisza vonala mentén haladva délre Törökbecse–Nagybecskerek, illetve Ittebe–Csernya–Nagykikinda–Nagyszentmiklós–Csanád települések vonalaig keleten. E zónában 20 db tiszta magyar település és 9 db tiszta szerb település mellett 7 db szerb többségű kétnyelvű község és 5 db magyar többségű kétnyelvű település volt található. E kontaktzónába betelepült németek miatt háromnyelvűvé vált 10 db település (pl. Új-Szent-Iván, Szanád, Tizsaszentmiklós, Beodra, Bocsár, Mokrin, Nagykikinda, Nagybecskerek stb.). Ebben a magyar–szerb kontaktzónában a magyarság térnyerése volt megfigyelhető már 1850-től kezdődően. Ennek köszönhető, hogy itt volt az egyetlen magyar többségű járás már 1890-ben is (törökkanizsai 21 479 magyar = 50,7%), s az sem véletlen, hogy a bánsági magyarok (131 139 fő = 9,11%) több mint 70%-a (92 386 fő) Torontál vármegyében élt. Román–szerb viszonylatban megfigyelhető, hogy a két nép kontaktzónája a Kisbecskerek–Csakovár–Denta–Versecz–Fehértemplom–Ómoldova városok által jel-

zett vonal mentén jött létre, zömében azonban úgy, hogy tiszta szerb és román falvak mozaikjai alakultak ki. A kétnyelvű községek között mindössze 12 db volt szerb többségű, míg román többséggel 8 db rendelkezett e kontaktzónában. Németek betelepülése miatt vált háromnyelvűvé (szerb, német, román) Temeskubin, Mramorák, Csakovár, Kisbecskerek stb. A szerb–román kontaktzóna a Duna vonalától délre is folytatódott, uralkodóan homogén szerb falvakkal illetve homogén román falvakkal, a természetes együttélés és asszimiláció hiányával. Több, mint meglepő, hogy a Bánság területén összefüggő román–magyar kontaktzóna nem alakult ki. A két nagy etnikai tömböt elválasztotta egymástól a német telepes falvak és városok sorozata. Mindazok ellenére igaz a fenti megállapítás, hogy a kétnyelvű települések közül 24-ben román többség mellett a magyarság alkotta a kisebbséget (pl. Ó-Béba, Valkány, Öregfalu, Tógyér, Temeshódos, Ferendia stb.), de mindössze egy magyar többségű-kétnyelvű (magyar–román) település volt az egész Bánságban (Ómor). Románok által lakott települések között is mindössze 6 db magyar telepes falu funkcionált (pl. Udvarszálás, Végvár, Szapárfalva, Bunyaszegszárd), így magyar–román asszimiláció is csak a nagyobb, általában három-négynyelvű nagyobb városokban következhetett be.

Még az 1930-as évek német „nyelvsziget” ideológiáját terjesztő kutatói is elismerték (Petersen 1933), hogy a Bánság esetében nem beszélhetünk izolált nyelvi csoportokról. Az is tény azonban, hogy olyan mértékű etnikai keveredésről sincs tudomásunk, mint amit a kutatók egy csoportja feltételez. Elegendő arra a tényre utalni, hogy például a németeket a legritkább esetben telepítették más nemzetiségek által is lakott településekre, erről tanúskodnak Francesco Grisellini (1775) és az első katonai térképfelmérés (1784–87) szelvényei is. A legtöbb esetben azt látjuk, hogy a német telepes falvak szabályos alaprajzokkal és területi-igazgatási különállásukkal tűnnek ki (pl. Német- és Szerb-Párdány, Német- és Szerb-Módos, Német- és Szerb-Nagyszentmiklós, Német- és Magyar-Csanád stb.), de a többi nemzetiség elkülönülése is szembeötlő (pl. Horvát- és Szerb-Klári, Magyar- és Szerb-Padé, Horvát- és Szerb-Csene, Horvát- és Szerb-Bóka, Magyar- és Szerbszentmárton, Német-, Magyar- és Szerb-Csernye stb.).

E tényeknek is köszönhető, hogy például a bánsági németek 74,8%-a (289 920 fő) még 1910-ben is többségben élt saját településén (összesen 139 db). A bánsági németek Torontál vármegye 67 településén alkották a lakosság többségét (ebből huszonkilenc településen 90% fölötti arányt képviseltek, melyből 18 db a Haide területén volt) és itt élt a torontáli németek 69,4%-a (115 052 fő). Temes vármegye ötvenöt településén is a németek adták a lakosság többségét és itt élt a Temes vármegyei németek 85,4%-a (141 636 fő). Krassó-Szörény vármegye tizenhét településén többségben voltak a németek (24 350 fő), azonban több mint 83%-uk három bányavárosban (Oravicabánya 2084 fő = 52,2%, Stájerlakanina 8837 fő = 71,4%, Resicabánya 9435 fő = 54,3%) élt. A bánsági német településeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 65 db 90% feletti német lakossággal rendelkezett, ahol a bánsági németek 25,7%-a (99 778 fő) élt. Abszolút többséget (50–90%) a németek 72 db településén (173 112 fő = 44,6%), relatív többséget 11 db településen (17 030 fő = 4,4%) alkottak, további 90 db településen 10% feletti volt arányuk, de kisebbségben éltek.

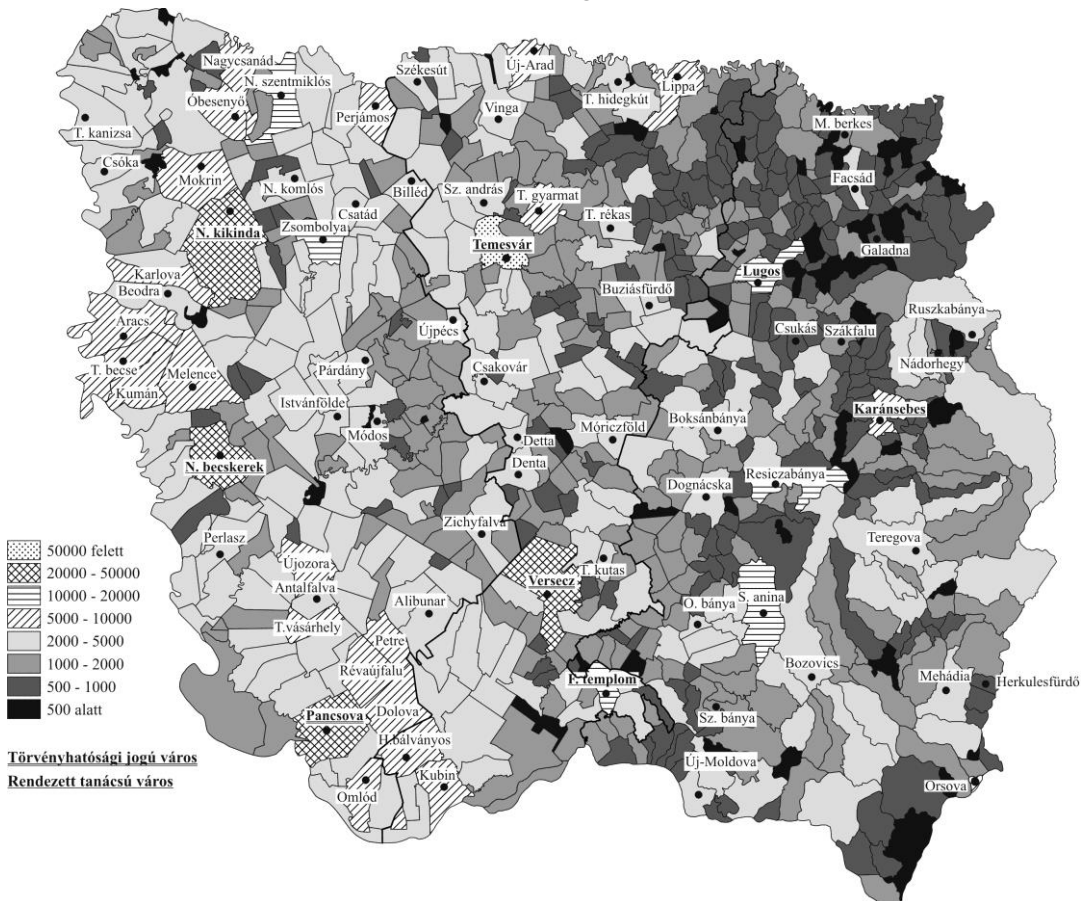
A Bánság 723 db településén éltek magyarok, de csak 36 db településen (ebből 30 db településen 90% felett) haladta meg az arányuk a 75%-ot. E települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db ilyen település volt. A vizsgált régió 18 db településén (Torontál vármegyében 14 db, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 db településén) a magyarság aránya 50–75% között változott, relatív többséget 10 db bánsági településen alkottak.

A románok Krassó-Szörény vármegye lakosságának (466 147 fő) 72,1%-át (336 082) alkották, úgy, hogy 279 db településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk. A 279 db telepü-

léből 224 db településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75–90% közötti, huszonhárom településen 50–75% közötti, míg négy településen relatív többséget alkottak. A fenti tények alapján megállapítható, hogy a vármegye 306 db településén (az összes település 84,5%) a románok éltek többségben. Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) szintén román többséggel rendelkezett. A vármegyében 85 db településen 75% fölé emelkedett arányuk, míg 31 db településen arányuk 50–75% között változott, hét településen relatív többségben éltek. Torontál vármegyében 17 db településen 75% feletti volt az arányuk, 14 db településen arányuk 50–75% közötti, míg három településen relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották a többségi nemzetiséget. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánság 463 db településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 db településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánsági románok 72,2%-a (427 670 fő).

2. térkép. A Bánság településeinek népességszám szerinti megoszlása (1910)

Map 2. The settlements of the Bánság population distribution (1910)

Forrás: saját szerkesztés

A szerbek területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Bánság 36 db településén emelkedett arányuk 90% fölé (Torontálban 21 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db). Ezekben a homogén szerb falvakban és városokban a bánsági szerbek 26,9%-a (76 443 fő) élt. A szerbek aránya 30 db bánsági településen (Torontálban 15 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db), 75–90% között változott és itt élt a

szerbek 20,4%-a (57 982 fő). Huszonhat bánsági településen arányuk 50–75% között volt (47 953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat településén és Temes vármegye két településén alkottak. A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19 292 fő) élt. Összességében a bánsági szerbek 70,9%-a többségben élt saját lakóhelyén. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szerbek száz bánsági településen éltek többségben. A Bánság 33 db településén 20–50% közötti volt a szerbek aránya, de kisebbségben éltek.

A szlovákok 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén rendelkeztek. Antalfalván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben két településen (*1. térkép*), míg 20% feletti kisebbséget öt bánsági településen alkottak.

A bolgárok Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyházán (763 fő = 30,2%) és Dentán (379 fő = 10,99%), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5–10% közötti arányban.

A krassovanok homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában (*1. térkép*), ahol Kengyeltő 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő = 92%, Kraszóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7195 fő).

A ruszinok a Bánság 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 db településén rendelkeztek. Csak Istvánhegyen (202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget (*1. térkép*), 20% feletti kisebbségben voltak két községben (Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnokszabadja 266 fő = 23,7%), ahol a románokkal alkottak két-nyelvű közösségeket.

A horvátok a Bánság 166 településén éltek, de mindössze 18 db településen haladta meg arányuk az 1%-ot, melyből tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Kőcse 359 fő = 36,2%, Kisszécsány 239 fő = 49,6%), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb számú kisebbséget (1121 fő) Sztarcsova községben.

A csehek a Bánság minimum 25 településén éltek, azt azonban tudjuk, hogy csak hat településen rendelkeztek 90% feletti súllyal: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezen túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkan (265 fő), illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő) is.

A Bánság kisebb etnikai töredékeiről tudjuk, hogy sokárok éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), montenegrinusok Temespéterin (816 fő = 88,6%), franciák Szenthubert, Nagy-ősz, Szentborbála és Károlyliget településeken, valamint morvák Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve olaszok Nádorhegy (41 fő), Ruszka-bánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken. A cigányokról a népszámlálási adatok mintegy ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt csak Cserestemes (39,4%) és Mácsóva (24,3%) településeken értek el, de itt is kisebbséget alkottak (*1. térkép*).

Nem érdektelen a települések nagysága és az egyes etnikai-nyelvi közösségek kapcsolatának vizsgálata a tekintetben sem, hogy a kulturális együtt vagy egymás mellett élés közösségeit feltárjuk. A kérdés egyértelmű: „Olvasztó tégely” volt-e a Bánság, ki tudott kit asszimilálni, volt-e multikulturalizmus? A választ csak úgy adhatjuk meg, ha az egyes településeken élő etnikumok számát vizsgáljuk meg.

A magyarok tekintetében megállapíthatjuk, hogy az egész Bánságban mindössze 20 db olyan település volt, ahol 2000–5000 fő közötti volt lélekszámunk (pl. Versec 3890 fő, Pancsova 3364 fő, Zsombolya 2266 fő, Nagyszentmiklós 2121 fő, Aracs 2299 fő stb.), melyből 15 db településen többségben éltek. Ötezer feletti magyar lakossal csak öt település (Lugos = 6875 fő, Nagyikinda = 5968 fő, Törökbecse = 5287 fő, Nagybecskerek = 9148 fő és Temesvár = 28 552 fő) rendelkezett, melyből csak Lugoson, Nagybecskereken éltek relatív és Törökbecsén abszolút többségben. Véleményem szerint csak a fenti tíz településen léphetett volna túl az interkulturalizmus a multikulturális kapcsolatok irányába, azonban tudjuk, hogy az egyes településeken belül is markáns területi elkülönülésben éltek.

A szerbek esetében mindössze tíz olyan település volt, ahol ötezernél több szerb élt (Versec 8602 fő, Nagybecskerek 8934 fő, Pancsova 8714 fő, Melence 8511 fő, Mokrin 6592 fő, Aracs 6753 fő, Homokbálványos 6115 fő, Karlova 5269 fő, Kumán 5913 fő), melyből a legnépesebb (14 148 fő) szerb közösség Nagyikindán volt. E tíz településből öt településen abszolút többségben éltek a szerbek, mindössze Versecen, Nagybecskereken, Nagyikindán, Pancsován és Aracson gondolhatták úgy a szerbek, hogy a többi nemzetiség get megismerve és elfogadva a multikulturális kapcsolatok szerint élnek.

A románok mindössze négy településen alkottak ötezer főnél népesebb közösséget (Lugos 6227 fő, Temesvár 7566 fő, Petre 5507 fő és Révaújfalú 5485 fő), melyből csak az utóbbi két településen éltek többségben, azaz Temesvár és Lugos románsága számára vált fontossá a német és magyar kulturális hatások megismerése és elfogadása. Néhány kétezer és ötezer fő közötti román közösség esetében ez még elképzelhető (pl. Karánsebes 3916 fő román stb.), de e települések száma tíz alatt maradt az egész Bánságban.

A németek száma tizenegy településen haladta meg az ötezer főt (pl. Temesvár 31 644 fő, Versec 13 556 fő, Fehértemplom 6062 fő, Lugos 6191 fő, Nagybecskerek 6811 fő, Nagyikinda 5855 fő, Pancsova 7467 fő, Resicabánya 9435 fő, Stájerlakanina 8837 fő, Zsombolya 8012 fő és Újarad 5054 fő), ahol a bánsági németek 28,1%-a (108 924 fő) élt. E bánsági városok németjei – örizve privilegizált társadalmi-gazdasági helyzetüket – elvárták, hogy a velük kommunikálni kívánó nemzetiségek tanulják meg és értsék a német nyelvet. Az együttgondolkodás és a multikulturalizmus hiányzott, amit a vallási törésvonalak is mutatnak.

II.1.3. Vallási törésvonalak

A különböző etnikumok közötti akkulturáció mértékét és irányát meghatározta a Bánságba való érkezés ideje, a magyarsághoz és egymáshoz való viszony, a gazdasági élet, a kisebbségi politika, és főleg a vallás. Történetileg a legrégebbi gyökerei a román–szerb és a bolgár–német–magyar vallási együttélésnek voltak.¹¹ A vallási tolerancia azonban nem jelentette a társadalmi-gazdasági egyenrangúságot. A Bánság gazdasági, társadalmi, szociális és kulturális tereiben differenciáltság, hierarchia és elkülönülés volt a meghatározó.

A szerbek és a románok a Bánságban is jól körülhatárolható, önálló nemzeti egyházszervezettel rendelkező befolyásos társadalmi csoportot alkottak. Azaz vallási autonómiájuk biztosítva volt és az államegyházi keretbe semmiképpen sem volt szűkebb körű, mint a katolikus vagy a protestáns vallásoké. A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. A Bánságban 1869-ben az összlakosság közel hatvan százaléka (790 552 fő) ortodoxvallású, valamivel több, mint egyharmada (451 418 fő) római katolikus vallású volt. A régió egyértelműen a nyugati és a keleti kereszténység összeütközési területe, melybe a kisebb vallási csoportok csak színező elemként játszottak szerepet (3. térkép). A Bánság egyetlen megyéjében sem alakult ki római katolikus többség, ehhez Torontál vármegye állt a legközelebb (3. táblázat), ugyanakkor

valamennyi megyében abszolút vagy relatív ortodox többség volt. A görög keleti (ortodox) vallást gyakorlók 1848-ig a karlócai metropolita felügyelete alá tartoztak, s csak ekkor különül el a román ortodox egyház, melynek a Bánságban két püspöksége (Temesvár, Karánsebes) alakul ki. A római katolikus vallás követői a csanádi püspökség (székhelye: Temesvár) egyházigazgatási területéhez tartoztak. A nyugati kereszténység megerősítését szolgálta a lugosi görög katolikus püspökség 1850. XII. 12.-i alapító rendelete, melyet IX. Pius pápa 1853. XI. 26-án kanonizált. A területe Arad, Temes, Torontál, Krassó-Szörény és Hunyad vármegyékre terjedt ki. Sikerült számos új egyházközséget szervezni, így 1869-ben a Bánság lakóinak 2,3%-a (29 401 fő) tartozott e vallás követői közé. A lugosi görög katolikus püspökség súlypontja azonban nem a Bánságra esett (1869-ben mindössze tizenkettő településen *(3. térkép)* alkottak többséget és 1904-ben *főesperességei* (esperességei) az alábbiak voltak: *székesegyházi* (lugosi, buziási, vermesi), *temesvári* (temesvári, csákovai, torontáli), *oravicai* (oravica, bogsáni, váradi), *vajdahunyadi* (vajdahunyadi, bábolnai, kudzsiri, nagyhalmágyi), *hátszegi* (hátszegi, zsilvölgyi, várhelyi). 1900-ban 159 parókiája volt és 1914-ben nyitották meg Lugoson az egyházmegye tanítóképző intézetét. A református és evangélikus hívők száma (28 928 fő, ill. 9109 fő) együttesen sem érte el a három százalékot *(3. táblázat)*, s mindössze tizenöt településen alkották a lakosság vallási többségét *(3. térkép)*. Az izraeliták egyetlen településen sem éltek többségben, a három megyeszékhelyeken élt egyharmaduk, a legmagasabb arányt Temesváron érték el (3982 fő = 12,4%).

3. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1869)
Table 3. The religious breakdown of the Bánság (1869)

Megye	Lakosság (fő)	Római kat.		G. kat. (fő)	Evang. (fő)	Ref. (fő)	Ortodox		Izraelita		Egyéb (fő)
		fő	%				fő	%	fő	%	
Krassó	262 514	40 967	15,6	14 068	1 129	1183	203 802	77,6	1 335	0,5	60
Szörény	101 388	9 821	9,7	8	296	6	91 209	90,0	45	0,0	3
Temes	345 182	114 378	33,1	12 221	8 259	254	202 970	58,8	2 777	0,8	96
Torontál	491 040	225 178	45,9	2 120	15 403	6401	237 877	48,4	3 891	0,8	64
N.becskekerek	19 666	8 369	42,6	9	730	266	9 203	46,8	1 089	5,5	–
Nagykikinda	18 834	5 752	30,5	8	91	7	12 486	66,3	489	2,6	1
Pancsova	16 888	5 528	32,7	11	1 212	220	9 678	57,3	193	1,1	46
Temesvár	32 223	20 631	64,0	302	1 120	629	5 487	17,0	3 982	12,4	72
Versec	21 095	11 635	55,2	8	203	43	8 630	40,9	576	2,7	–
F. templom	8 284	6 254	75,5	–	27	11	1 879	22,7	113	1,4	–
Vinga	4 552	4 261	93,6	–	18	1	225	4,9	47	1,0	–
Lugos	11 654	4 568	39,2	646	438	88	4 779	41,0	1 118	9,6	17
Karánsebes	3 512	1 076	30,6	–	10	–	2 347	66,8	79	2,2	–
Összesen	1 336 832	458 418	34,3	29 401	28 928	9109	790 552	59,1	15 734	1,2	359

Forrás: Népszámlálás 1869

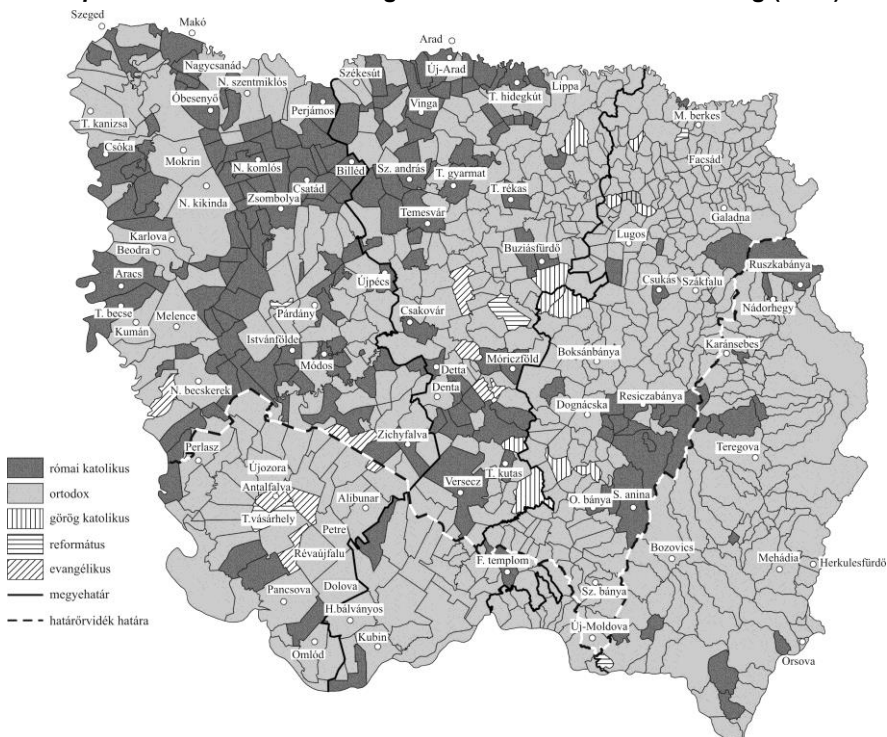
Az egyes vallási csoportok vonatkozásában fontos annak vizsgálata, hogy a saját településen belül többségi vagy éppen kisebbségi helyzetben gyakorolhatta vallását annak lakója. A Bánság egész területét tekintve *(4. táblázat)* megállapítható, hogy a reformátusok és a görög katolikus vallásúak szóródtak szét leginkább, 57–58 százalékuk vallási kisebbséget alkotott lakóhelyén. A római katolikus vallás követőinek 23,1%-a (105 765 fő), míg az ortodoxok 6,5%-a (51 275 fő) gyakorolta vallását saját településén kisebbségi helyzetben.

4. táblázat. A vallásukat településeiken belül vallási kisebbségi helyzetben használók száma (1869)

Megye	Lakosság (fő)	Római kat.		G. kat.		Evangélikus		Református		Ortodox	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Krassó	274 168	15 666	34,4	8 441	57,4	1557	100	862	67,8	5 191	2,5
Szörény	104 900	2 883	26,4	8	100	306	100	6	100	810	0,9
Temes	411 336	24 923	15,9	6 630	52,9	4493	46,6	2624	53,4	31 702	14,5
Torontál	546 428	62 293	25,4	2 148	100	3622	20,7	1751	25,4	13 572	5,1
Összesen	1 336 832	105 765	23,1	17 227	58,6	9978	34,5	5234	57,5	51 275	6,5

Forrás: Népszámlálás 1869

A legnagyobb római katolikus közösségek Torontál vármegye három nagyvárosában és Lugoson szorultak kisebbségbe az ortodoxokkal szemben (3. táblázat), amely olykor komoly vallási konfliktusokat is eredményezett. Az egyes vármegyék közötti differenciák (4. táblázat) alapján megállapítható, hogy az egykori Bánsági-Határörvidék területe homogén ortodoxok által lakott régió (pl. Szörény vármegye), ahol a többi vallás követői együtt sem érték el az összlakosság tíz százalékát.

3. térkép. A Bánság településeinek vallási tagolódása (1869)**Map 3. The articulation of religious communities in the Bánság (1869)**

Forrás: Népszámlálás 1869 alapján saját szerkesztés

A Bánság lakóinak települési szintű vallási összetétele nagyfokú homogenitást mutat (3. térkép). A római katolikusok 176 db településen (Torontálban 110 db, Temesben 40 db, Krassóban 16 db, Szörényben 10 db) kilencven százalék feletti arányban éltek, ugyanakkor 45 db településen arányuk 50–90% között változott. Az ortodoxok 417 db településen (Torontálban 53 db, Temesben 91 db, Krassóban 184 db, Szörényben 89 db) éltek kilencven százalék feletti arányban, 150 db településen pedig arányuk 50–90% között változott. Az evangélikus többségű falvak száma mindössze tíz, melyből hat esetében az összlakosság-

nak több mint kilencven százalékát alkották. Az evangélikus vallás követőit általában összekapcsoljuk a szlovák nyelvű lakossággal, ez a régióban csak részben igaz (pl. Antalfalva, Lajosfalva, Tót-Aradác stb.) ugyanis az egész Bánságban volt két olyan település is, ahol evangélikus németek éltek (Franczföld és Liebling). A reformátusok késői betelepülésének lehetősége azt eredményezte, hogy mindössze öt református többségű település volt a Bánságban, melyből négyben (Magyar-Ittebe = 2146 fő, Debeljácsa = 2988 fő, Rittberg = 2287 fő, Bunya-Szegszárd = 170 fő) élt a bánsági református magyarok több mint kilencven százaléka. Az ötödik református többségű településen (Szent-Helena = 469 fő) csehek éltek, akiknek közel fele római katolikus (230 fő), illetve több mint fele református (239 fő) volt. A görög katolikus vallásúak mindössze négy településen éltek kilencven százalék fölötti arányban, melyből Nagy-Tikvány (2098 fő) és Váradia (2022 fő) esetében emelkedett számuk kétezer fő fölé.

A Bánság 816 db települése közül mindössze tíz olyan volt, ahol egy vallás követői nem éltek ötven százalék feletti abszolút többségben. A tíz relatív vallási többségű településből hat Temes (Gattaja, Birda, Folya, Buttyin, Szkulya és Klopodia), kettő Krassó (Lugos, Székás) és egy-egy Torontál (Nagybecskerek) ill. Szörény (Orsova) vármegyében volt.

A nyugati és keleti kereszténység területi-települési elkülönítése (3. térkép) lehetővé teszi a két vallás közötti kontaktzóna illetve választóvonal megrajzolását. Homogén római katolikusok által lakott terület (tömb) – ellentétben az ortodoxokkal – nem alakult ki még mikroregionális szinten sem, ehhez legközelebb az ún. Haide területe (az Aranka és a Bega között) állt, ahol huszonöt németek által lakott település közt csak Nagykomlós és Temeskenéz ortodox román lakói maradtak szigetként. Makro regionális szinten az Újarad–Temesvár–Versec–Nagybecskerek–Nagykikinda–Nagyszentmiklós városokat összekötő vonal által közrezárt területen alakult ki római katolikus többség. E terület százhatvanöt településéből 121 római katolikus többségű (a lakosság 74%-a) volt, s itt élt a bánsági római katolikusok 55%-a. A fennmaradó negyvennégy település ortodox többségű volt (a lakosság 26%-a), ahol a bánsági ortodox vallásúak alig nyolc százaléka élt. Ezen túlmenően a Bánság területén három kisebb római katolikus sziget is kialakult, az egyik Pancsova és környéke, a másik kettő a Bánsági-hegyvidéken. Jelentősebb a Krassó vármegyei bányavárosok (pl. Resicabánya, Oravicabánya, Stájerlakanina stb.), ahol a németekkel együtt a krassovánok alkottak homogénnek tekinthető római katolikus vallási szigetet. A Polyana-Ruszká-hegység nyersanyagainak kitermelésére és feldolgozására létrejött bányavárosok (pl. Ruszcabánya, Ruszki-ca, Nadrág, Nándorhegy stb.) római katolikus vallású lakóinak száma nem érte el a háromezer főt. Az ortodoxok az egykori Bánsági-Határőrvidék mellett Krassó vármegyében, valamint Temes vármegye keleti – hegy és dombvidéki – területein is homogén tömbben éltek.

A választóvonal és egyben törésvonal a keleti és nyugati kereszténység futását tekintve itt a legbizonytalanabb. A római katolikus vallás keleti sarokköveit (bástyáit) Lippa–Temesrékas–Buzias–Rittberg–Móriczföld–Nagyzsám–Temeskutas jelentette, míg az ortodox vallás nyugati sarokköveit (bástyáit) Féregyháza–Temeszsadány–Csernegyház–Gyírok–Zsebely–Gilád–Bánlak jelezte. A fenti településekkel jelzett észak-dél irányú 20–30 km széles sávban a települések vallási képe mozaikszerű változatosságot mutat (3. térkép). E vonalon volt a Bánság fővárosa Temesvár, melytől nyugatra római katolikus, keletre ortodox vallási homogenitás jelentkezett.

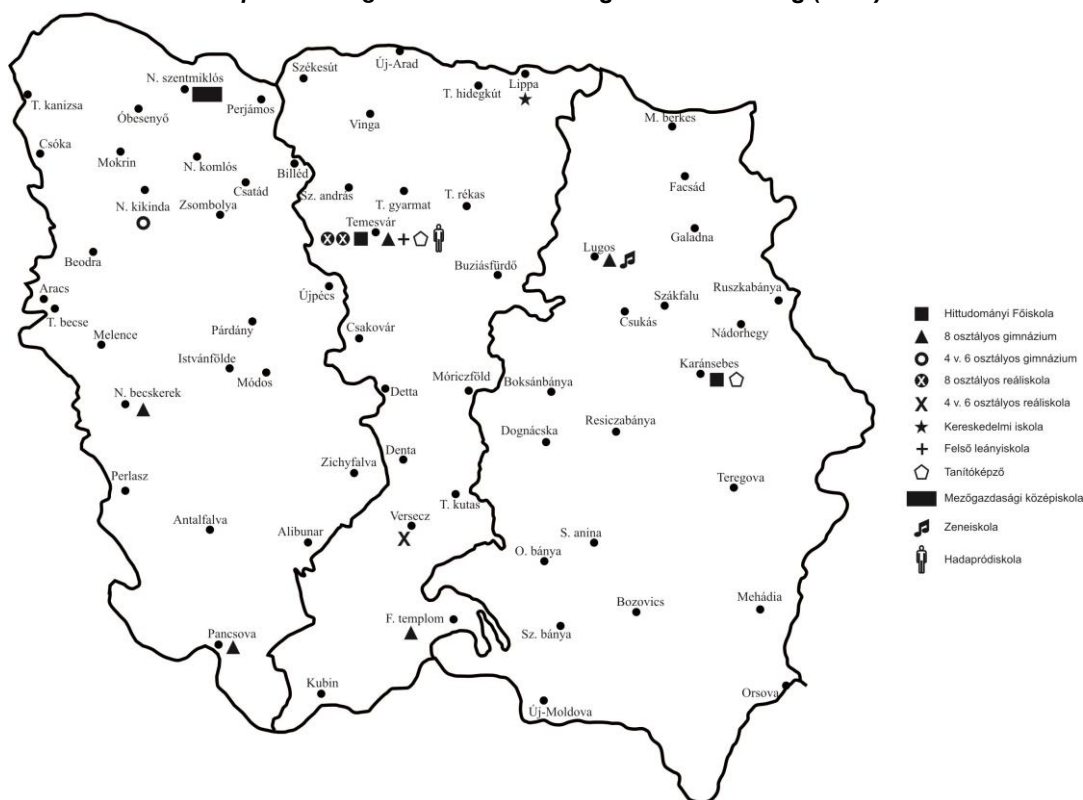
II.1.4. Az oktatás keretei és törésvonalai

A dualizmus kori bánsági interkulturalizmushoz ugyan úgy hozzá tartozott a nemzeti-ségi nyelven (4. térkép) folyó felső- és középfokú oktatás (pl. karánsebesi román nyelvű hittudományi főiskola, temesvári német-latin nyelvű hittudományi főiskola stb.), mint a

nemzetiségi sajtó megjelenése vagy a nemzetiségek kiemelkedő egyéniségeinek szabad megnyilatkozásai. A Bánság tanügyi helyzetéről képet alkothatunk az 1900. évi népszámlálás statisztikai összesítéséből (5–7. táblázat). Élesen elkülöníthetők a magyar és nemzeti ségi nyelvű iskolák. Az állami, községi és felekezeti népiskolákban (1184 db) összesen 197 594 gyermek tanult, mely a tankötelesek 77,2%-át jelentette. A tanítók és tanítónők (2306 fő) 87,5%-a magyar nyelven is tudott oktatni, amely az országos értéktől (93,8%) jóval alacsonyabb szintet jelentett. A törvényhatósági jogú városok népiskoláinak tanítói képesek voltak magyar nyelven is oktatni, azonban Krassó-Szörény megyében ez alig haladta meg a 60%-ot. Az elemi iskolák számának és felekezeti megoszlásának vizsgálata szerint, mind országos, mind bánsági (5-6. táblázat) szinten az osztatlan, egy tanerőre alapozott négy elemi volt a domináns iskolatípus. Nem elhanyagolható tény, hogy Temes megyében a népiskolák 74,2%-a már hatosztályos volt, míg Torontál megyében 62,1%-a, addig Krassó-Szörény megyében negyven százalékon (40,3%) állt az arány. Az iskolák vallási differenciálódásának anomáliáit a községi és állami iskolák országos értéktől magasabb aránya enyhítette.

4. térkép. A Bánság közép- és főiskolái (1890)

Map 4. The high schools and colleges of the Bánság (1890)

Forrás: saját szerkesztés

A tankötelesek etnikai-vallási megoszlása szorosan korrelált a Bánság etnikai-vallási megoszlásával (8. táblázat). A bánsági magyarok 1900-ban az összlakosság 12,6%-át (201 135 fő) adták, az elemi iskolák (1209 db) több mint egynegyede (318 db) viszont csak magyar nyelvű volt. Mindazok ellenére, hogy a tisztán nemzetiségi nyelvű elemi iskolák száma a Bánságban sem tükrözte az etnikai-nyelvi viszonyokat (csak német nyelvű iskola

egy, csak szlovák nyelvű iskola egy, csak román nyelvű iskola kilencvenhat és csak szerb nyelvű iskola huszonegy), a vegyes tannyelvű elemi iskolákkal együtt azonban biztosították az egyes nemzetiségek anyanyelvi oktatásának alapfeltételeit. Jó példa erre, hogy Krassó-Szörény vármegye 360 db településén a lakosság (466 147 fő) 72,1%-át (336 082) a románok alkották, úgy hogy 279 db településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégabalázd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 db településből 224 db településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75–90%, illetve 27 db településen 50–75% közötti. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 db településén (84,5%) a románok éltek többségben. Krassó-Szörény megyében 62 kizárólag román és 266 román–magyar elemi iskola működött, mely mindenképpen figyelemre méltó, gyakorlatilag minden románok által lakott településen működött legalább egy román nyelvű elemi iskola, igaz nyolcvan százaléukban néhány tantárgyat (pl. történelem, földrajz stb.) magyar nyelven kellett tanulni.

A tanítók aránya (6. táblázat) négy hitfelekezet (római katolikus, görög katolikus, evangélikus és izraelita) esetében haladta meg lényegesebben a teljes lakosságon belüli arányukat (4. táblázat), ami minden bizonnyal e felekezeti iskolák nagyobb számát és az e felekezetekhez tartozó lakosság körében az iskolával szembeni erősebb keresletet jelzi.

5. táblázat. A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 5. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

	Krassó-Szörény	Temes	T.vár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyar-ország
Népiskolák	439	360	19	9	348	9	1184	16 725
Tanszemélyzet	576	616	103	63	893	55	2306	28 629
Magyar nyelven oktatni képes	373	563	103	63	861	55	2018	26 868
Tankötelesek	71 152	69 048	8009	3546	101 046	3085	255 886	2 936 759
Magyar anyanyelvű tankötelesek	2718	5 302	2394	381	18 242	372	29 409	1 519 933
Magy. anyanyelvű a tanköt. %-ban	3,06	7,68	29,89	10,74	18,05	12,06	11,49	51,76
Tanulók száma	45 728	58 067	6008	2775	82 553	2463	197 594	2 278 482
Magyar anyanyelvű tanulók	2160	4 452	2497	486	16 063	356	26 014	1 293 480
Magyar anyanyelvű tanulók %-ban	4,58	7,53	29,17	13,77	18,97	11,90	13,16	54,24
Magy. tan. a magyar tanköt. %-ban	79,47	83,97	104,3	127,56	88,06	95,7	88,76	85,09

6. táblázat. A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 6. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

	Krassó-Szörény	Temes	T.vár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyar-ország
Népiskolák száma	439	360	19	9	348	9	1184	16 725
Ebből: egy tanerős	369	301		168		838		12 169
5-6. osztályos	177	288		227		692		9 459
állami	36	40	–	–	41	11	128	1 683
községi	163	98	8	5	144	–	418	1 771
Róm. katolikus	17	45	7	–	55	–	124	5 500
Görög katolikus	25	18	–	–	5	–	48	2 072
Görögkeleti	195	154	6	3	85	1	444	1 795
Evangélikus	2	4	–	–	5	–	11	1 394
Református	4	3	–	–	4	–	11	2 095
Izraelita	2	–	–	–	5	–	7	503

7. táblázat. A Bánság elemi iskoláinak néhány jellemzője (1900)**Table 7. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)**

Iskola	K-Sz.	Temes	T.vár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyaró.
csak magy.	65	76	15	8	143	11	318	10 325
ném.–magy.	26	66	1	–	67	–	160	720
szlov.–magy.	–	1	–	–	5	–	6	1 224
rom.–magy.	266	124	3	–	28	–	421	808
szerb–magy.	17	68	3	3	85	1	177	308
egyéb–magy.	7	–	–	–	3	–	10	40
csak román	62	22	–	–	12	–	96	2 157
csak szerb	5	6	–	–	10	–	21	135
Összesen	448	363	22	11	353	12	1209	17 146

5–6–7. táblázat forrása: Népszámlálás 1900

8. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910)**Table 8. Distribution of the population of the Bánság by ethnicity and religion (1910)**

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög kat.	Római kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izraelita	Egyéb
		fő	%							
Krassó-Szörény										
Összesen	466 147	337 153	72,3	20 006	90 479	10 400	2 875	142	4795	297
Román	336 082	316 216	94,1	17 239	2 400	29	20	29	13	136
Magyar	33 787	599	1,7	338	19 273	9 784	929	68	2787	9
Német	55 883	478	0,8	104	51 507	195	1 609	19	1961	10
Szlovák	2 908	18	0,1	169	2 402	16	275	23	5	–
Rutén	2 351	248	10,5	2 051	41	–	–	–	11	–
Horvát	319	25	7,8	11	280	–	1	–	1	1
Szerb	14 674	14 468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20 143	5 101	25,3	51	14 447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	500 835	232 057	46,3	12 381	221 175	11 135	13 611	160	9734	582
Román	169 030	156 813	92,8	11 307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79 960	1 565	1,9	568	59 440	10 351	1 560	113	6334	29
Német	165 883	590	0,3	96	151 052	455	10 308	10	3288	84
Szlovák	3 080	167	5,4	152	1 007	46	1 698	1	9	–
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	–	–	1	–
Horvát	350	29	8,3	5	306	–	7	–	3	–
Szerb	69 905	69 216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12 597	3 668	29,1	108	8 440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	615 151	286 642	46,6	3 828	279 793	12 549	24 905	115	6114	1205
Román	86 937	83 324	95,8	2 931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128 405	1 223	0,9	456	108 279	12 182	1 679	56	4425	105
Német	165 779	352	0,2	51	155 469	288	7 934	5	1628	52
Szlovák	16 143	25	0,1	23	401	54	15 239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	–	–	–	–	–
Horvát	4 203	28	0,6	8	4 160	–	2	–	5	–
Szerb	199 750	198 130	99,2	184	1 069	12	19	2	13	321
egyéb	13 923	3 555	25,5	171	10 136	6	10	–	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

III. Összegzés

A Bánságra jellemző, hallatlanul nagy etnikai-vallási-kulturális tarkaság alap elemei a XVIII. század végére kialakultak, s kisebb-nagyobb változásokkal a II. világháborúig fennmaradtak. A bánsági gazdasági-termelési módból adódó különbségek, a földrajzi-területi tényezők, a közigazgatási-politikai hagyományok, a nagyhatalmak és civilizációk harca és hatása a térségben, amelyet sajátos tartományként igyekeztek kialakítani, valamint az etnikai-nemzetiségi tényezők egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az itt élő etnikumok népességi-területi arányukra hivatkozva történelmi jogait korán megfogalmazták.

A dualizmuskor bánsági társadalmán belül kétségtelenül kialakultak többnyelvű, részen és valamennyire lebegő etnikai identitású csoportok, azonban sem a számuk, sem asszimilációjuk nem volt jelentős. A kulturális vagy akár a nyelvi asszimiláció azonban még körükben is elválasztandó az etnikai identitástudat váltástól. Mivel a régió lakosságának minden etnikai csoportja saját nemzeti mozgalmá központjától (Budapesttől, Bukaresttől vagy akár Belgrádtól) távol élt a kizárólagosságra törekvő áramlatok egyike sem tudott átütő erővel hatni. A más-más felekezetű etnikumok (svábok, magyarok, románok, szerbek, bolgárok, csehek, szlovákok) párhuzamos és egyidejű jelenléte egy olyan toleráns polgári szellemet generált, amely a bármely oldalról jövő nacionalista túlzásokat képes volt kordában tartani és kezelni. Ez az interkulturális modell 1920-ig működött, napjainkra megszűnt, így kétséges, hogy maradt e belőle annyi, hogy építeni lehet rá az európai integrálódás során.¹² A Bánság ma is egy közbeeső világ, amelynek múltból hozott kulturális értékei révén nagy lehetőségei vannak a jövőt illetően.

A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére a bánsági etnikai töredék népeknél is létezik egyfajta bánsági öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. A régió többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. Az európai sokféleséggel összekötő hidat, a többnyelvűséget napjainkra elvesztette a régió. A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. Tovább szegényedett a Bánság kulturális arculata, egyhangúbb lett és az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve éltek végnapjaikat.

Az egykori „Kis Európának” nevezett Bánságban a kulturális sokszínűség nyomai – mind a néptöredékek szórvány csoportjaiban, mind pedig az egymás mellett élő különböző vallásfelekezetekben – megmaradtak. Ez az örökség bánsági emlékezetünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyománya – a sokféleség és összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága.

JEGYZETEK

1. A tolerancia, mint alapvető sajátosság ma már többször előfordul a Bánságot tárgyaló tanulmányokban. Például V. Neumann (1996) szerint a többnyelvűség és multikulturalitás már régóta közös hagyomány a bánsági lakosság körében, illetve az etnikai csoportok a múltban is pozitívan viszonyultak egymáshoz és a többnyelvűséghez. Victor Neumann a többnyelvűséget és a multikulturalitást tartja a regionális bánsági identitás fő elemének, és szerinte a betelepült románok ma is gyakran elsajátítják a többnyelvűségi ideológiát. Bár azt is megjegyzi, hogy a Bánságot elárastották az olyan, Olténiából, illetve Moldovából betelepülő románok, akiknek nincs tapasztalatuk a multikulturalitással vagy a többnyelvűséggel kapcsolatban. A multikulturális regionális identitás fő ellenségének mégis a román központi politikusok és a helyi román nyelvű sajtó nacionalista hozzáállását és az oktatásra gyakorolt befolyását tartja.

2. David Miller azt hangsúlyozza, hogy a dinamikus, demokratikus dialógusok és folyamatok a kultúrát folyamatosan alkotják és újraalkotják, ezzel dialógikus módon a különféle identitásokat is alakítják és újraalakítják, definiálják és újradefiniálják. „Ezek az identitások azonban semmiféleképpen sem kötöttek, és a csoportok a környezetükhöz alakítják önmeghatározásukat” (Miller, 2000).
3. Más szerzők kiélezettebben fogalmaznak. Például Bodó Barna (1998) a „befogadó-Bánság” elnevezést említi, de számára ma már a román többség viselkedése éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Véleménye szerint a tolerancia inkább a megtűrés szintjén nyilvánul meg a helyi (temesvári) politikában, a kisebbségi igényektől viszont vita nélkül eltekintenek. L. Chelcea román szempontból vizsgálja a kérdést (Chelcea 2006). Megállapítja, hogy a bánsági román lakosság a kisebbségekhez hasonlóan használja a „jövevény” és „helybeli” megjelöléseket, s az etnikai csoportok közti tolerancia nem mindig jellemezte a bánsági viszonyokat. Példaként a két világháború közötti románosítást említi az adminisztrációban és a gazdaságban, amikor a helyi román elit magához ragadta a hatalmi pozíciókat, és azt a kisebbségekkel szemben érvényesítette. A multikulturális identitás születését ő az államszocializmus idejére datálja. Szerinte akkorra a bánsági lakosság kifejlesztette regionális identitását a bukaresti központi államhatalommal szemben. A „helybeli” bánságiak kezdték magukat civilizált, kulturált, szorgalmas és toleráns embernek tekinteni, a kelet-romániai központ képviselőit és a keleti megyékből bevándorló embereket viszont balkáni, elmaradott, lusta, korrupt, kulturálatlan nacionalista tömegnek tartották. A pozitív regionális önkép kialakításának ekkor fontos elemét képezték a „nyugati” kisebbségek: a németek és a magyarok. Ilyen módon a románok regionális identitásában pozitív tényezőként jelent meg a kisebbségekkel való együttélés. Ugyanez befolyásolta történelemszemléletüket is, a korábbi nacionalista diskurzusok helyére a multikulturális történetek kerültek.
4. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.; Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55–68.; Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25–45.; Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzeti-ségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
5. Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó, p. 421.
6. Uo.
7. Uo.
8. Bodó B. (szerk.) (1998): Nagyvárosi szórványok. Szórvány füzetek. Temesvár. p. 77–83.; Chelcea, Liviu (2006): Why did the Banat region become multicultural? Social Transformations and Collective Memory in a Romanian Region.
9. Petteri Laihonon (2006): Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánságról. Korunk 2006. jan.
10. Bodó B. (szerk.) (1998): i. m.; Chelcea, Liviu (2006): i. m.
11. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged, p. 369.
12. Gulyás L (2004): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bodó B. (szerk.) (1998): Nagyvárosi szórványok. Szórvány füzetek. Temesvár. p. 77–83.
- Chelcea, Liviu (2006): Why did the Banat region become multicultural? Social Transformations and Collective Memory in a Romanian Region.
- Cole, J. W.–Wolf, E. R. (1974): The Hidden Frontier - ecology and ethnicity in an alpine valley. N. Y.
- D. Miller (2000): Citizenship and National Identity (Polity Press, Cambridge, Blackwell Publishers Ltd.) Oxford, p. 324.
- Gulyás L (2004): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.

- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55–68.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25–45.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hegedűs A.: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon.
- Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17–36.
- Kocsis K. (1999): Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében. In: Bulla Béla–Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza, Budapest pp. 339–358.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó, p. 421.
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged, p. 369.
- Marjanucz L. (2007): A Temesi Bánság birtokviszonyai a XVIII. század végén. In: Európai kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konf. (szerk.: Gulyás L.) Szeged, pp. 545–550.
- Petteri Laihonon (2006): Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánságról. Korunk 2006. jan.
- Rogers B. (2005): Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Z.–Majtényi B. (szerk.): Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Rejtjel Kiadó, Budapest, pp. 112–127.
- Victor N. (2006): The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays. Bucharest, University Press. p. 243.
- Wolf, Josef (2004): Development of ethnic structure in the Banat 1890–1992. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Wien, p. 94.

HORVÁTH GYULA*

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TERÜLETI FEJLŐDÉS KÉT KOMPONENSÉRŐL **

ABOUT TWO COMPONENTS OF REGIONAL DEVELOPMENT IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

ABSTRACT

Two questions will be discussed in the following paper, which, on the basis of the European Union's regional policy document plans, are considered symptomatic in the declining competitiveness of Eastern and Central European spatial policy and will be listed among the key factors in the preparation for the new programming period. These are the following: the institutional balance point of spatial development and the inevitable factor of knowledge-based development, research and development. Before the examination of these factors of content, the declining competitiveness of regional policy will be discussed in European comparison.

In the period of the preparation for the new Structural Policy, besides the objectives of supports, resources and mechanisms of structural instruments, the exploitation of the new driving forces of spatial development must also be taken into consideration. The former question is related to the representation of national interests in the EU, the latter task belongs to the domain of national sectoral policies and institutional structures. The modification of factors shaping spatial development necessitates the transformation of the system of objectives, instruments and institutions of regional policy. This also implies the enforcement of national interests.

1. Új elemek az európai fejlődési paradigmában

Az Európai Unió 2007–2013 közötti programozási időszakának a felén túl vagyunk, a végéhez közeledünk. A lezárult négy teljes év, illetve a 2004–2006 közötti két és fél év tapasztalatai alapján már véleményt nyilváníthatunk a strukturális és kohéziós politika számos kérdéséről. A következtetések összegzése az új programozási időszakra való felkészülés miatt fontos. Az uniós fejlesztéspolitikai követelmények és ajánlások alkalmazásának áttekintéséből levont tennivalók legalább olyan fontosak, mint az új közösségi struktúrapolitikai elképzelések ismerete, a jövőbeli kohéziós politika befolyásolása, a támogatási célok optimalizálása.¹

Az unió gazdaságában zajló kedvezőtlen változások egyik előre látható következménye az lesz, hogy az eddig alkalmazott struktúrapolitikai alapcélok közösségi finanszírozása nem bővül. A fejlesztési alapfilozófia hatását a nemzeti politikák és a fejlesztési szereplők addicionális forrásaival lehet majd fokozni. A válságból való kilábalás időszakában – az új európai területi fejlődés érdekében – értelemszerűen meg kell erősödnie az Európai Unió

* Az MTA doktora, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Pécs.

** A tanulmány a szerzőnek a Szempontok a kelet-közép-európai területfejlesztés megújításához az uniós változások tükrében c. dolgozata felhasználásával készült. [Megjelent: Bottlik Zs., Czirfusz M. et al. (szerk.): Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány. Budapest: ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, 2012. pp. 85–100.]

fejlesztési integrációt ösztönző politikájának. A strukturális támogatások felhasználásában a helyi-regionális közösségek és nemzeti költségvetések hozzájárulásának, illetve a különböző szintű stratégiai döntéseknek lényegesen nagyobb szerepe lesz.²

A strukturális politika megvalósítását szolgáló, valamennyi tagországra érvényes alapelvek sikeres alkalmazása a nemzeti regionális politikai szervezetrendszer korszerűsítését is megköveteli. Számos állam – pl. Görögország és a kelet-európai új tagországok többsége – azonban erre a szempontra nem figyelt. Az unió tagállamainak egy részében az alapelvek következetes alkalmazása növelte a regionális fejlesztések hatékonyságát, erősítette a kohéziót. Az utóbbi időben egyre határozottabban megfogalmazódó új támogatáspolitikai célkitűzés, a versenyképesség fejlesztése a régiók fenntartható fejlődését kívánja szolgálni. S ami talán a legfontosabb, az uniós tagság nem szűkíthető le a strukturális támogatások megszerzésére, hanem a közel 500 millió fős piac kiaknázása lehet a fejlesztési integrációból fakadó legfontosabb előny.

Ebből következik, hogy a regionális politika továbbfejlesztésének módja egy országban sem kizárólag az újraelosztás mértékében, a támogatások megszerzésében és allokálásában, hanem a belső és a külső erőforrások együttes mobilizálásának lehetőségeiben keresendő.

Az elmaradottság mérséklése, a régiók fejlesztése az Európai Unió egyik fontos stratégiai célja, költségvetésének egyharmadát erre fordítja. A területi különbségek mérséklésére a közös költségvetésből a tagállamok, illetve azok régiói – fejlettségük színvonalától függően – jelentős támogatásokat kapnak. Ezek ellenére az egyes tagállamokban a régiók rangsorában csak akkor következtek be előnyös változások, ha az uniós támogatások felhasználása hosszú ideig *következetes strukturális politikán* nyugodott. Ha a régiók fejlesztési politikájukban nem a hagyományos infrastrukturális elemek fejlesztésére koncentráltak, hanem a modern területfejlesztési hajtóerőkre (innováció, üzleti szolgáltatások, modern iparszervezési megoldások, K+F, humán erőforrás-fejlesztés) összpontosították erőfeszítéseiket. Azok a régiók, amelyek kizárólag az Európai Unió támogatáspolitikájától várták boldogulásukat, és az éppen aktuális fejlesztéspolitikai célok megvalósítására törekedtek, nem voltak képesek relatív pozíciójukon javítani.

Az Európai Unió tagországainak többségében ma már nyilvánvaló, hogy a *hatalommegosztás és a több szintű kormányzás intézményei* fokozzák a gazdasági teljesítőképességet és a jólétet az egyes régiókban. A lobbista politikus helyébe a helyi autonóm fejlődés hosszú távú garanciáit törvényekkel szabályozó, az európai együttműködést szorgalmazó, a regionális szereplők közötti partnerkapcsolatokat építő, fejlesztő típusú politikus lép. Számtalan nyugat-európai régió sikeres fejlődése mutatja e magatartás eredményességét, kiemelkedő szerepét a regionális identitás megteremtésében is.

Kedvezőtlen jelenségnek kell tekintenünk azt, hogy az Európai Unióhoz történő csatlakozás folyamata központosító hatású volt valamennyi új tagországban. A nemzeti fejlesztési tervek felülről lefelé építkeztek, a programok kidolgozásában a központi kormányzatnak szinte kizárólagos szerepe volt, a fejlesztési régiók – lévén nem közigazgatási egységek – érdekeiket, fejlesztési elgondolásaikat csak részben érvényesíthették, jobbra csak a projektek gyűjtésében jutottak szerephez. A nemzeti fejlesztési tervek döntően ágazati fejlesztési feladatokat jelölnek meg. A regionális operatív programokat sem a régiók fejlesztési elképzelései alapján alakították ki, hanem az ágazati operatív programokból kimaradt feladatokat tekintették regionális jelentőségűeknek. A régiók alulértékelését jól mutatja, hogy a regionális operatív programokra jutó pénzügyi források aránya egyik országban sem éri el a fejlesztési kiadások 25 százalékát. A központi függés értelemszerűen a helyi-regionális szinergiák elhanyagolását eredményezi. A már lezárult és a folyamatban lévő nemzeti fejlesztési tervek tapasztalatai azt mutatják, hogy a centralizált döntési mechanizmus nem segíti elő a területi különbségek mérséklését, sőt azok növekedését idézi elő.

Az új tagországokban ma még a hagyományos európai fejlesztéspolitikai elvek is nehezen vernek gyökeret a döntések kialakításában. A térszerkezetben tervezett átalakításokat, a több központú fejlesztési filozófiát nagyon sokan az európai uniós strukturális támogatásokhoz való hozzáférés (a pénzszerzés) miatt, s nem pedig a tényleges decentralizáció érdekében tartják papírra vetendő, ám később figyelmen kívül hagyandó követelménynek. Nem kevesebb gondot jelent, hogy az uniós támogatáspolitikai gyakorlatban jelentőségük-nél sokkal nagyobb súlyt képviselnek a technikai és adminisztrációs kérdések. Miközben a formai követelmények teljesítésére új iparág fejlődött ki, tartalmi szempontokra, a nemzeti sajátosságok érvényesítésére, a térségi törvényszerűségek alkalmazására csekély figyelem hárul. A két komponens közötti jelentős aránymódosulást tartom a felkészülés egyik meghatározó kérdésének valamennyi országban.

2. A területpolitika hiányosságai

Az újonnan csatlakozott tagországokban a területi gazdasági, szociális és infrastrukturális *egyenlőtlenségek folyamatosan erősödnek*. A területi különbségek mértékének alakulása azonban országonként eltérő. A megtermelt jövedelem egy főre jutó értéke Magyarország régiói között mutat jelentős és folyamatosan növekvő eltéréseket (1. ábra). Budapest jövedelmi mutatója nemcsak több mint háromszorosát teszi ki az ország legelmaradottabb megyéinek – ami az elmúlt évszázad húszas-negyvenes éveinek sajátossága volt, e rés az ötvenes-hetvenes években viszont csökkent –, hanem a különbség folyamatosan növekszik. Ilyen eltérések Európa nyugati felén két-három évtizeddel ezelőtt voltak jellemzőek.

A kelet-közép-európai és a nyugat-európai fővárosok funkcionális gazdagsága között sokkal kisebb a különbség, mint vidéki nagyvárosaink és a nyugat-európai regionális központok között. Régióközpontjainkban gyengék az üzleti szolgáltatások, nincsenek repülőtérük, konferencia- és vásárközpontjaik, tudományos-technológiai parkjaik, országos, határokon átnyúló vagy nemzetközi funkciókat is csak elvétve találhatunk.

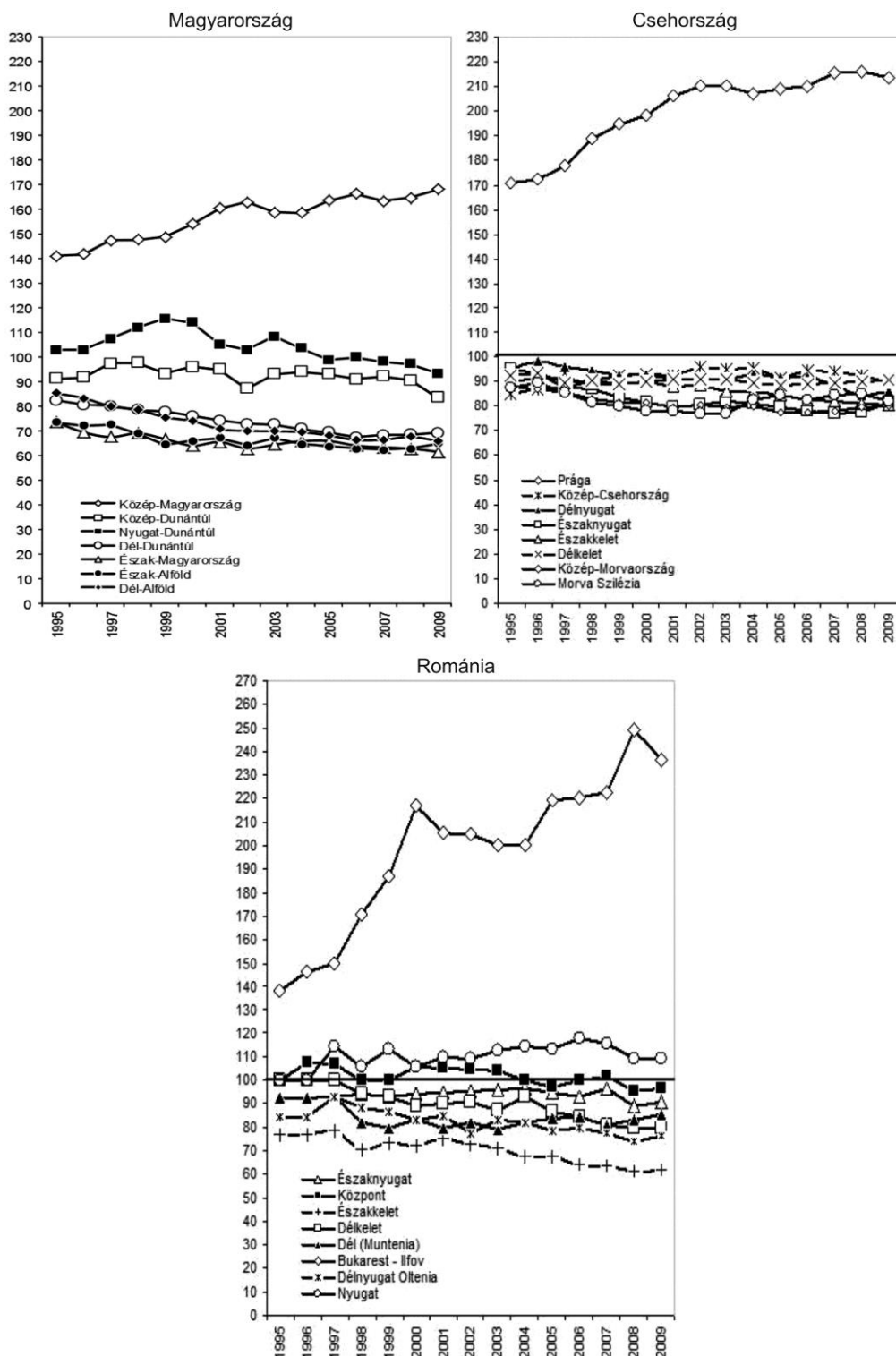
A regionális differenciálódás megmutatkozik a kelet-közép-európai fejlettségi régiórangsorban bekövetkezett változásban is. A gazdasági szerkezet minőségének tulajdonítható az, hogy a tíz legfejlettebb régió között az 1990-es évtized közepén még három, 2008-ban csak egy magyar régió található. A legszegényebb régiók is változtatták pozícióikat.³

A magyar szakpolitika, a regionális tudomány közreműködésével – elsőként Kelet-Közép-Európában – az 1990-es évek derekán átfogó területpolitikai szabályozást dolgozott ki. A *területfejlesztési törvény és az országos területfejlesztési koncepcióról* szóló országgyűlési határozat azonban – a társadalomirányítás egyéb szféráiban elmaradt reformok miatt – önmagában képtelen volt a szükséges irányváltásra.

A területfejlesztés körüli bizonytalanság egyik jele, hogy a rendszerváltozás óta e feladatok megoldására nem sikerült stabil államigazgatási kereteket kialakítani. A rendszerváltozás óta Magyarországon már a tizedik központi államigazgatási szerv kapta feladatul ezt a tevékenységet. A központi szint ciklusonkénti átszervezése bizalmatlanságot szül, gyengíti a nemzeti területpolitika európai presztízsét. Pedig a területfejlesztés olyan komplex feladat, amelynek megoldása tárcákon átívelő szabályozási és szervezési tennivalókat jelent, illetve stabil intézményrendszert igényel. A központi irányításról alkotott kép másik eleme elvi kérdésnek tekinthető. Ez a szempont az eddig érvényes struktúrák kialakításában nem figyelhető meg. Erős régiók gyengébb központi kormányzati pozíciókat, gyenge régiók erőteljes központi irányítási centrumot igényelnek. Ma Magyarországon egyik modell sem érvényesül. Bulgáriában, Lengyelországban Szlovákiában és Csehországban több mint egy évtizede ugyanaz a minisztérium látja el a központi területfejlesztés irányítási feladatait.

1. ábra. Az egy főre jutó regionális GDP alakulása három országban, 1994–2009
(Országos átlag = 100)

Figure 1. GDP per capita in three countries (Country average=100)

Forrás: A szerző szerkesztése nemzeti statisztikai évkönyvek alapján

A kelet-közép-európai országok többségében a területpolitika nemhogy fokozatosan európaizálódott volna, sokkal inkább a *provincializmus béklyójába került*. Ez az állapot reménytelenné teszi az országok térszerkezetének modernizációját, akadályozza a regionális gazdaságok teljesítőképességének növelését. Az erőforrások szétforgácsolódnak, a régiók, a megyék stratégiáját és programjait senki nem tekinti mértékadónak.⁴ A területfejlesztési forrásokon térségi érdekcsoportok marakodnak, alkalmi szövetségek, alkuk és egzisztenciális motívumok nyomán fejlesztési források kerülnek szétszórva a régiók különböző pontjaira. Nincs nyoma annak, hogy területfejlesztési támogatások a gazdaságban új folyamatokat indítottak volna el. A nyugat-európai típusú regionális fejlesztési politika fokozatos térnyerése helyett a hagyományos provincializmus továbbélését figyelhetjük meg még az újonnan létrejött, EU-konformnak tartott regionális fejlesztési szervezetekben is.

3. Szubszidiaritás és decentralizáció – az intézményi kapacitás követelménye

A szubszidiaritás elve és gyakorlati alkalmazása pozitív hatást gyakorolt az európai területi kohézió alakulására.⁵ Sikereket egyértelműen azok az országok értek el, amelyek az állam működése szervezeti rendszerének átalakításában a szubszidiaritást alapkövetelménynek tekintették és komplexitásában alkalmazták. Azaz a teljes döntési hierarchia átalakítása során a kompetenciák telepítésének újrendezésére került sor: a centralizált funkciókat éppúgy újrafogalmazták, mint ahogy az alsóbb szintek feladatai között is átrendeződéseket hajtottak végre. Sok példa bizonyítja, hogy az a társadalomirányítási rendszer versenyképes, amelyik egyértelműen tekintetbe veszi azt a szervezési követelményt, hogy nem szabad megterhelni az alacsonyabb szintet megoldhatatlan feladatokkal, és az átruházott kompetenciákhoz finanszírozási forrásokat is juttatni kell. Magyarország akkor lehet sikeres, ha ezekre a követelményekre tekintettel lesz, és gyökeresen átalakítja intézményrendszerét.

Régiók akkor lesznek egy országban, ha – mint sok nyugat-európai ország példája is mutatja – *a gazdaság szereplői kezdeményezik és kikényszerítik* ezt. Az ipar- és kereskedelmi kamarák és a vállalkozói szövetségek aktivitására van szükség. Döntési reakciójuk sebessége egyébként a gazdaság ütőképességének a mércéje is egyben. A régiók intézményesítésének újabb nyitánya tőlük függ.

A területi fejlődést befolyásoló tényezők változása a regionális politika *cél-, eszköz- és intézményrendszerének átalakítását* követeli meg Európa-szerte. Az európai térfejlődés hosszú trendjei a decentralizáció legkülönbözőbb intézményesült formáinak kialakítását igénylik a kontinens eltérő hagyományú országaiban. A kelet- és közép-európai új tagállamok az uniós kohéziós követelményeknek csak decentralizált intézményekkel képesek megfelelni. Ez nemcsak közigazgatási kérdés, hanem – többek között – a versenyképesség javítását szolgáló kutatás-fejlesztés eredményességének az előfeltétele is. A regionalizmus térnyerése a területi szerkezetek korszerűsítését eredményezi. A decentralizált berendezkedésű országokban a tudás intenzív gazdaság térbeli terjedése gyorsabb, mint a központosított államokban.

A *többpólusú regionális* fejlődés igénye a transzformációs országok hatalmi berendezkedését is átalakítja. A hatalmi berendezkedés szubnacionális szintje, a régió a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szolgáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység. Az innovatív fejlődés színtereivé a régiók válnak, az innovációkat kibocsátó alapintézmények regionális beágyazottsága erős lesz. Decentralizáció nélkül a lisszaboni kritériumok nem teljesíthetők Európa unitárius berendezkedésű államaiban, így Magyarországon sem.

Nagy figyelem kíséri Magyarországon a Vajdaság és a Székelyföld autonómia törekvéseit. Joggal szeretnénk, hogy a regionális identitás ezekben a térségekben erősödjön, az itt élők – nemcsak magyarok – maguk dönthessenek sorsuk alakulásáról. Nem kétséges, hogy például a Vajdaság új státútum törvénye – minden jogos bíráló ellenére – ma Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a modern regionalizmus eszmeiségét szinte egyedüli módon testesíti meg. Ebben a régióban működik csak regionális alapokon nyugvó törvényhozás, itt vannak jól kidolgozott szervezeti rendszerben tevékenykedő államigazgatási szervek. Miről folyt a vita a Vajdaságban és a szerb parlamentben? Arról, hogy mi legyen az a másfél száz jogosítvány, amelyet a belgrádi politikai elitnek át kell adnia a vajdasági döntéshozóknak. A vajdasági kutatási-fejlesztési titkárság (tartományi minisztérium) például ma olyan fejlesztési stratégiával rendelkezik, amelyről a magyar régióknak elképzeléseik sincsenek. A kedvező tapasztalat említése persze csupán elvi és formai jelentőségű, hiszen a funkciókhoz erőforrások nem társulnak, a fiskális regionalizmus ismérvei nincsenek jelen a szerb kormány Vajdaság-politikájában. Magyarországon azonban ma még olyan regionális intézmény sincs, amely képes lenne a különböző távú elképzelések megfogalmazására és az érdekek artikulálására és egyeztetésére.

Jogos-e a határon túli magyar közösségek fejlődési szabadságának garanciáit számon kérni kormányaikon? Természetesen igen, hiszen az önazonosság kinyilvánítása és fejlesztése egyetemes emberi jog. Ugyanakkor számtalanszor szembetalálkozik kutató, politikus és még az átlagember is azzal a kérdéssel, hogy Magyarország milyen példát mutat szomszédainak a területi önállóság, a fejlesztési autonómia intézményesítésében.

Valószínű, hogy a hiányosságoknak a gyökereit egyrészt a magyar politikai gondolkodás centralizációs hagyományaiban, másrészt a provinciális felfogásmódban kell keresni. E két nézetrendszer egymással párhuzamosan haladt, és nem ritkán erősítette is egymást Magyarországon.

Az új tagállamoknak bizonyítaniuk kell azt, hogy a régiók intézményei alkalmasak a strukturális támogatások hatékony, az európai kohéziót erősítő felhasználására. A régiók fejlesztéspolitikai önállósága nélkül nem képzelhető el ugyanis az új európai kohéziós politika prioritásainak teljesítése. Ha a beérkező és remélhetőleg optimális mennyiségű uniós forrást a jelenlegi – ágazati dominanciájú – szerkezetben használják fel, a régiók közötti markáns különbségek mérséklése nem képzelhető el. Függetlenül a remélhetőleg erősödő gazdasági teljesítményektől, az uniós kohéziós politika eredményei csak korlátozott mértékűek lehetnek. A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika lehet az EU-konform megoldás Kelet-Közép-Európa számára. Emiatt merőben új területfejlesztési paradigmára van szükség. Az elmúlt másfél évtizedben minden intézkedés az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta. A következő évtizedben a régiók saját politikájának garanciáit kell törvényi szabályozással megerősíteni és a működés finanszírozását megoldani.

4. Kutatás és fejlesztés a régiókban – fontos tematikus célkitűzés

Európa csökkenő világgazdasági befolyásának egyik oka a kutatási kapacitások és a humán erőforrások fejlettségének szemmel látható elmaradása a versenytárs Amerikai Egyesült Államok mutatóitól. E hiányosságok felszámolásának programját fogalmazta meg az Európai Unió lisszaboni stratégiája.

Európa jövőbeli fejlődésének egyik kulcsa, hogy a növekedési tényezők hogyan helyezkednek el a kontinens különböző régióiban.⁶ A kontinens versenyképességben megmutatkozó lemaradásának egyik összetevője a K+F nagymértékű területi differenciáltsága. Ma

Európa versenyképességét általában is kedvezőtlenül befolyásolja a gyenge térségi kohézió, a modern térformáló erők túlzott térbeli koncentrációja. A magas hozzáadott értéket előállító tevékenységek Európában a London–Párizs–Milánó–Berlin–Amszterdam ötszög területére összpontosulnak. Az innovatív iparágak területi elhelyezkedése még a legfejlettebb uniós tagországokban sem egyenletes, a nemzeti centrumtérségek súlya meghatározó mind a K+F kapacitásokban, mind pedig a csúcstechnológiai ágazatokban és a fejlett szolgáltatásokban. A kelet-közép-európai országokban sem különb a helyzet, sőt a rendszerváltozást követően a koncentráció mértéke erőteljesebb lett.⁷

A túlzott szellemi polarizáció hátráltatja a területi kohézió erősödését, a gazdasági elmaradottság mérséklését szolgáló gazdaságfejlesztési stratégiákban a K + F dekoncentrációjának jelentős szerepet kell kapnia. A nemzeti fejlesztési tervek operatív programjai ma még nem erre mutatnak. A lisszaboni kritériumok között a kutatás-fejlesztés erősítése jelentős hangsúlyt kapott. Ugyanakkor kevés szó esik arról, hogy a szellemi potenciál, a K + F kapacitások és a tudás intenzív ágazatok regionális megoszlása egyenetlen, az európai régiók nagy részében az innovatív fejlődés feltételei ma még nincsenek jelen. A tudomány és a fejlesztés erőteljesen differenciált térbeli elrendeződésének tulajdonítható a tervezett lisszaboni mutatók teljesítésében megmutatkozó kudarc egyik oka.

A kutatási szervezetek ágazati átalakulását egyetlen kelet-európai országban sem kísérte a regionális szerkezet kedvező változása. A kutatóhelyek területi szerkezetére jellemző, korábbi erőteljes fővárosi koncentráció fennmaradt. Az 1990-es évtizedben sok országban a K+F területi szerkezetében változások játszódtak le. A centrumtérségek súlya több országban mérséklődött. A decentralizáció jelentős eredményei a hatalmi berendezkedésükben nem centralizált (regionalizált és föderalizált) országokban figyelhetők meg. Ausztriában Bécs súlya 15 százalékponttal, Spanyolországban Madrid pozíciója 12 százalékponttal mérséklődött, az unitárius berendezkedésű Magyarországon és Görögországban a csökkenés mértéke csekély vagy be sem következett, hanem az utóbbi országban az Attikai régió növelte részesedését az ország kutatási-fejlesztési ráfordításában.

A kelet-európai országokban a kutatás és a tudomány fellegvárai a fővárosok és régióik. A fővárosi régió súlya Bulgáriában a legmagasabb, az ország a kutatási potenciáljának négyötöd része Szófiában és régiójában összpontosul. A magyar kutatási ráfordítások kétharmada a Közép-magyarországi régióra (Budapest és Pest megye alkotta NUTS 2-es egység) jut. Csehország, Lengyelország és Szlovákia kutatási kapacitásai mutatnak némileg kedvezőbb területi képet, ezekben az országokban a fővárosi régiók súlya nem éri el az 50 százalékos részesedést.

A kelet-közép-európai centrumtérségek fontosabb K + F mutatói nem érik el az európai uniós átlagokat. A hat ország 49 NUTS 2-es régiójából mindössze két cseh régióban haladja meg a K + F GDP-aránya az Európai Unió átlagát, nyolc régióban 1–1,9 százalék között van, 39 régióban viszont nem éri el az egy százalékot, ezek közül 20 régió mutatója 0,3 százalék alatt van.

Hasonló képet kapunk, ha a K+F egyes ágazatainak a regionális megoszlását vizsgáljuk. A *vállalati finanszírozású* kutatás-fejlesztés mutatja a legerősebb területi koncentrációt az országok többségében. Ha külföldi vegyes vállalat kutatási-fejlesztési egységet telepített Kelet-Európába, akkor annak szinte kizárólagos célpontja főváros lett.

A K + F-intézmények területi szerkezetének konzerválódásában a tudományos és felsőoktatási irányítás főváros centrikus értékrendszerén kívül a gazdaságfejlesztés hagyományos felfogásának érvényesülése is szerepet játszott. A magyar regionális tudomány már az 1980-as évtizedben felhívta a figyelmet a felsőoktatás, az alap- és alkalmazotti *kutatás és a gazdaság aszimmetrikus elhelyezkedéséből* adódó növekedési problémákra. A gazdaság modernizálásának már akkor is akadálya volt, hogy a vidéki K + F-centrumok az

ország kevésbé fejlett régióiban helyezkedtek el, miközben az iparosodott térségekben (Észak-Dunántúlon, Észak-Magyarországon) gyenge kutatási kapacitások épültek ki. Ez az ellentmondás a piacgazdaság elmúlt évtizedében sem mérséklődött. A változatlan részaránytalanság nyomán alakulhatott ki az a jelenség – amire Európa-szerte nincsen példa –, hogy a második legnagyobb nemzeti kutatási centrum – Debrecen – az ország legelmaradottabb térségében található. Az európai fejlődési trenddel ellentétes helyzet a különböző gazdasági szférák merev elkülönülésének, társadalomirányítási hiányosságoknak és fejlesztéspolitikai hibáknak a következménye.

Nem találunk Magyarországon olyan államigazgatási szervet, amely tisztában lenne például az egyes régiók kutatási adottságainak a helyzetével, a fejlesztések lehetséges irányairól nem is beszélve. A regionális innovációs ügynökségek formálisan bizonyos minimális uniós követelményeket ugyan teljesítenek, ám átfogó K + F stratégia kidolgozására és menedzselésére teljesen alkalmatlanok. Kétséges tehát, hogy milyen módon kíván az ország a lisszaboni követelményeknek eleget tenni. Hosszan lehetne sorolni azoknak a kérdéseknek a sorát, amelyekre mihamarabb választ kellene adnunk, de nem tudjuk, hogy mely intézménytől várjuk a megoldást.

5. Összegzés

Az új strukturális politikára való felkészülés során a támogatási célokon, forrásokon és a strukturális eszközök mechanizmusain kívül a területi fejlődés új hajtóerőinek felhasználására is tekintettel kell lenni. Az első kérdéskör a nemzeti érdekek uniós képviselésével hozható összefüggésbe, az utóbbi feladat a nemzeti szakpolitikák és intézményi struktúrák témaköréhez kapcsolódik. A területi fejlődést alakító tényezők változása a regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének átalakítását követeli meg. Ez ugyancsak a nemzeti érdekek érvényesítését jelenti.

Az európai térfejlődés hosszú távú trendjei a decentralizáció legkülönbözőbb intézményesült formáinak kialakítását igénylik a kontinens eltérő hagyományú országaiban. A kelet- és közép-európai új tagállamok az uniós kohéziós követelményeknek csak decentralizált intézményekkel képesek megfelelni. Ez nemcsak közigazgatási kérdés, hanem a versenyképesség javítását szolgáló kutatás-fejlesztés eredményességének az előfeltétele is.

Az újonnan csatlakozott országok területi szerkezetében bekövetkezett változások sok hasonlósága ellenére a regionális fejlődés kérdéseire adott válaszok különbözőségei és a fejlesztések eredményeinek sokszínűsége azt bizonyítja, hogy a „kelet-európai blokk” legalább annyira heterogén, mint az Európai Unió. Ezzel a ténnyel az uniós strukturális politikai reformoknak is számolniuk kell. Mint ahogy fokozott figyelmet kell fordítani a régiók fejlesztéspolitikájának stratégiai elemeire is.

A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika lehet a válságból való kilábalás egyik módja Európában. Emiatt merőben új területfejlesztési paradigmára van szükség. Az elmúlt másfél évtizedben minden intézkedés az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta. A következő évtizedben az állami funkciók gyökeres megújítása mellett a régiók saját politikájának garanciáit kell törvényi szabályozással megerősíteni és a működés finanszírozását megoldani (1. táblázat).

A szubszidiaritás elve és gyakorlati alkalmazása pozitív hatást gyakorolt az európai területi kohézió alakulására. Sikereket egyértelműen azok az országok értek el, amelyek az állam működése szervezeti rendszerének átalakításában a szubszidiaritást alapkövetelménynek tekintették és komplexitásában alkalmazták. Azaz a teljes döntési hierarchia átalakítása során a kompetenciák telepítésének újrendezésére került sor: a centralizált

funkciókat éppúgy újrafogalmazták, mint ahogy az alsóbb szintek feladatai között is átrendeződéseket hajtottak végre. Sok példa bizonyítja, hogy az a társadalomirányítási rendszer versenyképes, amelyik egyértelműen tekintetbe veszi azt a szervezési követelményt, hogy nem szabad megterhelni az alacsonyabb szintet megoldhatatlan feladatokkal és az átruházott kompetenciákhoz finanszírozási forrásokat is juttatni kell. Kelet-Közép-Európa országai akkor lehetnek sikeresek, akkor lesznek képesek az uniós forrásokat leginkább az ország térségei közötti kohézióra fordítani, ha ezekre a követelményekre figyelemmel lesznek.

1. táblázat. A paradigmaváltás néhány iránya

Megnevezés	Jelenlegi felfogás	Új területpolitikai felfogás
A területfejlesztés tárgya	A hátrányok mérséklése	A gazdasági teljesítő-képesség növelése
A decentralizáció megítélése	A regionális operatív programok kielégítik a decentralizáció követelményét	A regionális operatív programok részesedjenek a strukturális kiadások legalább feléből
A koordináció színtere	Központi ágazatközi	Horizontális regionális
A területi közigazgatás fejlesztésének célja	Az államigazgatás hatékonyságának fokozása	A gazdasági és szociális jólét térbeli kereteinek kialakítása

Forrás: A szerző szerkesztése

JEGYZETEK

1. European Commission (2010a): Lisbon Strategy evaluation document. Commission staff working document. Brussels, 2.2.2010. SEC(2010) 114 final.; European Commission (2010b): Communication from the Commission. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, 3.3.2010. COM(2010) 2020 final.; European Commission (2011): Progress report on the Europe 2020 strategy to the communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of Regions. Brussels, 23.11.2011. COM(2011) 815 final.
2. Barca, Fabrizio–McCann, Philip (2011): Outcome indicators and targets: Towards a new system of monitoring and evaluation in EU Cohesion Policy. European Commission, DG Regio, Brussels.; Servillo, Loris (2010): Territorial cohesion discourses: Hegemonic strategic concepts in European spatial planning. Planning Theory & Practice, 3., 397–416. old.; Singhal, Monica (2008): Special interest groups and the allocation of public funds. Journal of Public Economics. 2. 548–564.
3. Horváth Gyula (2010b): Cohesion deficiencies in Eastern and Central Europe: Inequalities and Urban Problems. In: Kulcsár L.–Kulcsár J. L.–Marosi L. (szerk.): Regional Aspects of Social and Economic Restructuring in Eastern Europe: The Hungarian Case. Budapest, Hungarian Central Statistical Office. 9–23. old.
4. Pálné Kovács Ilona (2008): Helyi kormányzás Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.; Somlyódy Péter (2007): Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. Tér és Társadalom. 4. 57–71. old.
5. Colombo, Alessandro (ed.) (2012): Subsidiarity Governance. Theoretical and Empirical Models. Palgrave Macmillan, New York.; Horváth Gyula (2010a): Szubszidiaritás és területfejlesztés. In: Hajdú Z. (szerk.): Szubszidiaritás és regionalitás az egyház- és államszervezetben. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 87–100. old.

6. Enyedi György (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*. 4. 398–405. old.
7. Horváth Gyula (2009): Regionális egyenlőtlenségek a kelet- és közép-európai kutatási térségben. *Magyar Tudomány*. 12. 1499–1512. old.

FELHASZNÁLT RODALOM

- Barca, Fabrizio–McCann, Philip (2011): Outcome indicators and targets: Towards a new system of monitoring and evaluation in EU Cohesion Policy. European Commission, DG Regio, Brussels.
- Colombo, Alessandro (ed.) (2012): Subsidiarity Governance. Theoretical and Empirical Models. Palgrave Macmillan, New York.
- Enyedi György (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*. 4. 398–405. old.
- European Commission (2010a): Lisbon Strategy evaluation document. Commission staff working document. Brussels, 2.2.2010. SEC(2010) 114 final.
- European Commission (2010b): Communication from the Commission. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, 3.3.2010. COM(2010) 2020 final.
- European Commission (2011): Progress report on the Europe 2020 strategy to the communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of Regions. Brussels, 23.11.2011. COM(2011) 815 final.
- Horváth Gyula (2009): Regionális egyenlőtlenségek a kelet- és közép-európai kutatási térségben. *Magyar Tudomány*. 12. 1499–1512. old.
- Horváth Gyula (2010a): Szubszidiaritás és területfejlesztés. In: Hajdú Z. (szerk.): Szubszidiaritás és regionalitás az egyház- és államszervezetben. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 87–100. old.
- Horváth Gyula (2010b): Cohesion deficiencies in Eastern and Central Europe: Inequalities and Urban Problems. In: Kulcsár L.–Kulcsár J. L.–Marosi L. (szerk.): Regional Aspects of Social and Economic Restructuring in Eastern Europe: The Hungarian Case. Budapest, Hungarian Central Statistical Office. 9–23. old.
- Pálné Kovács Ilona (2008): Helyi kormányzás Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Servillo, Loris (2010): Territorial cohesion discourses: Hegemonic strategic concepts in European spatial planning. *Planning Theory & Practice*, 3., 397–416. old.
- Singhal, Monica (2008): Special interest groups and the allocation of public funds. *Journal of Public Economics*. 2. 548–564.
- Somlyódy Péter Edit (2007): Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. *Tér és Társadalom*. 4. 57–71. old.

VARGA ATTILA*–HORVÁTH MÁRTON**

AZ EGYETEMI SZABADALMAZTATÁS INTÉZMÉNYI ÉS REGIONÁLIS BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐI EURÓPÁBAN***

INSTITUTIONAL AND REGIONAL FACTORS BEHIND UNIVERSITY PATENTING IN EUROPE

ABSTRACT

Over the past 30 years universities have been increasingly considered as key instruments of regional economic development policy in many countries of the World. Contrary to the US where studying the entire universe of academic institutions is a real possibility, thanks to the availability of regularly collected nation-wide information on all universities, in Europe no such coordinated data collection efforts are in existence. This is why the EUMIDA database constitutes such a pioneering work. In this paper we take advantage of the availability of the EUMIDA data for scientific investigations. We selected to focus on one specific, widely promoted form of academic entrepreneurship: university patenting. Following what the literature teaches us about the likely institutional and regional level impacts on academic entrepreneurship we utilize EUMIDA information to build as large a sample as possible to study European-wide tendencies of university patenting. Regional level impacts are investigated at the NUTS 3 level, which is in itself a novelty in the literature. This lower level of data aggregation opens the possibility to get closer to the spatial level of metropolitan areas where university-industry interactions most probably take place.

Bevezetés

Az elmúlt 30 évben az egyetemeket a világ számos országában egyre inkább a regionális gazdaságfejlesztési politikák kulcseszközeinek tekintették.¹ Ez részben annak köszönhető, hogy néhány vezető technológiai területen azt tapasztalhattuk, hogy az egyetemek irányából induló tudásáramlások elősegítették a regionális gazdasági növekedést. Néhány konkrét térségre vonatkozó esettanulmány akár több évtized történetét is felöleli, és bemutatja, hogy a helyi innovációs szektor mitől vált a térségi gazdaság legfőbb hajtómotorjává. A legjelentősebb példák közé tartozik a Szilícium-völgy és a „128-as út” esetének összehasonlítása,² a Cambridge környéki régió helyzete³ vagy az észak-karolinai „kutatási háromszög”.⁴ Részben pedig azért is tulajdoníthatunk komoly szerepet ezeknek a hatásoknak, mivel a tudományos szakirodalomban található empirikus elemzések bizonyítják, hogy mennyire kiemelkedő szerepe van a tudásáramlások megjelenésében a vállalatok és az akadémiai intézmények közötti térbeli közelségnek.⁵

* Prof. Dr. Varga Attila, az MTA doktora, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete és MTA-PTE Innováció és Növekedés Kutatócsoport.

** Horváth Márton tudományos segédmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar MTA-PTE Innováció és Növekedés Kutatócsoport.

*** A tanulmány MTA (MTA-PTE Innováció és Gazdasági Növekedés Kutatócsoport: 14121) és TÁMOP (TÁMOP-4.2.2/B-10/1-20120-0029) támogatással készült el.

Természetesen az is nagyon hamar világossá vált a téma kutatói számára, hogy tisztán az egyetem közelsége nem jelent garanciát a gazdasági növekedésre, minthogy a regionális és az egyetemi szintű jellemzők egyaránt közreműködnek annak meghatározásában, hogy milyen mértékben tekinthető reálisnak az egyetemek által támogatott gazdasági növekedés egy adott régió számára. Feldman szemléletesen illusztrálja a baltimore-i Johns Hopkins Egyetem példáján, hogy hiába kap hatalmas szövetségi támogatásokat egy egyetem grandiózus kutatások folytatására, amíg a térség befogadóképessége nem megfelelő, addig az egyetem, mint egy autonóm entitás, nem tud hatással lenni a régió fejlődésére.⁶ Be kell látnunk, hogy az adott térségben bizonyos előfeltételek megléte nélkül még egy világsszínvonalú egyetem is csak elhanyagolható hatást tud kifejteni. A szakirodalom szerint, ha a helyi tudásalapú ipar (beleértve az innovatív cégeket, a magán-kutatólaboratóriumokat, az üzleti szolgáltatásokat és a támogató intézményeket) agglomerációjának mértéke egy adott küszöbszint alatt van, akkor számottevő mértékű egyetemhatásban reménykedni csupán hiú ábránd – amint ezt egyes USA-beli⁷ és európai⁸ vizsgálatok is bizonyították. Egy adott régió befogadóképességének hiányában az ottani egyetemeken elvégzett kutatások potenciálisan más térségek növekedésének forrásává válhatnak, amennyiben ott a helyi innovációs környezet kielégítő fejlettségi szinten áll.⁹

Az egyetemi tudásáramlások különböző mechanizmusaira fókuszáló tanulmányok továbbí információkat nyújtanak azokról az intézményi és regionális szintű tulajdonságokról, amelyek közreműködnek az egyetemekkel támogatott regionális növekedésben. Az egyetemtől a helyi iparba irányuló tudásáramlások (knowledge transfers) változatos formákat ölthetnek: az egyetemi diplomások regionális munkaerő-piaci mobilitása, az egyetemek és az ipari egységek közös kutatási projektjei, az egyetemi és ipari tudósok informális kapcsolatrendszereiben megvalósuló tudásátzivárgások (knowledge spillovers) stb.¹⁰ Az akadémiai tudásáramlások egyik sajátos csatornája az úgynevezett „akadémiai (vagy egyetemi) vállalkozás”. Ez a téma egyaránt vonzza a kutatók és a politikai döntéshozók figyelmét is. Az egyetemi vállalkozói tevékenységek közé tartozik az egyetemi dolgozói kör által kifejlesztett gazdaságilag hasznos technológiai tudás feltárása, szabadalmaztatása vagy licencelése, egy vállalat „kipörgetése” (spinning-off) az egyetemi laboratóriumi kutatásokból vagy professzionális tanácsadás nyújtása az ipari szféra irányába az egyetemi tudósok által.¹¹

Néhány akadémiai vállalkozással kapcsolatos tanulmány tovább erősítette, hogy a *regionális környezet* fontos az egyetemi technológiatranszferek szempontjából. Egy 64 olasz egyetemről kipörgetett 404 vállalkozásból álló minta vizsgálatával arra a következtetésre jutottak, hogy a regionális innovációs teljesítmény, a közfinanszírozású kutatási és fejlesztési ráfordítások vagy a regionális támogató intézmények (mint az inkubátorházak) egyaránt jelentősen befolyásolják az egyetemi spin-off cégek alapítását.¹² A belga egyetemek szabadalmaztatását olyan együttműködő intézmények segítették elő, amelyek a régió belül ugyanarra a kutatási területre specializálódtak.¹³ Öt kutatóegyetemnél elvégzett 98 interjú azt mutatja, hogy pozitív összefüggés van a helyi vállalatok által folytatott kutatás és fejlesztés valamint az egyetemekről induló technológiatranszferek teljesítménye között.¹⁴ Ennek ellenére a regionális szintű jellemzők hatása nem minden esetben bizonyított, mint ahogy láthatjuk azt Acosta és szerzőtársainak tanulmányában,¹⁵ amely szerint az európai szabadalmaztatást nem befolyásolják a regionális tényezők Európában.

Az akadémiai vállalkozókkal kapcsolatos tanulmányok azt is feltárták, hogy *egyetemi jellemzők* is befolyásolhatják az egyetemek felől érkező tudástranszfereket. Az egyetemek kutatási intenzitása pozitívan hat az egyetemeken lévő technológiatranszfer irodák hatékonyságára, amelyek elsődleges célja az egyetemen megszülető új technológiai tudás hasznosítása – amint az kiderül egy 131 USA-beli egyetemet magába foglaló mintán végzett kutatásból.¹⁶ További tanulmányok azt is kimutatták, hogy az egyetemi kutatások intenzitásának kedvező

hatása van a szabadalmaztatásra¹⁷ és licencelésre¹⁸ USA-beli egyetemek mintája alapján és a Valenciái Egyetemen is.¹⁹ Az egyetemek méretének az akadémiai technológiatranszferek mértékére gyakorolt hatása tudományterületenként változik – amint azt 4000 kanadai kutatót vizsgálva megállapították.²⁰ Hasonlóan az intézményi méret is gyakorolhat jótékony hatást a technológiatranszfer irodákra – 170 amerikai egyetemből álló minta alapján.²¹ A mérethatás szintén gyakran tűnt a licencek számának és a royalty bevételek összegének esetében egy 90 amerikai egyetemből álló minta szerint,²² és különböző féle egyetem és ipar közötti kapcsolatok vonatkozásában az osztrák egyetemeknél,²³ valamint két borklaszternél is.²⁴

Szintén pozitív kapcsolatban áll a kormánytól vagy a magánszférától származó harmadik oldali kutatás-finanszírozás a licenc-bevételekkel²⁵ és a tudomány-ipar kapcsolatok intenzitásával – utóbbit 4900 kutató megkérdezésével állapították meg.²⁶ Ezen felül az egyetemi törzskar minősége szintén erősíti a licenc aktivitást, az egyetem-ipar kapcsolatokat²⁷ és (a Leuven-i Katolikus Egyetemen) a dolgozók vállalkozói teljesítményét is.²⁸ A technológiatranszfer irodák jelenléte közömbösnek tűnik az egyetemi spin-off cégek alakításában – egy magyarországi biotechnológiai cégekből álló minta szerint,²⁹ azonban ezen irodák minősége már pozitívan befolyásolhatja a saját eredményességüket – amint az kiderült 55 akadémia vállalkozóval készített interjúból³⁰ és 131 USA-beli egyetem vizsgálatával is.³¹ Továbbá a szakirodalom azt is közli, hogy kedvező hatása van az egyetemi presztízsnak a vállalkozói teljesítményre,³² a tudományági specializációnak a technológiatranszferek intenzitására³³ és a támogató tanszéki környezetnek a szabadalmaztatásra³⁴ és a spin-off cégek alapítására.³⁵

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy az intézmények egyedi jellemzői és az intézmények régiójának a tulajdonságai világosan magyarázzák az akadémiai vállalkozásban fellelhető különbségeket. Ugyanakkor fontos azt is figyelembe vennünk, hogy ezek a vizsgálatok az egyetemek egy-egy viszonylag szűk mintáján lettek elvégezve. Ez kevésbé igaz az Egyesült Államok-beli vizsgálatokra, hiszen itt az egyetemi intézmények teljes köréről szövetségi szinten hosszú évek óta rendszeres adatgyűjtések rögzítik az intézményi információkat, pl. az Egyetemi Műszaki Menedzserek Egyesületének (AUTM) licenc-felméréseiben vagy a Nemzeti Tudományos Alap által fenntartott WebCASPAR adatbázis,³⁶ így nem lehetetlen átfogó elemzést folytatni. Európában viszont nem történik ilyen rendszeres és egységesen levezényelt adatgyűjtés, amely az Európai Unió szintjén akár országok közötti összehasonlítást is lehetővé tenne. Ebből a szempontból tekintve az EUMIDA adatbázis felépítése úttörő munka.³⁷

Tanulmányunkban arra használjuk az EUMIDA adatok által nyújtott lehetőségeket, hogy tudományos vizsgálatot folytassunk. Az akadémiai vállalkozásnak egy széles körben elismert és megfigyelt formáját választottuk vizsgálatunkhoz: az egyetemi szabadalmaztatást. Figyelembe véve a szakirodalom által feltárt tapasztalatokat az intézményi és a regionális tényezők akadémiai vállalkozásra gyakorolt hatásairól, arra törekszünk, hogy az EUMIDA adatbázisból a lehető legnagyobb mintára alapozva tudjunk teljes Európát átfogó vizsgálatot végezni az egyetemi szabadalmaztatás jellemzőiről. A regionális hatásokat NUTS 3 szinten figyeljük meg – ami már önmagában is egy újdonság az irodalom tükrében –, ez közelebb visz minket ahhoz a területi szinthez (nagyvárosi térségek, csomóponti régiók), amelyekben belül az egyetem és ipar közötti interakciók a legnagyobb valószínűséggel zajlanak.³⁸ A második fejezetben bemutatjuk röviden az alkalmazott adatok kezelésének néhány sajátosságát, és közzéteszünk egy, az adatokon végzett feltáró elemzést is az egyetemi szabadalmaztatás mögött álló intézményi és regionális tényezőkről. A harmadik fejezet leírja az ökonometria analízis eredményeit, a negyedikben pedig összefoglaljuk tanulmányunk következtetéseit.

Egyetemi szabadalmak, intézményi és regionális tényezők: leíró elemzés

Az „EUMIDA projekt” igen jelentős előrelépés egy integrált, teljes Európára kiterjedő, felsőoktatási intézményekről történő adatgyűjtés rendszerbe állításában.³⁹ Az EUMIDA olyan információkat integrál, amelyek a nemzeti statisztikai hivatalok jelenleg is működő adatgyűjtéseiből összesíthetők az egyes felsőoktatási intézményekre vonatkozóan az EU-27 országában, kiegészülve Norvégiával és Svájcjal. Az eredeti adatbázis nem tartalmazza az intézmények NUTS 3 térségekbe történő besorolását, amit egy külön adatgyűjtés segítségével tudtunk megoldani. Ez különösen nagy kihívást jelentett az egyes intézményeknél végzett primer kutatás nélkül, azonban az interneten folytatott keresések révén minden intézményhez hozzá tudtunk rendelni egy konkrét EU-n belüli NUTS 3 régiót. Természetesen több problémával is meg kellett küzdeni, így többek között azzal, hogy több intézmény összeolvadt vagy szétvált, és nem kereshető vissza az adatfelvétel időpontjában megadott néven, vagy – az USA-val ellentétben – Európában nincs egy egységes megfeleltetés a települések vagy postai címek és a NUTS 3 régiók között. Számolnunk kell az internetről gyűjtött információk megbízhatósági szintjének nem megállapítható változatosságával, és a lokációk megállapításának hibájával is (az intézmény régiójaként az a térséget azonosítottuk, ahol annak székhelye vagy adminisztrációs központja található). Jelen tanulmányunkban nem térünk ki részletesen a különböző adatbázisok összeállítási módszertanára.⁴⁰

Az EUMIDA adatbázis fő adatblokkja (Core dataset) a megközelítőleg 2900 európai felsőoktatási intézményből 2457-nek az adatait foglalja össze, amely 27 országra terjed ki (az intézmények egyedi adatfelvételénél Franciaország és Dánia intézményei már nem kerültek be az adatbázisba). További adatgyűjtések eredményeként létrehoztak egy bővített adatbázist is (Extended dataset), amely lényegesen sokrétűbb információval szolgál egy-egy intézményről, azonban ebbe csak a kutatási tevékenységet folytató 1364 egyetem került be. Ennek a kiválasztott körnek további sajátossága, hogy többségükben doktori fokozatokat nyújtanak és állami- vagy közfinanszírozott intézmények. Mivel (ahogy fentebb rámutattunk) az intézmény tudományos minősége együtt mozog a szabadalmaztatás valószínűségével, ezért az egyetemi szabadalmaztatásra ható intézményi és regionális tényezőkre vonatkozó vizsgálatunkat azokra az információkra alapozzuk, amelyeket a bővített adatbázis tartalmaz.

Melyek azok az adatok, amelyeket fel kell használnunk a vizsgálathoz? Ha követjük a fent leírt szakirodalomban taglalt tényezők listáját, illetve figyelembe vesszük, hogy mi áll rendelkezésünkre az EUMIDA adatokból, akkor az egyetemi szabadalmaztatásra ható intézményi szintű tényezők az alábbiak lehetnek:

- kutatási intenzitás,
- intézményi méret,
- külső finanszírozás mértéke,
- az oktatási tevékenység jelentősége,
- tudományági specializálódás,
- az egyetemi presztízs.

Ezen felül úgy látjuk, hogy fontos figyelembe venni a potenciális nemzetközi kutatói közösség szerepét, így teszteljük a nemzetközi beágyazottság hatását. Az intézmények alapítási dátuma alapján figyelembe vehetjük az intézmény korát. Lehetséges, hogy éppen az intézmény múltjából következő felhalmozódó tapasztalatok vagy az ebből adódó többletpresztízs befolyásolja a kutatások eredményességét is.

A szakirodalomban említett példák alapján a vizsgálat tárgyaként az alábbi regionális faktorokat választjuk ki:

- a régió mérete (az agglomerációs hatások tesztelésére),
- regionális egyetemi kutatási intenzitás (a közfinanszírozott kutatási tevékenység regionális koncentrációja lehetséges hatásának tesztelésére),
- regionális iparági specializáció (az egyetem-ipar kapcsolatok technológiai fejlesztésben betöltött szerepének tesztelésére),
- regionális innováció (a régió innovativitásának tesztelésére).

1. táblázat. A kiválasztott változók leíró statisztikái

Table 1. Descriptive statistics of the selected variables

A változó neve	Átlag	Medián	Max.	Min.	Szórás	Megfigyelések száma
Egyetemi szabadalmak 2006–2008 közötti prioritási dátummal	0.603	0	22	0	2.017	1364
Átadott doktori fokozatok száma, 2008	71	7	1270	0	142.548	1294
Akadémiai alkalmazottak, 2008	681	323	6571	0	875.363	1276
Nemzetközi hallgatók aránya az összes ISCED 6 szintű hallgató létszámán belül, 2008	0.108	0.010	1	0	0.161	1240
Harmadik oldali finanszírozás aránya a teljes bevételen belül, 2008	0.263	0.198	1.000	0	0.214	1000
Tandíjak aránya a teljes bevételen belül, 2008	0.193	0.131	1	0	0.211	979
Az intézmény kora, 2008	99	45	920	-1	141.314	1334
Természettudományi, műszaki és orvostudományi akadémiai dolgozók aránya a teljes akadémiai létszámon belül, 2008	0.218	0.220	1.290	0	0.181	822
ARWU Top 500, 2008	0.133	0	1	0	0.340	1364
Regionális népesség, 2008 (1000 fő)	524	348	7673	27.3	654.188	562
Átadott doktori fokozatok száma a régióban, 2008	165	54	3030	0	285.838	562
Alkalmazottak száma a regionális üzleti szolgáltató szektorban (NACE J, K, M), 2008 (1000 fő)	42	22	981	0.8	79.215	257
EPO szabadalmi bejelentések száma a régióban, 2008	50	20	980	0.14	96.309	496

A fenti intézményi és regionális tényezők ebben az absztrakt formában közvetlenül nem mérhetők, ezért pontosan meg kell határozni, hogy mely „közelítő” változókat vagy indikátorokat rendeljük hozzá. Egy-egy tényezőt több változóval is mérhetünk, ezért külön feladatot jelentet, hogy ezeket helyesen megválasszuk.⁴¹

Az 1. táblázat a kiválasztott változók leíró statisztikáit tartalmazza. Általánosan elmondható, hogy az értékek szóródása nagy. Míg az átlagos értékek alacsonyak, addig a szórások értékei többszörösüket is elérhetik. Ebből arra következtethetünk, hogy átlagos értékek közel vannak a minimumhoz, és legtöbb egyetem e változó tekintetében alacsony értéket mutat, míg néhány egyetem kiugróan magasat, tehát az értékek empirikus eloszlása távol áll a normálistól.

Az egyetemi szabadalmaztatást az akadémiai intézmények által tulajdonolt és 2006–2008 között kérelmezett szabadalmak számával mérjük.⁴² Az adatok az OECD által fenntartott PATSTAT adatbázisból származnak.⁴³ A megvizsgált 1364 intézménynek összesen

823 megadott szabadalmi kérelme volt ebben az időszakban, így az átlagos szabadalom-szám nem éri el az egyet. Ezzel szemben a maximális érték kiugró, ami azt jelenti, hogy Európában léteznek olyan egyetemek, amelyek lényegesen nagyon szabadalmi aktivitással rendelkeznek. Létezik olyan egyetem, amelyik éves szinten is több szabadalmi kérelmet ad be, amiből arra következtethetünk, hogy ezek az intézmények tudatosan törekednek a náluk keletkezett szellemi tőke védelmére, sőt, ezt a tudás tőkésítik is (a költségvonzatok miatt nem lenne értelme egy európai oltalmat igényelni és fenntartani, amennyiben nem tudatos üzleti szándék vezérli a tulajdonost, akár csak a jogok értékesítése vagy licencelése céljából).

Hasonló eloszlásra lehetünk figyelmesek a megadott doktori fokozatok számánál is, ami jelenleg a kutatásintenzitás választott indikátora – a doktori fokozat megszerzéséhez feltételezhetően több éves kutatási tevékenységre van szükség a jelölt részéről, valamint szükséges az intézményen belül folyó további kutatások és megfelelő mentori kör, amelyhez kapcsolódik a jelölt. Az átlag nem túl magas érték (71) éves szinten, ugyanakkor a legtöbb egyetem csupán néhány fokozatot ítél oda, míg pár kiemelkedő intézmény évente akár több százat is, ami az átlagos európai intézményekhez képest jelez néhány gigantikus kutatási erőfeszítést tevő egyetemet is. Nem meglepő, hogy az akadémiai munkaerő-állomány nagysága hasonló eloszlást követ. Vélhetően a nagymértékű kutatási tevékenység éppen a humán tőke koncentrációját igényli a leginkább. Az intézmény nemzetközi beágyazottságának mérésére a nemzetközi hallgatók összes ISCED 6 szintű hallgatón (mester és PhD képzéseken tanulók) belüli arányát használtuk. A szabadalmaztatási tevékenységhez ugyanakkor a nemzetközi kutatói kapcsolatok hatása áll közelebb, hiszen a kérdés az, hogy a technológiai fejlesztést eredményező kutatásokba sikerül-e a nemzetközi kapcsolatokból tudásanyagot becsatornázni. A külföldi kutatók vagy egyetemi dolgozók száma azonban szintén hiányos több ország egyetemeinek esetében is, ezért a hallgatókon belüli nemzetközi arány volt a legszélesebb kört lefedő (1240 intézmény) proxy mutató. Az arány átlagos értéke 10 százalék, ugyanakkor az átlag körüli szóródás itt is nagyon nagy.

További külső kapcsolatokat jelezhet a kívülről származó finanszírozás. Azok az intézmények, amelyek nagyobb részben vesznek át a magánszférától vissza nem térítendő támogatásokat, azoknak vélhetően jelentősebb a piaci orientációja (gondoljunk, egy olyan vállalatra, amelyik az egyetemi oktatást és kutatásokat azért támogatja, mert bízik abban, hogy ott végzett szakemberek és kifejlesztett technológiai kutatás számára is hasznos lehet). Az európai intézmények bevételein belül a harmadik oldali finanszírozás aránya átlagosan 26,3 százalék, aminek az eloszlása az előbb említettekhez képest kiegyensúlyozottabb, az átlag körüli értékek gyakoribbak. Az oktatási tevékenység jelentőségét a tandíjak bevételeken belüli arányával mérhetjük, amelynek átlaga 19,3 százalék, ugyanakkor a legtöbb intézmény finanszírozási portfóliójában ennél kisebb arányban szerepel. A technológiai fejlesztés tulajdonságaiból adódóan azt várjuk, hogy a természettudományok, a műszaki és orvostudományok területén a legnagyobb a valószínűsége a szabadalmaztatásnak. Az e területeken kutató akadémiai állomány átlagos aránya 21,8%, és úgy tűnik, hogy minden kutatóegyetem hasonló arányt mutat (kivéve azon intézmények köre, amely specializálódik valamilyen más, humán, jog- vagy közgazdaságtudományi területre). Az egyetemi presztízs indikátora az Academic Rankings of World Universities (a világ legjobb 500 egyeteme) 2008-as listájára való felkerülés (ARWU Top 500, 2008), amelybe a vizsgáltak közül 182 intézmény (13,3 %) tartozik bele. Azt várjuk, hogy a nagyobb presztízsű egyetemek nagyobb csábítást jelentenek az eredményes kutatásokat folytató feltalálók, kutatók számára.

A bővített adatbázisban található egyetemek összesen 562 különböző NUTS 3 régióban találhatók. Ezek a régiók rendkívül heterogének. A lakosok átlagos száma 524 ezer, azon-

ban a túlnyomó többség alacsonyabb népességgel rendelkezik, míg az agglomerációs térségek több millió főt számlálnak. A régiós egyetemi kutatások intenzitására a régió szintjére összesített doktori fokozatok számát alkalmazzuk, ami viszonylag nagy szórást mutat. Az Eurostat adatai között az 562-ből csak 257-re találunk információt a regionális munkaerő regionális struktúrájáról. A regionális üzleti szolgáltatási szektorban dolgozók száma – ami az innovációs rendszerek térségi támogató háttérét jelenti – szintén rendkívül nagy régiók közötti változatosságot mutat, és a koncentrációja nagyobb, mint a lakosságé. A regionális technológiai outputot (avagy innovációs teljesítményt) a régióból származó Európai Szabadalmi Hivatalnál (EPO) 2008-ban tett bejelentések számával mérjük, ami hasonlóan az előzőekhez erősen koncentrált térben, átlagos értéke 50, és a szórása majdnem kétszerese az átlagnak.

Tehát mind az intézményi, mind a regionális tényezők esetében nagyon erős a térbeli koncentráció számottevő jobboldali ferdeséggel. Így a legtöbb változónál a megfigyelések nagy része viszonylag alacsony értéket vesz fel, míg egy kis csoport kiugróan magas értéket mutat. A leginkább koncentrált mutatószámok az egyetemi szabadalmak és a doktori fokozatok száma, ami azt mutatja maga a kutatási tevékenység közvetlen inputja és outputja tekintetében jelennek meg a leginkább az erős centrumok a csekély kutatási fókusszal rendelkező intézmények sokasága között. Kevésbé koncentrált az akadémiai dolgozók száma és a nemzetközi hallgatók aránya, a harmadik oldali finanszírozás, a tandíjak bevételén belüli aránya és a természettudományi, műszaki és orvostudományi alkalmazottak aránya pedig lényegesen kiegyenlítettebb.

Mi is a célunk az adatok vizsgálatával? Meg kívánjuk állapítani, hogy valóban létezik-e összefüggés egy ilyen széles kört lefedő felmérésben az egyetemi szabadalmaztatás és a feltételezett intézményi és regionális tényezők között. Melyek azok a tényezők, amely erősebb hatást gyakorolnak az egyetemek innovációs teljesítményére? Ennek vizsgálata érdekében érdemes megvizsgálnunk az egyetemi szabadalmak száma és az egyes vélt tényezők közötti korrelációkat (2. táblázat).

2. táblázat. Korrelációs együtthatók az egyetemi szabadalmak száma valamint az intézményi és regionális jellemzők változói között minden megfigyelésre és a kiugró értékek nélkül

Table 2. Correlations between university patents and variables of university and regional characteristics for all observation and without outliers

A változó neve	Minden megfigyelés ⁴⁴	Kiugró értékek nélkül ⁴⁵
Akadémiai alkalmazottak, 2008	0,578	0,420
Átadott doktori fokozatok száma, 2008	0,550	0,376
Nemzetközi hallgatók aránya az összes ISCED 6 szintű hallgató létszámán belül, 2008	0,369	0,303
Harmadik oldali finanszírozás aránya a teljes bevételen belül, 2008	0,114	0,093
Tandíjak aránya a teljes bevételen belül, 2008	-0,127	-0,127
Az intézmény kora, 2008	0,332	0,194
Természettudományi, műszaki és orvostudományi akadémiai dolgozók aránya a teljes akadémiai létszámon belül, 2008	0,237	0,217
ARWU Top 500, 2008	0,525	0,405
Regionális népesség, 2008 (1000 fő)	0,017	0,000
Átadott doktori fokozatok száma a régióban, 2008	0,106	0,060
Alkalmazottak száma a regionális üzleti szolgáltató szektorban (NACE J, K, M), 2008 (1000 fő)	-0,006	-0,023
EPO szabadalmi bejelentések száma a régióban, 2008	0,090	0,004

Szintén nagyon fontos, hogy megkülönböztessük az intézményeken belül az egyes ismérvek tekintetében azt a csoportot, amely kiugró értéket képvisel. Az előbbieken láthattuk, hogy minden változó tekintetében van egy nagyon kis létszámú csoport, amely az átlagostól teljesen eltérő eredményeket produkál (intézmények, amelyek európai viszonylatban vezetőek az egyetemi szabadalmaztatásban, hatalmas akadémiai munkaerőt alkalmaznak vagy éppen szinte kizárólag harmadik oldali finanszírozásból tartják fenn a tevékenységüket). A változónkénti kapcsolatszorosság mérésénél azokat az intézményeket vettük kiugró értékűnek, amelyek az átlagon felül több mint kétszórásnyival nagyobb értéket vettek fel. A kiugró értéket képviselő megfigyelések pozitívan befolyásolják a különböző jellemzők és az egyetemi szabadalmak közötti látható összefüggést, ezt erősíti a 2. táblázat utolsó két oszlopa között látható különbség is.

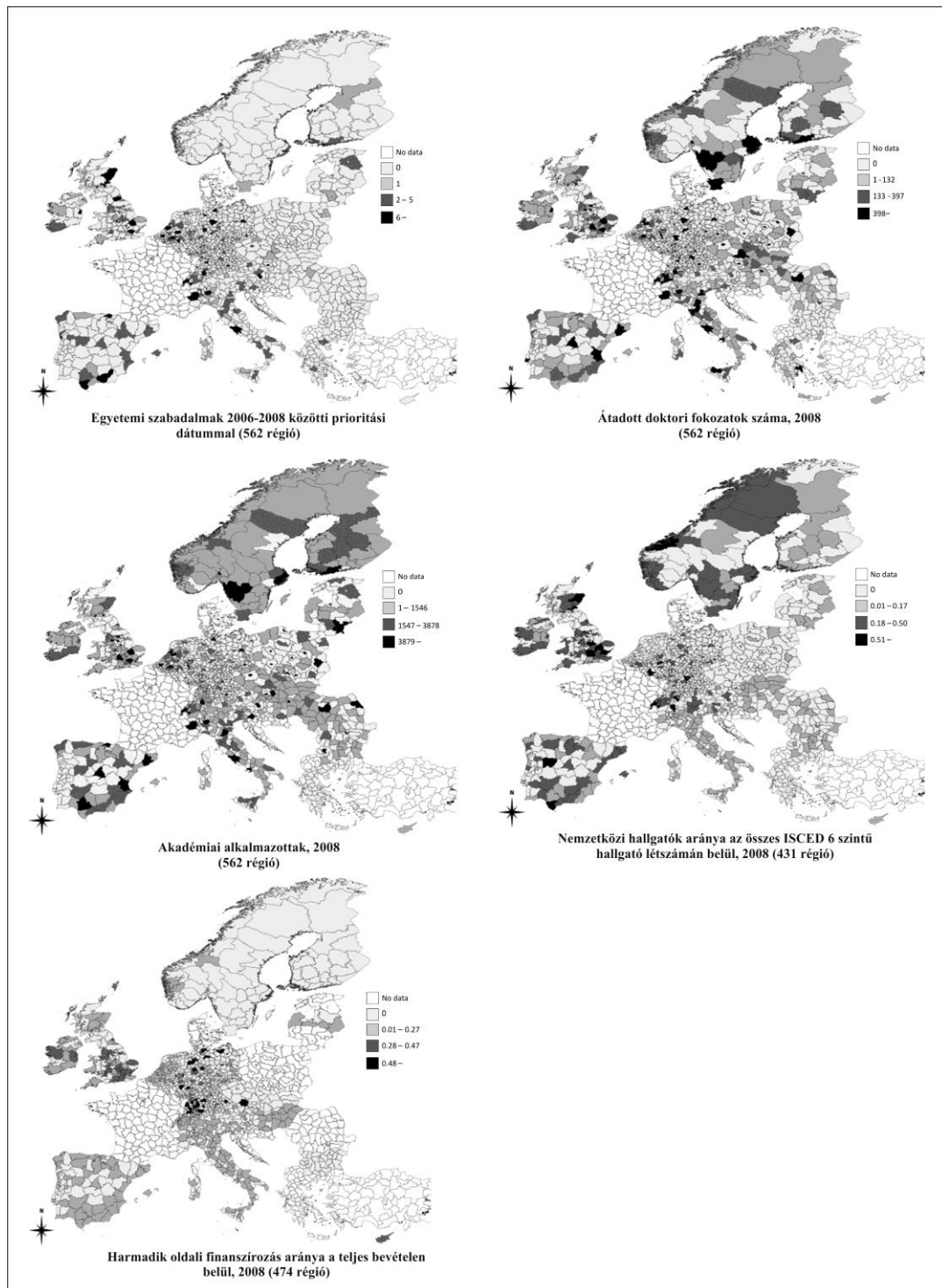
Az egyetemi szabadalmaztatás a legerősebb kapcsolatban (0,5–0,6 közötti korrelációs együttható) az egyetem méretével, a kutatások intenzitásával és az intézmény presztízsével áll. A nemzetközi beágyazottság, az intézmény kora és a tudományági specializáció kevésbé korrelál, és kevésbé reagál a kapcsolat a kiugró értékek bevonására.

Eközben úgy tűnik, hogy a harmadik oldali finanszírozás és a tandíjak aránya a teljes bevételben szinte egyáltalán nincs hatással az egyetemi szabadalmak számára, ami azt jelentheti, hogy függetlenül az egyéb tulajdonságoktól az egyetemeknek valamilyen mértékben be kell építeniük ezeket a forrásokat is a bevételi portfóliójukba. Másrészt hordozhat ez akár egy olyan üzenetet is, hogy az erősebb oktatási piacorientáció elvonja a figyelmet a kutatásokról. A regionális környezet a korrelációk alapján nem hagy nyomot az egyetemi szabadalmak számában. Bár a korrelációk javulnak a kiugrók értékek bevonása után, általánosan nem figyelhető meg térbeli egybeesés az egyetemi szabadalmaknál és a regionális jellemzőknél.

A 1. ábra és a 2. ábra az egyetemi szabadalmak és az intézményi/regionális tényezők térbeli eloszlását térképek segítségével mutatják. A bővített adatbázis intézményei 562 NUTS 3 régióban találhatóak, de csupán 180 régióból jelentettek be egyetemi szabadalmakat. A kiemelkedően nagyszámú szabadalmakat (5 vagy annál több szabadalom) bejelentő intézmények összesen 53 régióban vannak, főként Németországban és az Egyesült Királyságban, valamint Olaszország, Hollandia, Belgium, Svájc, Spanyolország, Ausztria, Portugália és Írország néhány régiójában. A legtöbb egyetemi szabadalmat beadó régió rendszert agglomerációs térség. Bár a kutatásintenzitás lényegesen szétszórtabb, a legnagyobb értékek szintén az agglomerációkhoz köthetők, és az akadémiai munkaerő is hasonló képet mutat. Kifejezetten érdekes, hogy a nemzetközi beágyazottság mérőszáma csupán néhány ország régióiban koncentrálódik (Egyesült Királyság, Svájc, skandináv országok, Olaszország, Németország és Spanyolország). A harmadik oldali finanszírozás nagymértékben történő bevonása leginkább egy német jelenségnek tűnik, de néhány brit, olasz, svájci, holland és belga régióban hasonlóan számottevő ez az arány. A 2. ábra alapján a regionális népesség hasonló térbeli mintát követ, mint az egyetem mérete és a kutatási aktivitás. A regionális innovatív output (amit a régióban bejelentett összes szabadalom bejelentésével mérünk) földrajzi szempontból Európa középpontja körül koncentrálódik a London és Róma közötti tengelyen – a benelux államokban, Németországban, Észak-Olaszországban és néhány spanyol és skandináv régióban. Rendkívül érdekes az, hogy az EPO szabadalmi bejelentések száma ugyanazokban az országokban csoportosul, ahol az egyetemi szabadalmak (és ez elsősorban Európa földrajzi közepe), viszont a legnagyobb értéket mutató régiók esetében nem esnek egybe. Ez azt is sejteti, hogy azok a régiók, amelyekben az egyetemek kiemelkedő szabadalmaztatási tevékenységet végeznek, ott a magánszféra innovációs teljesítménye gyengébb, ugyanakkor ahol a magánszféra intenzív szabadalmaztató, ott az egyetemi szabadalmak mennyisége marad el.

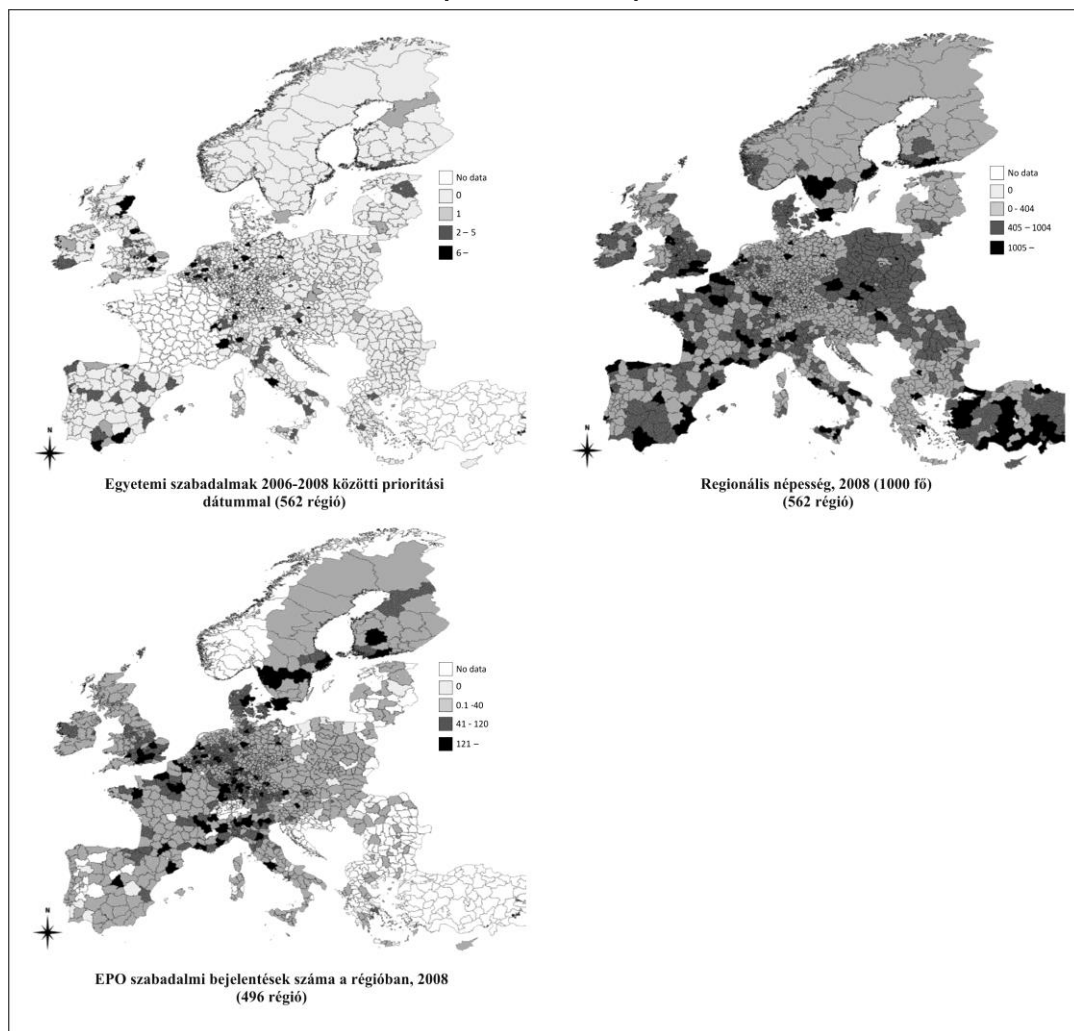
**1. ábra. Az egyetemi szabadalmak és a főbb intézményi változók térbeli eloszlása
(EU NUTS 3 szinten)**

**Figure 1. The spatial distributions of university patents and the main institutional variables
(EU NUTS 3 level)**

**2. ábra. Az egyetemi szabadalmak és a főbb regionális változók térbeli eloszlása
(EU NUTS 3 szinten)**

**Figure 2. The spatial distributions of university patents and the main regional variables
(EU NUTS 3 level)**

Az intézményi és a regionális tényezők szerepe az európai egyetemi szabadalmaztatásban

Ebben a rövid fejezetben egy feltáró jellegű regressziós modellépítési eljárás néhány eredményét közöljük anélkül, hogy túlzottan részletekbe bocsátkoznánk.⁴⁶ A modellekben bináris eredményváltozójú Probit regressziókat alkalmaztunk, tehát arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyetemi szabadalmaztatás valószínűségére milyen hatással vannak a különböző intézményi és regionális tényezők. Ahogy lépésről lépésre (változók egyesével történő belép-tetésével) közelítettünk a végső eredményünkhöz egyrészt figyelembe vettük, hogy modell elfogadhatósága lehetőség szerint javuljon, és túl sok megfigyelést se zárjunk ki azáltal, hogy a bevont változók tekintetében túl kevés intézménynél állnak rendelkezésre az adatok.

A 3. táblázat már csak azokat a bevont változókat mutatja, amelyek a legjelentősebb befolyásoló szereppel bírtak, az első oszlopban kizárólag az intézményi, a másodikban a

regionális jellemzőkkel kibővítve. Az elemzés során kiderült, hogy az intézmény mérete (akadémiai munkaező) és a kutatási intenzitás (odaítelt doktori fokozatok száma) nagyon erősen együttmozognak, ezért a modellünkbe elegendő egyiket bevonni. Ahogy vártuk, ez a legfontosabb tényező a kutatási eredmények szabadalmaztatásában.

3. táblázat. Bináris Probit ML regressziós becslések eredményei: az intézményi és a regionális tényezők szerepe az európai egyetemi szabadalmaztatásban⁴⁷

Table 3. Binary Probit ML Estimation Results: The Role of Institutional and Regional Factors in European University Patenting

Modell	(1)	(2)
Konstans	-2.2963*** (0.1437) ⁴⁸	-2.2409*** (0.1493)
Akadémiai alkalmazottak, 2008	0.0009*** (9.23E-05)	0.0009*** (9.31E-05)
Nemzetközi hallgatók aránya az összes ISCED 6 szintű hallgató létszámán belül, 2008 ^c	2.0717*** (0.3362)	2.0988*** (0.3512)
Harmadik oldali finanszírozás aránya a teljes bevételen belül, 2008	0.6533** (0.2778)	0.8479*** (0.2874)
ARWU Top 500, 2008	0.3569** (0.1784)	0.4164** (0.1839)
Magas innovativitású régió, ⁴⁹ 2006		-0.4818*** (0.1629)
McFadden-féle R ²	0.43	0.44
Megfigyelések száma	893	862

Ugyanakkor további növelheti egyetem esélyét, hogy szabadalommal fog rendelkezni, ha jelentősebbek a nemzetközi kapcsolatai és képes nagyobb arányban harmadik oldali finanszírozásra támaszkodni. Előbbi a nemzetközi beágyazottságra, az intézmény nemzetközi szerepére utal, a második pedig a gazdaság gyakorlati szereplőivel alkotott kölcsönösen előnyös kapcsolatok kialakítását jelzi. Itt nem közölt eredményeink azt is mutatják, hogy szintén javítja a szabadalomszerzés valószínűségét, ha az intézmény természettudomány, műszaki vagy orvostudományi területre specializálódik, viszont visszafogja ezt, ha túl nagy mértékben fókuszál az oktatásra, és nem ad elég teret a kutatásnak. Számít az egyetem presztízse (a világrangsorban elfoglalt hely) is, viszont az egyetem korának nincs hatása a szabadalmaztatás valószínűségére. A legmeglepőbb eredményeket a regionális környezetet jellemző tényezők bevonásával kaptuk, ugyanis a régió méretének, az egyetemi kutatások koncentrációjának, az üzleti szolgáltatások nagyobb mértékű jelenlétének és a régiós technológiai outputnak kismértékű, de szignifikáns negatív hatása van. Tehát az egyetemi szabadalmaztatás jellemzően nem azokba a régiókba esik, ahol azok a regionális faktorok kedvező szinten állnak, amelyeket a szakirodalom hangsúlyoz a tudástermelés hatékonyságának szempontjából.

Összefoglalás

Tanulmányunkban egy térbeli feltáró elemzést folytattunk az EUMIDA adatbázis segítségével az európai kutatóegyetemek széles körét lefedve (az intézmények közel kétharmada került be a regresszió-analízisünk mintájába). Az egyik legfontosabb újdonsága ennek, hogy NUTS 3 szinten sikerült végrehajtani a mutatók aggregálását, ami előrelépés az általában használt NUTS 2 szinthez képest.

A legtöbb intézményi tényező (egyetem mérete, kutatási intenzitás, külső finanszírozás, nemzetközi beágyazottság és egyetemi minőség) pozitív kapcsolatban állnak az egyetemi szabadalmaztatással. Ez megerősítette azokat a feltevéseket, amelyeket az irodalomban fellelhetünk olyan tanulmányokban, amelyek a felsőoktatási intézmények sokkal szűkebb körét fedték csak le.

A legmeglepőbb eredményünk a regionális tényezők szerepe az egyetemi szabadalmaztatásban. A végső következtetésünk szerint azok a regionális jellemzők, amelyeket az egyetemi technológiatranszfer szempontjából a legfontosabbnak tartunk (regionális méret, a közösségi kutatások koncentrációja, az üzleti szolgáltatások koncentrációja, a regionális technológiai output és regionális innovációs rendszer fejlettsége), negatív összefüggésben állnak az egyetemi szabadalmaztatás valószínűségével. Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a régiós innovációs környezet nemcsak elenyésző hatású az egyetemi szabadalmaztatásra (amit néhány tanulmány alapján már sejtettünk), hanem a hatás kifejezetten kedvezőtlen: azok az egyetemek, amelyek kevésbé fejlett innovációs rendszerrel rendelkező régiókban találhatók, nagyobb valószínűséggel szabadalmaztatnak, mint a fejlettebb térségben találhatóak. Ez egy rendkívül fontos és új megállapítás.

A regionális tényezőknek az egyetemi szabadalmaztatásban betöltött elhanyagolható szerepe nagyon hasonlít a publikációs viselkedésre, ahol a regionális innovációs tényezők agglomerációjának szintén nincs megfigyelhető hatása.⁵⁰ Tehát úgy tűnik, az egyetemi szabadalmaztatási viselkedést ugyanazok az intézményi és regionális tényezők befolyásolják, mint publikációkkal kapcsolatos magatartást. Ez egy egészen érdekes jelenség, hiszen egy olyan tevékenységről derült ez ki (szabadalmaztatás), amelyről feltételezzük, hogy alapvetően az iparban bevett gyakorlat, és világos üzleti céllal történik. Ugyanakkor ez azokkal a korábbi tanulmányokkal állhat kapcsolatban, amelyek éppen azt találták, hogy az egyetemi szabadalmak nagy részének a valós ipari vagy üzleti értéke eléggé korlátozott.

Vizsgálatunkat számost tényező korlátozta. Először is kizárólag a szabadalmaztatás valószínűségét vizsgáltuk, nem tettünk különbséget a szabadalmaztatás intenzitásának különböző szintjei között. Elemzésünk nem tette lehetővé, hogy több dimenzióban is közelebbről megvizsgáljuk a kiugró értékekkel rendelkező intézményeket. A szabadalmak meglétének vizsgálata során eltekintettünk attól, hogy a szabadalmaztató egyetemek esetében vizsgáljuk a szabadalmak minőségi különbségeit és az eltéréseket a nagyobb értékű szabadalommal bíró egyetemek és a közepes vagy alacsony színvonalú oltalommal rendelkezők között. Ha a minőséget is figyelembe vesszük, az is elképzelhető, hogy a regionális innovációs környezet hatása is egészen más perspektívából kerül megvilágításba. Mindezeket további kutatások során tervezzük megvizsgálni.

JEGYZETEK

1. Pike, Andy, Andres Rodríguez-Pose and John Tomaney (eds) (2011): Handbook of Local and Regional Development, London, UK and New York, US: Routledge.
2. Saxenian, AnnaLee (1994): Regional advantage: culture and competition in Silicon Valley and Route 128, Cambridge, US: Harvard University Press.
3. Wicksteed W., Autio E., Doel C., Garnsey E., Green C., Peters K. (2000): The Cambridge Phenomenon Revisited, Cambridge, UK: Segal Quince Wicksteed.
4. Goldstein, Harvey (2002): Universities as Regional Growth Engines: The Case of the Research Triangle of North Carolina. In Attila Varga and László Szerb (eds.), Innovation, Entrepreneurship and Regional Economic Development: International Experiences and Hungarian Challenges, Pécs, Hungary: University of Pécs Press, pp. 208–231.
5. Varga Attila (1998): University Research and Regional Innovation: A Spatial Econometric Analysis of Academic Technology Transfers, Boston, US: Kluwer Academic Publishers.

6. Feldman, M. (1994): The University and Economic Development: The Case of Johns Hopkins University and Baltimore. *Economic Development Quarterly* 8, 67–76.
7. Varga Attila (2000): Local academic knowledge spillovers and the concentration of economic activity. *Journal of Regional Science*, 40, 289–309.; Koo, J. (2007): Determinants of Localized Technology Spillovers: Role of Regional and Industrial Attributes. *Regional Studies*, 41, 995–1011.
8. Varga Attila, D. Pontikakis and G. Chorafakis (2013): Metropolitan Edison and cosmopolitan Pasteur? Agglomeration and interregional research network effects on European R&D productivity. *Journal of Economic Geography* (forthcoming).
9. Azagra-Caro, J., D. Pontikakis and A. Varga (2013): Absorptive capacity and the delocalisation of university-industry interaction. Evidence from participations in the EU's Sixth Framework Programme for Research. *European Planning Studies* (forthcoming).
10. Varga Attila (szerk.) (2009): *Universities, Knowledge Transfer and Regional Development: Geography, Entrepreneurship and Policy*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, US: Edward Elgar.
11. Louis, K. S., D. Blumenthal, M. E. Gluck and M. A. Stoto (1989): *Entrepreneurs in Academe: An Exploration of Behaviors among Life Scientists*. *Administrative Science Quarterly*, 34, 110–131.; Gulbrandsen, Magnus and Stig Slipersæter (2007): The third mission and the entrepreneurial university model. In Andrea Bonaccorsi (ed.), *Universities and Strategic Knowledge Creation: Specialization and Performance In Europe*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, US: Edward Elgar, pp. 112–143.
12. Fini, R., R. Grimaldi, S. Santoni and M. Sobrero (2011): Complements or substitutes? The role of universities and local context in supporting the creation of academic spin-offs. *Research Policy*, 40, 1113–1127.
13. Saragossi, S. and Van Pottelsberghe de la Potterie, B. (2003): What patent data reveal about universities: the case of Belgium. *Journal of Technology Transfer*, 28, 47–51.
14. Siegel, D. S., D. A. Waldmann and A. N. Link (2003): Assessing the impact of organizational practices on the productivity of university technology transfer offices: an exploratory study. *Research Policy*, 32, 27–48.
15. Acosta, M., D. Coronado and M. Á. Martínez (2012): Spatial differences in the quality of university patenting: Do regions matter?, *Research Policy*, 41, 692–703.
16. Rogers et al (2004)
17. Coupé, T. (2003): Science is golden: academic R&D and university patents. *Journal of Technology Transfer*, 28, 31–46.
18. Lach, S. and M. Schankerman (2004): Royalty sharing and technology licensing in universities. *Journal of the European Economic Association*, 2, 252–264.
19. Azagra Caro, J. M., I. F. de Lucio and A. G. Gracia (2003): University patents: output and input indicators ... of what? *Research Evaluation*, 12, 5–16.
20. Landry, R., N. Amara and M. Ouimet (2007): Determinants of knowledge transfer: evidence from Canadian university researchers in natural sciences and engineering. *Journal of Technology Transfer*, 32, 561–592.
21. Carlsoon és Fridh (2002)
22. Friedman, J. and J. Silberman (2003): University technology transfer: do incentives, management and location matter? *Journal of Technology Transfer*, 28, 17–30.
23. Scharfetter, D., C. Rammer, M. Fischer, and J. Fröhlich (2002): Knowledge interactions between universities and industry in Austria: sectoral patterns and determinants. *Research Policy*, 31, 303–328.
24. Giuliani, E. and Arza, V. (2009): What drives the formation of valuable university–industry linkages? Insights from the wine industry. *Research Policy*, 38, 906–921.
25. Lach, S. and M. Schankerman (2004): Royalty sharing and technology licensing in universities. *Journal of the European Economic Association*, 2, 252–264.
26. Ponomariov, B. L. (2008): Effects of university characteristics on scientists' interactions with the private sector: an exploratory assessment. *Journal of Technology Transfer*, 33, 485–503.
27. Giuliani, E. and Arza, V. (2009): What drives the formation of valuable university–industry linkages? Insights from the wine industry. *Research Policy*, 38, 906–921.; Ponomariov, B. L.

- (2008): Effects of university characteristics on scientists' interactions with the private sector: an exploratory assessment. *Journal of Technology Transfer*, 33, 485–503.
28. Van Looy, B., M. Ranga, J. Callaert, K. Debackere and E. Zimmermann (2004): Combining entrepreneurial and scientific performance in academia: towards a compounded and reciprocal Matthew-effect? *Research Policy*, 33, 425–441.
 29. Erdős, Katalin and Attila Varga (2012): The academic entrepreneur: myth or reality for increased regional growth in Europe? In Mariana van Geenhuizen and Peter Nijkamp (eds.), *Creative Knowledge Cities*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, US: Edward Elgar, pp. 157–181.
 30. Siegel, D. S., D. A. Waldmann and A. N. Link (2003): Assessing the impact of organizational practices on the productivity of university technology transfer offices: an exploratory study. *Research Policy*, 32, 27–48.
 31. Rogers, E. M., J. Yin and J. Hoffmann (2000): Assessing the effectiveness of technology transfer offices at US research universities. *The Journal of the Association of University Technology Managers*, 12, 47–80.
 32. Van Looy, B., M. Ranga, J. Callaert, K. Debackere and E. Zimmermann (2004): Combining entrepreneurial and scientific performance in academia: towards a compounded and reciprocal Matthew-effect? *Research Policy*, 33, 425–441.
 33. Landry, R., N. Amara and M. Ouimet (2007): Determinants of knowledge transfer: evidence from Canadian university researchers in natural sciences and engineering. *Journal of Technology Transfer*, 32, 561–592.
 34. Renault, C. (2006): Academic Capitalism and University Incentives for Faculty Entrepreneurship. *Journal of Technology Transfer*, 31 (2), 227–239.
 35. Erdős, Katalin and Attila Varga (2012): The academic entrepreneur: myth or reality for increased regional growth in Europe? In Mariana van Geenhuizen and Peter Nijkamp (eds.), *Creative Knowledge Cities*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, US: Edward Elgar, pp. 157–181.
 36. National Science Foundation (2010): NSF Survey of Research and Development Expenditures at Universities and Colleges/Higher Education Research and Development. National Science Foundation.
 37. Bonaccorsi, Andrea, Tasso Brandt, Daniela De Filippo, Benedetto Lepori, Francesco Molinari, Andreas Niederl, Ulrich Schmoch, Torben Schubert and Stig Slipersaeter (2010): Feasibility Study for Creating European University Data Collection. Final Study Report. European Commission, Research Directorate – General, Directorate C – European Research Area, Universities and Researches, http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&ved=0CCYQFjAB&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fresearch%2Fera%2Fdocs%2Fen%2Ffeumida-final-report.pdf&ei=hBVDUKTWNcXctAbA04CIAQ&usg=AFQjCNH9mnZ1Brx1qeCc1nBNTT3mwuzB4w&sig2=Ya5ygLu7k4dg_mbgAG4qIg, access ed 31 August 2012.
 38. Varga Attila (1998): *University Research and Regional Innovation: A Spatial Econometric Analysis of Academic Technology Transfers*, Boston, US: Kluwer Academic Publishers.
 39. Bonaccorsi, Andrea, Tasso Brandt, Daniela De Filippo, Benedetto Lepori, Francesco Molinari, Andreas Niederl, Ulrich Schmoch, Torben Schubert and Stig Slipersaeter (2010): Feasibility Study for Creating European University Data Collection. Final Study Report. European Commission, Research Directorate – General, Directorate C – European Research Area, Universities and Researches, http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&ved=0CCYQFjAB&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fresearch%2Fera%2Fdocs%2Fen%2Ffeumida-final-report.pdf&ei=hBVDUKTWNcXctAbA04CIAQ&usg=AFQjCNH9mnZ1Brx1qeCc1nBNTT3mwuzB4w&sig2=Ya5ygLu7k4dg_mbgAG4qIg, access ed 31 August 2012.
 40. Részletes módszertani leírást közöl angol nyelven Varga és Horváth (2013), amely azonos forrásokra alapozva a kutatás módszertanát helyi a fókuszba.
 41. A részletes módszertani leírás ebben az esetben is Varga és Horváth (2013) anyagában található.

42. Az adatgyűjtés időpontjában (2012 tavasza) világossá vált, hogy a szabadalmak száma 2008-tól drasztikus csökkenést mutat minden intézménynél, aminek oka közismerten az, hogy az Európai Szabadalmi Hivatalnak szüksége van egy megfelelő időre mire minden igénypontot megvizsgál, és dönt a megadásról. Nem tudtuk követni azt a szabadalmi tanulmányokban széles körben alkalmazott megoldást, miszerint az inputtényezők megfigyelési idejétől számított két éves késleltetését vesszük a szabadalmaknak. Mivel a tudástermelés input és output oldalán álló indikátorok térbeli mintázatai egy 3 és 5 év közötti időperióduson keresztül nem változnak jelentősen (Varga et al. 2005), a 2006 és 2008 között beadott szabadalmak számának intézményenkénti összegzését kielégítő mutatónak ítéltük ebben a feltáró elemzésben.
43. Az adatokat a milánói Bocconi Egyetem „Knowledge, Internationalization and Technology Studies” intézete szolgáltatta.
44. A korrelációk számításához minden rendelkezésre álló megfigyelést páronként felhasználtunk.
45. A korrelációk számításához azokat az értékeket használtuk fel, amelyek értéke kisebb, mint az átlag plusz két szórás.
46. Részletes módszertani leírást közöl angol nyelven Varga és Horváth (2013).
47. A függő változó 1 értéket vesz fel, ha legalább egy szabadalommal rendelkezik az egyetem, amelyet 2006-2008 között jelentettek be.
48. A becsült standard hibák zárójelben szerepelnek; *** jelöli a szignifikanciát $p < 0,01$ esetén; ** jelöli a szignifikanciát $p < 0,05$ esetén; * jelöli a szignifikanciát $p < 0,1$ esetén.
49. Bináris változó: 1 értéket kap, ha a régió magas innovativitását régióként azonosította a European Regional Innovation Scoreboard 2006.
50. Varga Attila, D. Pontikakis and G. Chorafakis (2013): Metropolitan Edison and cosmopolitan Pasteur? Agglomeration and interregional research network effects on European R&D productivity. *Journal of Economic Geography* (forthcoming); Sebestyén, T. Varga, A. (2013): Research Productivity and the Quality of Interregional Knowledge Networks. *Annals of Regional Science* (forthcoming).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acosta, M., D. Coronado and M. Á. Martínez (2012): Spatial differences in the quality of university patenting: Do regions matter?, *Research Policy*, 41, 692–703.
- Academic Ranking of World Universities (2008): Academic Ranking of World Universities – 2008. <http://www.arwu.org/ARWU2008.jsp>, access ed 1 June 2012.
- Association of University Technology Managers (2011): US and Canadian Licensing Activity Surveys – quantitative data and real-world examples about licensing activities at US and Canadian universities, hospitals and research institutions. Association of University Technology Managers.
- Azagra Caro, J. M., I. F. de Lucio and A. G. Gracia (2003): University patents: output and input indicators ... of what? *Research Evaluation*, 12, 5–16.
- Azagra-Caro, J., D. Pontikakis and A. Varga (2013): Absorptive capacity and the delocalisation of university-industry interaction. Evidence from participations in the EU's Sixth Framework Programme for Research. *European Planning Studies* (forthcoming).
- Bonaccorsi, Andrea, Tasso Brandt, Daniela De Filippo, Benedetto Lepori, Francesco Molinari, Andreas Niederl, Ulrich Schmoch, Torben Schubert and Stig Slipersaeter (2010): Feasibility Study for Creating European University Data Collection. Final Study Report. European Commission, Research Directorate – General, Directorate C – European Research Area, Universities and Researches, http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&ved=0CCYQFjAB&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fresearch%2Fera%2Fdocs%2Fen%2Ffeumida-final-report.pdf&ei=hBVDUKTWNcXctAbA04CIAQ&usg=AFQjCNH9mnZ1Brx1qeCc1nBNNT3mwuzB4w&sig2=Ya5yglu7k4dg_mbgaG4qIg, access ed 31 August 2012.
- Carlsson, B. and A. Fridh (2002): Technology transfer in United States universities: a survey and statistical analysis. *Journal of Evolutionary Economics*, 12, 199–232.

- Coupé, T. (2003): Science is golden: academic R&D and university patents. *Journal of Technology Transfer*, 28, 31–46.
- Erdős, Katalin and Attila Varga (2012): The academic entrepreneur: myth or reality for increased regional growth in Europe? In Mariana van Geenhuizen and Peter Nijkamp (eds.), *Creative Knowledge Cities*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, US: Edward Elgar, pp. 157–181.
- Feldman, M. (1994): The University and Economic Development: The Case of Johns Hopkins University and Baltimore. *Economic Development Quarterly* 8, 67–76.
- Finì, R., R. Grimaldi, S. Santoni and M. Sobrero (2011): Complements or substitutes? The role of universities and local context in supporting the creation of academic spin-offs. *Research Policy*, 40, 1113–1127.
- Friedman, J. and J. Silberman (2003): University technology transfer: do incentives, management and location matter? *Journal of Technology Transfer*, 28, 17–30.
- Goldstein, Harvey (2002): Universities as Regional Growth Engines: The Case of the Research Triangle of North Carolina. In Attila Varga and László Szerb (eds.), *Innovation, Entrepreneurship and Regional Economic Development: International Experiences and Hungarian Challenges*, Pécs, Hungary: University of Pécs Press, pp. 208–231.
- Giuliani, E. and Arza, V. (2009): What drives the formation of valuable university–industry linkages? Insights from the wine industry. *Research Policy*, 38, 906–921.
- Gulbrandsen, Magnus and Stig Slipersæter (2007): The third mission and the entrepreneurial university model. In Andrea Bonaccorsi (ed.), *Universities and Strategic Knowledge Creation: Specialization and Performance In Europe*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, US: Edward Elgar, pp. 112–143.
- Hollanders H., Tarantola S. and Loschky A. (2009): Regional Innovation Scoreboard (RIS) 2009. Pro Inno Europe Paper n. 14, *Entreprise and Industry Magazine*, Brussels, available at <http://www.proinno-europe.eu/page/regional-innovation-scoreboard>
- Koo, J. (2007): Determinants of Localized Technology Spillovers: Role of Regional and Industrial Attributes. *Regional Studies*, 41, 995–1011.
- Lach, S. and M. Schankerman (2004): Royalty sharing and technology licensing in universities. *Journal of the European Economic Association*, 2, 252–264.
- Landry, R., N. Amara and M. Ouimet (2007): Determinants of knowledge transfer: evidence from Canadian university researchers in natural sciences and engineering. *Journal of Technology Transfer*, 32, 561–592.
- Louis, K. S., D. Blumenthal, M. E. Gluck and M. A. Stoto (1989): Entrepreneurs in Academe: An Exploration of Behaviors among Life Scientists. *Administrative Science Quarterly*, 34, 110–131.
- National Science Foundation (2010): NSF Survey of Research and Development Expenditures at Universities and Colleges/Higher Education Research and Development. National Science Foundation.
- Pike, Andy, Andres Rodríguez-Pose and John Tomaney (eds) (2011): *Handbook of Local and Regional Development*, London, UK and New York, US: Routledge.
- Ponomarev, B. L. (2008): Effects of university characteristics on scientists' interactions with the private sector: an exploratory assessment. *Journal of Technology Transfer*, 33, 485–503.
- Renault, C. (2006): Academic Capitalism and University Incentives for Faculty Entrepreneurship. *Journal of Technology Transfer*, 31 (2), 227–239.
- Rogers, E. M., J. Yin and J. Hoffmann (2000): Assessing the effectiveness of technology transfer offices at US research universities. *The Journal of the Association of University Technology Managers*, 12, 47–80.
- Rogers, E. M. S. Takegami and J. Yin (2001): Lessons learned about technology transfer. *Technovation*, 21, 253–261.
- Saragossi, S. and Van Pottelsberghe de la Potterie, B. (2003): What patent data reveal about universities: the case of Belgium. *Journal of Technology Transfer*, 28, 47–51.
- Saxenian, AnnaLee (1994): *Regional advantage: culture and competition in Silicon Valley and Route 128*, Cambridge, US: Harvard University Press.
- Schartinger, D., C. Rammer, M. Fischer, and J. Fröhlich (2002): Knowledge interactions between universities and industry in Austria: sectoral patterns and determinants. *Research Policy*, 31, 303–328.

- Sebestyén, T. Varga, A. (2013): Research Productivity and the Quality of Interregional Knowledge Networks. *Annals of Regional Science* (forthcoming).
- Siegel, D. S., D. A. Waldmann and A. N. Link (2003): Assessing the impact of organizational practices on the productivity of university technology transfer offices: an exploratory study. *Research Policy*, 32, 27–48.
- Van Looy, B., M. Ranga, J. Callaert, K. Debackere and E. Zimmermann (2004): Combining entrepreneurial and scientific performance in academia: towards a compounded and reciprocal Matthew-effect? *Research Policy*, 33, 425–441.
- Varga Attila (1998): *University Research and Regional Innovation: A Spatial Econometric Analysis of Academic Technology Transfers*, Boston, US: Kluwer Academic Publishers.
- Varga Attila (2000): Local academic knowledge spillovers and the concentration of economic activity. *Journal of Regional Science*, 40, 289–309.
- Varga Attila (szerk.) (2009): *Universities, Knowledge Transfer and Regional Development: Geography, Entrepreneurship and Policy*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, US: Edward Elgar.
- Varga Attila, Luc Anselin and Zoltan Acs (2005): Regional innovation in the US over space and time. In Maier Gunther, Sedlacek Sabine (eds), *Spillovers and Innovation: City, Environment, and the Economy. Interdisciplinary Studies in Economics and Management*, Wien, Austria and New York, US: Springer, pp. 93–104.
- Varga Attila és Horváth Márton (2013): Institutional and regional factors behind university patenting in Europe: An exploratory spatial analysis using EUMIDA data (forthcoming).
- Varga Attila, D. Pontikakis and G. Chorafakis (2013): Metropolitan Edison and cosmopolitan Pasteur? Agglomeration and interregional research network effects on European R&D productivity. *Journal of Economic Geography* (forthcoming).
- Wicksteed W., Autio E., Doel C., Garnsey E., Green C., Peters K. (2000): *The Cambridge Phenomenon Revisited*, Cambridge, UK: Segal Quince Wicksteed.

LENGYEL IMRE*

A TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEK HAZAI ALAKULÁSÁNAK KULCSMOMENTUMAI

KEY ISSUES OF THE REGIONAL DIFFERENCES IN HUNGARY

ABSTRACT

Nowadays the investigation of the regional differences has become one of the major questions of regional science, generating vivid disputes about uneven territorial development. This study reviews the most important economic characteristics related to regional differences in Hungary. Facts show that the area around Budapest is still growing dynamically, well exceeding the EU-average, while other parts of the country are able to stagnate at best. Regional differences in the country are enormous, among the major ones in the EU. In my opinion the main problem of the increasing regional differences is the centralized top-down territorial development policy.

A hazai regionális tudomány egyik kulcskihívása az egyenlőtlen területi fejlődés vizsgálata, a területi különbségek okainak feltárása és a térségek eltérő fejlődési pályáinak értelmezése. Tanulmányomban először a magyar régiók és megyék fontosabb gazdasági adatainak alakulását elemzem, majd megpróbálok magyarázatot adni a területi különbségek nagymértékű növekedésére. Egyik alapproblémának tartom a területfejlesztés centralizált gyakorlatát, ezért kitérek az alulról-szerveződő regionális fejlesztések néhány kulcs-gondolatára, illetve veszélyeire és kockázataira is.

1. A területi különbségek alakulása Magyarországon

A területi különbségek megítélése nagyon függ a területi szinttől, minél alacsonyabb az aggregációs szint, annál inkább heterogén a területi egységek szerkezete. Emiatt a gazdasági növekedés és fejlődés legfontosabb területi jelzőszámait régiók (NTS2) és megyék (NUTS3) szerint is célszerű áttekinteni. A NUTS2-es régiók nemzetközi (EU-s) összehasonlításokhoz, a NUTS3-as (megyei) inkább területfejlesztési (hálózati infrastruktúra, közép- és felsőfokú közszolgáltatások) elemzésekhez használhatók.

A régiós és megyei adatokból kiderül, hogy a magyar gazdaság térbeli növekedése, versenyképessége nagyon egyenlőtlen. Az egy lakosra jutó GDP-t tekintve az ország relatív pozíciója az EU-n belül 2000 után javult, amíg 2000-ben az egy lakosra jutó GDP az EU-27 átlagának 54%-át tette ki, addig 2010-ben már majdnem 65%-át, de az ország relatív pozíció javulása a régiók között igen egyenlőtlenül következett be (1. táblázat). Miközben Közép-Magyarországon az egy lakosra jutó GDP pozíciója 2000–2009 között 26 százalékponttal javult, illetve 2007 és 2010 között 101,5%-ról 108,5%-ra nőtt, eközben a többi 6 régió EU-átlaghoz viszonyított pozíciója alig változott.

* Prof. Dr. Lengyel Imre, az MTA doktora, intézetvezető egyetemi tanár, SZTE GTK Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet.

A 2000–2009 közötti időszakban az EU 274 NUTS2 régiója között a fővárosi régiók növekedése volt a leggyorsabb, Közép-Magyarország 7. a sorban, Pozsony, Bukarest, Szófia, Prága, Athén és régiók, illetve Belső-London után. Tehát a magyar főváros és térségének gazdasági növekedése kiemelkedő az Európai Unión belül, a válság ellenére mindegyik évben képes volt az EU-átlagot jóval meghaladó növekedési ütemet elérni, míg az ország többi részének gazdasága alig haladta meg az EU-átlagot, azaz a többi 6 régióban nincs érzékelhető felzárkózás.

1. táblázat. A magyar régiók néhány fontos mutatója

	GDP/lakos (PPS), % (EU-27=100)			Foglalkoztatottsági ráta, % (15–64 évesek)		Munkanélküliségi ráta, % (15–74 évesek)		Diplomások aránya, % (25–64 évesek)
	2009–2009**	2007	2010	2000	2011	2000	2011	2005
Közép-Magyarország	+26	101,5	108,5	65,3	65,0	5,2	8,8	26,6
Közép-Dunántúl	+2	56,9	56,2	64,6	62,5	4,8	9,3	12,6
Nyugat-Dunántúl	-1	60,1	61,0	68,9	64,1	4,2	7,4	13,6
Dél-Dunántúl	+4	41,8	43,8	58,1	58,1	7,8	12,7	12,9
Észak-Magyarország	+5	39,3	39,2	53,9	53,7	10,1	16,7	12,9
Észak-Alföld	+7	38,6	40,9	53,7	54,4	9,2	14,5	13,3
Dél-Alföld	+3	40,6	41,7	61,0	59,5	5,2	10,6	13,7
Magyarország	+11	61,5	64,8	61,2	60,4	6,4	10,9	17,1
EU-27	100	100,0	100,0	66,5	68,5	–	9,6	22,4

Forrás: Eurostat Regional Yearbook 2012, EUROSTAT, KSH Területi Statisztikai Évkönyv

Megfigyelhető, hogy az 1990-es években viszonylag gyorsan fejlődő régiók, Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl felzárkózása 2000 után megtorpant, a további 4 régió relatív javulása is csak arra volt elég, hogy a 39–44%-os sávba kerüljenek. Ez a négy régió az EU-ban 2000 után a legkevesbé fejlett régiók között egyre inkább hátrébb sorolódik (az utolsó 16 régió között szerepel ez a 4 magyar régió). Megjegyezzük, mivel a Közép-magyarországi régió már meghaladja az EU-átlag 75%-át, ezért 2014–2020 között már nem kaphat az EU-s kohéziós alapokból felzárkóztatási támogatást.

A *foglalkoztatottsági ráta* is régióként erősen differenciált, amíg 2000-ben Közép-Magyarországon, Nyugat-Dunántúlon és Közép-Dunántúlon az EU-átlaghoz közeli értéket figyelhetünk meg, addig a többi 4 régió adata már ekkor is 5–13%-kal maradt el attól. 2010-re szinte mindegyik régióban visszaesett a foglalkoztatás, mégha eltérő mértékben is. Jól kirajzolódik a két hazai régiótípus közötti különbség. A *munkanélküliségi ráta* is régióként erősen differenciált, nyilván részben ellentétes irányban mozog a foglalkoztatással. A 3 fejlettebb régió az EU-átlag alatt található, míg a másik 4 jócskán fölötte.

Napjainkban a regionális fejlődés egyik legfontosabb hajtóereje a humán munkaerő színvonala, főleg a *diplomások aránya* az aktív korúak között. Az adatok alapján kijelenthető: Magyarországon kevés a diplomás, csak háromnegyede a 22,4%-os EU-átlagnak (1. táblázat). De a diplomások arányában is jelentős regionális eltérések vannak: amíg Közép-Magyarországon 26,6%, azaz mindegyik negyedik munkavállalási korú egyén rendelkezik diplomával, addig a többi 6 régióban ennek kb. csak a fele, 12,6–13,7%, jelentősen elmaradva az EU-átlagtól. Ezt azt jelenti, ha a közszférában alkalmazott diplomásoktól eltekintünk, hogy az elmaradott régiók üzleti vállalkozásainál kevés diplomás dolgozik, holott

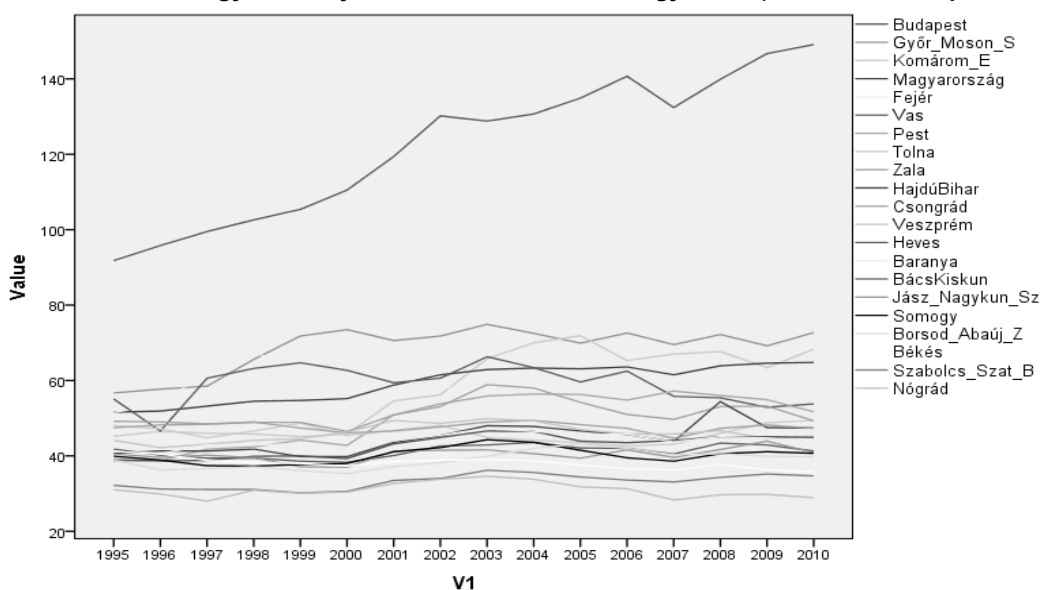
* Az EU-27 átlaghoz mért százalékpontos eltérés változása, 2007-től változott a magyar területi GDP számítása, ezért az Eurostat Regional Yearbook magyar adatait a kiadvány számára megbecsülték.

** Mikrocenzus (2005).

manapság a vállalkozások vezetésében elengedhetetlen a felkészült, nemzetközileg versenyképes menedzserek, avagy vezető munkatársak, akiknek hiánya alapvető akadály lehet a vállalat versenyképességének is.

A régiókon belül is jelentős területi különbségek vannak, a *megyéket* az egy lakosra jutó GDP alapján áttekintve észlelhető, hogy a 20-ból (Budapestet is beleértve) 17 megye egyre inkább hasonló értékkel bír: a fejlettebbek növekedése lelassult, a kevésbé fejletteké pedig kissé gyorsult (1. ábra, 2. táblázat). A fővároson kívül két kivétel van, Győr-Moson-Sopron és Komárom-Esztergom megyék. Budapest vonzáskörzete kiterjed Pest megye jelentős részére, ezért a fővárosra 2010-ben kimutatott, az EU-27 átlagának 149,1%-os értéke túlzó, érdemes Pest megyével súlyozni (azaz a Közép-magyarországi régió adatát figyelembe venni). Ennek ellenére a megyei adatok alapján is egyértelműen állítható, hogy Magyarország 2000 utáni gazdasági felzárkózása, növekedése szinte csak a fővárosnak és vonzáskörzetének tudható be, ahol a válság alatt is dinamikus volt a növekedés, a többi megye ehhez csupán asszisztált.

1. ábra. Az egy lakosra jutó GDP és változása a megyékben (EU-27=100, PPS)

Forrás: KSH STADAT

Az is megfigyelhető, hogy a külföldi működő tőke által érintett megyékben (Győr-Moson-Sopron, Fejér, Komárom-Esztergom, Vas) csak egyszeri hatása van a befektetéseknek, csak rövid távon van élénkülés, ezt követően megtorpan a felzárkózás és csak az EU-átlaghoz közeli a növekedési ütem. Azaz nincs tartós hatása a külföldi feldolgozóipari befektetéseknek, nincsenek tovaryűrűző, multiplikátorhatások, mivel alacsony a hozzáadott érték és a beszállítók aránya is.

A *foglalkoztatás* területi alakulása szinkronban mozog a GDP-változással, a hazai átlag fölött csak dunántúli megyék szerepelnek, de ezekben a magasabb GDP-vel bíró megyékben is csökkent a foglalkoztatás (kivéve Komárom-Esztergom megyét). A kevésbé fejlett megyékben is alig változott a foglalkoztatás, kivéve Nógrádot és Somogy megyét, ahol jelentősen csökkent, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereget, ahol javult. A *munkanélküliségi ráta* mindegyik megyében nőtt, néhol kiugró értéket ér el, pl. Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj megyékben 18% körüli, jócskán meghaladva az országos 10,9%-ot.

2. táblázat. A főváros és a megyék fontosabb adatai

	GDP/lakos (PPS), % (EU-27=100)		Foglalkoztatottsági ráta,* % (20–64 évesek)		Munkanélküliségi ráta,** % (15–74 évesek)	
	2000	2010*	2000	2011	2000	2011
Budapest	110,5	149,1	53,9	54,9	5,2	9,6
Pest	42,8	51,7	52,7	52,7	5,1	7,5
Fejér	64,7	56,4	52,1	52,4	5,2	9,6
Komárom-Esztergom	45,8	68,3	51,3	55,2	5,4	7,8
Veszprém	46,3	45,3	53,2	52,2	4,0	10,4
Győr-Moson-Sopron	73,5	72,7	55,2	53,8	4,3	6,3
Vas	62,7	53,8	58,2	54,1	4,6	7,1
Zala	46,5	49,3	54,8	52,0	3,8	9,3
Baranya	42,1	43,1	46,2	46,0	7,1	14,5
Somogy	38,0	40,7	46,8	44,3	8,4	13,1
Tolna	45,4	49,4	48,0	47,8	8,3	9,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	35,3	39,8	41,4	42,4	11,6	17,8
Heves	39,3	44,9	47,5	46,1	7,5	13,0
Nógrád	30,4	28,9	45,9	39,6	9,1	18,7
Hajdú-Bihar	39,8	47,4	45,7	46,1	7,1	13,2
Jász-Nagykun-Szolnok	37,0	40,9	46,4	47,5	9,4	11,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	30,6	34,7	39,7	42,5	11,2	18,4
Bács-Kiskun	38,3	41,3	50,0	48,2	5,7	10,6
Békés	37,3	35,8	44,7	46,2	5,8	11,9
Csongrád	46,1	47,3	50,9	49,1	4,0	9,6
Ország összesen	55,2	64,8	49,6	49,7	6,4	10,9

Forrás: KSH STADAT (letöltve: 2013. jan. 27.)

3. táblázat. Területi különbségek a megyék szintjén a legalább 10 megyével bíró EU-tagállamokban

	2000	2007	2008	2009
Belgium	28,4	27,7	27,0	26,5
Bulgária	27,3	42,7	44,4	46,7
Cseh Köztársaság	22,0	26,5	27,3	26,9
Dánia	18,5	18,5	18,9	18,2
Németország	29,2	28,5	27,7	27,4
Görögország	15,3	24,2	24,1	25,1
Spanyolország	21,3	18,8	:	:
Franciaország	23,9	25,8	25,6	26,0
Olaszország	:	:	:	23,6
Litvánia	20,7	27,4	26,8	28,1
Magyarország	:	40,7	42,0	44,1
Hollandia	16,7	17,7	18,1	17,7
Ausztria	:	22,8	22,6	22,9
Lengyelország	32,8	34,5	33,6	34,4
Portugália	27,8	29,0	29,2	28,4
Románia	30,3	35,3	38,2	37,4
Szlovénia	19,2	22,4	21,6	22,9
Finnország	21,2	19,2	19,0	21,2
Svédország	15,9	15,5	15,9	19,0
Egyesült Királyság	27,8	29,0	30,2	30,6

Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdec220&plugin=1>
 Letöltve: 2013. 01. 27.

* A GDP számítási módszere 2007-től megváltozott.

** Munkaerő-felmérés az ILO módszertana szerint.

Kérdés, hogy ez a térbeli koncentráció, a területi különbségek Magyarországon megfigyelhető nagysága és növekedése máshol is megfigyelhető-e, avagy speciális hazai tendenciáról van szó? Az Eurostat által megadott területi különbségek alapján, amely a GDP megyék közötti eloszlását veszi alapul, 2009-ben Magyarországon nemzetközileg is kiemelkedők és egyre növekvők a területi különbségek, Bulgáriát (46,7%) követve nálunk a legnagyobb, 44,1% (3. táblázat). A volt szocialista országok között Csehországban 27%, Lengyelországban 34,3%, Szlovéniában 22,9, Romániában 37,4%. Említettük, hogy a gyorsan fejlődő régiók a volt szocialista országok fővárosi régiói, de a többi országban (Bulgária kivételével) a nem-fővárosi régiók is gyorsan fejlődni tudtak. A régi 15 EU-tagállamban mindenütt jóval kisebbek a területi különbségek, a legmagasabb Portugáliában, ahol 28,4%. Tehát nemzetközi összevetésben nálunk igen erőteljesek és növekvők a területi különbségek.

Az alapmutatók és a területi különbségek alakulása egyaránt alátámasztják, hogy Magyarországon nem tipikus *duális gazdaság* jött létre, hanem inkább egy *triális gazdaság*, mivel háromféle eltérő fejlődési pálya rajzolódik ki. A hazai térségek három fő ideáltípusa, felhasználva a megyék és városi kistérségek vizsgálatának további eredményeit is:¹

- *Budapest és vonzáskörzete* (ingázási övezete, amely átnyúlik a régiós és megyei határokon): integrálódott a globális gazdaságba, a válság ellenére dinamikus a gazdasági növekedés (kb. duplája az EU-átlagnak), a foglalkoztatási ráta alig marad el az EU-átlagtól, a diplomások aránya pedig jóval meg is haladja azt. Ez a térség szolgáltatásalapúvá vált, tipikus *urbanizációs agglomerációs előnyöket élvez* (Jacobs-féle externhatások).²
- *FDI-vezérelt feldolgozóipari térségek* (Győr, Székesfehérvár, Tatabánya, újabban Kecskemét térsége stb.): a feldolgozóipari multinacionális cégek részlegei révén integrálódott az európai gazdaságba, a válság hatására a foglalkoztatási ráta ugyan visszaesett, de viszonylag magas maradt. Ezen térségek gazdasági növekedése lelassult, ami arra is utal, hogy a multinacionális cégek részlegei nem ágyazódtak be, hanem 'szigetként' (kvázi vámszabad területként?) funkcionálnak, és a kezdeti 'push' hatást nem követi újabb, azaz minimálisak a helyi multiplikátorhatások. Ez annak is betudható, hogy egyrészt kicsi a térségek lakossága (kritikus tömege), másrészt a diplomások aránya alacsony, emiatt sem tudnak a helyi cégek bekapcsolódni az FDI-értékláncokba (pl. üzleti szolgáltatásokat nyújtva). Ezek a térségek *potenciális lokalizációs agglomerációs előnyöket élveznek*, amit a helyi beszállítók arányának növelésével ki lehetne aknázni (MAR-féle externhatások).³
- *Többi térség*: főleg hazai piacra termelő, szolgáltató vállalatokkal rendelkeznek, egyes vállalatok termelékenységének javulása elsősorban a hazai versenytársak kiszorításával jár együtt, emiatt nem nő helyben a foglalkoztatás és lassú a gazdasági növekedés. Ezen térségek köre heterogén, a nagyobb egyetemi városokban (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged) a munkaerő képzettsége az EU-átlaghoz közeli, habár a diplomások jelentős része a közszférában dolgozik, ennek ellenére az egyetemekhez kapcsolódva kialakulhatnak *potenciális lokalizációs agglomerációs előnyök*. A kisvárosi és rurális térségek nem rendelkeznek versenyképes gazdasággal, elvélve vannak versenyképes vállalkozásaik, a munkaerő képzettsége és a vállalati menedzsment színvonala is általában alacsony.

Miért alakult ki ez a triális, háromosztatú térbeli fejlődés? Ez csak egy átmeneti állapot és pár év múlva kiegyensúlyozottabb lesz a területi fejlődés, avagy 'elolaszosodunk' és nálunk is tartósan fennmarad a három eltérő fejlettségű térségtípus?

Véleményem szerint az eltérő fejlődési pályák karakterisztikus kialakulásának okai összetettek, három egymáshoz is kapcsolódó folyamatot emelek ki:

- Elsőként a globális verseny által támasztott *méretgazdaságossági elvárások* említendők, a térbeli koncentrációból eredő üzleti előnyök, amelyek lehetővé teszik a tranzakciós költségek csökkenését, a megosztható szolgáltatások és az extern hatások kialakulását. Ezek az előnyök egyedül Budapesten tudnak működni, máshol kicsik a települések. Lényegében a sajátos magyar településhálózathoz adódó hátrányok: a vidéki térségek munkaerőpiaca kicsi (nem éri el a kritikus tömeget), drága és nehézkes az inphelyettesítés, nem éri meg modern üzleti szolgáltatásokat indítani és alacsony a versenyszférában dolgozó diplomások aránya.
- Másodikként a *közlekedési hálózat centrális modernizációja* hozható fel, a fővárosból kiinduló autópályák erősítették a gazdaság koncentrációját is. Az autópályák kiépítése olcsóbbá tette az elérhetőséget, de amint Krugman rávilágított, ezáltal kitágulnak a piacterületek és emiatt a traded üzleti tevékenységek szükségszerűen koncentrálnak, nálunk egyértelműen a fővárosban és környékén. Csak ott érdemes az egész országra kiterjedő pénzügyi, logisztikai, üzleti szolgáltatási stb. tevékenységeket folytatni, kihasználva a méretgazdaságosságot.
- Harmadikként a *területfejlesztés hiányosságai* emelhetők ki: a jelentős EU-s források nem a konkrét helyzetek hatékony megoldására, a komplex problémakör integrált kezelésére fordítottak, hanem egyedi projektek egymás hatását is lerontó finanszírozására, jórészt kiváltva a központi és helyi kormányzatok infrastruktúra beruházásait, amiket egyébként költségvetési forrásokból kellene finanszírozni. Az EU felzárkóztatási támogatásai közül az önkormányzati és intézményi infrastruktúrához kapcsolódók esetében megfigyelhető térbeli kiegyenlítődés, de a gazdaság- és vállalkozásfejlesztési pályázatoknál már erőteljes koncentráció van, a fővárosi és fejlett térségekbeli cégek nyerik el a forrásokat.⁴ A fejlett térségek cégei jobb üzleti tervet és kecsegtetőbb piaci lehetőségeket tudnak bevállalni, mint az elmaradott térségekben működők, pl. Nógrád megye a GOP-ból (EU 2007–13) az egy lakosra számolt országos átlag 33%-át nyerte el, Békés megye 44%-át, hasonlóan az Új Széchenyi Terv Vállalkozásfejlesztési Programjából Nógrád és Békés megye egyaránt 14%-ot. Pont azokban a megyékben nincs piaci alapú munkahelyteremtésre támogatás, ahol nagy a munkanélküliség.

Az adatokból és trendekből az figyelhető meg, hogy Magyarországon nőnek a területi különbségek és az EU-s források nemhogy csökkentik, de inkább növelik is a különbségeket. Egyetérthetünk *Enyedi György*⁵ megállapításával, hogy a terület- és településfejlesztésben „első feladatként egy új paradigma koncepcionális kimunkálását” kell előtérbe helyezni, amely a globalizációs folyamatok átfogó értelmezésén alapszik. Úgy vélem, hogy ennek igen összetett szempontrendszere van, amelyek közül most csak egyet emelek ki: az *alulról-szerveződő fejlesztési stratégiák* kidolgozását, az *endogén fejlődés* gondolatának elfogadását és a szükséges intézményrendszer kialakítását. Amint az adatokból kiderült, a projektalapú, központilag kezelt (top down) fejlesztési politika nem tudja kezelni a területi különbségeket, sőt, inkább a fejlettebb térségekhez csoportosítja át azokat a forrásokat, amelyeket az elmaradott térségeknek szánt az EU.

2. Az alulról szerveződő regionális fejlesztések

Amint az 1970-es években a fejlett országokban nyilvánvalóvá vált, hogy a *keynesi gazdaságpolitika nem elég hatékony*, ezzel párhuzamosan a központilag irányított (top down) gazdaságfejlesztés is háttérbe szorult.⁶ Ennek következtében az 1990-es évek elejé-

től felerősödtek azok a tendenciák, amelyek a korábbi központi irányítású kínálat-orientált regionális politika helyett a decentralizált területfejlesztésre, az *alulról szerveződő (bottom-up) kereslet-orientált, endogén erőforrásokból kiinduló gazdaságfejlesztési programokra* helyezték a hangsúlyt (4. táblázat).

4. táblázat. Tradicionális központi és alulról szerveződő regionális fejlesztési stratégiák

Tradicionális top-down fejlesztési politikák	Alulról szerveződő regionális fejlesztés
Top-down megközelítés: a beavatkozást igénylő térségekről az országos központokban döntenek	Mindegyik térségben a fejlődés támogatása, gyakran alulról jövő kezdeményezésre
Országos központi adminisztráció által szervezett	Decentralizált, vertikális együttműködés a különböző területi szintek kormányzatai között és horizontális együttműködés a közsféra és a magánszektor helyi testületei között
A fejlesztések ágazati jellegűek	A fejlesztések térségi szemléletűek (lokalitás, milió)
Nagy ipari projektek, amelyek további gazdasági tevékenységeket ösztönöznek	Mindegyik térség fejlődési potenciáljának hasznosítása, ösztönözve a helyi gazdasági rendszer megfelelő alkalmazkodását a változó gazdasági környezethez
Pénzügyi támogatás, a gazdasági tevékenységeket odavonzó tényezők ösztönzése és támogatása	A gazdasági tevékenységek fejlesztéséhez a kulcsfeltételek biztosítása

Forrás: Pike–Rodríguez–Pose–Tomaney (2006, 17. o.)

A tradicionális (top-down) fejlesztési politikák során a központi kormányzat által kiválasztott térségekben, a központi adminisztráció által levezényelt, ágazati jellegű nagyobb, főleg ipari projektek valósultak meg, költségvetési pénzügyi támogatással. Az *alulról-szerveződő helyi és regionális fejlesztés* szemlélete a napjainkban megfigyelhető realitásokhoz igazodik: a globális gazdaságban a *kollaboratív stratégiák* sikeresebbek.⁷ A területi egységek között verseny van, amelyben a sikeres helytálláshoz gyorsan, átgondoltan és szervesen kell fellépni, a térség sajátosságaihoz illeszkedő fejlesztésekkel. Alapvető a helyi kulcsszereplők, önkormányzati és üzleti szféra közötti konszenzus, a horizontális együttműködés, amely az integrált fejlesztési programok kidolgozását és hatékony végrehajtását elősegítheti. Nem a pénzügyi források az elsődlegesek, hanem a globálisan versenyző helyi cégek versenyelőnyeikhez szükséges háttér (képzések, innovatív intézmények stb.) megerősítése, a kulcsfeltételek biztosítása. Nemcsak a kiválasztott térségekben, hanem *mindegyik régióban szükség van alulról szerveződő regionális gazdaságfejlesztésre*, mivel mindegyik térség speciális problémákkal küszködik, legyen az akár egy fejlett főváros, avagy egy elmaradott rurális térség.

Meg kell különböztetnünk a területi egységek közötti versenyben a régiók közötti és a régió belüli koordinációt.⁸ A *régiók, térségek közötti verseny* feltételeit nyilvánvalóan egy-egy országban bizonyos etikai normák írják elő, egy-egy befektető „becserkészésére”, egy-egy nagyberuházás „elintézésére”, egy másik régióval kapcsolatos „lejárató nyilatkozatra” nincsenek jogszabályok. A lobbizás a gyakorlatban a lobbizás csak átmeneti sikereket jelent, a *tradicionális top-down politikáknál* volt fontos, amely politikákról az 1990-es évekre egyértelmű vált, hogy hatékonyságuk gyenge, csak rövid távon élénkítik a gazdaságot, emiatt felerősödött az alulról szerveződő fejlesztési szemlélet.

Kiderült, hogy fejlett országokban csak a *régió, térségen belüli koordinációval* lehet érdemben elősegíteni a területi egységek közötti versenyben való sikerességet. *Alulról szerveződés* esetén a régió, térség a gazdaságfejlesztés szerves egysége, ahol regionális/térségi fejlesztési szervezetnek kell működnie és részleges autonómiával bíró testületeknek, ahol az a speciális szakértelem is megjelenik, amelyik a régió, térség egyedi adottságaival és feltételeivel tisztában van. Ez a regionális/térségi szervezet képes szakmailag megfelelő

gazdaságfejlesztési koncepciók és programok kidolgoztatására és végrehajtó csapatok irányítására.

A vállalati szervezettel ellentétben, ahol egyértelműen megadható, hogy ki és miben dönthet, az egyes régiókon, térségeken belül a területi versenyt befolyásoló résztvevők köre nagyon összetett: az önkormányzatoktól a vállalatok és intézetek át a háztartásokig terjed. Azaz egy-egy régiót, térséget a területi egységek közötti versenyben nagyon sokféle szervezet, intézmény képviseli, még ha nagyon eltérő hatásokkal is. Az eltérő érdekeket koordinálni, a helyi szereplők konszenzusát kialakítani, az elfogadott stratégiát menedzselni csak szakmailag felkészült fejlesztési ügynökség képes.

A globalizációs folyamatok nyomán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a *piaci automatizmusok nem kedveznek az elmaradott térségeknek*. Általánosan elfogadott, hogy a felzárkózó országok gyenge alapokon álló gazdaságai csak úgy tudnak fejlődni, ha tudatosan koncentrálnak a társadalmi-gazdasági háttér fejlesztésének egyes prioritásaira, azaz megújítva-megőrizve bizonyos keynesi gondolatok érvényessége továbbél. A kevésbé fejlett térségekben, régiókban és településekben *lényegében modernizációra van szükség*, a hiányzó közjavak létrehozására, a hiányzó infrastruktúra és közszolgáltatások kiépítésére stb. amit a piac nem képes elvégezni. De ez csak szükséges, és nem elégséges feltétel, mivel fel kell készíteni a helyi munkaerőt és a helyi vállalkozásokat a versenykörnyezetben való sikeres működésre, azaz aktív gazdaság- és vállalkozásfejlesztési programokat is meg kell valósítani.

3. A regionális gazdaságfejlesztés kockázatai

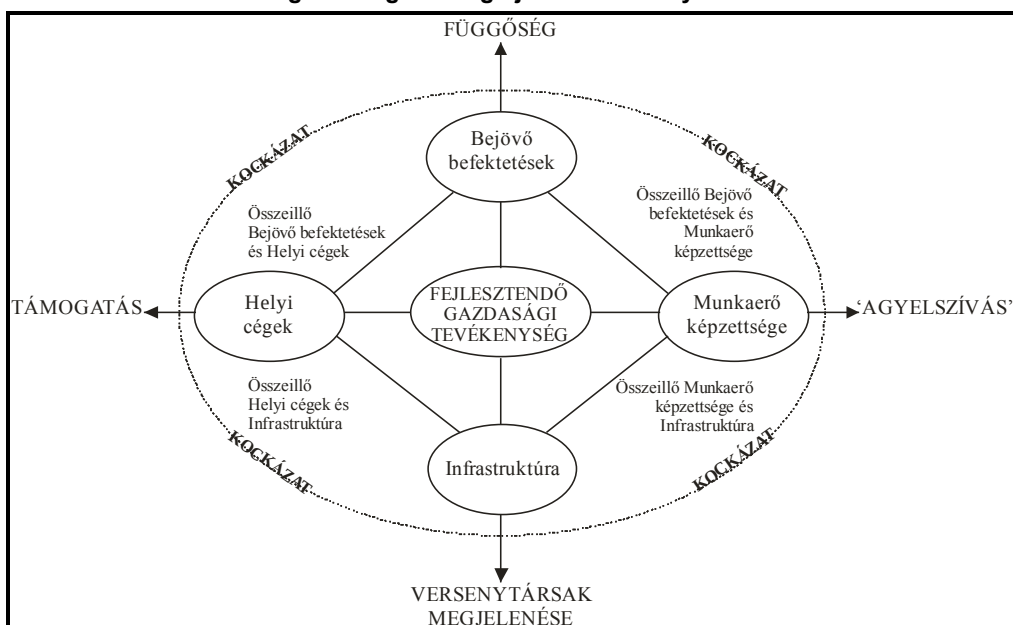
Az alulról-szerveződő regionális gazdaságfejlesztés csak lehetőség, nem jár automatikusan sikerrel, hanem jelentős kockázati tényezők is felléphetnek. Ez a megközelítés a kiterjesztett gazdasági bázismodellen alapul, amely a gazdasági növekedésre fókuszál, a foglalkoztatás másodlagos kérdés.⁹ Így csak egyoldalúan képes a versenyképesség javítására, mert pl. külföldi érdekeltségű cégek létrehozhatnak olyan telephelyeket, ahol magas a kibocsátás, de a helyi bedolgozók aránya alacsony, így nem javul a foglalkoztatás, emiatt a helyben elkölthető jövedelem is alacsony marad.

A gazdasági báziselméletben *nagy kockázatot jelent*, hogy előre nem tudjuk, melyik traded iparágat/üzletágot célszerű ösztönözni, mivel a piac utólag szelektál, nagy a hibázás lehetősége. Illetve időben is változik, hogy egy régióban éppen mi a húzóágazat, könnyen hanyatló szakaszba kerülhetnek most kedvezőnek tűnő ágazatok.

A regionális gazdaságfejlesztésnek vannak egyéb veszélyei és kockázatai is (2. ábra). A *bejövő befektetések* ösztönzése kiemelt cél, de ennek veszélye, hogy a régió gazdasága függővé válik külső döntési központoktól. Ezt a veszélyt úgy lehet mérsékelni, ha a bejövő befektetéseket úgy szelektáljuk, hogy a helyi cégek kapcsolódni tudjanak a letelepedő vállalatokhoz. Másrészt a munkaerő képzettségéhez, összetételéhez illeszkedő befektetések vonzását kell elősegíteni.

A kevésbé fejlett régiókban kiemelt cél szokott lenni a *munkaerő képzettségének javítása* átképzésekkel, illetve a szakképzések és felsőoktatási szakok színvonalának emelésével. Ennek veszélye, hogy felléphet az 'agyelszívás', a képzett munkaerő elhagyja a régiót magasabb jövedelem és igényesebb munka reményében. Ha az *infrastruktúrát fejlesztjük*, javul pl. a közlekedés, a logisztikai és informatikai szolgáltatások, az intézmények színvonal, akkor idecsábítjuk a régió iparágainak versenytársait is, ami könnyen a meglévő cégek tönkremeneteléhez vezethet. A *helyi cégek támogatásával* elérhetjük túlzott megerősödésüket, ennek következtében nagyobbá válva elhagyhatják a régiót, átvihetik a cégközpontot egy másik térségbe, itt csak egy kirendeltséget hagyva.

2. ábra. A regionális gazdaságfejlesztés veszélyei és kockázatai

Forrás: Pike–Rodrigues-Pose–Tomaney (2006, 15. o.)

A fentiekben rámutattunk arra, hogy alulról-szerveződő programozás esetében is állandóan mérlegelni kell az egyes programok előnyeit és esetleges hátrányait, azaz folyamatos, „gördülő” stratégiai tervezésre van szükség. Továbbá a területi egységek közötti éles verseny következtében más régiók is megpróbálják regionális gazdaságfejlesztési programjaikkal javítani versenyképességüket, ami időnként egy másik régió rovására történik, tehát figyelni kell a többi régióban történő fejlesztéseket is.

Összegzés

Tanulmányunkban áttekintettük a magyar régiók és megyék fontosabb gazdasági mutatóit, amelyekből kiderült, hogy igen erőteljes térbeli koncentráció alakult ki az országban, a területi különbségek erőteljesen növekszenek. Ezek háttérében részben objektív globalizációs folyamatok (pl. a méretgazdaságosság előnyei), részben a hazai fejlesztéspolitika áll (pl. a centrális közlekedési hálózatok és az EU-s fejlesztési források egyoldalú térbeli felhasználása). Véleményem szerint, ha a centralizált fejlesztéspolitika nem változik, akkor a munkanélküliség se fog mérséklődni, hiszen pont a magas munkanélküliséggel bíró elmaradott térségekben alig nyernek a pályázatokon vállalatok. A probléma kezelésére az alulról-szerveződő gazdaságfejlesztést kellene bevezetni, kialakítva intézményei feltételeit is.

Az alulról szerveződés előtérbe kerülése, szemléletének és eszköztárának megújulása a globalizáció miatt következett be, amely átrendezte és folyamatosan átrendezi az országok gazdasági szerkezetét, kiterjesztve a piaci versenyt az egész fejlett világra, egyúttal a piaci verseny feltételeit, jellemzőit is gyökeresen átalakítva. Napjainkban a nemzeti kormányok a dereguláció és a nemzetközi egyezmények miatt közvetlenül nem avatkozhatnak a globális versenybe (az ilyen kísérletek csúfosan megbuktak), a multinacionális cégek tevékenysége „határtalan”, mindenütt érvényt tudnak szerezni érdekeiknek. A központi és helyi kormányzatok csak közvetett módon tudnak hatni a gazdasági folyamatokra, elsősorban az üzleti környezet megfelelő kialakítására törekedhetnek.

Az EU-nak ez az endogén fejlődést preferáló felfogása megjelent az *Európa 2020* dokumentumban is, amiben a területfejlesztés hagyományos céljai újrafogalmazódtak az egymást kölcsönösen erősítő prioritásokban: intelligens növekedés, fenntartható növekedés és inkluzív növekedés. Nemcsak ez a három prioritás adja vissza az endogén regionális fejlődés szemléletét, hanem az új regionális politikát megalapozó *Barca-féle* jelentés helyalapú (place-based) fejlesztési felfogása is.

Fontos felismerés, hogy a regionális gazdasági növekedés értelmezésében a területi egységek közötti versenyből kiindulva egyértelműen a *versenyképesség* vált kulcsfogalommal. *A térségi gazdaságfejlesztés lényegében a térség versenyképességének javítására irányuló programokat* jelenti. Ebből az is következik, habár bizonyos esetekben szükség van a központi kormányzati (keynesi jellegű) beavatkozásokra, de ezen túlmenően mindegyik térségben egyedi, az endogén sajátosságokra épülő, *alulról szerveződő, többszektörű integrált gazdaságfejlesztési stratégiákat kell kidolgozni*. Ennek a felismerésnek is köszönhető, hogy az alulról szerveződő regionális és lokális gazdaságfejlesztésre napjainkban a regionális tudományban kiemelt figyelem irányul, ami magával hozta elméleti alapjainak és eszköztárának megújulását.

JEGYZETEK

1. Lengyel B.–Szanyi M. (2011): Agglomerációs előnyök és regionális növekedés felzárkózó régiókban – a magyar átmenet esete. *Közgazdasági Szemle*, 10., pp. 858–876.; Lengyel I.–Szakálné Kanó I. (2012): Competitiveness of Hungarian Urban Microregions: Localization Agglomeration Economies and Regional Competitiveness Function. *Regional Statistics*, vol. 52., special issue 2., pp. 27–44.; Lengyel I. (2012): A hazai területfejlesztés zsákutcai: a triális Magyarország. In Rechnitzer J.–Rácz Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, pp. 140–150.
2. Lásd Lengyel I. (2010b): A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa déli bábok? *Tér és Társadalom*, 3. pp. 11–40.
3. Uo.
4. Lásd EMIR: <https://emir.nfu.hu/nd/kozvel/>
5. Enyedi Gy. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 4., p. 400.
6. Bajmócy Z. (2011): Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe. JATEPress, Szeged.; Lengyel I. (2010a): Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák. Akadémiai Kiadó, Budapest.; Rechnitzer J.–Smahó M. (2011): Területi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest.; Todaro, M. P.–Smith, S. C. (2009): *Economic development*. (10th ed) Addison-Wesley, Harlow.
7. Lengyel I. (2010a): i. m.; Pike, A.–Rodríguez-Pose, A.–Tomaney, J. (eds) (2011): *Handbook of local and regional development*. Routledge, London–New York.
8. Pike, A.–Rodríguez-Pose, A.–Tomaney, J. (eds) (2011): i. m.
9. Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.; Lengyel I. (2010a): i. m.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bajmócy Z. (2011): Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe. JATEPress, Szeged.
- Enyedi Gy. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 4., pp. 398–405.
- Lengyel B.–Szanyi M. (2011): Agglomerációs előnyök és regionális növekedés felzárkózó régiókban – a magyar átmenet esete. *Közgazdasági Szemle*, 10., pp. 858–876.

- Lengyel I. (2010a): Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel I. (2010b): A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? Tér és Társadalom, 3. pp. 11–40.
- Lengyel I. (2012): A hazai területfejlesztés zsákutcai: a triális Magyarország. In Rechnitzer J.–Rácz Sz. (szerk.): Dialógus a regionális tudományról. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, pp. 140–150.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Lengyel I.–Szakálné Kanó I. (2012): Competitiveness of Hungarian Urban Microregions: Localization Agglomeration Economies and Regional Competitiveness Function. Regional Statistics, vol. 52., special issue 2., pp. 27–44.
- Pike, A.–Rodríguez-Pose, A.–Tomaney, J. (2006): Local and regional development. Routledge, London–New York.
- Pike, A.–Rodríguez-Pose, A.–Tomaney, J. (eds) (2011): Handbook of local and regional development. Routledge, London–New York.
- Rechnitzer J.–Smahó M. (2011): Területi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Todaro, M. P.–Smith, S. C. (2009): Economic development. (10th ed) Addison-Wesley, Harlow.

RECHNITZER JÁNOS*

ADALÉKOK KELET-KÖZÉP-EURÓPA TÉRSZERKEZETÉNEK FELRAJZOLÁSÁHOZ

DRAWING OF EAST-CENTRAL EUROPE'S SPATIAL STRUCTURE

ABSTRACT

The past few years have seen a dramatic increase in the number of Hungarian and international investigations and studies on East-Central Europe. From a geopolitical aspect this increase is warranted. This region is located between West and East. In an environment of fluctuating political emphases this position has been and will continue to be validated in unique ways. Analyses view the “Central European Boomerang” connecting the cities Gdansk–Poznan–Wroclaw–Prague–Brno–Bratislava–Budapest as East-Central Europe’s western developmental zone. The countries of the region display a development pattern in which the levels of eastern and western regions are markedly different. A general tendency is for regional resources to be concentrated in capital cities and their wider agglomerations, which are consistently prominent. Beyond capital cities only a few large urban areas or regional centers are able to demonstrate a fast development dynamic. This article analyses the processes of spatial structure of the East-Central European region in detail, outlining current and anticipated spatial development directions.

Bevezetés

Merész címet adtunk dolgozatunknak! Tettük ezt egyrészt egy most záruló kutatás kapcsán,¹ másrészt a területi politika körében folytatott néhány évtizedes kutatásaink alapján. A jelzett kutatás célja nem kapcsolódott szervesen a címben jelzett témához, mivel két magyarországi régió, a Nyugat-Dunántúl és a Közép-Dunántúl helyzetét vizsgáltuk a járműipar vonatkozásában. Ennek kapcsán egy kutatói team elemzéseket folytatott a különböző kombinációkban összeállított kelet-közép-európai ország együttesekben, s azok régióinak (NUTS 2) gazdasági, társadalmi helyzetének összehasonlítására, döntően a gazdasági egységek fogadását szolgáló feltételek értelmezésére, s egyben az adott területi szinten történő minősítésére. A kutatás vezetőjeként volt alkalmunk véleményezni az elemzés módszereit s betekinteni az eredményekbe, így közelebb kerültünk a Kelet-Közép-Európa megismeréséhez, annak összetett, a maga nemében kimondottan érdekes nagytérség szerkezetének tanulmányozásához.

A másik szempontként a nagyrégió iránti érdeklődést motiválta a területi politikák elméletének és alkalmazása módszertani kereteit tárgyaló monográfia megírása.² Ebben a közel ötszáz oldalas összegző műben több, a területi kutatás körében használt fogalmat jártunk körbe, keresve azok értelmezését a térbeli folyamatokba történő különféle közösségi és a magán beavatkozások hatására. Így találkoztunk a térszerkezet gyakran használt és sokféle módon értelmezett fogalmával, illetve az ahhoz kapcsolódó elméletekhez. Magunk is kísérletet tettünk ennek a rendszerező, az elemzések és a fejlesztést szolgáló beavatkozása-

* Prof. Dr. Rechnitzer János, az MTA doktora, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem; tudományos tanácsadó, az MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet (Győr).

sok értelmezésénél használható fogalom meghatározására, körbejárására. Továbbá a területi politikák tanulmányozása közben jutottunk el annak felismeréséhez, hogy a Kelet-Közép-Európa országaiban számos sajátossága, különbözősége figyelhető meg éppen a területi struktúrákban, amelyek részben már megjelentek, vagy lejátszódtak Európa nyugati felében, részben pedig csak a makrotérsegre jellemzőek, itt tárhatók fel, itt, vagy csak is itt értelmezhetők.

A tanulmányunkban tehát a két dimenziót, pontosabban két kutatást összekapcsoljuk, s azok eredményeinek összehangolásával kísérletet teszünk a Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felvázolására.

1. A vizsgált térség

Mit is tekintünk Kelet-Közép-Európának? Ennek az európai nagytérnek a meghatározására számos elmélet³ született, mély feldolgozások történtek az országok együttesének korábbi területi sajátosságainak feltárására. Értékes elemzéseket olvashattunk a rendszerváltozás utáni társadalmi és gazdasági szerkezetének alakulásáról.⁴ Kitértek elemzések a területi sajátosságainak bemutatására,⁵ vagy a településhálózat rendszeréről, annak meghatározó centrumainak sajátosságaira.⁶ Olvashatunk publikációkat a strukturális politikák alakulásáról,⁷ egyes országok területi politikájáról, annak eszközeiről,⁸ a gazdasági és ipari szerkezet átalakításáról, modellezéséről,⁹ régiói versenyképességének meghatározásáról.¹⁰ Az utóbbi években ugrásszerűen megnőtt a nagytérrel foglalkozó hazai vizsgálatok és tanulmányok száma, ami egyértelműen arra utal, hogy ez az ország együttes a szakmai érdeklődés fókuszába került.

A közlemények jelzik azt is, hogy nagytériség elhatárolásában jelentős különbségek, eltérések vannak. A kutatások egyik csoportja az 1991-ben alakult Visegrádi Együttműködés (V4) országaira (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) fókuszál, ezt többen kiegészítik Ausztriával, s így jelenítik meg Közép-Európát. Más elemzések ezeken kívül még hozzákapcsolják a nagytériséghez Németország keleti tartományait, esetleg Bajorországot, valamint a Nyugat-Balkánhoz köthető¹¹ Szlovéniát valamint Romániát, így már a Kelet-Közép-Európáról beszélnek.

Számunkra ez a tágabb felfogás volt szimpatikusabb, mivel egyrészt az országok többsége lényegében közel egy időben csatlakozott az Európai Unióhoz, vagy hamarosan csatlakozni fog (Horvátország 2013, Szerbia bizonytalan). Másrészt magyar kitekintésből szemlélve ezen ország együttes történelmi alapjaiban számos azonosságot fedezhetünk fel, de a 20. században az egyes országokat, s ezzel a nagytériséget a gazdasági, a kereskedelmi és a történelmi-kulturális kapcsolatok millióinak szövedéke hatja át. Továbbá korábban azonos politikai berendezkedés jellemezte nagytériséget, s annak közel egy időben történő felszámolásában is azonosságokat tapasztalunk. S végül, de nem utolsó sorban a sajátos geopolitikai helyzet jellemzi ezeket az országokat, hiszen nyugat és kelet között találhatók, s a változó nagypolitikai hangsúlyokban ezt a pozíciójukat korábban is, de jövőben sajátos módon érvényesíthetik.

Vizsgálatunkat tehát egy nagyobb, véleményünk szerint intenzívebben összetartozó, fejlődésében és azok mozgatóelemeiben megegyező ország együttesre fókuszáljuk, s így Kelet-Közép-Európának tekintjük: Németország keleti és déli tartományait, Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Magyarországot, Szlovéniát és Romániát. Ebben az ország csoportban,¹² mint európai nagytériségben teszünk kísérletet a térszerkezet felvázolására, s annak változásainak regisztrálására.

2. A térszerkezetről

Szabó Pál kiváló tanulmányban (2009), majd habilitációs értekezésében (2012) foglalja össze a térszerkezettel kapcsolatos hazai értelmezéseket. Három megközelítést ad a fogalom használatához. Az első esetben az elemek (alkotótényezők) és azok térbeli elrendeződését tekinthető a meghatározás alapjának, míg a másik értelmezési körben a tér alkotó-elemeit hangsúlyozó megállapításokat alapján történő kategorizál. S végül a harmadik csoportnak azokat sorolja azokat a vizsgálatokat, ahol a térelemek egymáshoz való viszonyítása, azaz a szerkezetek eltéréseiként, azok eloszlásaiként értelmezett térbeli formációk elemzése, leírása kerül a fókuszba.

A viszonyításhoz, azaz térbeli fejlődés eltéréseihez illusztrálásához kapcsoljuk a szerző által említett másik csoportosítást is, ami készülhet földrajzi és regionalista (területfejlesztési) szemléletben. A földrajzi szemléletnek tekinti Szabó a régió és a térszerkezet kifejezések összekapcsolását, vagy a hálózati elemek (közlekedés, településhálózat) általa szabdalta, alakított földrajzi terek leírását. A regionalista szemlélethez azok sorolja, akik a lehatárolásokat a térszerkezeti egységek közötti mennyiségi és minőségi differenciálódás alapján végezik el, majd ennek alapján határolják le az egyes térbeli fejlődési irányokat. Egy országra vonatkozó elemzések az adminisztratív egységek (település, kistérség, megye, tervezési-statisztikai régió) is irányulhatnak amelyek aztán különféle típusú, jellegű térbeli formációkban jelenhetnek meg. Ezeket aztán a közös jellemzők szerint különíthetjük el, más – éppen az adott elemzések által kimutatott – egyesi térbeli alakzatoktól. Az elkülönülés egyben összevetés is jelent, egy vélt, vagy valós fejlettségi szinthez képes, amik képezhetik az alapját a térbeli szerkezetekre vonatkozó megállapításoknak.

Véleményünk szerint a regionális szemlélet arra irányul, hogy térbeli fejlődési irányokat határozzuk meg. Kijelöljük azokat a szerkezeteket, amelyek alapján leírható egy országrész, ország, vagy éppen ország csoport, sőt kontinens fejlődési sajátossága, megjeleníthető – tanulmányozandó ismérvek alapján – annak térbeli megoszlása, differenciái, s ezzel irányokat szabhatunk a fejlesztési beavatkozásokhoz, a térbeli szerkezetben kívánatosnak tekintett – politikai – célok kijelöléséhez, majd azokhoz rendelhető eszközök és intézmények meghatározásához.

Térszerkezetnek tehát az országok, ország csoportok területi beosztásától független, döntően gazdasági, társadalmi, településhálózati tényezők, vagy azok valamilyen kombinációja alapján lehatárolható, különböző fejlődési pályán lévő, egymástól is elkülöníthető területi egységek meghatározása éritendő.¹³ Az azonos karakterek, mint adott térben elkülönült szerkezeti, szervezeti, intézményi egységek egyedi, sajátos kombinációkat alkotnak, amik valamilyen ismérv rendszer szerint jellemezhető, egyben minősíthető is. Azokat egy, vagy több időszakban többségében azonos gazdasági, társadalmi és településhálózati tényezők jellemzik és határozzák meg. A térszerkezet egységei tehát, mint egy fejlődési pályája állapota körülírhatók, valamilyen elvárások alapján (pl. fejlődés, elkülönülés) szerint minősíthetők, s azok megváltoztatására területi politikai célok – jövőbeli kívánt fejlődési irányok, a helyzetük és állapotuk átalakítása, a beavatkozások jellege, módja – jelölhetők ki.

Térszerkezeti egységeknek tekinthető az azonos, vagy egy-több azonosnak tekinthető (egymáshoz kapcsolható), egyben determináló gazdasági, társadalmi, településhálózati tényező koncentrált megjelenése. A térnek több rétege, mezője van, amelyek egymásra rakódnak, egymást erősítik, vagy éppen gyengítik.¹⁴ A térszerkezet sajátosságai, eltérései a különböző területek földrajzi adottságaitól, az egyes mezők gazdasági, társadalmi és politikai megítélésétől, vagy éppen támogatottságától függenek. Így a térszerkezet alakításában játszott szerepük más és más lehet. A területi politika egyik célja éppen az, hogy ezeket a térszerkezeteket befolyásolja, azok alakításához hozzájáruljon.

A különféle jellegű mezők a térben egymásra rakódnak, de hatásuk, erősségük az egyes térpontokban (településekben) eltérők lehet. Egyesek sűrűsödnek, koncentrálnak, mások kevésbé vannak jelen. Közben a mezők egymásra hatnak, egymást építik, vagy éppen rombolják, gyengítik a többieket. A relációk és viszonylatok a mezők között időben változik. Egy bizonyos időmetszetben egyesek felértékelődnek, továbbiak szunnyadnak, vagy korábbi szerepüket elveszítik, aztán egy következő időmetszetben újra előjönnek, már más megvilágításban, összefüggésben, vélhetően egy további mezővel alkotnak kapcsolatot, azokra hatva új szinergiákat teremtenek. A térszerkezet egészének változása a mezők átrendeződéséből következik, vagy abból, hogy az egyes mezők értékelésében új szempontok, összefüggések jelennek meg.

A térszerkezet elemzések célja tehát annak megállapítása, hogy a vizsgált nagyobb területi egység – lehet ország, vagy országok csoportja, együttese – milyen közös jellemzőkkel rendelkező egységekből, összetartozó ismérveket mutató, térben is – valamilyen szempont szerint – lehatárolható alkotók áll, s ezek a jövőben milyen irányban fejlődhetnek, változhatnak. A cél a fejlesztés orientálása, annak szemléltetése, hogy milyen lehetséges beavatkozások szükségesek a felrajzolt állapotok megváltoztatására, vagy módosítására. Ennek megfelelően lehet a térszerkezeti elemzés a jelen állapotának regisztrálása, vagy a jövőbeli kívánt helyzet, fejlődési szint kijelölése, előrevetítése. Az elemzések a területi politika eszközeiként értelmezhetők, a beavatkozások irányainak ki- és meghatározására, ennek következtében a térszerkezet vizsgálatok ennek a horizontális fejlesztés politikának az egyik elemző eszközeként értelmezhető. Ennek következtében térszerkezeti típusok, mint fejlődési szintek, vagy térbeli, elkülöníthető sajátosságok kerülhetnek meghatározásra. A fejletlennek tekintett állapottól haladhatunk a fejletlen, vagy az adott viszonyok között elmaradott, periférikus minősítés felé. Ennek fokozatai, a kijelölt területi egységeknek a minősítés létráján való elhelyezése az elemzések, az értékelések és a területi politikai célok függvényében változhatnak.

S végül meghatározó kérdés az egyes térszerkezeti egységek, azaz fejlődési típusok kijelölési módja, annak módszertani bázisa. Számtalan elemzési módszer ismert, vagy éppen kidolgozás alatt áll a területi szintek minősítésére, azok állapotának regisztrálására, egymáshoz viszonyításukra. Leegyszerűsítve két úton indulhatunk el!

Az egyik a fejlettséget kifejező mutatók alapján történő besorolása, ekkor egy, vagy több közismert mutatóval dolgozva (ez döntően a területi gazdasági potenciál mérőszámai, pl. az egy lakosra jutó GDP) elhatároljuk a területi egységeket, majd további ismereteink alapján a kialakult képet finomítjuk, pontosítjuk. A másik megoldás a területi egységek jellemző különféle gazdasági, társadalmi, településhálózati mutatóinak – lényegében a mezők jellemzőinek – összegyűjtése, s azok elemzése összetett értékelési módszerek alapján (pl. többváltozós elemzések, előrevetítési eljárások, szimulációs technikák stb.).

Mindkét irány sikerrel alkalmazható, sőt a kettő kombinációja is megoldás kínálhat. Nem feledhetjük, hogy a térszerkezet elemzés célját a fejlesztés orientálását, annak lehetséges irányainak kijelölését, így a területi analízis kellő összegzési tapasztalatot, kreatív probléma feldolgozást és az adott területi egységek ismeretét kívánja meg. A megjelenítés módja a térképi ábrázolás, de ez csak ahhoz segít, hogy térben el tudjuk helyezni a megállapításokat, amiket – mint a térszerkezeti elemeket – kellő pontossággal és a fejlesztést támogató összefüggések alapján írunk le.

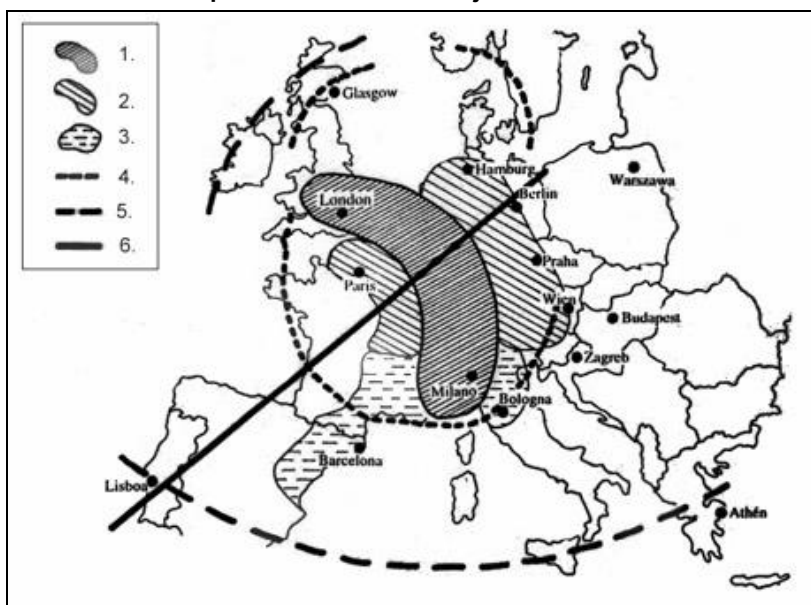
3. Kelet-Közép-Európa az európai térszerkezetben

Európára vonatkozó térszerkezeti modellek a múlt század nyolcvanas, kilencvenes éveiben jelennek meg, azzal a céllal, hogy illusztrálják az európai tér fejlődési irányait. Az ábrázolások és nagy ívű térségi lehatárolások a centrum-periféria modell klasszikus elvein nyugodtak. A centrum térségek – melyeknek csomópontjai a nyugat-európai nagyközpontok voltak – a gazdasági erőforrásokat – de politikai döntéshozás minden intézményét is – koncentrálták, s ezen jól lehatárolt térben történik a gazdaság megújítása, az innovációk tömörülése. Így jött létre a Kék Banán,¹⁵ mint az európai nagycentrumok gazdasági – történetileg is értelmezhető – övezete, amely megjelenítette Nyugat-Európa domináns centrumait, s azok vonzástérségeit.¹⁶ Ennek az övezetnek a kiterjesztése történik meg a modellek átgondolása során, hiszen részben a megacentrumok agglomerációs területeivel, új központok beépítésével formálódó fejlődési zóna már London és Párizstól kezdve a Ruhr vidéken át egészen Milánóig átfogta Európa meghatározó központjait és azok befolyásolási tereit.¹⁷

A fejlődési övezetek felvázolása folytatódik a kilencvenes években. Megjelenik a Dél-Európa fejlődési zónája, amely Barcelona–Lyon–Marseille–Genova–Milánó–Velece–Róma nagyközpontok és agglomerációs térségeit foglalja magában. Ezt a sajátos funkciókkal rendelkező (szolgáltatás orientáció, turizmus, erősödő lokális gazdaságok, új típusú termelési rendszerek és térségi kapcsolatok) fejlődési tengelyt nevezték a Dél Északja, Európai Napfényövezetnek (Sunbelt) vagy Második Banánnak.¹⁸

Mindezek mellett felrajzolható volt az európai high-tech körgyűrű is, amely Glasgowlól indulva Barcelonán át Milánót érintve Bécsre befoglalva – megszakadva Közép-Európában – Malmőnél kerül vissza a kiinduló helyzetéhez. Itt jelenik meg elsőként Bécs, mint az akkori Európa utolsó állomása, ami túl már a periférikus térségek, így Kelet-Közép-Európa található, a maga ismeretlenségével, feltáratlanságával (1. ábra).

1. ábra. Európa térszerkezeti modellje a kilencvenes években

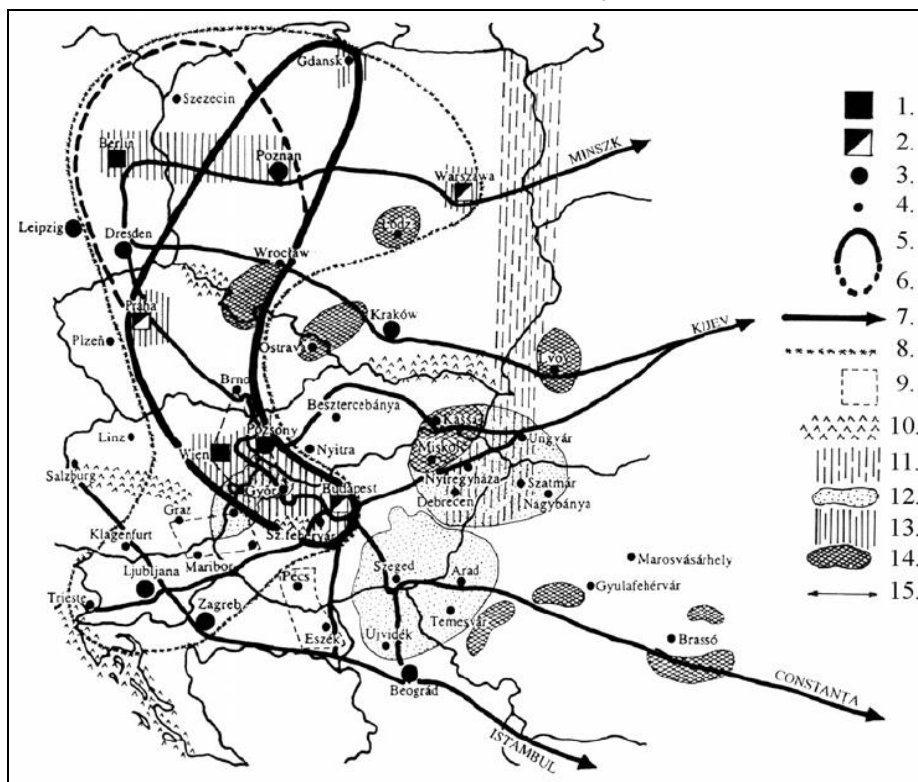

Jelmagyarázat: 1. Kék Banán; 2. A Kék Banán kiterjedése, az indukált övezetek; 3. Dél Északja (sunbeltövezet); 4. High-tech körgyűrű; 5. Fejletlen régiók körgyűrűje; 6. Probléma régió.

Forrás: Rechnitzer (1998.) 67. o.

A kilencvenes évek elején a regionális folyamatok egyértelműen jelezték, hogy a kelet-közép-európai országok gazdasági integrációja óhatatlanul regionális integrációs formát ölthet.¹⁹ A létrejött Visegrádi Együttműködés, amely országainak gazdasága és intézményei elvben alkalmassá válhattak gazdasági integrációra, ezek a hatások egyidejűleg területi integrációs folyamatokat is megindíthattak, nemcsak a szomszédos az akkori Európai Közösség országaival, hanem keleti, posztszocialista országokkal is. Ennek az integrációs folyamatnak bizonyos jegyei felismerhetők voltak a kelet-közép-európai országokban²⁰ kirajzolódó makroregionális struktúrákban,²¹ amelyek számos sajátosságot, egyben bizonyos fejlődési irányokat is mutattak (2. ábra).

2. ábra. Kelet-Közép-Európa térszerkezeti modellje a kilencvenes években

Jelmagyarázat: 1. Nemzetközi jelentőségű város; 2. Potenciálisan nemzetközi jelentőségű város; 3. Transznacionális jelentőségű város; 4. Regionális centrum, nemzeti jelentőséggel; 5. Jelenlegi fejlődési zóna; 6. Potenciális fejlődési zóna; 7. Európai közlekedési folyosó; 8. Észak-déli jövőbeli együttműködő térség fejlődési lehetőséggel; 9. Potenciális multiregionális együttműködés; 10. Idenforgalmi körzet; 11. Periférikus térség; 12. Multiregionális együttműködés; 13. Fejlesztési magterület; 14. Hagyományos ipari körzet; 15. Együttműködési irány

Forrás: Rechnitzer, Smahó 2011, 55. o.

A makroregionális szerkezetben a városségiók a megtestesítői a kapcsolatoknak. Magyarországon a budapesti agglomeráció, Csehországban Prága és Brno agglomerációja, Lengyelországban Varsó, Poznań, Wrocław, Gdansk, Krakkó, Szlovákiában Pozsony és térsége, valamint Kassa régiója. A nyugat-kelet fejlettségi lejtő az országokban már akkor érvényesült, azonban a keleti határokhoz közelítve az megtört és lépcsőként egy másik, már az előzőnél jóval kedvezőtlenebb fejlettségi szintben folytatódott. Így lényegében a kelet-közép-európai térség országai nyugati határovezeit tekintették a tanulmányok a

kibontakozónak tekintett makroregionális, határon átnyúló együttműködések megalapozóinak, míg a keleti régiókat az igazi perifériának, a felzárkózás gyenge esélyével.

A Kelet-Közép-Európa nyugati fejlődési zónáját az elemzések, mint a „kelet-közép-európai banánt (bumeráng)”, a Gdansk–Poznan–Wroclav–Prága–Brno–Pozsony–Bécs–Budapest nagyvárosok övezetében látták. Itt a fővárosok és a jelentős ipari, igazgatási központok koncentráltak, s azok szervezetei közvetlen kapcsolatban állnak osztrák és német gazdasággal, nagy és közepes befektetők ezekben a térségekben telepedtek meg, továbbá a nyugatról ide irányuló szolgáltatási és bevásárlási turizmus fogadására is ezek a központok voltak alkalmasak a kilencvenes évek közepén. A másik sajátosság, hogy ebben a zónában találkozott elsőként a relatívan fejlett kelet-közép-európai – döntően ipari potenciállal és kedvezőbb infrastruktúrával rendelkező – térségek és a viszonylagosan fejletlennek tekinthető osztrák és – jelentős átalakulásokat képviselő – német régiókkal. Ennek következtében természetes versenyhelyzet alakul ki a térségek között, ami nemcsak az osztrák, német relációra is érvényes volt, de az egyes országok intraregionális viszonyaira is hatott. Ez alatt azt értjük, hogy a külföldi tőke beáramlás következtében ezekben a nyugati, vagy fővárosra épülő régiókban a gazdaság gyorsabb – s mondhatni sikeresebb – átalakuláson ment át, így az egyes országokon belüli nyugat-keleti, vagy főváros-vidék megosztottság nem csökkent, hanem tovább fokozódott.

A kelet-közép-európai banán (bumeráng) két potenciális fejlődési övezetet, kiterjesztést indíthat, vagy indított el. Az egyik zóna fókusza Prága és a volt kelet-német ipari nagyvárosokat (Berlin, Lipcse) – kapcsolódva Berlinnel – foglalja magába, majd Poznannal kanyarodik vissza a cseh főváros térségéhez. Jelezve azt, hogy a látványosabban formálódik a Berlin–Varsó tengely, amely nemcsak új közlekedési és kommunikációs folyosóként (II. közlekedési korridor) szolgálhat a jövőben – Minszk és Moszkva irányban – hanem új innovációs tengelyként is funkcionálhat a jövőben. Ez egyben súlypont eltolódást eredményezhet majd a kelet-közép-európai térszerkezetben, hiszen jelentős árumozgásokat „csábíthat át”, új gazdasági irányokat jelölhet ki, ami a korábbi térkapcsolatok leértékelését, azok eltolódását eredményezheti, egyben a térszerkezet átrendeződését is kiválthatja.²²

A kelet-közép-európai banánnak (bumerágnak) egy további potenciális kiterjesztése már észak-déli együttműködési irány, amelyben összekapcsolódhat az Adriai tengerpart az Északi tengerrel. Ebben a feltételezett bővülésben már határozottabban érvényesülhet a Berlin–Varsó tengely, de egyben aktivitást nyerhet Szlovénia, Horvátország, illetve Ausztria keleti és déli tartományai is. A térszerkezet sajátosságai miatt feltételezhető, hogy Kelet-Közép-Európa északi és délnyugati jövőbeli fejlődési térségeinek az egybefűződése a Prága–Brno–Bécs–Pozsony–Győr–Budapest tengely mentén jöhet létre. Itt formálódhat ki az a gazdasági és térszerkezeti fordítókörong (Kelet-közép-európai Gomba), amely a Kelet-Közép-Európa jövőbeli megújítási övezeteit az elkövetkező évtizedekben akár Kelet-Európa – döntően Kelet-Szlovákia, illetve Ukrajna – és a Balkán – többségében Románia, Szerbia, Bulgária – irányába egybefűzheti, közvetítve azok régiói és nagyközpontjai felé a tőkeét, a tudást és az innovációkat.

A jelenlegi és a jövőbeli fejlődési zónákon túl különböző sajátosságokkal rendelkező átmeneti térségek is jelen voltak a Kelet-Közép-Európában a kilencvenes években. Ezek egy része a tradicionális ipari körzetek, az átalakuló mezőgazdaság térségei, vagy a hegyvidékeken az idegenforgalom által megújításra került terek, aztán az országok határ menti együttműködések alkalmazni szándékozó nagyvárosok, vagy maguk a perifériák. Kirajzolható volt „keleti fal”, ami megtörte a fejlettségi lejtőt és az ország együttesnek a keleti – Fehér-Oroszországgal és Ukrajnával érintkező – periférikus határtérségeit foglalja magában. Ezekben, a többségében mezőgazdaságra alapozott vidéki térségekben a falusi és a kisvárosi településhálózat, kedvezőtlen – az adott országok átlaga alatti – infrastrukturális

ellátottság volt a jellemző. A többi vidéki régiókban a megújítást szolgáló belső erőforrások még szegényesek voltak, a külföldi tőke érdeklődése elenyésző, a foglalkoztatási és társadalmi feszültségek éleződtek. A periférikus helyzet számtalan hátránya mellett előny az, hogy a posztszovjet térségek – kvázi – fejlett „nyugati” régiókkal érintkeznek, így lehetőség kínálkozott az erőforrások egyes elemeinek aktivizálására, a kapcsolatok újabb tereinek létrehozására. A „keleti fal” lebontását azonban tartósan akadályozta a korszerűtlen és szűk keresztmetszetű közlekedési (és határkapcsolati) infrastruktúra, a posztszovjet államok lassan formáló intézményrendszere, az Európai Unió keleti határainak fokozódó védelme, a feketegazdaság elburjánzása, a kimondottan rossz közbiztonság.

4. Kelet-Közép-Európa régióinak versenyképessége

A kutatásokat folytattunk már az általunk meghatározott Kelet-Közép-Európa nagytér-ség régióinak (NUTS 2) versenyképességének elemzésével. A célunk az volt, hogy megadjuk egyrészt azokat a tényezőket, így gazdasági, társadalmi, intézményi faktorokat, amelyek erősen determinálják a vizsgált nagytér-ség egészét, annak belső, a régióinak egymáshoz viszonyított szerkezetét, másrészt a magyar régiók pozicionálásával ajánlásokat tudjunk tenni a helyzetünk javítására, egyben a versenyképességünk erősítésére.

A versenyképesség elméleti modelljeinek értékeléséhez, valamint az ezekkel kapcsolatos kutatásokhoz annyiban járultak hozzá elemzéseink, hogy sikerült a meglévő modellbe új elemeket is beépíteni.²³ A klasszikus munkatermelékenység és foglalkoztatás alapkategóriái finomításra kerültek, s ennek következtében a kutatás-fejlesztési, a humántőkét megjelenítő, a működtetőket megragadó alaptényezők mellett beépültek a modellbe a társadalmi tőke elemek, valamint a traded szektorra (exportra termelő ágazatok) vonatkozó paraméterek is.

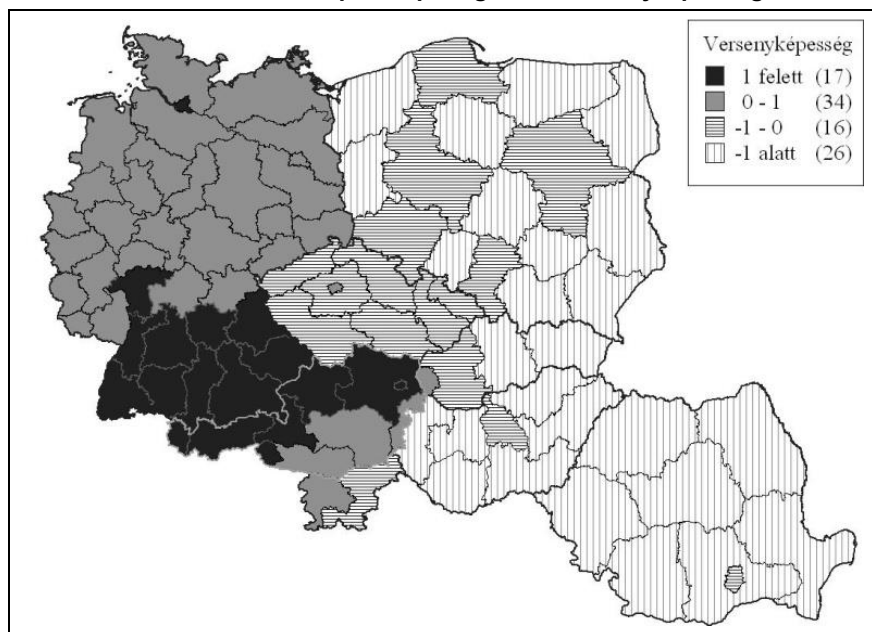
Nyolc ország NUTS 2 egységeit hasonlítottuk össze, ami 93 régiót jelent, az elemzésekhez 25 változót vettünk alapul, amelyeket különféle matematikai-statisztika módszerekkel értékeltünk.

A versenyképesség alkotó tényezőit, így a munkatermelékenységet és a foglalkoztatást elemezve megállapítható, hogy a nagytér-ség erősen differenciált, abban jól elhatárolható törésvonal rajzolódik ki. Az elkülönülés általában azzal jellemezhető, hogy a fejlett nyugat-európai piacgazdaságok (Németország, Ausztria) és a felzárkózó kelet-közép-európai térség régiói határozottan és egyértelműen elválnak egymástól. Az előbbieknél a magas foglalkoztatás magas termelékenységgel párosul, míg a másik csoportban pontosan fordítva, az alacsony foglalkoztatás alacsonyabb termelékenységgel jár együtt.

A nagytér-ség erősen megosztott, jól mutatják a vizsgálatok a nyugat-kelet látványos különbségeket, a volt szocialista országok esetében a főváros erőforrás koncentrálását, a régiók közötti nagy különbségeket, így viszonylag kis számban ismerhetünk fel fejlődési zónákat (egybefüggő, azonos fejlettségű régiók vonulatát), szemben a gyengén fejlett, döntően periférikus régiók nagyobb tömbökben való megjelenését (3. ábra).

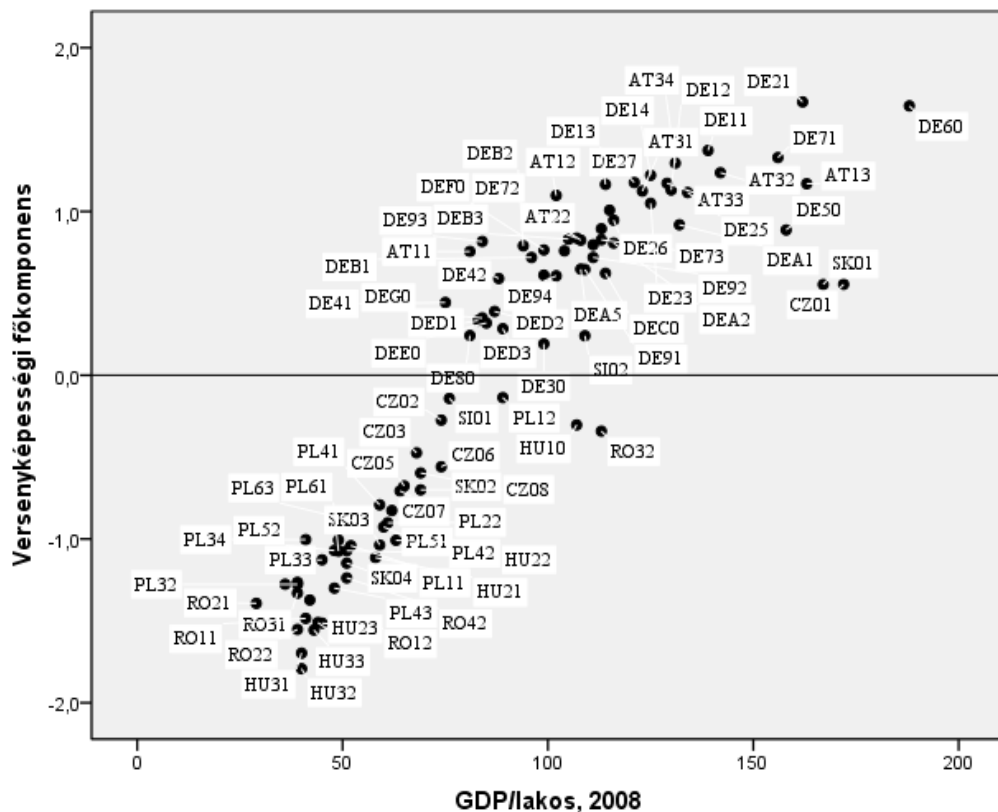
A magyar régiók a nagytér-ségben a volt szocialista országok régióihoz képest nincsenek kedvező helyzetben. Csak a fővárost magába fogadó Közép-Magyarország, a Nyugat-Dunántúl régiónál jelezhetünk értékelhető versenyképességet, a többi régió erősen leszádott, a gyenge versenyképesség kategóriába sorolódott. Ezt támasztja alá azon vizsgálat is, amikor versenyképességi főkomponenst – mint az elemzett tényezők koncentrált kifejezőjét – összehasonlítuk egy lakosra jutó GDP-vel, s a kapcsolatokat kétdimenziós ábrába rendezzük (4. ábra).

3. ábra. Kelet-Közép-Európa régióinak versenyképesség

Forrás: Lengyel, 2012

4. ábra. A versenyképességi főkomponens és a gazdasági fejlettség (GDP/lakos) kapcsolata

Forrás: Lengyel, 2012

A nagytérség megosztottsága még látványosabb, még egyértelművé válik, hogy a Kelet-Közép-Európában jelentős fejlődésbeli különbségek alakultak ki. A törésvonalat (versenyképesség átlagos értékét) a fentebb jelzett német és osztrák régiókon túl csak a prágai és a pozsonyi régió tudta átlépni a volt szocialista országok területi egységei közül.²⁴ A magyar főváros a határ közelében található mérsékeltbb versenyképességgel és kedvezőbb fajlagos GDP-vel. A Nyugat-Dunántúl és a Közép-Dunántúl régió átlaghoz közelítő GDP ellátottsága érzékelhető, de alacsony a versenyképessége, mindez súlyozottabban érvényes a többi magyar régió, amelyek az erősen leszakadó többjének inkább az alján, mint azok sűrűjében helyezkednek el.

A további vizsgálatok – a versenyképességre ható tényezők belső elemzései – megállapították, hogy két faktor határozza meg a régiók helyzetét a versenyképességben. Az egyiket nevezzük humán tőkének – ez a tényező a munkaerő fejlettségét, a munkaerővonzás képességét és a szabadalmak meglétét foglalja magában –, amely erősen megosztja a nagytérséget, annak differenciálásában árnyaltabb képet nyújtva. A magyar régiók közül a fentebb jelezett kettő (Nyugat- és Közép-Dunántúl) közelebb állnak a határmezsgyéhez közelítő a cseh és lengyel régiókhoz. A többi magyar régió viszont erősen leszakadt, a periférikus román és lengyel régiókkal megegyező értékekkel. A másik a kutatás és fejlesztés faktor – kutatás-fejlesztési kiadások, high-tech szektorban foglalkoztattok aránya, állótőke-képződés, nyertes keretprogramok –, amely a tudásalapú gazdaság és az innovatív szektorok jelenlétét szimbolizálja, ezek a tényezők már jobban szétteríti Kelet-Közép-Európa térségét. Ebben a gomba alakot követő megosztottságban a magyar régió jobban leszakadnak elsősorban a cseh, majd a lengyel régióktól. Az elemzés újra megerősíti azt a magyar – de mondhatni kelet-közép-európai – sajátosságot, hogy a főváros karakteresen elkülönül a többi térségtől – esetünkben Budapest kimondottan látványosan –, s értékei jobban közelítenek a nyugat-európai térségekhez, közelebb áll a gomba „fejéhez”. A „törzsben”, mint leszakadó tömbben található a magyar régiók, jelezve azt, hogy a kutatási potenciáljuk kedvezőtlen, s ezzel a versenyképességük is kimondottan gyenge Kelet-Közép-Európában.

5. A kísérlet eredményei

Kelet-Közép-Európa iránt a kutatói érdeklődés az elmúlt években megnőtt. Ennek oka, hogy ezen nagytérség országainak többsége csatlakozott, vagy csatlakozni fog az Európai Unióhoz, így az európai gazdasági tér és politikai közösség tagjaiként jelenik meg. A gazdaságok átmenete ugyan befejeződött – bár egyre több korrekciót és újszerű megoldással, pontosabban kísérlettel találkozunk – a nagytérség országaiban, de csak lassan indult meg a területi szerkezet átalakulása, a meglévő különbségek és anomáliák felszámolása. Sőt egyre több jele mutatkozik annak, hogy a területi folyamatok még nem gyorsultak fel, azokban még nem az európai politika igényei szerinti kohéziót, a kiegyenlítést regisztrálhatjuk.

Megfigyelhető a nagytérség országaiban a nyugati és a keleti országrészek fejlődésének határozott különbözősége. Általánosan tapasztalható a fővárosok és tágabb agglomerációs régiójuk erőforrás koncentrációja, egyben tartós kiemelkedése az adott ország jövedelemtermelésében, de humánpotenciáljából is. A fővárosok mellett néhány nagyváros, regionális központ képes csak gyorsabb dinamikát felmutatni, döntően azok, amelyekben a haladó, a világpiacra termelő ipari ágazatok (pl. járműipar, elektronikai iparok) megújításra kerültek, vagy újonnan megtelepültek, s a közlekedési feltártságuk sokoldalúvá vált. A kisebb központokra épülő vidéki térségek közül csak az idegenforgalmi adottságokat, vagy a sajátos mezőgazdasági kultúrákat hasznosítani, vagy átalakítani képes térségekben indult meg

a felzárkózás, s ezek vehetnek részt sikerrel az integrációs folyamatokban. Megfigyelhető még az országhatár menti kapcsolatok élénkülése, azok új formáinak megjelenése [pl. makroregionális fejlesztési stratégiák (Duna Stratégia)], szervezeti rendszerek kiépülése (eurégiók), új intézményi keretek megteremtése (EGTC), s a határok közelében lévő nagyvárosok hatástereinek, vonzáskörzeteinek kiterjedése, azok egyre látványosabb átnyúlása a szomszédos országokba.

A nagytérség maga is erősen megosztott, kimutatható, hogy a fenti folyamatok térszerkezeti megjelenése az egyes országokat másként és másként érinti. Vannak ahol egyenletesebb a területi fejlődés, másutt tarkább, megosztottabb struktúrák alakulnak ki. Kelet-Közép-Európa országai és régió között egyre látványosabb verseny regisztrálható, s azt csak fokozza az elhúzódo gazdasági válság, az arra való reagálások eltérő jellege és azok hatásainak különbözőségei.

Kelet-Közép-Európa geopolitikai helyzetének, gazdasági, társadalmi szerkezetének, intézményrendszerének és legfőképpen területi szerkezetének (városhálózatának) a kutatása szükségszerű, elengedhetetlen. Dolgozatunk ehhez kívánt érdeklődést, vagy vitát kiváltó adalékot nyújtani!

JEGYZETEK

1. A kutatásban támaszkodtunk a TÁMOP-4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0003 Mobilitás és Környezet. Járműipari, energetikai és környezeti kutatások a Közép- és Nyugat-Dunántúl régióban című kutatási programban elért eredményekre.
2. Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): Területi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
3. Szűcs Jenő, Hanák Péter (1986): Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben 3. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
4. Ehrlich Éva, Révész Gábor, Tamási Péter (1994): Kelet-Közép-Európa honnan-hová? Akadémiai Kiadó, Budapest.
5. Horváth Gyula (2000): Decentralizáció és a régió – kelet-közép-európai nézőpontok. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk. Horváth Gyula, Rechnitzer János. MTA RKK, Pécs. 60–73.; Illés I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
6. Development of the Settlement Network in Central European Countries. Past, Present, Future. Ed. Tamás Csapó, András Balogh. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2012.; Csomós György (2011): A közép-európai nagyvárosok gazdaságirányító szerepe. Tér és Társadalom, 3., 129–140. o.; Enyedi György (2010): Városok a közép-európai átmenetben. In: A területi kutatások csomópontjai. Szerk. Barta Györgyi, Beluszky Pál, Földi Zsuzsa, Kovács Katalin. MTA RKK, Pécs. 223–244. o.; Tagai Gergely (2010): A városok szerepe a kelet-közép-európai országok térszerkezetének formálódásában. In: A területi kutatások csomópontjai. Szerk. Barta Györgyi, Beluszky Pál, Földi Zsuzsa, Kovács Katalin. MTA RKK, Pécs. 244–261. o.
7. Fábíán Attila (2011): Alkalmazott strukturális politikák Közép-Európában. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron.
8. Mezei Cecília (2006): Helyi gazdaságfejlesztés Kelet-Közép-Európában. Tér és Társadalom, 3., 95–108.; Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): i. m.
9. Kuttor Dániel (2012): Kelet-Közép-Európa változó gazdasági térszerkezetének modellezése. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc.; Lux Gábor (2009): Reindusztrializáció Közép-Európában. In: A régiók újraiparosítása a Dél-Dunántúl esélyei. Szerk. Fodor István. 20–35. o.; Molnár Ernő (2012): Kelet-Közép-Európa az autóipar nemzetközi munkamegosztásában. Tér és Társadalom 1., 123–137.
10. Lengyel Imre (2012): Kelet-közép-európai térség régióinak versenyképessége. In: Járműipar és regionális versenyképesség. Szerk. Rechnitzer János, Smahó Melinda. Széchenyi University Press, Győr. 126–158.o.
11. Horváth Gyula, Hajdú Zoltán (szerk.) (2010): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban. MTA RKK, Pécs.

12. Horvátországban és Szerbiában is gondolkodtunk, hiszen ezen nyugat-balkáni országokkal a vizsgált országcsoporthoz történelmi, gazdasági, infrastrukturális és kulturális kapcsolatai erőteljesek és egymásra épülnek. A gondot az adatok és az információk elérhetősége jelentette, amelyek Horvátország esetében az Európai Unió tagságával (2013) vélhetően csökkenni fog, míg Szerbia esetében a jövőbeli tagjelöltséggel szintén mérséklődhet.
13. Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): i. m.
14. Uo.
15. Szabó Pál (2009) nagyszerűen végigvezeti az európai térszerkezeti modelleket. Azok különböző változatát (sokszögek, alakzatok), illetve a megnevezéseiket, azok változását, variációs lehetőségeit.
16. Brunet R. (1989): *Les villes Europas*. Reclut/Datar, Paris.
17. Kunzmann, K. R. (1992): *Zue Entwicklung der Stadtsysteme in Europa*. In: *Mitteilungen der Österreichischen geografischen Gesellschaft*. Ed. Stiglbauer, K. Band 134. Wien. 25–50.
18. Lever, W. (1995): *The European Regional Dimension*. In: *The spatial impact of economic changes Europe*. Eds. Lever, W., Bailly, A. Averby, Ashgate, Vermont. 178–203.
19. Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Ember, település, régió. Budapest.
20. Ennél a modellnél még nem beszélhetünk Kelet-Közép-Európáról, hiszen a fentebb jelzett országok nem, vagy csak nagyon érintőlegesen vannak jelen, de egyértelműen megjelenik a térszerkezeti elemzésekben a kiterjesztés igénye és szükségyszerűsége.
21. Gorzelak, G. (1996): *The regional Dimension of Transformation in Central Europe*. Regionalis Studies Association, London.; Rechnitzer J. (1998): *A területi stratégiák*. Dialóg-Campus Könyvkiadó, Budapest–Pécs.; Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): i. m.
22. Ennek az új iránynak a realitását az adja, hogy Lengyelország erősen törekszik az orosz vasúti szállítások fogadására, s ezzel aztán a távolabbi ázsiai kapcsolat közvetítésére az Európai Unió magterületi felé.
23. Lengyel Imre (2000): *A regionális versenyképességről*. Közgazdasági Szemle. 12. 962–987.; Lengyel Imre (2012): i. m.
24. A legfrissebb regionális szintű GDP adatok ezt az eredményt csak megerősítik, hiszen Európai Unió 20 legfejlettebb régiói között ötödik a Pozsony régió (Bratislavsky kraj), ahol az uniós átlag 178 %-át érték el, s hetedik a Prága régió (Praha), itt csak 175%-os eredmény tudtak produkálni 2009-ben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brunet R. (1989): *Les villes Europas*. Reclut/Datar, Paris.
- Csomós György (2011): *A közép-európai nagyvárosok gazdaságirányító szerepe*. Tér és Társadalom, 3., 129–140. o.
- Development of the Settlement Network in Central European Countries. Past, Present, Future*. Ed. Tamás Csapó, András Balogh. Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2012.
- Ehrlich Éva, Révész Gábor, Tamási Péter (1994): *Kelet-Közép-Európa honnan-hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Ember, település, régió. Budapest.
- Enyedi György (2010): *Városok a közép-európai átmenetben*. In: *A területi kutatások csomópontjai*. Szerk. Barta Györgyi, Beluszky Pál, Földi Zsuzsa, Kovács Katalin. MTA RKK, Pécs. 223–244. o.
- Fábián Attila (2011): *Alkalmazott strukturális politikák Közép-Európában*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron.
- Gorzelak, G. (1996): *The regional Dimension of Transformation in Central Europe*. Regionalis Studies Association, London.
- Horváth Gyula (2000): *Decentralizáció és a régió – kelet-közép-európai nézőpontok*. In: *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Szerk. Horváth Gyula, Rechnitzer János. MTA RKK, Pécs. 60–73.

- Horváth Gyula, Hajdú Zoltán (szerk.) (2010): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országokban. MTA RKK, Pécs.
- Illés I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Kunzmann, K. R. (1992): Zue Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. In. Mitteilungen der Österreichischen geografischen Gesellschaft. Ed. Stiglbauer, K. Band 134. Wien. 25–50.
- Kuttor Dániel (2012): Kelet-Közép-Európa változó gazdasági térszerkezetének modellezése. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc.
- Lengyel Imre (2000): A regionális versenyképességről. Közgazdasági Szemle. 12. 962–987.
- Lengyel Imre (2012): Kelet-közép-európai térség régióinak versenyképessége. In. Járműipar és regionális versenyképesség. Szerk. Rechnitzer János, Smahó Melinda. Széchenyi University Press, Győr. 126–158.o.
- Lever, W. (1995): The European Regional Dimension. In. The spatial impact of economic changes Europe. Eds. Lever, W., Bailly, A. Averby, Ashgate, Vermont. 178–203.
- Lux Gábor (2009): Reindusztrializáció Közép-Európában. In. A régiók újraiparosítása a Dél-Dunántúl esélyei. Szerk. Fodor István. 20–35. o.
- Mezei Cecília (2006): Helyi gazdaságfejlesztés Kelet-Közép-Európában. Tér és Társadalom, 3., 95–108.
- Molnár Ernő (2012): Kelet-Közép-Európa az autóipar nemzetközi munkamegosztásában. Tér és Társadalom 1., 123–137.
- Rechnitzer J. (1998): A területi stratégiák. Dialóg-Campus Könyvkiadó, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer János, Smahó Melinda (2011): Területi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rechnitzer János, Smahó Melinda (2012): A jármű- és autóipar hatása a kelet-közép-európai térség versenyképességére. Magyar Tudomány, 7. (melléklet), 38–48. o.
- Szabó Pál (2009): Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében. Földrajzi Közlemények, 2., 121–134.
- Szabó Pál (2012): A fejlettség térszerkezetének elméleti és módszertani kérdései, kartografikus megjelenése és területpolitikai hasznosítása. Habilitációs Értekezés. ELTE, Budapest. Kézirat.
- Szűcs Jenő, Hanák Péter (1986): Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben 3. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Tagai Gergely (2010): A városok szerepe a kelet-közép-európai országok térszerkezetének formálódásában. In. A területi kutatások csomópontjai. Szerk. Barta Györgyi, Beluszky Pál, Földi Zsuzsa, Kovács Katalin. MTA RKK, Pécs. 244–261. o.